

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

РОМАНЮК НЕЛЯ ЙОСИПІВНА

УДК 94:63 (477)

**СІЛЬСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДОБИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: 1861-1914рр.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	12
1.2. Характеристика джерельної бази.....	37
1.3. Методологічні засади вивчення проблеми.	53
РОЗДІЛ 2	
ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА	
2.1. Природно-кліматичні умови розвитку підприємництва.	69
2.2. Правові основи підприємницької діяльності.	90
2.3. Політичні, економічні та наукові чинники.	120
РОЗДІЛ 3	
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ	
3.1 Впровадження засад підприємництва в землеробстві і тваринництві та диверсифікація господарської діяльності.....	145
3.2 Підприємництво в сільській промисловості.	177
3.3 Приватна ініціатива у розвитку ремісництва і кустарних промислів. ..	210
РОЗДІЛ 4	
ФАКТОРИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА	
4.1 Зміни у внутрішній і зовнішній торгівлі.	230
4.2 Капіталізація прибутків та надання кредитно-банківських послуг. ..	257
4.3 Селянська кооперація.	272

РОЗДІЛ 5**СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ: СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА****ХАРАКТЕРИСТИКА**

5.1 Зміни в чисельності сільських підприємців..... 290

5.2 Етнічний склад підприємців. 309

5.3 Громадський вимір діяльності підприємців. 353

ВИСНОВКИ.....375

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ383

ВСТУП

Актуальність дослідження. Створення умов для кращого життя споконвіку було метою людства, змушувало шукати шляхи її здійснення. Одним з таких шляхів стало підприємництво (вміння отримувати вигоду, прибуток). Становлення і розвиток підприємництва відбувалося, по-перше, завдяки економічним передумовам – розвитку промислів, ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, торгівлі; по-друге, внаслідок зовнішніх і внутрішніх політичних чинників – економічних зв'язків з іноземними державами, запозичення їхнього досвіду, скасування кріпосних порядків в Російській імперії, яке відкрило шлях розвитку ринкових відносин та проведення низки наступних реформ; по-третє, завдяки соціально-психологічним мотивам – кожен суб'єкт підприємницької діяльності хотів витримати конкурентну боротьбу, адже від умілого використання існуючих товарно-грошових відносин залежав добробут його сім'ї і успіх справи.

Розвиток ринкової економіки в Україні, невід'ємною складовою якої є підприємництво, зумовлює актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. Актуальність теми полягає у необхідності перегляду застарілих стереотипів у подальшому дослідженні особливостей соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії, коли під впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст. та столипінської аграрної політики, відбувалося формування ринкової економіки, здійснювалася активізація підприємницької діяльності. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. підросійська Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції.

У сучасний період, коли пріоритетним завданням залишається соціально-економічний розвиток села, важливим є дослідження і осмислення досвіду підприємництва періоду капіталістичної модернізації України, коли були досягнуті вагомні результати виробництва у сільській

місцевості. В українській історіографії сільське підприємництво зазначеної доби не було предметом комплексного історичного дослідження. Малодослідженими залишаються функціональні ознаки і організаційні форми підприємництва, діяльність підприємців у виробничій та соціальній сферах окремих регіонів України.

Доцільно продовжити вивчення проблеми підприємництва з урахуванням особливостей регіонів. Оскільки по-різному виявлялися чинники його становлення і розвитку, діяльності підприємців та їх організацій в суспільно-політичній і соціально-економічній сферах українських губерній. Так, у Донбасі підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Відповідно дослідники переважно висвітлюють питання становлення і розвитку промислової інфраструктури в регіоні. Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. У Південно-Західному краї, в який входили Київська, Подільська і Волинська губернії, підприємці відігравали значну роль переважно у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення. На сучасному етапі, в умовах глобалізації ринку продовольства і загострення на цій основі міжнародної конкуренції, набуває нового змісту та посилюється значення аграрного підприємництва. Оскільки реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі, що об'єктивно спричинили певні дезінтеграційні та деструктивні процеси, актуальним стає завдання методологічно виваженої структуризації підприємницького середовища, його системного розвитку, створення умов для ефективного функціонування первинних підприємницьких формувань – господарств і підприємств.

Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних аспектів діяльності підприємців у минулому має важливе значення для визначення конкретних завдань і форм діяльності підприємців в сучасній Україні, особливо у сільській місцевості. Прикро, що споконвіку працююче українське село - це невичерпне і життєдайне джерело, яке несе у прийдешні покоління досвід господарювання на землі, донині не знайшло комфортного притулку, достойного місця на шаблях сучасності. І хоча наперекір руйнації з'являються сучасні сільські підприємці - паростки вмілого господарювання на землі, однак продовжується соціально-економічний занепад села. Руйнівні процеси на селі здатні зупинити лише політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми Науково-іноваційного інституту економіки та агробізнесу Житомирського національного агроекологічного університету «Стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентно-спроможного аграрного сектора економіки Північно-Західного регіону України» (номер державної реєстрації 0110U002406) та у відповідності до наукового тематичного плану Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 1 лютого 2007р.)

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні особливостей становлення і розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській та Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясуванні виробничої спеціалізації, правових основ, природно-кліматичних умов, соціально-етнічного складу підприємців, організаційно – економічної діяльності органів влади.

Для досягнення окресленої мети в дисертації передбачено вирішення таких основних завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення особливостей розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській, Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XXст.;
- дослідити історіографічну традицію вивчення зазначеної теми;
- проаналізувати джерельну базу проблеми становлення та розвитку сільського підприємництва у 1861 – 1914 рр.;
- висвітлити передумови (природно - кліматичні, правові, політичні, економічні) становлення та розвитку сільського підприємництва в Київській, Подільській, Волинській губерніях ;
- виявити особливості впровадження принципів підприємництва у провідних галузях сільського господарства – землеробстві і тваринництві;
- визначити тенденції розвитку підприємництва у сільській промисловості, приватної ініціативи у ремісництві та кустарних промислах ;
- розкрити фактори сприяння розвитку сільського підприємництва (зміни у внутрішній і зовнішній торгівлі, наданні кредитно-банківських послуг, селянська кооперація);
- охарактеризувати соціальний, етнічний склад сільських підприємців;
- описати громадський вимір діяльності сільських підприємців;
- виробити практичні рекомендації щодо завдань і форм діяльності сільських підприємців незалежної України та напрями подальшого вивчення історії підприємництва.

Об’єктом дослідження стало сільське підприємництво 1861 – 1914 рр., як важливий чинник соціально - економічної модернізації.

Предметом дослідження є передумови, тенденції, головні напрями й особливості розвитку сільського підприємництва, роль сільських підприємців у соціально - економічних, громадсько-політичних процесах.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1861 – 1914 рр. Вибір нижньої межі зумовлений відміною кріпосництва, що сприяло розвитку ринкових відносин, поширенню приватної ініціативи та формування нової суспільної верстви – підприємців. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, яка призвела до корінних змін у соціально - економічному житті України.

Територіальні межі дослідження зосереджені на містечках, селах, колоніях, хуторах в межах тодішніх Київської, Подільської і Волинської губерній, що входили до складу Російської імперії. В сучасних кордонах України це Вінницька, Волинська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська області.

Методологічною основою праці стали загальнонаукові та спеціальні історичні принципи ведення наукового пошуку: багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. Причинно-наслідкові складові сільського підприємництва в контексті глибинних перетворень 1861 – 1914 рр. розглядалися, як комплексні, зумовлені історичною логікою. У роботі використано традиційні правила здійснення історичного пошуку, серед яких пріоритетними є принципи історизму, об'єктивності й системності. Ці імперативи лягли в основу наукового застосування універсальних методів дослідження: аналізу та синтезу наявної інформації, детермінізму, функціонального і логіко - аналітичного. Їхнє використання сприяло трактуванню порушених проблем із позиції реальної масштабності та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів. Робота має міждисциплінарний характер, оскільки в ній використані не тільки суто історичні відомості, а й юридичні, соціологічні, економічні.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше в українській історіографії:

- із сучасних наукових позицій вироблена методологічна парадигма дослідження модернізації України(1861– 1914 рр.), визначено ключові поняття у межах яких вибудовано завдання та запропоновано їх послідовне вирішення;
- до наукового обігу введені та інтерпретовані масиви архівних документів, статистичних відомостей та матеріалів тогочасної преси;
- реалізовані завдання узагальненого, конкретно - історичного висвітлення становлення та розвитку сільського підприємництва в Україні протягом 1861 – 1914 рр.;
- показана самостійна роль сільського підприємництва у капіталістичній економіці, розвитку ринкових відносин;
- доведено, що регіон України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії був таким, де склалися передумови для розвитку приватної ініціативи, відбувалося поширення ринкових відносин і сільського підприємництва;
- охарактеризовано участь сільських підприємців у капіталістичній модернізації, особливості їх діяльності, форми ефективного господарювання, найбільш прибуткові галузі в умовах Київської, Подільської і Волинської губерній;
- для характеристики понять «сільське підприємство», «підприємець», оцінки їх економічного значення, набутого впродовж 1861 – 1914 рр., упроваджено зіставлення міждисциплінарних критеріїв і напрацювань науковців.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей розвитку сільської економіки;
- визначення чинників розвитку сільської приватної ініціативи;
- вивчення соціальної структури українського суспільства;
- висвітлення основних напрямів, методів і форм господарювання підприємців краю.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із впровадженням ринкових відносин та принципів підприємництва;
- зміст етнічних особливостей підприємництва;
- характеристику громадських форм діяльності підприємців (у складі земств, а також доброчинності, меценатства).

Практичне значення одержаних результатів визначається акцентуванням уваги дослідників на необхідності осмислення, уточнення феномену сільського підприємництва. Урахування потужних інерційних чинників цього явища та його вплив на сучасний і майбутній цивілізаційний розвиток України потребує уваги до історичних уроків.

Фактичний матеріал і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані іншими дослідниками для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематики, підготовки монографій і навчальних посібників, розробки нормативних курсів з історії України та соціально-економічної історії, лекцій і спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Зміст, основні положення і матеріали дисертації впроваджуються автором при читанні лекційного курсу та на семінарських заняттях з нормативної дисципліни «Історія України».

Висновки та рекомендації, сформульовані автором на основі історичного досвіду підприємництва можуть враховуватися при визначенні політики щодо розвитку підприємництва в сільській місцевості, здійсненні інвестиційної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження були оприлюднені на 10 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, вузівських науково-практичних конференціях. Зокрема, на Всеукраїнській науково-практичній конференції (Житомир, 1998); Регіональній науково-практичній конференції «Україна: поступ у XXI ст.» (Житомир, 2000); Всеукраїнській науково-практичній конференції (Київ, 2003); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку агропромислового комплексу в сучасній Україні» (Київ,

2006); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні політичні та соціально-економічні проблеми історії України» (Київ, 2008); VI Міжнародній конференції «Поляки на Волині» (Житомир, 2010); VI Міжвузівській науково-практичній конференції (Житомир, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини» (Житомир, 2009); IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); V Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 34 наукові праці у т. ч. одноосібна монографія, 22 наукові статті у фахових наукових виданнях, з яких 4 статті – у закордонних наукових виданнях.

Структура дисертації визначена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (802 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 457 сторінок, з них 382 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Наукова проблема становлення та розвитку сільського підприємництва у Київській, Подільській та Волинській губерніях (друга половина XIX – початок XX ст.) має свою історіографічну базу з відповідною періодизацією, в якій можна виділити три етапи: дореволюційний (1860-1917 роки); радянський (1920-1980-ті роки); сучасний (1990-2000-ті роки).

Дореволюційний етап мав кілька напрямків: прикладний – дослідження здійснювали державні чиновники, виходячи із суто прикладних потреб; юридичний – проблеми досліджували юристи з метою використання відповідних знань у юридичній та освітній практиці; історико-публіцистичний, що мав на меті зафіксувати перебіг соціально-економічних та суспільно-політичних змін у суспільстві. Спеціальних робіт, присвячених розвитку аграрного ринку та селянському підприємству підготовлено не було. Перші наукові розвідки стосувались головним чином селянських промислів. Перша робота про кустарну промисловість була підготовлена у 1861 р. економістом О. Корсаком [476]. Автор показав місце і роль даної форми виробництва (приватної ініціативи) в соціально-економічному житті Росії, оцінюючи її як «вельми значну форму виробництва». Після виходу цієї праці настала певна перерва, яка тривала до кінця шістдесятих років.

У 1870 р. I Всеросійський з'їзд фабрикантів і заводчиків та II з'їзд сільських господарів дали поштовх для організації вивчення такого явища, як підприємство. Такі відомі загальноросійські об'єднання, як Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російської промисловості й торгівлі, Вільне економічне товариство, Російське географічне товариство стали ініціаторами вивчення різних форм сільської промисловості та розвитку тут приватної ініціативи. При Департаменті торгівлі та мануфактур

Міністерства фінансів Росії було створено комісію для дослідження кустарних промислів. Результатом її роботи було видання 16 томів «Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России (1882 – 1897)». Співробітники комісії підготували низку публікацій, у яких проаналізовано кількісний склад кустарів, а також охарактеризовано обсяги кустарних промислів по окремих українських губерніях, включаючи Київщину, Волинь, Поділля.

Історики та економісти народницького напрямку, заперечуючи прогресивність великого капіталістичного виробництва, досить часто ідеалізували селянську приватну ініціативу. Серед монографічних праць у 1880-1890 – і роки чисельністю та ґрунтовністю виділялися дослідження, В. Воронцова [388; 389; 390] М.Даніельсона [413], М. Довнар-Запольського [418], О.Чупаров [691] та ін.. Характеризуючи сільські промисли як «народне виробництво» вони зуміли виявити в їх розвитку багато позитивних тенденцій: зростання чисельності підприємців-промисловиків, створення умов для появи нових виробництв (прикладання приватної ініціативи); розширення географії; поступове удосконалення техніки і технології; прокладання шляхів збуту продукції тощо. Формування ринкових відносин, розвиток приватної ініціативи у сільській місцевості досліджував Г. Сазонов [623].

У 1890-ті роки поширюються історичні праці, у яких під час аналізу селянського підприємництва використовувалась марксистська методологія. У своїх книгах і статтях М. Туган-Барановський [664; 665], В. Ленін, [492; 491], П. Струве [646] та ін. критикуючи народницькі ідеалістичні погляди на місце і роль селянських форм підприємництва (промислів) розглядали їх переважно як явище тимчасове, перехідне, що передує великій індустрії. Внесок марксистських авторів у дослідження проблеми полягав не лише в тому, що вони зібрали і ввели в науковий обіг багатий економіко - статистичний матеріал, але й прагненні розкрити товарно-ринкову системність різних форм приватного підприємництва на селі.

Протягом 1870-1900-х років на тлі активізації процесу заснування колоній зростав дослідницький інтерес до соціально-економічного розвитку колоністських господарств. У 70-х роках XIX ст. проблеми іноземної колонізації Південно-Західного краю аналізували окремі царські чиновники, зокрема статський радник О. Воронін [386]. На початку 80-х рр. XIX ст. з'явилося ряд досліджень, що мали оглядово-аналітичний, узагальнюючий характер. Насамперед до них слід віднести праці А. Забеліна, в яких здійснюється спроба проаналізувати причини еміграції, географію розселення німців і чехів, показати динаміку зростання їхнього землеволодіння в губерніях Південно-Західного краю [427].

У працях В. Антоновича [341], М. Драгоманова [420], А. Суботіна [649; 650] та ін. розглядалися питання національної політики російського царизму, досліджувалася національна структура населення України і, зокрема, роль різних етносів у соціально-економічному розвитку Правобережжя XIX – початку XX ст. Подвижницьку роботу з вивчення краю провів відомий український етнограф П. Чубинський, який, здійснивши три експедиції по території Південно-Західного краю, зібрав цінний фактичний і статистичний матеріал із життя етнічних груп регіону та систематизував його у спеціальному томі видання [240]. Він одним із перших зробив спробу показати сферу зайнятості, розкрити особливості господарювання національних меншин.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в історіографії традиційним залишалося селянське питання, яке часто мало політизований характер, а вчені та публіцисти саме селянам відводили помітне місце в аграрній еволюції. Центральною соціально-економічною проблемою в той час було малоземелля. Найбільш гострі суперечки викликали теми про форми власності й володіння землею, характер селянського господарства і шляхи його розвитку. Зокрема, Л. Ходський у своїй праці «Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование» зробив аналіз економічної суті селянської земельної реформи 1861 р., навів статистичні відомості

розподілу поземельної власності на основі обслідування, проведеного в 1878-1879 рр. в 49 губерніях Російської імперії [675]. У працях І. Рудченка [616], Т. Осадчого [558] проаналізована аграрна політика царського уряду, розкрито певні аспекти підприємництва в розвитку аграрного сектора Південно-Західного краю. Наслідки реформи 1861 р. з фінансової точки зору досліджували П. Кованько [466], А. Лосицький [499].

Відомий економіст і громадсько-політичний діяч М. Порш на матеріалах багатотомного видання центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ детально проаналізував зміни, що сталися у землеволодінні різних категорій власників протягом 1877-1905 рр. [592]. Аналіз еволюції земельної власності було зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Певне місце у дослідженні було відведено характеристиці приватної земельної власності в Україні. Не втратила й сьогодні свого наукового значення монографія В. Святловського «Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.)» [625]. Вона включає важливі статистичні додатки, в яких відображено динаміку земельної власності впродовж 1863-1902 рр.

Грунтовно проблеми розвитку сільського господарства і переробної промисловості краю досліджували викладач Київського комерційного інституту А. Ярошевич [714], та вчений-економіст, доцент кафедри політичної економії і статистики університету св. Володимира М. Зібер [440]. Помітний слід у розвитку хмелярства в губерніях краю, особливо на Волині, залишив ботанік і агроном І. Засухін [433; 434; 435; 436; 437]. Значним внеском у вивчення історії харчової промисловості і, зокрема, цукрової є роботи М. Толпигіна [659; 660; 661; 662], А. Цехановського [682; 683] та М. Новинського [550]. Вплив кредитно-банківської системи на розвиток сільського підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. відображені в працях Д. Піхно [574], П. Мігуліна [527], О. Зака [432]. В історичному і економічному відношеннях представляють інтерес

дослідження Л. Похилевича [593; 594; 595], О. Косича [477] та огляди, записки різних комісій, які вивчали господарства Південно-Західного краю.

Радянський період, що також характеризується певними акцентами у висвітленні досліджуваної проблеми, зумовленими загальною суспільно-політичною ситуацією, пов'язаним з нею ступенем наукової творчості, можна розділити на: 1920-і роки; 1930-і роки; 1930-1980-і роки.

Початок висвітлення підприємництва припадає на 1920-ті роки. Примітною особливістю вивчення сільського підприємництва в перші роки більшовицької влади й НЕПу було те, що на перший план постали проблеми, які на попередньому етапі не вивчалися або розроблялися досить слабо. Характерною рисою непівської доби стали самобутні форми підприємництва різних соціально-професійних груп населення. Упродовж 1921- 1928 рр. з'явилась низка праць (історичних, економічних), автори яких використовували різні тлумачення для висвітлення приватного підприємництва. Вони вирізнялися не лише політичними та концептуальними особливостями, а насамперед класифікацією приватнокапіталістичних форм господарювання. Їх теоретичним підґрунтям були основні положення більшовицької партії стосовно суспільства перехідного періоду. За цих умов дослідники, зверталися до попереднього досвіду – розвитку селянського підприємництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У цей період існували дві основні концепції обґрунтування приватного капіталу та підприємництва. З позиції марксистської теорії класовості досліджували проблеми підприємництва Ю.Ларін [489], А. Гінзбург [243], І.Мінгулін [530], А. Хрящева, [680; 681], В. Качинський [457]. Представники не марксистського напрямку О.Чаянов [684; 685; 686] О.Челінцев [687; 688], дотримувались еволюційного підходу. Наукові погляди провідного вченого О. Чаянова та його прихильників викликали гостру критику з боку тогочасних владних структур (статті М.Бухаріна та Г.Зінов'єва). Зокрема, О. Чаянов розглядав «капіталістичне товарне

господарство» як економічну категорію, а не класово-політичну. Вчений обстоював самобутній розвиток приватного підприємництва у сільському господарстві, «індивідуальне підприємництво».

Із завершенням у радянській історії періоду НЕПу усі форми селянського підприємництва опинилися фактично під суворою заборонаю держави, а саме селянство, примусово об'єднане в колгоспи, втратило колишню господарську самостійність. Усе це призвело до зникнення теми «підприємництва» у науково-історичній та економічній літературі. Автори праць, що вийшли в світ наприкінці 1920-х та в 1930-і роки принципово змінили підхід до дослідження селянського господарювання, розглядаючи в тому числі приватну ініціативу крізь призму класової боротьби на селі.

Хоча протягом 1930-х – 1980-х рр. проблема дослідження підприємництва втратила свою пріоритетність, однак, у цей період з'явилася низка праць, які висвітлювали розвиток ринкових відносин в ході здійснення селянської реформи 1861р. та столипінської аграрної реформи і побіжно торкалися підприємництва. Зокрема, одним із перших у 1931 р. досліджував розвиток товарних форм сільського господарства під час столипінської аграрної реформи О.Погребінський [576].

Висловлюючи критику стосовно роботи О. Погребінського за недостатність висвітлення класової суті столипінщини, Ф. Лось в роботі «Україна в роки столипінської реакції» (К., 1944) з класових позицій аналізує соціально-економічні і політичні процеси цього періоду, акцентує увагу на посиленні диференціації селянства, загальних рисах селянської боротьби проти поміщиків і столипінського землеустрою [501].

Вагомим внеском для подальшого вивчення провідної галузі промисловості того часу є праця К. Воблого [381; 382]. «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості». Автор ґрунтовно проаналізував особливості економічного розвитку України в ХІХ ст., виділив характерні тенденції у цукробуряковій галузі (наслідки концентрації виробництва, роль банківського капіталу).

До поглибленого вивчення еволюції сільськогосподарського виробництва у пореформений період, у тому числі й сільської промисловості, звернулися в повоєнний період. Спільною важливою рисою цих історичних досліджень було значне розширення джерельної бази, зміни в оцінці окремих подій та явищ. Основним здобутком історичної науки цього періоду було зміщення акцентів від констатації фактів до їх аналітичної обробки. Завдяки роботам І. Гуржія [409; 410], В. Теплицького [656], П. Теличука [654], О. Нестеренка [547], та ін. до наукового обігу було введено велику частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану сільського господарства та сільської промисловості.

Зокрема змістовну інформацію про досліджувану нами проблему містить монографія В. Теплицького. Автор зібрав фактичний матеріал, який дозволяє скласти об'єктивне уявлення про ринковий рух земельної власності, який називає «мобілізацією», його характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо. Заслужують на увагу висновки вченого про існування паралельно з офіційною мобілізацією земельної власності мобілізації фіктивної, без належного оформлення купчих актів, а також прихованої мобілізації надільних земель [656].

Великий обсяг матеріалу для дослідження підприємництва у сільській промисловості містить праця О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні», в якій автор аналізує економічні закономірності розвитку різних галузей промисловості в умовах завершення промислового перевороту, особливості державного монополістичного капіталізму в Україні [547]. Досліджуючи стан різних галузей промисловості, О. Нестеренко робить висновок, що цукрова промисловість України на кінець XIX ст. в групі виробництв харчової промисловості вийшла на перше місце. У цей період перше місце в Росії за кількістю виробленого цукру посідала Київська губернія, затим – Подільська, потім – Харківська, Курська, Волинська, Чернігівська, Тамбовська, Воронежська, Полтавська. Автор називає ряд підприємців, аналізує чинники їхнього економічного успіху.

Радянською історичною наукою період другої половини ХІХ ст. розглядався традиційно як наслідок агонії самодержавного ладу. В результаті цього в 1958 р. з'явилася наукова парадигма «революційної ситуації», в основу якої було покладено висновки комісії радянських істориків на чолі з М. Нечкілою, в якій «доводилося», що в Росії розвиток капіталізму призвів до економічної кризи, невдоволення селянства, а, отже, до широкого селянського руху. В такому напрямі вели дослідження, зокрема, С. Дубровський [425], М. Рубач [613] та ін. Висновки комісії не поділяв П. Зайончковський [430].

У контексті класової боротьби в українському селі досліджували проблеми сільського господарства і соціально-економічного становища селянства Д. Пойда [581] і М. Лещенко [495; 496]. Зокрема, М. Лещенко спираючись головним чином на дані «Статистики землевладения 1905 г.» М. Порша, дає характеристику еволюції селянської та поміщицької земельної власності в Україні на рубежі ХІХ-ХХ ст. Автор підкреслює, що в умовах селянського малоземелля, яке було особливо гострим на Правобережній Україні, для сільської бідноти набувала великого значення купівля поміщицької землі, але такою можливістю могла скористатися лише незначна група заможних селян. У своїх працях М. Лещенко робить висновок про те, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства, показує причини селянського руху.

Широкий спектр питань аграрної історії, розвиток поміщицького та селянського господарства Європейської Росії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., різних аспектів проблеми земельного ринку вивчав А. Анфімов [342; 343]. Із цією метою при Інституті історії СРСР Академії наук СРСР А. Анфімовим було створено творчу групу під умовною назвою «Земля та її господарі», яка проіснувала з 1987 по 1991 рр. До неї були запрошені вчені з інших республік СРСР. Від України до складу групи входили П. Теличук, А. Авраменко, В. Шевченко.

Еволюцію всеросійського аграрного, в тому числі й земельного ринку XVIII – початку XX ст. досліджували І. Ковальченко та Л. Милов. Вчені проаналізували розміщення землеволодіння та його станову структуру, рух земельної власності впродовж тривалого післяреформеного періоду, рівень, динаміку й варіації цін на землю та інші важливі складові земельного ринку на тлі його загальної еволюції. При цьому чи не вперше в історичній науці для характеристики соціально-економічних процесів учені застосували математичні методи опрацювання значного статистичного матеріалу [465]. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України на початку XX ст. розглянуто в дисертації Л. Гайдай [752].

Узагальнюючи значний внесок радянських істориків у вивчення соціально-економічних процесів українського дореволюційного села, приходимо до висновку, що в силу вимог компартійного керівництва СРСР та УРСР тема розвитку підприємництва періоду капіталістичної модернізації, коли були досягнуті вагомі результати господарювання, об'єктивно не розглядалася. Дослідження соціально-економічної історії зводилося, в основному, до аналізу аграрних відносин, селянської реформи, землеволодіння та землекористування у пореформений період, класової боротьби та селянських рухів, формування робітничого класу, їх інтерпретація часто виглядала як передумова революцій 1905-1907 р. і 1917 р.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. сталися кардинальні політичні зміни в житті суспільства, пов'язані з розпадом СРСР, а також зміна наукових пріоритетів та методологічного підходу до вивчення й переосмислення власної історії. В умовах незалежної України і розвитку ринкових відносин посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду підприємництва. Для розуміння загальних умов та механізмів розвитку підприємництва та функціонування підприємців, важливим є вивчення тенденцій, процесів і явищ, які були характерні для другої половини XIX ст., коли відбувалося становлення ринкового господарства.

Ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАН України, провідних університетів Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Черкас, інших наукових та науково-освітніх закладів. Свідченням цього є наукова продукція, підготовлена дослідниками на рубежі ХХ-ХХІ ст. У 1995–1997 рр. співробітники відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України працювали над написанням монографій, об'єднаних загальною темою «Соціально-економічна і політична модернізація української нації (ХІХ – початок ХХ ст.)». Науковцями Інституту історії України розроблялися такі маловивчені проблеми, як «Українські підприємці у народногосподарському і культурному житті України ХІХ – початку ХХ ст.» (Т. Лазанська), «Розвиток кредитно-банківської системи в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (В. Кізченко), «Взаємозв'язок національно-культурних і економічних процесів в Україні на початку ХХ ст.», «Вихідці з країн Західної Європи в економічному житті України на рубежі ХІХ-ХХ ст.» (О. Машкін) [143, арк. 16; 144, арк. 58-61].

У 1998-2000 рр. науковці Інституту вивчали проблеми підприємницької діяльності ХІХ — початку ХХ ст.: «Український підприємець епохи утвердження ринкових відносин за історико-документальними та мемуарними джерелами і у творах красного письменства (ХІХ – початок ХХ ст.)», (В. Сарбей), «Преса ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії підприємницької діяльності в Україні» (О. Лисенко), «Підприємництво в історії українського суспільства (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Бібліографічний довідник» (О. Крижанівська). Продовжили працювати над своїми темами В. Кізченко, Т. Лазанська, Є. Петренко, О. Машкін. Результатом роботи відділу стало видання друкованої продукції різного формату: монографій, статей тощо. [145, арк. 16-19; 487; 460; 461]. Важливе значення для вивчення проблем соціально-економічної історії України взагалі й ринкових відносин зокрема, перш за все з погляду методології дослідження, мають праці одного з провідних

українських істориків О. Реєнта [603; 604; 605]. Вчений розглядає у своїх працях підприємництво як важливий фактор соціально-економічного розвитку України.

Певні аспекти досліджуваної проблеми розглянуто у 8 розділі першого тому «Історії українського селянства» (автори О. Реєнт, О. Крижанівська, О. Сердюк) [604, с. 357 – 417]. У розділі розглянуті передумови проведення селянської реформи 1861 р., охарактеризовані економічні форми господарювання та соціальне життя українського села другої половини ХІХ – початку ХХ ст., напрями та форми проведення столипінської реформи. Значна увага приділена характеристиці становлення і розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, формуванню хутірських і відрубних селянських господарств. Відповідно принципів підприємництва автори розкрили своє бачення щодо зміни соціального та професійного статусу різних категорій селян в процесі здійснення реформи 1861 р.

У монографії «Національне відродження України» 15-ти томного видання «Україна крізь віки» відомий український історик В. Сарбей розглядає особливості розвитку промисловості та сільського господарства в пореформеній період та роль підприємців у підвищенні прибутковості господарювання. Вчений підкреслює: «Звичайно, перебудова всього соціально-економічного життя на капіталістичний лад принесла багато лиха і злигоднів простим людям. Українська класична література яскраво показала типові образи підприємців-хижаків, жахи капіталістичної експлуатації, які справді були в ті часи ... Водночас вільнонаймана праця і громадянські свободи відкривали дорогу для фахового і соціального зростання ініціативним і талановитим людям» [624, с. 165, 172].

Певні аспекти становлення і розвитку підприємництва в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлені у навчальних підручниках і посібниках [364; 456; 568; 569; 663; 666;]. Особливою поцінованістю відзначаються праці знаного дослідника П. Панченка [568; 569] який розглядає глибинні процеси в аграрних відносинах на селі

протягом усієї історії українських земель. Зокрема, в «Аграрній історії України» на основі аналізу широкого кола документальних джерел без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в ХІХ–ХХ ст. Значна увага приділяється питанням реформування сільського господарства, аналізу заходів, до яких вдавалися різні уряди, що перебували при владі на цих землях.

Важливою для досліджуваної нами проблеми є монографія Т. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)» [487]. Автор збрала та проаналізувала фактологічний матеріал про становлення і розвиток підприємництва в Україні. Значна увага приділена висвітленню господарської діяльності великих землевласників. «Саме господарства великих поміщицьких економій, що підпорядковувалися ринковим законам, визначали економічне становище України. Вони стали основою великої промисловості та ринкового сільського господарства. ...З середовища великих землевласників виділилася найбільш помітна група промисловців, особливо цукро заводчиків та вугільників» [487, с. 134]. Виявлені Т. Лазанською тенденції розвитку підприємництва, введення в обіг значної кількості статистичних відомостей є цінною базою для подальших досліджень.

Формування підприємницької верстви в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. досліджують О. Гуржій [407], М. Москалюк [538]. У монографії Н. Темірової [655] «Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція» значна увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщиків до ринку. В праці досліджено різнобічну меценатську та господарську діяльність відомих на той час українських поміщиків.

Деякі аспекти розвитку підприємництва в сільському господарстві України висвітлюються в працях про зміни у виробничих відносинах в ході здійснення реформ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, у монографії Ю. Поліщука «Столипінська аграрна реформа на Волині»

здійснено спробу дослідити хід столипінської аграрної реформи в одному з найбільших регіонів України – Волині. У центрі уваги автора перебувають основні напрями реформи: проведення землевпорядних робіт, створення хутірських і відрубних господарств, переселенський рух; особливості їхньої реалізації в краї, а також наслідки, які вони мали для волинського селянства [587].

Новим історико-теоретичним осмисленням проблеми приватного підприємництва вирізняється монографія О. Сушка «Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект». Автор кваліфіковано висвітлив організаційні форми та соціально-економічні підвалини розвитку самобутньої системи приватного підприємництва в основних галузях народного господарства: торгівлі, промисловості, сільському господарстві, а також показав типові соціально-професійні риси підприємців-непманів. Вивчення ролі приватногосподарської діяльності населення у державі, яка конституційно скасувала сам інститут приватної власності, дозволяє по-новому характеризувати суперечливість соціально-економічного розвитку періоду непу, показати не статичний, а динамічний ряд соціально-політичних взаємин – людина – суспільство – держава [652].

Різні аспекти становлення і розвитку підприємництва висвітлені у монографії С. Коломійця «Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) [470]. Позитивними наслідками реформи 1861 р. автор вважає те, що вона відкрила перед особисто вільними селянами широкі можливості для активізації господарчої діяльності. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства.

У дослідженні автор обґрунтував висновок, що вихід із общини, який відбувався в процесі здійснення столипінської реформи, сприяв закріпленню

за селянами землі у приватну власність, оскільки першопричиною недоліків в аграрному виробництві був общинний лад, який сковував ініціативу, підприємливість та економічну свободу селянина. Про це, як наголошується у монографії, свідчить інтенсивне зростання хутірських і відрубних господарств, чисельність яких у 1911 р. становила 226 500, на яких припадало 2 млн. 803 тис. дес. землі [470, с. 120, 133-135].

У монографії В. Марочка [519] «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)» висвітлена історія становлення і розвитку селянської кооперації в Україні від 1860-х рр. до насильницької її руйнації наприкінці 1920-х років. Аналізуючи запровадження нових виробничих відносин у сільському господарстві, розвиток ринку, піднесення значення грошей, розвиток лихварського і великого промислового капіталу, становище селянських господарств та особливості приватизації землі автор вказує на початки підприємництва, фермерства, господарської взаємодопомоги (споживчі, кредитні товариства) та кооперації дрібних товаровиробників (хліборобські артілі, сільськогосподарські громади). Формування приватної власності на землю сприяло розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, піднесенню його товарності. Виникли землевласники з числа кріпосних і державних селян, що виявили свою підприємницьку здатність та готовність до ринку.

Фундаментальні принципи кооперації, її еволюцію в сільському господарстві досліджує відомий економіст В. Зіновчук. Аналізуючи результати столипінської реформи автор вважає, що за відносно короткий проміжок часу вдалося досягти суттєвих змін в організації і продуктивності сільського господарства. Реформа П. Столипіна значно прискорила об'єднання селян у кооперативи для досягнення вищої продуктивності на основі надійного постачання і виходу на стабільний ринок. Досліджуючи можливості відродження в Україні сільськогосподарських кооперативів ринкового типу, автор пропонує модель використання кооперативної ідеї

для здійснення ринкової трансформації сільського господарства України [441].

Проблеми поширення підприємництва в сільському господарстві України другої половини XIX – початку XX ст. висвітлені у працях, присвячених діяльності громадських об'єднань сільськогосподарського спрямування. 2007 р. у Вінниці вийшла монографія В. Колесник «Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918) історичний нарис» [469].

Різні аспекти розвитку підприємництва у сільському господарстві висвітлені у працях з питань його спеціалізації та переробки сільськогосподарської продукції. Відомості про розвиток хмелярства і пивоваріння в Україні, особливо на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., про торгівлю хмелем, його переробку на основі ефективних технологій, багатопланово висвітлено у монографії М. Костиці, Й. Рейтмана «Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення» [478].

Специфічно висвітлює ряд аспектів досліджуваної проблеми О. Павлов [560] у монографії «Сільські території України: історична трансформація парадигми управління». Автор обґрунтовує висновок, що столипінська аграрна реформа мала передусім глибинний економічний зміст, а саме – створення на селі товарно-грошових відносин, ринку землі і відповідні умови для розвитку підприємництва, особливо серед хуторян.

Торгівельній сфері присвячена монографія Б. Кругляка «Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины» [483]. В українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися нові процеси у внутрішній торгівлі. Автор на основі узагальнення значного фактологічного матеріалу, досліджує діяльність усіх форм внутрішньої торгівлі, участь в торгівельно-збутовій діяльності монополістичного капіталу, а також земств і товарних бірж, аналізує досвід, накопичений підприємцями в забезпеченні споживчого ринку.

У книзі «Биржа. Вчора. Сьогодні. Завтра» на основі вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів і публікацій, які до початку 90-х років ХХ ст. знаходилися у спецфондах, розкривається і оцінюється процес становлення біржової торгівлі у ХІХ-ХХ ст. [352]. Розкривши історію становлення і розвитку бірж в ряді західних країн і Сполучених Штатах Америки, автори водночас висвітлюють питання їх виникнення і діяльності в Україні.

Важлива інформація, яка стосується проблем розвитку підприємництва в досліджуваний період, наведена у численних дисертаційних дослідженнях. Наукова новизна праці Д. Селіхова [789] «Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.» полягає в тому, що автором досліджено нові аспекти аграрного законодавства, яке мало значний вплив на розвиток товарного виробництва в Україні.

Розвитку аграрних відносин у Волинській губернії в ході селянської реформи 1861 р. присвячена дисертація А. Шевчука [799]. Автор на основі широкого кола джерел визначив специфіку становища та господарювання селян на Волині після польського повстання 1863 р.: влада заради отримання підтримки наділила їх угіддями на сприятливих умовах.

Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток України досліджували І. Власюк [751] та Л. Ігнатова [762]. Зокрема, І. Власюк приділив значну увагу аналізу змін, що відбулися в економіці губерній Правобережної України внаслідок нового аграрного курсу: у селянських господарствах з впровадженням агрономічних заходів, нових принципів фінансування і розвитку кооперативного руху та у тих галузях, що були пов'язані із сільським господарством (харчова та переробна, сільгоспмашинобудування, металообробна галузь, виробництво будівельних матеріалів).

Предметом дослідження П. Олешко були зміни в системі поземельних відносин на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основною

тенденцією розвитку цих відносин у губернії було скорочення великого землеволодіння й зростання дрібної земельної власності та запровадження хутірної системи. Автор характеризує польських землевласників, які проявляли чималу ініціативу й підприємливість, особливо щодо розвитку сільськогосподарського виробництва та переробної промисловості [780].

А. Михайлик у кандидатській дисертації «Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 рр.)» досліджує процес формування капіталізму в регіоні [771]. Розглянуто зміни, що відбувалися у виробничій та розподільчій сферах економіки Подільської губернії завдяки дії ринкового механізму, досліджено його вплив на соціальну сферу краю.

С. Закірова в дисертації на тему «Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)» [759] на основі широкого кола джерел проаналізувала становлення соціально-правового статусу підприємців, виникнення різних форм організації підприємницької діяльності у Донбасі. С. Закірова дійшла висновку, що «... підприємцем можна вважати особу, яка приватним чином чи через участь у колективній справі, займалася виробництвом, спрямованим на ринкову реалізацію продукції, а також мала і використовувала під час діяльності риси економічного типу поведінки».

У становленні і розвитку ринкової економіки в пореформеній Україні важливу роль відігравали селянські кустарні промисли. Їх різні форми в 1861-1914 рр. були важливими складовими частинами селянського господарства та задовольняли потреби населення України в промислових товарах. Дослідженню промислової діяльності селянства присвячена дисертація М. Маслової «Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.)» [768]. Автором запропоновано власний варіант розуміння місця і ролі селянського промислового підприємництва в соціально-економічній структурі регіону та

визначення історичної прогресивності й перспективності промислів як однієї з форм дрібнотоварного виробництва.

Практичну значущість має дисертаційна робота Ю. Кравця «Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті XIX – 1917 р.)», в якій автор, аналізуючи соціально-економічні зміни в пореформеному селі, що стали головними чинниками зародження сільського підприємництва в умовах розвитку ринкових відносин в аграрному секторі, розкрив особливості еволюції підприємництва і формування прошарку сільських підприємців на Лівобережжі; визначив етапи, форми та методи залучення підприємців у виробничий процес, в соціально-економічне та суспільно-політичне життя держави [764].

Розвиток кооперації на території Київської, Подільської та Волинської губерній досліджували у своїх дисертаціях О. Двойнінова [755] та Ю. Магась-Демида [767]. Проаналізовано соціально-економічні та суспільно-політичні явища, що склали зміст роботи кооперативів, виділено специфіку їх функціонування, зумовлену історичними відмінностями розвитку регіону. Розкрито здобутки і прорахунки сільської кооперації правобережних українських земель, її внесок у захист економічних і соціальних прав населення, виховання у його середовищі шляхом господарської самоорганізації суспільної активності.

Процеси становлення і розвитку кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. визначили предмет дисертаційного дослідження В. Венгерської [749]. Автор розглядає діяльність державних банківських установ: Державного банку, пенсійних та позичкових кас, що діяли при його відділеннях, Селянського та Дворянського банків.

Серед сучасних українських істориків, які досліджують етнічний аспект соціально-економічного життя Правобережної України в пореформену добу, варто відзначити науковців: М. Бармака [743], О. Буравського [746], В. Васильчука [748], Ж. Ковбу [763], М. Костюка

[479], В. Надольську [776; 777], В. Павлюка [781], О. Рафальського [785; 786], О. Суліменка [794], Г. Шпиталенко [800]. У своїх дисертаціях вони висвітлюють значний внесок національних меншин у господарське освоєння, соціально-економічний розвиток Південно-Західного регіону, зокрема, їх роль в розвитку підприємництва.

Національна політика царського уряду на Правобережній Україні стала об'єктом досліджень М. Щербака [701], і Н. Щербак [701; 702; 703; 801]. Залучивши багатий джерельний матеріал, ці вчені розкрили цілеспрямовану діяльність царської адміністрації з русифікації краю, спрямовану в першу чергу на підриєв соціально-економічних позицій польської шляхти. Історію національних меншин України, їх участь у соціально-економічному розвитку Київщини, Поділля, Волині досліджували Ф. Горовський [403], Я. Хонігсман [403; 676], А. Найман [403] С. Єлисаветський [403], Ю. Поліщук [585; 586; 587].

У 2007 р. вийшов біографічний словник В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини», який містить понад 500 біографічних статей про поляків та полонізованих представників інших національностей, відомих своєю участю в політичному, громадському й культурному житті Польщі та за її межами, пов'язаних з Вінниччиною в різні періоди історії [468].

Окрему групу становлять праці, в яких висвітлюється життєвий шлях, складові підприємницького успіху і доброчинність підприємців. Серед них необхідно виділити роботи В. Ковалинського [464], О. Макарова [510], М. Слабошпицького [638], О. Ткаченко [796; 797], О. Доніка [756], В. Перерви [570]. Певне загальнонаукове тло проблеми доброчинності дають наукові праці другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Зокрема, Т. Курінна [766], Т. Ніколаєва [779], І. Суровцева [795] та Г. Махорін [769] досліджували внесок підприємців в соціально-культурний розвиток України.

Оскільки Україна була у складі Російської імперії, деякі аспекти історії підприємництва нашої держави досліджуваного періоду знайшли відображення в працях російських науковців. Вони зібрали й

систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії підприємництва по окремих регіонах та на мікрорівні.

Серед російських дослідників варто виділити Л. Абалкіна [334; 335], В. Бовикіна [358; 359; 360], М. Гавліна [391], Є. Хорькову [677], та ін. Особливу увагу привертає двохтомна колективна монографія «История предпринимательства в России», присвячена історії підприємництва в Росії XVI – початок XX ст., виконана в Інституті російської історії РАН членами групи з історії підприємництва. У монографії вперше в російській історіографії розглядається історія розвитку підприємництва протягом усього його існування, починаючи від витоків і закінчуючи часом його ліквідації. Зокрема, у другому томі «История предпринимательства в России. Вторая половина XIX – начало XX века», досліджується історія підприємництва в Росії в період його «відносно вільного розвитку» з 1861 по 1917 р. Висвітлені такі основні питання підприємницької діяльності в пореформеній Росії, як проблема її правової бази, організаційні форми, вплив міжнародного фактора, участь в залізничному будівництві, станова і професійна організація ділових кіл, їх відносини із владою і робітничим класом, благодійницька і меценатська діяльність.

Серед узагальнюючих праць і посібників з історії російського підприємництва найбільш відомими є дослідження М. Баришнікова [348], А. Боханова [368], С. Нікітіної [548], С. Сметаніна [640]. Заслуговують уваги праці науковців Алтайського державного університету, зокрема навчальний посібник О. Старцева та Ю. Гончарова. «История предпринимательства в Сибири (XVII – начало XX в.)» [643]. Цінними для нашого дослідження є глави, в яких висвітлюються соціально-правові умови та організаційні форми підприємницької діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст.; громадська і культурна діяльність підприємців.

З 1990-х рр. російські історики активізували вивчення дворянства, прагнучи розв'язати дискусійні проблеми, які виникли протягом останніх

десятиріч. Зокрема, тривали дискусії О. Анфімова та І. Ковальченка стосовно питання про рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві. Всебічну характеристику дворянського землеволодіння дав В. Літуєв [497]. Активно досліджується історія провінційного дворянства. Цій тематиці присвячені докторська дисертація В. Шаповалова та кандидатська дисертація Т. Філатової [798], в яких проаналізована еволюція дворянського стану, корпоративна організація дворянства в пореформений період, показано складний процес руйнації традиційної системи цінностей. У працях А. Міллера [528] об'єктивно досліджується ставлення влади та російської громадської думки до «українського питання», а також аналізується структура суспільства на Правобережжі та місце в ній російського дворянства.

З початку 1990-х років в українській історичній науці спостерігається введення в науковий обіг мемуарної літератури (спогади, автобіографії, щоденники, листи тощо). Зокрема, в спогадах Т. Бобровського [718], відомого свого часу в Південно-Західному краї громадського діяча (вийшли друком 1900 р. у Львові), вміщені цінні відомості про власників маєтків, їхні описи, купівлю-продаж і оренду землі тощо. Автор подає власні оцінки розвитку сільського господарства і промисловості краю, зокрема, розповідає про здобутки і втрати польських підприємців в цукровій промисловості. Автор висвітлює конфіскаційну політику самодержавства щодо польських землевласників після поразки січневого повстання 1863 р.

Історія польської спільноти Правобережної України перебуває в центрі уваги сучасних польських істориків. Роботам польських дослідників другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. З. Лукавського [732], Л. Подгородецького [736], А. Єзерського [727], Т. Хшановського [721], Р. Юрковського [728], Д. Клемантовича [729], і В. Зьомека [729] притаманний аналіз багатогранного життя польського етносу на українських територіях, в тому числі і польського дворянства, вміщено цікавий статистичний матеріал.

Серед зарубіжної наукової літератури, слід згадати енциклопедичний словник який видавався упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві за редакцією Ф. Сулімерського та В. Хлебовського [740]. Історичній Волині на сторінках цієї багатотомної праці відведено значне місце. В статті польського історика Ю. Кшивіцького «Волинь» аналізується господарське, культурне та релігійне життя польської людності краю. Чимало матеріалу присвячено повітам і повітовим містам [731]. Проте, загалом, праці польських істориків стосуються лише окремих проблем тогочасного суспільного розвитку Правобережжя, вони не можуть претендувати на створення цілісного образу епохи.

Вивченню участі єврейських громад в економічному, громадському, політичному, культурному житті краю приділяють увагу Всесвітня федерація волинських євреїв, Товариство волинських євреїв в Ізраїлі та «Yad Vashem» (Ізраїльський Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи і героїзму). З 1945 р. у волинських євреїв з'явилося спільне друковане видання – збірник спогадів і документів «Yalkut Wolyn» (Альманах «Волинь»). Його творцем і першим головним редактором був уродженець Рівного Ар'є Аватіхі. Тематика статей Н. Дагоні, А. Аватіхі, Ц. Загородера, Ш. Спектора, М. Вайсмана, Я. Елбірта, Ш. Зискінда та ін., що надруковані в журналі, охоплює як історію окремих громад, так і євреїв Волині в цілому, персоналії видатних рабинів, просвітителів і літераторів, суспільних діячів і меценатів, діяльність волинських організацій і об'єднань тощо.

1957 р. в Тель-Авіві Звягельським земляцтвом Ізраїлю при участі земляків зі США (Нью-Йорк, Лос-Анжелес) був виданий альманах «Звягель». Книга містить багатий історичний матеріал про численні населені пункти Новоград-Волинського повіту. Зокрема, доктор Я. Леві в статті «Звягель та його околиці» описує побут та заняття євреїв, які проживали в селах Новоград-Волинського повіту, декілька статей присвячені містечкам Рогачів, Кам'яний Брід, Городниця, Баранівка [438].

Опис Волині знаходив відображення в окремих працях німецьких дослідників XIX ст. – першої половини XX ст.: Е. Буша, С. Келлера, С. Ніккеля, К. Люка, М. Хенінга та ін. Серед названих дослідників слід згадати Самуїла Ніккеля, уродженця колонії Андріївка Житомирського повіту (нині с. Сонячне, неподалік Житомира). У 1935 р. вийшло його ґрунтовне дослідження – «Німці на Волині» [735]. Книга складається з дев'яти розділів, які присвячені історії переселення німців на Волинь та утворення їхніх колоній, стосункам колоністів з поміщиками та владою.

Цікаві дослідження з історії Волині містяться в німецькомовному часописі «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»), який був заснований 1954 р. в Штутгарті колишніми східними переселенцями виходив до початку 80-х років XX ст.. Зокрема, в ньому були опубліковані праці Ф. Рінка, в яких вчений показав початки німецької колонізації Волинської губернії наприкінці XVIII ст., карту розміщення материнських і дочірніх колоній та господарську діяльність колоністів [738; 739]. Проблема адаптації німців до місцевих умов України, різні аспекти їх господарського життя та підприємницька діяльність досліджені в роботах Н. Арндта [715; 716], Б. Праксенталера [737]

Цінними в цьому плані є дослідження Н. Арндта, предки якого проживали в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»), яке почало свою офіційну діяльність 9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі. З 1979 р. товариство почало видавати щорічник «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), в якому були вміщені праці Н. Арндта [717], В. Гізбрехта [723; 724], Г. Гольца [726], Х. Шмідта, та ін.

З ініціативи Н. Арндта в 1998 р. був виданий збірник найцікавіших публікацій, вміщених у різних номерах «Wolhynische Hefte» у перекладі російською мовою під назвою «Родина Волинь» [609]. Близько тридцяти публікацій у ньому й інших періодичних виданнях, а також кілька книг про

волинських німців було підготовлено й самим Н. Арндтом. Велика тематика матеріалів, що повністю присвячена волинським німцям, було вміщено у двотомному виданні «Heimat Wolhynien» за редакцією А. Каммана [725].

Чільне місце в дослідженні чеської еміграції посідають праці чеських дослідників – Ф. Дубрави [722], М. Немечека [734], мемуари В. Оліча. Відкинувши певною мірою ідеалізоване зображення чехів у Росії як єдиних носіїв передової культури у побуті й господарстві, з їх робіт можна використати цікаві фактичні матеріали про життя чехів на Волині, побут і звичаї поселенців, їх відносини з місцевим населенням. У міжвоєнний період вийшли друком ряд наукових досліджень, які безпосередньо торкалися історії чеської колонізації Волині, серед яких особливо слід виділити роботи відомого славіста чеського походження, уродженця Житомирщини, професора Є. Рихліка [607]. У 20-х роках ХХ ст. у Празі чеські дослідники створили спеціальну групу для вивчення чеського та словацького життя за кордоном, яка видавала журнал «Nase Zahranizi». На його сторінках публікувалися матеріали з історії волинських чехів. Дописувачами були колишні жителі Волині, які переселилися до Чехії. Серед них слід виділити праці І. Аверхана. Суттєвий внесок у вивчення історії волинських чехів зробили члени Товариства чехів з Волині, створеного 1990 р. у Чехії. Так, група дослідників на чолі з І. Гофманом склала «Історичну мапу чеських поселень Волині». Історію чеської еміграції на Волинь, суспільно-політичний, культурно-освітній та релігійний аспекти висвітлював у своїй праці чеський дослідник Я. Вацулік [741].

Серед інших сучасних зарубіжних істориків, які досліджують соціальну і етнічну історію Правобережної України ХІХ ст., увагу привертають наукові праці Д. Бовуа – директора Центру історії слов'ян Паризького університету (Сорбонна), Президента Французької асоціації розвитку україністичних студій, який ґрунтовно дослідив суспільно-економічний стан польського дворянства в пореформену добу. Серед здійснених ним дослідницьких проектів і написаних праць у контексті

нашого дослідження найбільшу цінність представляє фундаментальне дослідження «Битва за землю в Україні: 1863 – 1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах» [357]. Спираючись на царські архіви, рапорти і службове листування генерал-губернаторів і губернаторів, поліцейські звіти, протоколи різних комісій по селянським справам, спогади польських поміщиків, Д. Бовуа розглядає польсько-український земельний антагонізм, земельний антагонізм між російськими і польськими поміщиками, історію безземельної польської шляхти, роль німецьких, чеських і єврейських орендаторів в становленні нових аграрних відносин в пореформений період.

Певні відомості про стан розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі на теренах Київської, Подільської і Волинської губерній у досліджуваний період містяться у книгах «Київська область», «Вінницька область», «Волинська область», «Житомирська область», «Рівненська область», «Хмельницька область», виданих у серії «Історія міст і сіл Української РСР» у 1970-ті рр. – про населені пункти (міста, містечка, села, селища, хутори), які входили до їх складу у XIX – на початку XX ст. Наведені дані відображають динаміку зростання кількості фабрик і заводів, чисельність їх працівників і виробниче спрямування [448; 450; 452; 447; 449; 451].

Завершуючи історіографічний огляд, слід зазначити, що стан дослідженості цієї проблеми є недостатнім. Немає узагальненого дослідження становлення, особливостей розвитку підприємництва в Україні і, зокрема, по регіонах в другій половині XIX – на початку XX ст., коли були досягнуті вагомі результати підприємництва, чим і обумовлений вибір теми дисертаційної роботи. За невеликим винятком, проблема вивчалася більшістю дослідників у контексті висвітлення інших проблем економічної історії України. Тому дослідження цього явища в Україні, критичного осмислення історичного досвіду підприємництва з позицій вирішення проблем сьогодення є актуальним і важливим як в науковому аспекті, так і для практичної діяльності. Без глибокого вивчення діяльності підприємців

доби капіталістичної модернізації України, їх ролі у розвитку ринкових відносин важко об'єктивно зрозуміти закономірності і особливості соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку українського суспільства того часу, і до яких ми звертаємося сьогодні.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база даного дослідження представлена архівними і опублікованими матеріалами і складається з таких груп: документи державних архівів України й Російської Федерації; законодавчі акти, довідкові та статистичні видання державних установ і земств; матеріали тогочасної періодичної преси.

Найбільш важливу групу джерел становлять документи архівних фондів шести архівів: Центрального Державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької Хмельницької областей та Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург).

Значну кількість документальних матеріалів про становлення і розвиток підприємництва в галузях народного господарства України автором досліджено у фондах 274, 301, 442, 574, 575, 619, 692, 707, 730, 830, 890 Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (далі – *ЦДІАУК*).

Особливу увагу привертають звіти, доповідні й рапорти генерал-губернаторів та цивільних губернаторів російським імператорам. Цінність їх полягає в тому, що склалися вони на основі великої кількості матеріалів, які надходили з різних куточків краю, а потім аналізувались і узагальнювались у губернських установах та канцеляріях губернаторів і генерал-губернатора.

Найбільше справ використано з фонду 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), в яких знаходяться

офіційні документи вищих органів влади, генерал-губернатора, його структур у повітах, інформаційні матеріали та статистичні дані про перебудову та розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі з урахуванням природно-кліматичних умов і відповідно до принципів ринкових відносин та підприємництва. Так, для характеристики передумов становлення та розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях використано відомості (оп. 1, спр. 375. та оп. 37, спр. 51), в яких, зокрема, йдеться про сприятливі кліматичні умови та родючість ґрунтів для прибуткового ведення землеробства в цих губерніях.

Вивчення справ цього фонду (оп. 37, спр. 651; оп. 51, спр. 375; оп. 633, спр. 496) дало можливість порівняти обсяги промислового виробництва і галузеву структуру в досліджуваних губерніях за період з 1860 по 1913 рр. і визначити, що найбільшого розвитку в цей період підприємництво набуло в цукровій, борошномельній і виноробній промисловості.

Відомості, які допомагають простежити зміни у сільському господарстві, впровадження принципів підприємництва, використані з документів шести справ зазначеного фонду. Зокрема, з'ясовано: стан господарювання селян в губерніях краю (оп. 51, спр. 375); зростання обсягів земельних наділів селян краю протягом 1911-1914 рр. (оп. 829, спр. 507); про купівлю землі селянами при допомозі Селянського Поземельного банку (оп. 542, спр. 18); про те, що 1871 р. стали власниками землі 491907 селян Подільської губернії (оп. 51, спр. 355); про здійснення заходів з перетворення заболочених земель у польові угіддя (оп. 643, спр. 1).

У фонді 574 (старший фабричний інспектор Київської губернії) та фонді 575 (Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу) автором проаналізовано відомості, які подавали фабриканти і заводчики про розміри виробництва, тривалість робочого дня, кількість робітників на підприємствах краю. Зокрема, цінні відомості про підприємців і показники їх господарської діяльності досліджено за фондом 575, оп. 1,

спр. 73. Автор простежила також участь національних меншин у розвитку місцевої промисловості.

Слід відзначити фонди губернських жандармських управлінь (далі – ГЖУ). Російська влада в особі структур поліції здійснювала нагляд за діяльністю промислових підприємств, споживчих, кредитних і позичково-ощадних товариств, побоюючись появи «неблагонадійних елементів». Фіксувалися найменші прояви революційних настроїв та інших противладних дій. Так, у фонді 301 (Подільське ГЖУ) зберігаються відомості про промислові підприємства по кожному жандармському пункту губернії з таємними донесеннями про настрої серед робітників. Цитуємо мовою оригіналу зміст однієї з таких доповідних унтер-офіцера Демидчука Проскурівського жандармського пункту (листопад 1912 р.) начальнику Подільського ГЖУ: «Представляю список фабрик и заводов и других более крупных заведений, находящихся в Проскуровском жандармском пункте и доношу, что среди рабочего люду злонамеренных настроений не имеется» [2, арк. 3, 4]. В іншому донесенні начальнику Волинського ГЖУ від 14 червня 1911 р. повідомлялося про існування в Іскоростені Овруцького повіту таємного єврейського товариства взаємного кредиту [55, арк. 131].

У документах фонду 274 Київського ГЖУ також зафіксовані повідомлення Київському генерал-губернатору Ф. Трепову про діяльність підприємств та установ дрібного кредиту. Хоча таке втручання нерідко заважало господарській діяльності, але завдяки існуванню таких структур до нашого часу збереглася значна кількість документів про промислові підприємства, споживчі і кредитні товариства, які допомогли автору в дослідженні історії підприємництва в губерніях Південно-Західного краю.

У фонді 692 (Управління Київського округу шляхів сполучення) зберігаються звіти Київського біржового комітету. Автор використала дані про ціни на сільськогосподарську і промислову продукцію, що допомогло при аналізі кон'юнктури ринку досліджуваного періоду.

Для характеристики господарської і благодійницької діяльності підприємців Київської, Подільської і Волинської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. автором використані також документи фонду 707 (Управління Київського учбового округу). У ньому містяться відомості про щорічні пожертви підприємців навчальним закладам. На особливу увагу заслуговують персональні фонди окремих відомих підприємців і добродійників, зокрема «Терещенки – землевласники і цукрозаводчики» (ф. 830), і «Бродські – власники цукрових заводів» (ф. 890).

У Державному архіві Київської області (далі – *ДАКО*) у фонді 1 (Київське губернське правління) зберігаються інформаційні матеріали про діяльність промислових підприємств м. Києва (заводи Гретера і Криванека, машинобудівний, чавуноливарний і механічний, кабельний «Мотор», фабрики з виробництва толю і бетону), наводиться чисельність їх робітників, обсяг виробленої продукції, відомості про технічну оснащеність, що дозволяє проаналізувати, як впроваджувалися підприємницькі засади у виробництво. Містяться тут і відомості про контрактів ярмарки та обсяг їх торговельних оборотів.

У фонді 804 (Київський губернський статистичний комітет) зберігаються документи з історії, соціально-економічного розвитку, проблем освіти, медицини та культури Київської губернії за період 1835-1916 рр. Автором проаналізовано статистичні відомості про фабрично-заводську промисловість губернії за 1861 р., 1901 р. (оп. 1, спр. 53, 2524, 2525, 2526); списки землевласників 1914 р. (оп. 1 спр. 2814).

Багато відомостей про підприємницьку діяльність у цукровій галузі містяться у фонді 43 (Правління цукрових заводів Київської губернії за 1856-1919 рр.). Автор використала документи фонду 1556 (Правління Товариства Мар'їно-Городищенського цукрового заводу – спр. 40, 45, 47, 48, 110, 153, 154, 189, 190) фонду 1674 (Правління Товариства Корюківського цукрового заводу – спр. 7, 8, 146) та фонду 1675 (Правління Товариства Красилівського цукрового заводу).

Вагоме значення для дослідження проблеми мають документи Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО). У справах його фондів 34, 67, 115, 181, 183, 206, 226, 352 містяться відомості про певні аспекти розвитку підприємництва у Волинській губернії.

Архівні справи фонду 67 (Волинське губернське правління – спр. 307-315) дозволили автору проаналізувати соціальний склад населення і його економічну діяльність у сільському господарстві, промисловості і торгівлі з 1883 р. по 1906 р. Зокрема, в огляді Волинської губернії за 1886 р. йдеться про те, що вирощування цукрових буряків для заводів стало однією з найвигідніших галузей сільського господарства. Відзначено також, що в губернії з 1870-тих рр. з'явилась нова прибуткова галузь – раціональне вирощування кращих сортів хмелю та його переробка [78, арк. 5,6]. Цінними є відомості цього фонду про площі та врожайність сільськогосподарських культур, про кількість промислових підприємств, чисельність їх працівників та обсяги виробництва.

Важливим джерелом для вивчення поземельних відносин є справи фонду 115 (Волинське губернське в селянських справах присутствіє). Серед численних документів цього фонду зберігається спр. 68 про кількість і склад волостей Волинської губернії станом на грудень 1863 р., в якій є відомості про володіння землевласників польського походження, про створення в селах «сельских обществ» тощо.

Відомості про докорінні зміни у сфері землеволодіння та землекористування і розвиток ринкових відносин і підприємництва на селі, про стан господарювання селян на хуторах і відрубках автором використано з документів фонду 226 (Волинська губернська землевпорядна комісія – спр. 47, 63, 114). Зокрема, в спр. 114 подаються відомості про населенні пункти, селяни яких перейшли до хутірського і відрубного землеволодіння.

Умови, форми та особливості розвитку підприємництва в народному господарстві губернії стало можливим розкрити на основі матеріалів, які укомплектовані у фонді 183 (Волинська губернська земська управа – спр. 40,

53, 86, 94, 95, 1046) і фонді 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи – спр. 12, 39, 75). В них використано доповіді управи річним зборам Волинського губернського комітету у справах земського господарства (1904–1913 рр.); відомості про процеси, пов'язані зі здійсненням столипінської реформи в українському селі; подальшим розвитком підприємництва у промисловості, сільському господарстві і торгівлі. У фонді 352 (Урядовий агроном Волинської губернії) містяться матеріали, які дозволяють дослідити стан сільського господарства на Волині 1912 р. та надання агрономічної допомоги одноосібним господарям.

У зазначених фондах багато матеріалів повітових управлінь про здійснення селянської реформи 1861 р. і столипінської аграрної реформи 1906 р. Тут є відомості про діяльність волосних управлінь, які після реформи 1861 р. стали нижчою ланкою самоуправління селянства (до їх складу входили волосні старшини, яких обирали із числа заможних селян, сільські старости, збирачі податків).

Значну роль у поширенні підприємницьких засад господарювання відігравали кредити. У фонді 181 зосереджені матеріали Житомирського відділення Державного банку (1876–1919 рр.) про надання кредитів тим, хто на підприємницьких засадах прагнув розвивати промислові підприємства, сільськогосподарське виробництво, торгівлю. Діяльність Волинського відділення Державного банку та Волинського відділення Селянського поземельного банку відображено у справах фонду 182 (матеріали за 1882–1913 рр.).

Архівні документи фонду 19 (Волинська об'єднана палата кримінального і громадського суду) дозволяють прослідкувати процес іноземної колонізації Житомирського повіту. Фонд охоплює десятки справ про укладання контрактів між землевласниками й прибулими іноземцями. Документи дають змогу з'ясувати час виникнення колоній, прізвища перших поселенців, умови укладення контракту тощо.

У дисертації використано матеріали Державних архівів Хмельницької і Вінницької областей (далі – *ДАХО* і *ДАВО*). Відомості про зміни у землекористуванні, які сприяли розвитку підприємництва на селі, наявні у справах фонду 46 ДАХО (Подільська губернська землевпорядна комісія) та фонду 112 (Подільське губернське у селянських справах присутствіє). Про активізацію підприємницької діяльності свідчать відомості фонду 227 (Подільське губернське правління – спр. 6105-6140) та документи фонду 233 (Подільська губернська земська управа). Ряд документів ДАВО, зокрема, фонду 230 (Вінницька міська управа), фонду 828 (Правління товариства Тростянецького цукрового заводу), ДАХО – фонд 241 (Правління цукрового заводу «Корделівка») розкривають недостатньо досліджені аспекти підприємницької діяльності окремих промислових підприємств.

Цінними для вивчення вказаної теми є фонди волосних правлінь. Зокрема, це фонд 74 (6274 одиниці зберігання) про села Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Новоушицького, Ямпільського повітів Подільської губернії. Утворені органи селянського самоврядування у відповідності до «Положення» від 19 лютого 1861 р. волосні правління стали для селян, які щойно вийшли з кріпосної залежності, провідниками на шляху до усвідомлення власних прав та можливостей щодо організації господарського і громадського життя, сприяли формуванню у них підприємливості. На сільських та волосних сходах селяни вирішували земельні, податкові, господарські питання, обирали посадових осіб селянського самоврядування: старшин, старост, волосних суддів.

Матеріали про становлення і розвиток підприємництва в Україні у досліджуваній період містяться у ряді фондів Російського Державного історичного архіву у м. Санкт-Петербург (далі – *РДІА*): у фонді 20 – зведені відомості і статистичні таблиці фабрично-заводської промисловості України; у фонді 22 – діяльність акціонерних товариств; у фондах 173 і 268 відомості про залізничний й річковий транспорт. Знайомство з фондом 1408 (документи Міністерства юстиції Російської імперії) дало можливість

ознайомитися з численними законопроектами, підготовленими у різний час з того чи іншого питання. У фонді 1281 Канцелярії міністра внутрішніх справ зберігаються звіти губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній, в яких автором проаналізовано і використано, матеріали що стосуються проблеми дослідження.

Загалом опрацьовано понад 40 фондів, 178 справ Центрального Державного історичного архіву в м. Києві, Державних архівів Київської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької областей України та Російського Державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі.

У дослідженні також використані й опубліковані джерела. Окрему групу джерельної бази дослідження становлять законодавчі акти вищих органів влади держави, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи». Окремі нормативні акти Сенату та міністерств, яким надавалося загальнообов'язкове значення, публікувалися в «Собрании узаконений и распоряжений правительства», що друкувалися в міру нагромадження відповідного матеріалу.

У законодавстві Російської імперії того періоду, нормативних актах місцевих органів влади сформульовані заходи розвитку підприємництва в галузях народного господарства (промисловості, сільському господарстві, на транспорті, а також в торгівлі та обслуговуючій сфері). Вони носять офіційний, діловий характер і містять значну фактичну інформацію про всі сфери розвитку суспільства.

Важливим джерелом дослідження особливостей розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю стали довідкові і статистичні збірники державних урядових установ і земств. Видання статистичних матеріалів набуло масового організованого характеру в Російській імперії з 50-х рр. XIX ст. 1852 р. був створений Статистичний комітет на базі статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, який 1859 р. дістав назву Центрального статистичного комітету. Цей орган об'єднав статистичні дослідження в межах усієї Російської імперії.

Зміцнювалися статистичні служби і в губерніях, якість статистичних відомостей того часу була досить високою.

Серед численних статистичних видань, використаних у роботі, слід, передусім, назвати: «Статистический временник Российской империи» (видавався у 1886-1890 рр.); збірник «Статистика Российской империи» (видавався з 1887 по 1914 р.); «Ежегодник России» (видавався з 1906 по 1911 р.), які вміщували інформацію про територію, населення, землеволодіння, промисловість як у цілому по імперії, так і по окремим губерніях. Аналіз демографічної ситуації досліджуваних губерній автором проведено переважно на основі видань про Перший загальний перепис населення Російської імперії, який відбувся 28 січня 1897 р.

Відомості про діяльність підприємців Київської, Подільської і Волинської губерній в розвитку найбільш прибуткових галузей промислового виробництва (цукрової, винокурної і борошномельної) автором використано з наступних джерел: «Фабрично-заводские предприятия Российской империи: Изд-е второе. Петроград, 1914»; «Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907»; «Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1914»; «Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 гг. – СПб., 1887».

Порівняльний аналіз стану підприємництва здійснено на основі вивчення матеріалів про розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, торгівлі, що містяться у спеціальних виданнях по губерніях, які виходили в досліджуваний період. Зокрема, в «Обзорах Киевской, Подольской и Волынской губерний» періодично друкувалися статистичні показники і короткий огляд розвитку промислових підприємств, сільського господарства, торгівлі, банківсько-кредитної системи, вміщувалися матеріали про підприємців.

Значний комплекс інформації, який дає можливість висвітлити питання про розвиток підприємництва у сільському господарстві, зосереджений у збірниках, які видавало Головне управління землеволодіння та землеробства [219]. З ряду довідково-статистичних джерел того часу використано відомості для аналізу підприємницької діяльності землевласників, які використовували власність на землю для отримання прибутків [675; 406; 233]. Автором також залучено довідкові відомості про діяльність земств у розвитку сільського господарства, які видавалися протягом досліджуваного періоду.

У процесі дослідження автор зверталася також до пам'ятних книг, краєзнавчих путівників, виданих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, таких, як «Памятная книжка Киевской губернии», «Памятная книжка Подольской губернии», «Подольский адрес-календарь», «Памятная книжка Волынской губернии». Певну інформацію давали і різноманітні біографічні довідники («Российская родословная книга») тощо.

Важливе джерело для розгляду історії розвитку підприємництва в губерніях Південно-Західного краю становлять періодичні видання того часу, в яких відображено зміни, які відбувалися в усіх сферах тогочасного суспільства. В містах південно-західних губерній розповсюджувалися провідні видання Москви, Санкт-Петербурга і Києва, що забезпечували потребу населення в отриманні різноманітної інформації.

Розвиток підприємницької діяльності пореформеного періоду знайшов своє відображення у періодичних виданнях Київської губернії: «Киевские губернские ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Киевлянин», «Киевское слово», «Голос Приднепровья», «Фастовские известия», «Провинциальный голос», «Радомыслянин» та ін.

Офіційна урядова газета «Киевские губернские ведомости» (1838-1917 роки випуску) постійно друкувала матеріали щодо діяльності Селянського банку, баланси, рахунки прибутків і збитків господарської діяльності великих землевласників (М. Терещенка, А. Мааса, Б. Ханенка, М. фон

Мекка, М. Браницької та ін.), витяги зі звітів промислових підприємств, зокрема товариств Федорівських і Калинівського цукрових заводів (23 березня 1910 р.) тощо.

Газета «Киевлянин» (1864-1919 рр.) – найбільш відомий консервативний друкований орган дореволюційного періоду, який побачив світ відразу після придушення чергового польського повстання 1863 р. Головним завданням видання було проведення урядової лінії в «Південно-Західному краї». Але поряд із офіційними постановами, указами та різними повідомленнями уряду і місцевої влади, в газеті друкувалися політичні та економічні статті, наукові, релігійні та літературні матеріали, публікації культурного спрямування та ін. Часопис практично задовольняв інформаційні потреби населення, насамперед місцевої інформації.

Так, в огляді газети «Киевлянин» за 1892-1902 рр. автор ознайомилася зі звітами про роботу комісії з опису маєтків, заснованої при Київському товаристві сільського господарства, результатами господарської діяльності цукрових заводів в Київській губернії, зокрема у містечку Синяві Васильківського повіту, який належав графу В. Браницькому (за 20 травня 1892 р.), цементного заводу акціонерного Товариства «Волинь» (за 25 липня 1902 р.). На шпальтах газети друкувалися звіти про діяльність особливих комісій з огляду санітарного стану цукрових заводів Південно-Західного краю, в т.ч. аналітична стаття К. Сулими «Свекло-сахарное производство в санитарном отношении» (за 10 і 17 червня, 8 грудня 1892 р.).

Постійно аналізувалися результати підприємницької діяльності представників національних меншин (наприклад, єврейських купців Голдигів – за 14 липня 1892 р.); офіційної політики, в контексті зменшення економічної ваги польської землевласницької еліти, як наслідку земельного антагонізму між російськими й польськими поміщиками (15 листопада 1892 р.); загострення конфлікту між «чиншевіками», польськими поміщиками та російськими покупцями польських маєтків (29 лютого 1892 р.); перманентний польсько-український земельний антагонізм тощо.

В «Киевлянині», «Киевском слове» постійно друкувалися статті, замітки, оголошення, повідомлення про пожертвування відомих місцевих підприємців. Подавався фактологічний матеріал стосовно громадської діяльності промисловців, перераховувалися найзначніші благодійні справи на користь навчальних, благодійних, лікувальних, релігійних, культурно-мистецьких закладів та організацій, якими вони опікувалися.

У періодичних виданнях друкувалися також невеликі повідомлення, присвячені відомим промисловцям і комерсантам у зв'язку з їхніми ювілейними датами, некрологами, де також згадувалася їхня конкретна меценатська діяльність. В першу чергу, таких підприємців як Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Бродські, Бобринські, а також місцевих, маловідомих – Р. Вержбицького, Ю. Шатову, Г. Хилькевича та багатьох інших (20 серпня, 2 грудня 1892 р.; 31 липня, 6 грудня 1902 р.).

Сільськогосподарські часописи «Земледелие», «Плуг», «Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества» мали на меті поширення знань у своїй галузі, пропагування перспективних методів господарювання, захист інтересів виробників сільськогосподарської продукції, роз'яснення питань загального і місцевого сільськогосподарського життя. Серед розмаїття матеріалів – окремі розвідки, статті, огляди спеціалізованої преси, висвітлення проблем місцевого земського управління, кореспонденції, торговельні відомості тощо. Ці газети і журнали призначалися для сільських жителів і були покликані практичними порадами поширювати сільськогосподарську культуру.

Так, в журналі Київського товариства сільського господарства «Земледелие» була окрема рубрика «Разбор описанных имений». Саме матеріали цієї рубрики дали можливість досліднику ознайомитися з позитивним досвідом господарської діяльності Мошногогородищенського маєтку К. Балашової, маєтку А. Русановського, орендного господарства К. Блажковського, маєтку Мощене Б. Ханенка, Теплицько-Ситковецького

маєтку (№ 10. – 1897 р.; №№ 11–14, 16, 17, 21. – 1898 р.). У статті Т. Осадчого «Распределение помещичьей собственности в Юго-Западном крае» (№ 25-26. – 1899 р.) акцентується увага на тому, що у Південно-Західному краї переважає велика капіталістична земельна власність. З будівництвом нових цукрових заводів, з підвищенням прибутковості землі, а також ринкових цін на землю та її оренду, ця власність стає усе більш стійкою і конкурентноспроможною.

Про соціально-економічне життя Волинської губернії розповідали публікації в газетах: «Волынские губернские ведомости», «Волынская жизнь», «Наша Волынь», «Волынь» тощо. Навіть «Волынские епархиальные ведомости» публікували статті економічного характеру. І це цілком закономірно, тому що розвиток ринкових відносин спонукав до раціонального господарювання – газети, статті були не тільки популяризаторами економічних знань, а й здійснювали інформаційне забезпечення реформ у сільському господарстві та промисловості.

Газета «Волынские губернские ведомости» (роки виходу 1838-1917), маючи статус офіційного урядового видання, публікувала офіційні постанови і розпорядження, оголошення про проведення торгів на отримання різних джерел прибутку – рибного промислу на певній водоймі, оренди або придбання млина, корчми т.ін. В газеті розміщувались оголошення про торги на отримання певного підряду, на виконання якого виділялися кошти з державної казни або від міста. Для прикладу, підряд на утримання освітлювальних ліхтарів у місті, на постачання продуктів для сирітського будинку, дитячого притулку і т.д. Для розміщення цієї інформації існувала окрема рубрика «Объявления и вызовы. Торги.» і підрубрики: «На продажу имущества», «На подряд». Важливою для підприємців була рубрика «Биржевые сведения», у якій регулярно публікували ціни на основні продовольчі і промислові товари. Важливим у публікаціях про ціни є аналіз чинників, які впливали на їх коливання.

Окремі газети – «Волинь», «Волинская жизнь», «Волинская почта», «Волинец», «Жизнь Волыни», «Почаевские известия», «Юго-Западная Волинь» – мали економічні (інформували про події торгового і промислового життя Російської імперії) та сільськогосподарські (містили статті, замітки, поради з сільського господарства) відділи.

Газета «Волинь» (1895-1901 рр.) у кожному номері торкалася економічного життя краю – або в рубриці «Местная хроника», або «Корреспонденции Волыни», подаючи короткі повідомлення. Інколи видання публікувало доволі ґрунтовні аналітичні статті. Наприклад, «Волинское хмелеводство» (23 лютого 1895 р.), «Итоги урожая» (1 вересня 1895 р.), «Хлебная торговля на Волыни» (11 лютого 1892 р.), «О пчеловодстве» (22 січня 1892 р.).

Газета «Волинь» – менш офіційна, ніж «Волинские губернские ведомости», але цінна тим, що подає погляд на економічне життя краю, відсутній у статистичних викладках, виконуючи роль художньо-публіцистичного опису, що додає життєвості сухому статистичному матеріалу.

Газета «Волинская жизнь» (1906-1908) теж мала окремі рубрики: «Сельское хозяйство», де розповідалося про передовий досвід господарювання – як вітчизняний, так і зарубіжний; «Торговля и промышленность», де подавали ціни на продовольчі і промислові товари; «По крестьянскому делу», «Сельскохозяйственные беседы». Запозичення зарубіжного досвіду пропагувалося у передруці статті М. Клейгельса з № 39 «Русского дела» у «Волинской жизни» за 20 жовтня 1906 р. Збільшена увага до розвитку сільського господарства зумовлена столипінською аграрною реформою, яка тільки почала впроваджуватися. Але не оминалася увагою і промисловість. Зокрема, стаття «На сахарных заводах» (27 жовтня 1906 р.) аналізувала промислове виробництво цукру, цінову політику і т.д.

Важливою групою періодичних видань були сільськогосподарські часописи. Серед них можна виокремити загальногалузеві (присвячені

проблемам розвитку сільського господарства загалом) та вузькогалузеві (порушувалися питання розвитку окремих ланок сільського господарства) журнали. На початку ХХ ст. Луцьке сільськогосподарське товариство започаткувало журнал «Известия Луцкого общества сельского хозяйства» (1907-1914). Крім практичних статей з питань розвитку сільського господарства, зокрема рільництва, садівництва, бджільництва тощо, подавалося багато матеріалів щодо організації сільськогосподарського виробництва, відомості про попит та пропозицію сільськогосподарських продуктів, ціни, ринки збуту сировини, нові технології сільськогосподарського виробництва в Росії та за кордоном, креслення та фотографії нових сільськогосподарських машин і механізмів.

У 1910 р. сільськогосподарський відділ Волинської губернської управи у справах земського господарства почав видавати щомісячний бюлетень «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии». Окрім загальногалузевих періодичних видань із сільського господарства, в губернії видавалися і вузькогалузеві часописи. Два з них були присвячені проблемам розвитку хмелярства: «Бюллетень Волынского общества хмелеводства о состоянии хмелевых плантаций в Волынской губернии» та «Листок хмелевода». Обидва видавало волинське товариство хмелярів з метою сприяти розвитку традиційної для Волині галузі сільського господарства, запобігати її занепаду, допомагати виживати в жорстких умовах боротьби за ринки збуту на внутрішньому та європейському ринках.

Також на Волині виходили фінансово-економічні періодичні видання: «Взаимный кредит» та «Обзор акцизов», решту видань становили бюлетені. Щомісячне видання «Взаимный кредит» (1909-1910 рр.) інформувало читачів про торгово-промислове життя Російської імперії та стан грошового ринку, друкувало проблемні статті з питань розвитку економіки, вміщувало огляди місцевого виробництва. Багато уваги редакція приділяла кооперації, роботі кредитних організацій та торгово-промислових підприємств.

Періодика Подільської губернії досліджуваного періоду фактично не вирізнялася з потоку різноманітних часописів тогочасної України. Серед них доцільно виділити «Подольские губернские ведомости» (1838–1917 рр.), «Подольские епархиальные ведомости» (1862–1905 рр.). 1876 р. вийшли в світ «Труды комитета для историко-статистических описаний Подольской епархии» (згодом — «Труды Подольского епархиального историко-археологического комитета»), а також «Экономическая жизнь Подолии», «Подольский хозяин», «Подольянин».

Уже на межі XIX–XX століть поступово потреби інтенсивного розвитку економіки краю, насамперед сільського господарства, спричинили потребу видання значної кількості фахових журналів і бюлетенів, які б задовольняли інформаційні потреби спеціалістів різного профілю. Серед них було 7 рекламно-довідкових, 6 сільськогосподарських, по 4 науково-популярних та економічних, 3 кооперативних. Серед таких часописів — «Подольский листок объявлений», «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», «Винницкий листок объявлений».

Преса правобережних губерній також мала особливу групу видань, абсолютно не схожу на інші. Особливість подання матеріалів — це короткі, здебільшого телеграфні повідомлення, вони відрізнялися «сухим» інформаційним матеріалом, невеликим обсягом і безсторонністю оцінок поточних подій. Видавцями «телеграм» були особи та організації різного спрямування та інтересів: повітові земства, керівники відділень «Союза русского народа», комерсанти-євреї та ін. Деякі газети й журнали подавали матеріали відразу кількома мовами (приміром, російською, польською, єврейською, французькою, українською). Наприклад, «Известия Луцкого общества сельского хозяйства» публікували статті польською мовою, а оголошення — російською і польською.

У губерніях Південно-Західного краю, де національний склад населення не обмежувався українцями і росіянами, розповсюджувалися

іншомовні часописи, зокрема, польська газета консервативного спрямування «Kraj», щоденна громадсько-політична газета «Kytjer Wolynski», щотижневий громадсько-літературний журнал «Wolyniak». Перші ґрунтовні роботи, присвячені історії німецької колонізації Південно-Західного краю, масово з'явилися в періодичній німецькомовній пресі «St. Petersburger Zeitung» («Санкт-Петербурзька газета»), «Odessauer Zeitung» («Одеська газета»). Зокрема, у цих виданнях містився матеріал про Волинську губернію, її територію, населення тощо.

Опис регіону, його історія, особливості географічного розташування, побуту населення знайшли фрагментарне відображення на сторінках німецькомовної газети «Neues Leben» («Нове життя»), яка виходила в СРСР. Тут друкувалися дослідження, у яких представлено короткий опис подій, які відбувалися в регіоні в різні періоди історії.

Життя польської громади в Україні, її історичне минуле висвітлюється також в періодичних виданнях, заснованих польськими організаціями – «Дзеннік Кійовський», двомовній щотижневій «Газеті польській», що друкує матеріали українською і польською мовами та польськомовному двомісячнику «Бердичівська мозаїка». Польській культурі, історії, взаємним впливам польської та української культур присвячені два спеціалізованих періодичних видання – наукові журнали «Українська полоністика», «Pamiętnik Kijowski» і міжнародне наукове видання «Ucrainica Polonica».

Таким чином, аналіз першоджерел свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для об'єктивного наукового дослідження особливостей розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у 1861–1914 рр.

1.3. Методологічні засади вивчення проблеми

Сучасний стан історичної науки в Україні характеризується переходом від однієї методології (підходів та принципів дослідження історичного

поступу) до іншої й поступом нестандартних схем. Сумлінний вітчизняний дослідник, керуючись загальновідомим імперативом: об'єктивність, точність, істинність висновків дослідження завжди намагатиметься скористатися продуктивною теорією пізнання.

Надзвичайно важливим в галузі методології є питання про категоріальний апарат. Нова геополітична ситуація, суспільні трансформації, розширення кола методів і методик досліджень позначились й на стані понятійно – термінологічного апарату.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують дефініції «історичний прогрес» та «історичний розвиток». Нові для вітчизняної історіографії методологічні підходи доводять, що історичний поступ – явище складне й багатовимірне, ставлять під сумнів існування прогресивного руху. На нашу думку, поняття «історичний прогрес» як рух до кращого можна використовувати для характеристики глобальних позитивних змін людської цивілізації.

Категорія «розвиток» теж означає позитивні зміни людини, суспільства, держави тощо. В історичній літературі з проблеми економічного розвитку України в добу капіталістичної модернізації дефініція «розвиток» вживалася для характеристики процесів, що відбувалися під впливом Великої селянської реформи. Водночас у цей період було кілька системних криз, спричинених політикою «контреформ», політичною кризою, які не свідчили про рух господарства, соціальних відносин по висхідній, про їх «розвиток».

Виходячи з проблематики дослідження вважаємо за необхідне уточнити зміст понять «підприємництво», «підприємець». На підставі аналізу значної кількості архівних джерел, наукових праць, існуючих наукових теорій і підходів автор розкриває теоретико-методологічну сутність підприємництва. У зарубіжній науковій літературі, починаючи з XVIII ст. поняття «підприємець» вживалося на означення власника, який ішов на економічний ризик заради реалізації комерційної ідеї і одержання прибутку.

У науковий обіг поняття «підприємець» ввів один з перших дослідників капіталістичного способу виробництва англійський економіст Р. Кантільон (1680-1734 рр.) і виділив підприємництво як особливу економічну функцію. У праці «Нарис про природу торгівлі взагалі»(1730 р.) європейську економіку свого часу автор уже називав «ринковою», при якій існувала небезпека виникнення не передбачуваних матеріальних і фінансових витрат, збитків у ході проведення підприємницької діяльності, здійснення торгових угод, товарообміну. Тому головною рисою підприємця Р. Кантільон вважав готовність до ризику. На його думку, підприємець - це людина, яка здатна поєднувати прагнення до привласнення доходу з можливими втратами, вміє ризикувати [720].

У дослідженні теорії підприємництва важливе значення мають методологічні аспекти вчення А. Сміта і Д. Рікардо - основоположників економічної теорії, які були прихильниками вільного підприємництва, необхідності конкуренції. А. Сміт у своїй головній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів»(1776 р.) також вживає поняття «підприємець». Визначальною ознакою підприємництва він вважає отримання прибутку, капітал повинен працювати та приносити прибуток (хоча він також описує і інші ознаки: володіння капіталом, наймання робітників, раціональність і утилітарність діяльності) [641].

Інший класик теорії підприємництва французький учений Ж.Сей (1767-1832 рр.) вважав підприємцем «особу, яка береться за свій рахунок та ризик і на свою користь виробити певний продукт». Найважливішими його функціями є: а) сполучення факторів виробництва (капіталу і праці); б) збір інформації та нагромадження необхідного досвіду; в) прийняття рішення і організація виробничого процесу. Він виділив специфічні функції, які відрізняють підприємця від капіталіста чи менеджера. Особливо наполегливо Сей підкреслював творчий, експериментальний, ризикований характер діяльності підприємця, її відмінність від рутинних повсякденних операцій по управлінню виробництвом [626].

Особливий погляд на підприємництво мав К. Маркс, його економічна теорія впливала із класових позицій. Спираючись на ідеї А. Сміта та Д. Рікардо, він розвинув теорію трудової природи вартості. Розділивши капітал на постійний і змінний, К. Маркс зміг описати процес утворення додаткової вартості, пояснити його чого не змогли зробити попередники. На основі теорії додаткової вартості він розвинув теорію заробітної плати і виклав основні риси капіталістичного накопичення. У своїй головній праці «Капітал» К. Маркс аналізує питання ринку, підкреслюючи при цьому необхідність існування конкуренції. Автор наголошує на тому, що капіталісти прагнуть до збільшення прибутку через зменшення своїх витрат на засоби виробництва. У праці неодноразово вживається слово «підприємець», причому фактично як синонім слова «капіталіст» [516; 517; 518].

Погляди А. Маршалла (1842-1924 рр.), як і попередніх дослідників звернені на дослідження необхідності існування та розвитку вільного підприємництва. Він зазначає, що правильним напрямом є свобода виробництва та підприємництва. А. Маршалл визначає, що для торгівлі та промисловості того часу характерні самостійність, здатність до передбачення, більш вільний вибір рішень. Він особливо підкреслює роль прибутку в підприємницькій діяльності, вважаючи його найбільш стійким стимулом [520, с. 65, 69]

Своєрідний підхід до проблеми підприємництва знаходимо у німецького вченого В. Зомбарта (1863-1941 рр.), який розрізняв у підприємця два протилежних начала: підприємницький дух (готовність до ризику, духовну свободу, наявність багатьох ідей, волю й наполегливість, вміння поєднувати людей для спільної роботи) і бюргерський (громадський) дух (благодійність, ощадливість, обачливість та інші традиційні буржуазні чесноти) [443]. На відміну від В. Зомбарта, який вважав підприємницький дух похідним від біологічних факторів, німецький соціолог М. Вебер (1864-1920 рр.) вважав, що більший вплив на його формування мала релігія. Він

обґрунтував думку про те, що європейський капіталізм зобов'язаний своїм походженням протестантизму як релігійно-етичному комплексу, що забезпечує виховання таких рис особистості як працездатність, ощадливість, чесність, розважливність. Якщо В. Зомбарт відносив до підприємництва не тільки купців і промисловців, а й феодалів, державних чиновників і навіть піратів і розбійників, то М. Вебер розумів під капіталістичним підприємництвом особливе мислення для якого характерно систематичне і раціональне прагнення до законного доходу у межах своєї професії.

М.Вебер вважав, що проникнення капіталістичного «духу» в економічне життя відбувалося не відважними і безпринципними спекулянтами і авантюристами, які ми зустрічаємо на протязі усієї економічної історії, не тими хто має «великі гроші», а людьми, які пройшли сувору життєву школу, обачними та рішучими водночас, людьми стриманими і впертими за своєю природою, повністю відданими своїй справі, із суворо буржуазним світоглядом і принципами. Тому, писав він, питання про рушійні сили експансії сучасного капіталізму не зводиться до питання про джерела використаних капіталізмом грошових ресурсів. Це, в першу чергу, питання про розвиток капіталістичного духу. Там де він виникає і виявляє значний вплив, він_здобуває необхідні йому грошові ресурси, а не навпаки [377].

Дж. М. Кейнс (1883-1946 рр.) приділяв особливу увагу ролі грошей: Крім того, відомий дослідник зазначав «часто вважають, що витрати виробництва можна звести до трьох елементів: винагороди робочої сили, підприємця та прибутку на капітал. Але існує четвертий елемент - це ризик; і винагорода за ризик є найважчим, але разом з тим найбільш легко усунувним тягарем для виробництва» [458, с. 7, 11]. В підприємці Дж. М. Кейнс вбачає особу, яка керується переважно бажанням отримати прибуток, що дістається йому в грошовій формі. Підприємницький прибуток є, природно, величиною, яку підприємець намагається максимізувати. Крім того, він наголошував на перевагах підприємництва над спекуляцією. Отже, теорія

Дж. М. Кейнса повністю змінила попередні постулати економічної теорії. Відомий дослідник наголосив на ролі прибутку в підприємницькій діяльності. Крім того, він зазначив, що підприємець прагне отримати прибуток саме в матеріальній формі та, до того ж, максимізувати його.

Важливу роль в розгляді підприємництва відіграють і погляди австрійського дослідника Й. Шумпетера (1883-1950 рр.) [700]. На його думку функція підприємців полягає в тому, щоб реформувати або революціонізувати виробництво, використовуючи винаходи, або в більш загальному сенсі, використовуючи прогресивні технологічні рішення для випуску нових товарів або виробництва старих товарів новим способом, відкриваючи нові джерела сировини та матеріалів або нові ринки, реорганізуючи галузь і т. ін. Для того, щоб діяти впевнено за межами звичних віх та подолати цей опір, необхідні особливі якості, які притаманні лише невеликій частині населення, і саме ці якості визначають як підприємницький тип, так і підприємницьку функцію. Але головне в цій функції не винахід чогось нового і не створення яких-небудь умов, які підприємство потім експлуатує. Головне в ній - робити справи. Слід визнати, що на вченні Й. Шумпетера ґрунтується сучасне бачення підприємництва. Він був одним з перших економістів, хто визнав фактор новизни, новаторства. Його погляди характеризуються значним впливом на розвиток підприємницької діяльності. Саме Й. Шумпетер, акцентує увагу на необхідності докорінних змін в підприємницькій діяльності, які забезпечать її розвиток.

На відміну від європейських країн, в яких значно раніше розвинулися ринкові відносини, в Росії з часів Петра I виробництво і торгівля знаходилися під контролем держави і розвивалися нерівномірно, в першу чергу, в залежності від стратегічних завдань уряду, гальмувалася приватна ініціатива і ринкові регулятори економіки. Економічні досягнення самодержавству давалися переважно шляхом виснаження народу, але дозволяли Російській імперії долати відсталість і наблизитися до

розвинутих країн Європи. Попри все сказане, головну, якщо не вирішальну роль в реалізації процесів модернізації російської економіки відіграло підприємництво. Головним суб'єктом підприємницької діяльності був підприємець-власник капіталістичного підприємства (одноосібного або асоційованого), який брав участь в управлінні ним. Розвитку підприємницької діяльності сприяло законодавче закріплення вперше у 1863 і 1865 роках права на свободу підприємництва, надання юридичних гарантій підприємцям з боку держави.

Поняття «підприємець» застосовувалося як купець, промисловець, фабрикант, заводчик, буржуа, торговець та ряд інших. Водночас термін «підприємець» не вписувався в офіційну соціальну структуру тодішнього суспільного ладу, який існував у Російській імперії, в тому числі в Україні, яка складалася з таких категорій: монарх, дворяни, почесні громадяни, духовенство, купці, міщани, селяни, іногородці.

В Наддніпрянській Україні на межі XIX-XX століть склалося кілька груп підприємців. Перша з них об'єднувала підприємців, які мали в основі сімейну фірму. В подальшому вона перетворилась в акціонерне товариство з вузьким колом власників крупних паїв. Другу групу українських підприємців становило достатньо вузьке коло фінансових магнатів, з числа вищої бюрократії та управляючих крупними банками і власників найбільших монополій. До третьої групи відносили представників із провінції (землевласників, промисловців, купців, заможних селян).

За радянської доби поняття «підприємництво» ототожнювалось з терміном «експлуататор», «капіталіст», який веде процес капіталістичної експлуатації трудящих і як соціальний тип протистояв пролетаріату та іншим трудящим класам.

Розгляду питання підприємницької діяльності в подальшому приділяють значну увагу відомі дослідники сучасності. Так, А. Хоскінг, розкриває поняття «функції бізнесу», до яких відносить: ведення фінансів та обліку; кадрову; виробничу; маркетингову функції, а також матеріально-

технічне забезпечення. Серед основних складових підприємницького середовища А. Хоскінг виділяє: економічні обставини: політичну ситуацію; правове, соціально-культурне, технологічне, фізичне або географічне та інституційне середовище [678]. При розгляді досліджуваної проблеми автор враховував і положення французьких економістів П. Мюллера, Ф. Жербо, А. Фора. Основою підприємництва автори вважали комерційну функцію, бо саме вона визначає інші функції та їх структуру. Важливе місце на підприємстві займає збут продукції: це питання якості, налагодження і підтримки прямих контактів зі споживачем, поєднання різних каналів збуту – на ринках, постачання продукції до дому, ресторанам, різним організаціям, поштою, створення колективних збутових структур.

На підставі дослідження теоретичних основ підприємницької діяльності встановлено, що багато провідних сучасних економістів концентрують увагу на підприємстві як процесі, що має еволюційний характер, відбувається поступово, проте, постійно і цілеспрямовано. Такий підхід дає змогу окреслити тенденції розвитку процесу підприємництва як виду економічної діяльності. Підприємець є одним з людських факторів виробництва, без якого ринкова економіка неможлива.

До початку останньої третини XIX ст. підприємець одночасно був власником капіталістичного підприємства. З кінця XIX ст. і до наших днів підприємець необов'язково є власником. Виникнення системи кредиту зруйнувало існування такого поняття, як поєднання в одній особі власника і підприємця. Щоб стати підприємцем у наш час не обов'язково мати реальний капітал і бути власником майна, оскільки головним капіталом підприємця є не гроші, не знаряддя або предмети праці, а його господарський хист, уявлення про суспільні потреби, знання психології споживача.

Також необхідно і важливо відрізнити підприємництво від менеджменту, а підприємця від менеджера (керівника). Підприємець - це самостійний агент ринку, котрий діє на свій страх і ризик, під особисту

відповідальність за результати бізнесової діяльності. Менеджер - найманий працівник, який організовує реалізацію завдань, поставлених підприємцем. Він, фактично, не несе майнової відповідальності за свої дії. Проте менеджер, якщо візьме підприємство в оренду, стає підприємцем. Підприємець зазвичай є власником капіталу, а також тією чи іншою мірою менеджером.

Підприємництво є функцією будь-якої економічної системи та його існування залежить від громадсько-політичного середовища, яке визначає його можливості, види та мотивацію. Виходячи з цих особливостей підприємець повинен виконувати наступні завдання: 1) виготовлення нового блага або старого блага нової якості; 2) освоєння нового ринку збуту, джерел сировини або напівфабрикатів; 3) впровадження нових методів виробництва; 4) здійснення відповідної реорганізації виробництва.

Особливістю підприємницької діяльності є те, що у процесі реалізації інтересу в особистому збагаченні підприємець сприяє найефективнішому задоволенню потреб суспільства. Він має на увазі, відзначав А. Сміт, лише власний інтерес, дбає про свою власну вигоду, причому в цьому випадку він невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила у його наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, він часто більш дієво служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається служити їм.

Підприємництво базується на принципах ринкової економіки, які сприяють виявленню ініціативи, творчій діяльності відповідних працівників, їх прагнення до вияву ефективно конкурентоздатності. Це відображено у відповідних законодавчих і нормативних актах, прийнятих в умовах незалежності України. Правові засади здійснення підприємницької діяльності (підприємництва) фізичними та юридичними особами на території сучасної України визначені Господарським кодексом України від 16 січня 2003 р. Відповідно до статті 42 вказаного кодексу, підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з

метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [700].

У статті 44 Господарського кодексу розкриті принципи підприємницької діяльності: -вільний вибір видів підприємницької діяльності; -самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів вироблюваної продукції, залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін відповідно до закону; -вільний найм підприємцем працівників; - комерційний розрахунок та власний комерційний ризик; -вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; -самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому валютної виручки на свій розсуд. У статті 45 вказано, що підприємництво в Україні здійснюється в будь - яких організаційних формах, передбачених законом на вибір підприємця.

Важливою складовою методології є питання про підходи, методи вивчення історії. Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання різноманітних принципів і методів наукового пізнання. В сучасній історіографії поступово утверджується тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності, але такої, що складається з множини великих історичних індивідів. Визначилися кілька підходів до вивчення цієї єдності. Один з них – добре відомий формаційний(або марксистський) підхід. Він трактує історію як єдиний лінійно-поступальний процес послідовної зміни суспільно-господарського організму до більш розвинутого, досконалого. Історичне значення формаційного підходу полягає в утвердженні матеріалістичного пояснення розвитку суспільства, піднесенні ролі економіки в його житті. Історія розглядається як постійний прогресивний рух, основним механізмом якого вважається класова боротьба. При цьому ігнорувалась роль природно-

кліматичних, геополітичних, екологічних та інших важливих чинників, що впливали на історичний поступ. Такий спрощений підхід до вивчення історії продукує невірні, а то й шкідливі уявлення про економіку, політику, культуру. Праці сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків доводять, що історія є складною системою з нелінійною динамікою. Разом з тим критичне використання формаційного підходу дозволяє з'ясувати роль природного та економічного чинників у реалізації підприємницької ініціативи людини.

Останнім часом все більшого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, найповніше реалізований А. Тойнбі в роботі «Дослідження історії» [658]. Англійський учений вважає, що рушійні сили історії не є національними, а випливають з більш загальних причин, відтак історія держави, нації, етносу повинна розглядатися у зіставленні з історіями інших держав, націй, що разом складають ширшу спільноту. Такою спільнотою А. Тойнбі вважає цивілізацію. Осмислюючи запропонований вченим підхід, деякі історики вважають його першовідкривачем цивілізаційного підходу. Однак, на наш погляд, це не зовсім відповідає дійсності. Росіянин М. Данилевський раніше за англійця запропонував десять типів цивілізацій: єгипетську, китайську, асировавілонську, індійську, іранську, європейську, грецьку, римську, новосемітичну або арабську, германо-романську або європейську. Прихильником такого підходу був і німецький філософ А. Шопенгауер, який виокремив вісім типів цивілізацій. Доктор економічних наук М. Бор розвиваючи ідеї своїх попередників щодо існування і взаємовпливу цивілізацій, подає географічне, расове, релігійне та циклічне трактування цивілізацій [363].

Цивілізаційний підхід зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірного полі центричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації. Він враховує широке коло чинників, які впливають на світовий історичний поступ, спростовує існування «розвитку людства» в розумінні просування від простого до вищого, складного, не кажучи вже про

«еволюцію». Застосування цивілізаційного підходу доречно як при наскрізному аналізі історичного буття, так і при дослідженні історії регіонів, країн, сфер діяльності та окремих проблем. Цивілізаційний підхід широко використовується у дослідженні історії економіки та сучасних економічних процесів.

Використання цього підходу при розгляді капіталістичної економіки та її локомотива – приватної господарської ініціативи дозволяє дослідникам вийти за межі поширеного в радянській історіографії сприйняття Російської імперії в т. ч. Правобережної України, яка входила до її складу, як специфічного цивілізаційного феномену, побачити залежність від міжнародного політичного клімату, стану світової економіки, європейського та світового ринку. Саме цивілізаційний підхід дав змогу усвідомити та співставити темпи інтенсифікації сільської економіки Правобережної України.

Перспективною методологією дослідження історії підприємництва є синергетичний підхід (від грецького *sinergia* - спільна дія). Її автором вважається німецький вчений Г. Хакен, зусиллями якого було започатковано синергетику як новий напрямок у міждисциплінарних дослідженнях, засновано Центр синергетики в Університеті Штутгарта. У 1980-х рр. подібний центр було започатковано у США. Сьогодні у галузі синергетики плідно працюють лауреат Нобелівської премії американський вчений російського походження І. Пригожий, німецький вчений К. Майнцер, російські дослідники О. Князева та С. Курдюмов, М. Можейко з Білорусі, українські вчені В. Чуйко, Р. Кохлікян та інші.

Г. Хакен розглядає синергетику як вчення про взаємодію. Суть синергетики полягає в тому, що системи, які досліджуються, складаються з декількох або багатьох однакових чи різних частин. Останні знаходяться у стані взаємодії одна з одною. Ці системи є нелінійними. Оскільки вони зазнають внутрішніх і зовнішніх коливань, то можуть бути нестабільними. У них виникають нові структури, які набувають властивостей впорядкованих

або хаотичних [658]. І. Пригожий на простому прикладі коливань маятника після того, як його поставили у положення протилежне стану спокою, довів, що нерівновісність є умовою і джерелом виникнення порядку.

У доповіді К. Майнцера, президента Німецького товариства по вивченню складних систем, на Московському синергетичному форумі синергетика подана як міждисциплінарна методологія, що пояснює процес виникнення деяких макроскопічних явищ внаслідок нелінійних взаємодій мікроскопічних елементів у складних системах [509]. Синергетика доводить, що системи здатні до самоврегулювання, що руйнує стереотип страху перед хаосом (кризою). «Синергетика перебудовує наш світогляд», - стверджують російські вчені О. Князева та С. Курдюмов [463].

Синергетична дослідницька парадигма спочатку використовувалася при вивченні неживої природи (циркуляції атмосфери, хімічних явищ тощо), медичних проблем (психофізіології та психіатрії), комп'ютерних систем. З часом синергетичний підхід став використовуватися у дослідженнях історичних процесів. Цей метод, на думку М. Можейко, захищає ідеї багатоваріантності, альтернативності історичного поступу, виключає альтернативу між необхідністю та випадковістю [533]. Синергетика відкидає запрограмованість розвитку первинними причинами і надає великого значення випадковості. Згідно з цим підходом кожний, навіть незначний чинник, здатний призвести до небажаного напрямку історичного поступу.

Оскільки І. Пригожий та І. Стенгерс розповсюдили дію теорії самоорганізації на соціальні системи, то синергетичний підхід може використовуватися при дослідженні господарських систем як складової соціальної системи. Застосування такого підходу відкриває можливості нового розуміння сутності господарського організму, процесу управління економічною системою тощо. Відтак синергетичний підхід може бути доречним й при дослідженні стану підприємництва в Україні. Ринкова економіка сама по собі є складною системою, яка під впливом різних чинників набуває нестабільного (кризового) характеру. Відомо, що ринок

зазнає впливу, наприклад, річного сонячного циклу. Останній, зокрема, визначає стан сільськогосподарського, туристичного, паливного ринків. В умовах кризи, що виникає внаслідок дії випадкових чинників, ринок здатний до саморегуляції, хоча в сучасних умовах необхідні також спрямовуючі дії державних інститутів.

Поширення в історичній науці пізнавальних моделей, напрацьованих інтелектуальною елітою світу і Європи, не означає відмову від об'єктивності як методологічного принципу. Останній передбачає неупереджене відбиття історичних реалій на основі аналізу широкого кола джерел. Серед суспільствознавців до цього часу немає одностайності щодо принципу об'єктивності. Ще А. Тойнбі писав, що у кожен епоху і в будь-якому суспільстві вивчення і осягнення історії, як і усяка інша соціальна діяльність, підкоряється пануючим тенденціям даного часу та місця; історик не може абстрагуватися у своїх думках і почуттях від впливу середовища, в якому він живе [658].

У сучасній історичній літературі висловлюються думки, що об'єктивність у висвітленні й оцінці того чи іншого періоду або факту виключена, оскільки історик як людина, суб'єкт історичного процесу не може бути вільним від своїх політичних та ідеологічних уподобань. Саме через призму свого особистого ставлення до предмету дослідження, і навіть особистих інтересів, дає тлумачення фактам, подіям, явищам. Крім того, науковець зазнає зовнішнього впливу соціокультурного середовища. На дослідника певною мірою впливають моральні, естетичні, релігійні, національні та інші світоглядні ідеї. Від їх впливу залежить вибір проблеми, формування гіпотез, створення концепцій та формування висновків. Часом такий вплив буває опосередкованим, інколи - прямим, що проявляється у соціальному замовленні або бюрократичному тиску. Однак, завдання історика і полягає в тому, щоб абстрагуватися від середовища, часу, ідеології і власних кон'юнктурних міркувань. Принцип об'єктивності є

засадчим й у дослідженні особливостей розвитку сільського підприємництва у добу капіталістичної модернізації.

Одним з важливих методологічних принципів є історизм. Він передбачає вивчення явищ, подій, фактів у зв'язку з попереднім періодом, а також з точки зору того, як вони виникли і які етапи в своєму розвитку пройшли, чим стали в кінцевому підсумку. Принцип історизму в дослідженні підприємництва реалізувався через його зв'язок з розвитком торгівлі і товарно-грошових відносин у XVII – XVIII ст., елементів спеціалізації у промисловості та сільському господарстві.

Істинність результатів наукового дослідження залежить і від вдалого використання загальнонаукових методів. Відтворення об'єкту вивчення у спектрі загально вимірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки загальнонауковому логічному методу. Так, сільське підприємництво досліджувалося шляхом вивчення законодавства, організаційних заходів, політичних актів уряду, розгляду діяльності наукових установ, з'ясування поведінки підприємців, і на основі синтезу даних фактів була дана характеристика приватної ініціативи в Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Об'єкт дослідження розглядався як цілісна система завдяки системно-структурного наукового методу теоретичного дослідження. Такий метод орієнтує дослідника на виявлення багатообразних типів зв'язку в об'єкті дослідження і згрупування їх у єдину теоретичну картину. За допомогою даного методу сільська приватна ініціатива (підприємництво) розглядалась як підсистема капіталістичного сільського господарства та сільської промисловості.

Отриманню додаткових фактів та підтвердженню певних висновків у процесі дослідження сприяв метод аналогій – загально - науковий метод пізнання, який полягає у тому, що на основі подібності одних ознак об'єктів, що порівнюються, робиться висновок про схожість інших ознак. Так, у дослідженні проведені певні аналогії підприємництва в сільському

господарстві і промисловості; сільському господарстві і кредитно-банківській системі; сільському господарстві і торгівлі тощо.

Історико - генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності. Цей метод направлений, насамперед, на аналіз розвитку. З цієї точки зору була проаналізована еволюція зародження, розвитку принципів підприємництва у землеробстві, тваринництві, кустарних промислах, ремісництві, переробній промисловості, виділені основні фактори сприяння розвитку сільського підприємництва.

Таким чином, застосування цих та інших методів дозволило проникнути в сутність аналізованих процесів і явищ, усебічно дослідити, з'ясувати характер подій, установити їхні характерні риси, зробити необхідні висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1. Природно-кліматичні умови розвитку підприємництва

У географічному і економічному плані регіон, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії, розташовувався у двох природних зонах – Лісостепу і Поліссі, зі своїми особливими, своєрідними природно-кліматичними умовами.

Лісостеп займав 2/3 території цього регіону з досить родючими, особливо у південній частині, ґрунтами, сприятливим помірним кліматом і великою густиною населення. Тому саме в цій частині найбільш інтенсивно розвивалося землеробство і переробна промисловість, в чому особливу роль відігравало підприємництво. До складу Полісся входила вся північна частина краю, що займала близько 1/3 площі.

Полісся характеризується переважанням лісу, наявністю великої кількості боліт і луків. Ґрунти Полісся малородючі, відрізняються незначним вмістом гумусу (1-2 %), переважають борові піски і підзолисті супіски. В цьому регіоні землеробство ледь забезпечувало внутрішні потреби у продуктах і мало давало зерна для вивозу. Полісся, навпаки, потребувало в значній кількості привозного хліба, переважно борошна.

Поширеним заняттям для населення краю була розробка лісових багатств. Побудова Києво–Ковельської лінії Південно-Західної залізниці різко підняла цінність лісів, які до цього, за відсутністю шляхів сполучення, експлуатувалися слабо. Поряд з цим давало можливість отримувати певні прибутки тваринництво, яке за наявності лугових і лісових пасовищ, а також створеної кормової бази (посіву трав, коренеплодів) мало достатні умови для розвитку, особливо на Волині.

Завдяки сприятливим природно–кліматичним умовам, більша частина Київської, Подільської і Волинської губерній були найбільш придатними для сільського господарства. Характерною рисою було і те, що тут не спостерігалось різких переходів від однієї пори року до іншої, температурні умови були життєдайними для росту рослин, процеси їх росту відбувалися поступово і сільськогосподарські роботи розподілялися порівняно рівномірно. Робочий період становив у середньому близько 240 днів, що задовольняло умови вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Загальна кількість опадів була достатньою для вирощування різних культур, хоча вони розподілялися нерівномірно по території краю. Більшу забезпеченість опадами мала західна частина краю, обмежена ламаною лінією, яка проходила через Київ, Житомир, Вінницю, Кам'янець–Подільський. У цій частині, яка в основному відповідала Поліссю, в середньому випадало більше 550 мм., а у північно-західній Волині – більше 600 мм.

На схід від означеної лінії знаходилася головна область південно-західного Лісостепу, з 450-550 мм., яка охоплювала значну частину Київської губернії і середню частину Подільської губернії. Найменш забезпечена опадами була південна частина Лісостепу – Придністров'я. Це землі Ушицького, Могилівського, Ямпільського повітів, весь Ольгопільський повіт, південні частини Брацлавського і Гайсинського повітів і, особливо, напівстеповий Балтський повіт, де в районі Богополя була смуга з 400 мм опадів. Число днів з опадами для північно-західної частини краю – 160, для східної частини – близько 100. Найбільш дощовими місяцями були червень і липень, сухими – вересень, серпень і березень. Суха осінь інколи вела до неврожаю озимих (1907 і 1908 рр.). Дощове літо вело до вилягання хлібів і до утруднення робіт з обробітку цукрових буряків і збиранню врожаю зернових. У загальному, східні частини краю нерідко страждали від посухи, тоді як західні – від надлишку вологи.

Благодатний клімат і родючі ґрунти переважної частини краю створювали сприятливі умови для інтенсифікації землеробства, вирощування прибуткових сільськогосподарських культур: зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю. Ці культури були основними продуктами продажу і сировиною для переробної промисловості. У землеробстві домінували цукрові буряки і озима пшениця. Так, у характеристиці одного з маєтків Подільської губернії зазначено: «Основною господарювання в маєтку (с. Романки) була дуже врожайна земля, на якій, як і на більшій території Поділля переважали чорноземи. Головною галуззю землеробства було вирощування зернових, в першу чергу, пшениці. Крім зернових, важливу роль відігравало вирощування цукрових буряків. Це на території Поділля, Волині і Київщини давало власникам значний прибуток» [462, с. 169]. Велике значення мала картопля як для продовольства населення (120 млн. руб.), так і для виноробної промисловості (більше 25 тис. дес. у 1909 р.) [714, с.16].

Про переважаюче значення землеробства у сільському господарстві краю і його ролі у розвитку підприємництва за відсутністю інших джерел можна прослідкувати, певною мірою, використовуючи статистику перевезень вантажів за 1905-1909 рр. Так, вартість вантажних відправлень за цей період показала наступне: на долю вантажів землеробства припадало 83,1 млн. руб. або 58,3 %, тваринництва – 37,2 млн. руб. або 26,2 %, лісівництва – 18.2 млн. руб. або 12,8 %, інших галузей сільського господарства – 3,9 млн. руб. або 2,7 % [714, с. 16].

Помірний клімат, наявність значних природних пасовищ, особливо на Волині, а також використання відходів цукрового і винокурного виробництва сприяли розвитку тваринництва. Зокрема, у господарствах Волинської губернії 1886 р. налічувалося 721 030 голів ВРХ, 514 052 коней, 701 214 овець простих, 549 106 свиней, 23 399 кіз [78, арк. 9]. Помітним було збільшення кількості худоби у селянських господарствах, що свідчило про поступове зміцнення їх економічного становища. Так, з 1866 по 1884 р.

кількість голів худоби на 100 мешканців зросла на 10 голів, а кількість коней за 20 років (з 1860 р.) збільшилась у 2,5 рази. Особливо ця тенденція була характерна для південних повітів губернії: [628].

У зв'язку з тим, що базовим для Київської, Подільської і Волинської губерній було сільське господарство, то переробка сільськогосподарської продукції все більше ставала сферою підприємницької діяльності. Зокрема, у 1900 р. переробні галузі продукції землеробства давали 84 % загальної фабрично-заводської продуктивності краю, тоді як на долю інших виробництв припало всього 16 %. Аналізуючи розташування промисловості на території краю, необхідно відзначити, що на м. Київ припадало 15 % загального фабрично-заводського виробництва краю, на Київську губернію (без м. Києва) – 44 %, на Подільську губернію – 29,8 %, і на Волинську губернію – 11,1 % (табл. 2.1) [714, с. 18].

Таблиця 2.1

**Обсяги виробленої продукції промисловими підприємствами
Південно-Західного краю по групах за 1900 р. (тис. руб)**

Губернії	Переробні підприємства				Хімічні підприємства	Інші підприємства	Усього
	Продукції землеробства	Продукції тваринництва	Лісових матеріалів	Корисних копалин			
м. Київ	19664	613	714	8336	1210	2139	32676
Київська губернія	86395	1770	1814	3487	2175	293	95934
Подільська губернія	61397	58	1146	1140	76	1027	64844
Волинська губернія	15498	411	4071	2221	1545	387	24133
Всього	182954	2852	7745	15184	5006	3846	217587

Найбільш прибутковими в краї стали цукрова, борошномельна і винокурна промисловість. Переважно в цих галузях відбувався активний розвиток підприємництва, впроваджувалися більш ефективні форми господарювання. На початку ХХ ст. цукрова і борошномельна промисловість виробляла майже 2/3 загального обсягу виробництва краю.

Зростання обсягів промислового виробництва відбувалося, в основному, за рахунок підприємств цукрової промисловості. Розвитку бурякосіяння сприяли родючі чорноземи і кліматичні умови переважно Лісостепової частини краю. Зокрема, у Волинській губернії 1911 р. цукрові буряки вирощували у восьми повітах, а в інших чотирьох – Ковельському, Кременецькому, Володимир-Волинському і Овруцькому, внаслідок низької якості ґрунтів цю культуру не сіяли [169, с. 44].

Якщо для господарств Лісостепової зони краю вигідним було бурякосіяння і цукроваріння, то для Полісся з піщаними ґрунтами – вирощування картоплі і винокурна галузь. Так, у висновках комісії з вивчення господарств північної частини Київської губернії відзначено, що більшість господарств тут спеціалізувалися на винокурінні і, відповідно до цього, пристосовували весь лад рільництва, в якому найважливішу роль відігравала культура картоплі. В меншій мірі виявлявся вплив значних лісових просторів на господарський лад рільництва й пов'язаного з ним скотарства. Розробка лісу, що велася, головним чином, узимку, могла б служити більшою підтримкою для рільництва, даючи можливість останньому зайняти свою робочу худобу взимку й тим здешевити середньорічну вартість робочого дня, але цього не спостерігалось. У більшій частині господарств ліси сильно виснажені, і внаслідок цього їх експлуатація не проводилася [239, с. 7, 64].

Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах Полісся, де ґрунти були малородючими і де

необхідно було затрачати багато зусиль для покращення їх родючості. Вводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і, залишаючи продукти переробки, придатні для використання у розвитку тваринництва, винокуріння стало помітним фактором розвитку поліського господарювання. На початку ХХ ст. з 290 винокурних заводів губерній Південно-Західного краю 270 заводів при винокурінні використовували картоплю. У Київській губернії таких заводів було 61, Подільській – 82, Волинській – 127 [392, с. 58-59]. Зокрема, про вигідність винокурної галузі відзначено в архівних документах Волинської губернії: «Винокуренные заводы служат сельскому хозяйству производством барды для откармливания скота, давая возможность увеличить его количество и тем усилить удобрение почвы» [78, арк. 19].

Природно-кліматичні умови впливали не тільки на стан господарювання в сільському господарстві, а й в галузях промисловості, які залежали від нього. Зокрема, про це йдеться в «Огляді Київської губернії за 1892 р.». «Недороды последних лет значительно повлияли на фабрично-заводскую промышленность, почему число фабрик и заводов, доходившие в 1890 г. до 672, в 1891 г. уменьшилось на 18, а в 1892 г. еще на 7, точно так же и производительность их, простираясь в 1890 г. до 81 869 177руб., в 1891 г. уменьшилось на 528 627 руб., а в 1892 г. оказалось на 7 495 130 руб. менее, чем в предыдущем году. Такое значительное уменьшение суммы производства произошло главным образом вследствие сокращения свеклосахарного производства на 7 320 740 руб. и винокуренного на 2 222 160 руб.» [172, с. 23].

Природні чинники сприяли розвитку ремесел і кустарних промислів краю, де так само проявлялося підприємництво. Ремісничі спеціальності, які розвивалися у губерніях Південно-Західного краю, умовно можна поділити на дві категорії. Ті, що мали поширення по всій території краю, а також ті, що розвивалися, виходячи з природно-географічних умов, наявності корисних копалин, торгівельної спроможності та збуту. До першої категорії

відносилися цехові об'єднання з обробки деревини: столяри, теслі, бондарі, стельмахи, різьбярі, будівельники, колісники тощо; з обробки заліза: ковалі, бляхарі, слюсарі; з виготовлення одягу: ткачі, шевці, кравці; ремісники продовольчої сфери: пекарі, крупорушники, маслобійники, олійники, м'ясники, гуральники, броварі. Другу категорію ремісництва представляли гончарі, фарфоровики, ювеліри, гутники, дьогтярі, миловари, спеціалісти з обробки та виготовлення предметів широкого вжитку зі шкіри та будівельного каменю.

Найбільший розвиток у краї отримали такі групи кустарних промислів як: обробка волокнистих матеріалів (ткацький, вишивальний, килимовий, вовнобитний); дерева (бондарний, посудний, колісний, екіпажний, виготовлення обручів, іграшковий); шкіри (чоботарний, шкіряний, лимарський*); металу (ковальський, слюсарний, виготовлення сільськогосподарських знарядь); прута (корзиночний, виготовлення решіт, віників); глини (гончарний, цегляний, черепичний); каменю (жорновий та ін.); виготовлення одягу (кравці, шевці, шапкарі); лісові промисли (дьогтярний, лісопильний, корчувальний).

У контексті дослідження розвитку підприємництва у Південно-Західному краї важливе значення мали географічне розташування кожної губернії, наявні природні ресурси, кліматичні умови, які поряд зі спільними рисами мали і певні відмінності.

Київська губернія на півночі межувала з Мінською губернією, на заході – з Волинською, на півдні – з Подільською і Херсонською, на сході – з Чернігівською і Полтавською. Площа Київської губернії становила 44 730 кв. верст. Кількість населення, згідно Першого Всеросійського перепису 1897 р. – 3 559 229 осіб., з них сільського – 3 099 976 осіб або 87 %. Густота населення становила 72,8 особи на 1 кв. версту. За адміністративним поділом у Київській губернії було 12 повітів: Бердичівський,

* Лимарство – ремесло виготовлення упряжі для коней.

Васильківський, Звенигородський, Канівський, Київський, Липовецький, Радомисльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський.

Київська губернія знаходилася у двох природних зонах. Більша частина Радомисльського і Київського повітів належали до природної зони Полісся, а решта – південніша частина – була перехідною смугою, яку називали Лісостепом. Коли північна частина зайнята переважно лісами (здебільшого сосновими), то південна – майже повністю – землями сільськогосподарського призначення. До низинної частини відносилися увесь Радомисльський і північ Київського повіту, а до найбільш підвищеної – Бердичівський та Сквирський повіти.

Губернія мала густу мережу річок, серед яких головною і єдиною судноплавною був Дніпро. Більша частина річок належали до басейну Дніпра і були його правими притоками, а решта – до басейну Південного Бугу. Північна частина губернії характеризується наявністю озер, боліт і торфовищ (головним чином, у Радомисльському повіті). Грунтовий покрив – неоднорідний: у північній частині – піщані та глинисті, а в південній – наближені до степового типу чорноземи. Клімат Київської губернії – помірний. Весна, як правило, починалася на початку березня, літо – наприкінці травня, осінь – з половини вересня, зима встановлювалася до кінця грудня. Такі кліматичні умови були сприятливими для розвитку сільського господарства.

Разом з тим, Київська губернія відзначалася багатством природних ресурсів. Дедалі активніше розробляли корисні копалини. Адже в губернії були значні за своїми обсягами поклади різних видів гранітів, яких щороку добували загалом до 3000 куб. сажнів. Зокрема, унікального за різними якісними характеристиками габро видобували до 700 куб. сажнів у рік. Найбільші родовища, які активно розробляли у той час, знаходилися в с. Городище Черкаського повіту і с. Кам'яний Брід Радомисльського повіту. В с. Попівка Черкаського повіту добували сієніти, в Звенигородському і

Уманському повітах – гнейси. У с. Козіївка Радомисльського повіту було багате родовище мармуру. Також розробляли значні поклади глини, придатної для виготовлення не тільки цегли, а й кахелю, фаянсу. В губернії наявні інші корисні копалини: залізна руда (Радомисльський повіт), буре вугілля (Звенигородський повіт), графіт (Черкаський і Канівський повіти) [629, с.257].

Головною галуззю господарства було землеробство. З великими труднощами йшли процеси його інтенсифікації. Як зазначалося у звіті київського губернатора М. Гессе за 1871 р.: «Київська губернія при досить сприятливих кліматичних умовах і при наявності у більшій частині губернії родючих ґрунтів, могла б виробляти значно більшу, ніж тепер кількість сільськогосподарської продукції, яка не тільки б забезпечувала місцеві потреби, але й була б можливість значну її кількість продавати за межами губернії. Недосяжність цього залежить головним чином від того, що селяни використовують при обробітку землі методи, які не відповідають раціональному веденню господарства» [10, арк. 41].

Станом на кінець 1889 р. землі, придатної для сільського господарства, було 4 105 990 дес. (з них землевласникам належало 1 771 847 дес. (40.4%), селянам – 1 967 854 дес. (44.9 %). У північних повітах вирощували переважно жито, овес, у південних – пшеницю, ячмінь, гречку. У середньому за десятиліття (1883-1892 рр.) щороку на посів зернових йшло 13 166 819 пудів, а середній збір був 73 498 441 пуд. За вирахуванням витрат на новий посів і на задоволення продовольчих потреб залишалося, теоретично, на продаж 19 525 311 пудів зерна. Характерним для другої половини XIX ст. було розширення посівів технічних культур, особливо цукрових буряків і картоплі, в меншій мірі – хмелю і тютюну. Зокрема, 1892 р. під цукровими плантаціями було 68 219 дес., з яких зібрали 49 430 770 пудів цукрових буряків. Середньорічний врожай картоплі становив 10 128 936 пудів, з них лишки, що могли б бути продані на ринку – 1 530 368 пудів [629, с.257-258].

Північна частина Київської губернії за особливостями ґрунтів є відособленою від усієї її іншої частини. Переважаючим типом тут є піщані ґрунти, набагато менше поширення мають суглинні. ґрунти. Виходячи із ґрунтових умов, вирощування картоплі тут мало виняткове значення, надаючи сировину для єдиного технічного виробництва – винокуріння.

Серед фабрично-заводської промисловості губернії переважали цукрові (в південній частині) та винокурні (в північній частині) заводи. За обсягами цукровиробництва Київська губернія займала перше місце в Росії. Зокрема, 1902 р. на 75 цукрових заводах губернії було вироблено цукру на суму 107 232 259, що у 10 разів більше, ніж 1859 р. При цьому слід врахувати той факт, що 1859 р. у Київській губернії було вироблено цукру на суму 9 923 739 руб. – це були великі обсяги виробництва у порівнянні з іншими губерніями. Зокрема, у Волинській губернії досягнуто такого рівня виробництва цукру лише 1895 р. [546,с. 493;16, арк. 31].

У другій половині ХІХ ст. друге місце за виробництвом продукції в губернії займала винокурна промисловість. Зокрема, 1871 р. на 176 підприємствах було вироблено продукції на суму 8 288 196 руб. [10, арк. 18]. У наступні роки проходила інтенсифікація і концентрація виробництва, кількість підприємств скорочувалась, а обсяги виробленої продукції збільшувались. Так, станом на 1902 р. кількість винокурних заводів помітно скоротилась і їх діяло 70, але вони виробили продукції на суму 13 400 552 руб., що на 5 112 356 руб. більше, ніж 1871 р. [16, арк. 21].

Передові позиції в економічній структурі губернії займала борошномельна промисловість. Адже наявність значних орних площ, родючі ґрунти і сприятливий водно-дощовий режим зумовлювали практичну вигідність вирощування зернових культур – пшениці, жита, ячменю, проса тощо. Так як лише два повіти губернії перебували у зоні Полісся, а решта – у Лісостеповій частині, з дещо відмінними природно-кліматичними умовами, це стало чинником диференціації і спеціалізації рослинництва: на півночі губернії здебільшого вирощували жито, а на решті території –

переважно – пшеницю, частка інших зернових культур була помітно меншою.

Наявність корисних копалин давала можливість розвивати прибуткове виробництво чавуну, цегли, черепиці, скла, гончарних виробів, добувати буре вугілля і освоювати технології обробки гранітів. Якщо 1861 р. в губернії було 253 підприємства з переробки корисних копалин з обсягом виробництва 428 809 руб., то 1913 р. таких підприємств працювало 122, які виробляли продукції на суму 8 063 389, що майже у 19 разів більше попереднього періоду. З них найбільші обсяги виробництва мали 46 чавунно-ливарних, металообробних і механічних заводів і 56 цегляних, цементних і асфальтових – відповідно 5 075 818 руб. і 2 128 289 руб. [150; 178].

Лісові ресурси давали сировину для деревообробної промисловості. Зокрема, 1901 р. в губернії працювали 37 лісопильних заводів, з річним обсягом виробництва 1 688 618 руб. і 7 підприємств з обробки дерева, що виробляли продукції на суму 650 093 руб. [174, с. 177].

Разом з тим, через відсутність достатніх капіталів Київська губернія залишалася «... сравнительно бедной в промышленном отношении. Единственным крупным производством в губернии, кроме сахарного, является чугунно-литейное и механическое, которое в значительной степени вызвано и поддерживается тою же сахарною промышленностью: все чугунно-литейные и механические заводы работают преимущественно на сахарные заводы» [174, с. 40,41].

Вигідне географічне розташування Київщини сприяло розвитку торгівлі, обсяги якої з прокладенням залізниць помітно зросли. Значними залишилися товарні перевезення по Дніпру. Головними станціями відправлення залізною дорогою були Біла Церква, Шпола, Ольшаниця, Кам'янка і Фундукліївка, а по Дніпру – Ржищево і Прохорівка. Через Київську губернію проходило кілька залізниць. Від ст. Козятин вели три гілки – на Брест-Литовськ, Одесу і Умань. А від станції Вапнярка до

Христинівки йшла окрема залізнична гілка. Від станції Фастів йшла залізнична дорога до станції Знаменка Харківсько-Миколаївської залізної дороги. Окрім цих головних гілок, існувало ще кілька побічних, які були прокладені до цукрових заводів.

Пароплавне сполучення здійснювалося по Дніпру і його найбільшим притокам, меншими річками сплавливали плоти. Так, 1892 р. по річках Київської губернії було відправлено 2 069 суден і 210 плотів із обсягом вантажу 4 559 тис. пуд. і загальною вартістю 5 909 тис. руб. А прибуло до річкових пристаней губернії цього ж року 2 702 судна і 722 плоти з вантажем загальною вагою 9 614 363 пуди на суму 4 690 770 руб. Найбільшу питому частину вантажів, які відправляли з Київської губернії, становило збіжжя. Так, у 1890-1891 рр. з губернії було відправлено 9 673 пуд. пшениці, 1 034 тис. пуд. жита, 839 тис. пудів вівса, 1 087 тис. пудів пшеничної муки і 212 тис. пудів житньої.

Подільська губернія географічно розміщена південніше Волинської і Київської. На півночі вона межувала з Волинською, на сході прилягала до Київської, на південному сході і на півдні частково до Херсонської губернії, а на заході простягалася до австрійських володінь. Площа губернії – 36 910 кв. верст. Територія губернії розташована на підвищеному плато, яке дещо понижене на південний схід і пересічене багатьма глибокими долинами річок. У Кам'янець-Подільському повіті проходить гряда гостроверхих пагорбів, відомих під назвою Товтри або гори Медоборські [630, с. 96-100].

За даними Всеросійського перепису 1897 р. в губернії проживало 3 018 299 жителів, з них сільського – 2 796 429 осіб або 92,6 %. Густота населення складала на 1 кв. версту 82,1 жителів. За цим показником Подільська губернія займала друге місце в Європейській Росії після Московської губернії (не рахуючи губерній Царства Польського). Адміністративно губернія була поділена на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янець-Подільський, Лeticівський, Літинський, Могилівський, Новоушицький, Ольгопільський,

Проскурівський, Ямпільський. У Подільській губернії нараховувалося 7 207 різних поселень, з них 17 міст, 120 містечок, 1 363 села, 303 «деревни», 150 «более или менее крупных посёлков и хуторов» [630, с. 98].

Природно-сировинні ресурси також визначали особливості і спеціалізацію господарства. Подільська губернія була багата на різноманітні породи будівельного каменю: граніту, вапняку, піщанику, гіпсу. Великі розробки граніту велися по течії р. Буг і зокрема, біля ст. Гнівани Південно-Західної залізниці, яка в 1911 р. відправила 3 млн. пудів граніту. Характерним для губернії було добування у великій кількості фосфоритів, поширених у тій частині Подністров'я, яка обмежена трикутником – Проскурів, Жмеринка, Могилів (Проскурівський, Ушицький і Могилівський повіти). Ця місцевість давала щорічно 1-1,5 млн. пудів фосфоритів, які відправляли на суперфосфатні заводи Польщі та Австрії. На початку ХХ ст. вивіз фосфоритів зменшився у зв'язку з будівництвом суперфосфатних заводів у Вінниці і Могильові. Для потреб будівництва і цукрових заводів розробляли поклади вапняку, якого вивозили зі станцій губернії 20 млн. пудів щорічно. Відзначалося якістю і користувалося попитом браїлівське вапно (Вінницький повіт). Найбільші розробки вапна велися в межах дністровського басейну, в районі станцій Південно-Західної залізниці – Рибниця, Кодима, Рудниця та ін. [714, с.17, 18].

Важливу роль у налагодженні господарської діяльності відіграла річкова мережа Подільської губернії. Головною річковою артерією був Дністер, який на відстані 430 км – від гирла Збруча до гирла Ягорлика був судноплавним і на його берегах наприкінці ХІХ ст. налічувалося 33 пристані, найбільші з яких: Могилів, Пороги, Ушиця, Рибниця та ін. Але притоки Дністра були не судноплавні, хоча й вони використовувалися для сплавлення вантажів на плотах (річки Збруч, Смотрич, Ушиця, Калюс, Мурафа та ін.).

Завдяки сприятливим кліматичним і ґрунтовим умовам, землеробство було головним заняттям населення і основою їхнього економічного

добробуту. Подільська губернія належала до числа найбільш родючих губерній Росії. Ґрунти переважно чорноземні, досить зручні для хліборобства, що являли собою головне багатство губернії [6, арк. 253]. За даними 1896 р. придатної землі для сільського господарства було 3 464 930 дес. Найбільше посівних площ було зайнято зерновими культурами, переважно пшеницею і житом. Характерною рисою розвитку сільського господарства у досліджуваний період було розширення площ під технічні культури. Так, у 1895 р. 66 753 дес. землі було зайнято цукровими буряками, 51 400 дес. – картоплею, 3 009 дес. – льоном, 10 468 дес. – коноплями [630, с. 97].

Завдяки благодатному клімату і добре захищеним від вітрів долинам річок дністровського басейну своєрідною особливістю господарської діяльності Подільської губернії було садівництво. За підрахунками місцевого статистичного комітету, станом на 1901 р. під садами було зайнято 38 тис. дес. (це, здебільшого, промислове садівництво, в назване число не входили дрібні сади селянських господарств). У ряді маєтків фруктові сади почали розводити з підбором торгових сортів на великих площах (40-100 дес.), а садівництво перетворилося на прибуткову галузь господарства. Поступово також поширилася практика здачі садів в оренду.

Особливо розвивалося садівництво у Летичівському, Брацлавському, Ольгопільському, Новоушицькому повітах. Головним чином, вирощували яблука і груші, значне місце займало виробництво чорносливу (щороку заготовлялося близько 0,5 млн. пуд.). Торгівля продуктами садівництва і ягідництва переважно була в руках орендарів. Центрами цієї торгівлі були залізнична станція Деражня і м. Могилів, куди з'їжджалися з різних місцевостей Російської імперії і де продавалося товару щороку загальною вагою 2,5 млн. пудів на суму понад 2 млн. руб. [317].

Інтенсифікації садівництва, підвищенню його прибутковості сприяло поширення знань з технології вирощування та догляду фруктових дерев, організація збуту вирощеного врожаю на ринках Російської імперії і за

кордоном відділенням садівництва Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, яке було засновано 1902 р. У кожному повіті було по кілька розсадників плодкових дерев, найбільш придатних для кліматичних і ґрунтових умов Поділля. За даними на 1915 р., кращими з приватних розсадників вважалися: В. Турковського в с. Зеленянці Ольгопільського повіту, М. Балашова в с. Шпикові Брацлавського повіту, М. Грюнера в с. Нижчій Кропивні Гайсинського повіту, кн. А.Є. Гагаріна в с. Окнах Балтського повіту, В. Маровського в с. Скаржинцях Проскурівського повіту. Із земських були відомі розсадники у Вінниці й Гайсині, з казенних – розсадники при Балтському, Брацлавському, Вербецькому (Літинський повіт), Зіньківському (Летичівський повіт), Піщанському (Ольгопільський повіт), Савранському (Балтський повіт), Ущицькому, Юзвинському (Могилівський повіт) лісництвах [318, с. 8-10].

Виноградництвом займалися переважно в придністровських долинах губернії у Ольгопільському, Балтському, Могилівському і Ямпільському повітах. Під виноградниками було зайнято (станом на 1901 р.) 800 дес. землі. Виноград використовувався для виготовлення вина, якого 1900 р. вироблено близько 30 тис. відер, найкращою якістю відзначалося вино, виготовлене в Ольгопільському повіті.

Подільська губернія посідала друге місце за виробництвом цукру. Цукрові заводи займали перше місце серед підприємств губернії, як за рівнем продуктивності, обсягом та якістю виробленої продукції, так і за чисельністю робітників. 1871 р. на цих заводах працювало 9139 робітників, що становило 63 % від усіх працівників на підприємствах губернії [10, арк. 63]. У наступні роки виробництво цукру продовжувало зростати. 1901 р. в губернії було вироблено цукру на суму 33 942 612 руб., що у 42 рази більше, ніж 1859 р. і майже у 12 разів більше, ніж 1871 р. [546, с. 493; 10, арк. 61; 180].

На Поділлі також вагоме місце у промисловому виробництві займали винокурні заводи: 1871 р. їх було 161, на яких працювали 2 695 робітників. Так, на цукрових та винокурних заводах 1871 р. працювало 11 834 робітників – 82 % працюючих на всіх підприємствах губернії. Вони виробили продукції на 5 717 327 руб., що становило 70 % продукції усіх заводів і фабрик Південно-Західного краю (ця сума становила 7 104 414 руб.) [10, арк. 63].

Волинська губернія із заходу межувала з Царством Польським і Галичиною, з півночі – Гродненською і Мінською губерніями, на сході – з Київською, а на півдні – з Подільською губерніями. Площа губернії – 63 137 кв. верст. За даними 1883 р. у 12 містах проживали 175 490 осіб, в 141 містечку – 281 680 осіб; 1 602 700 жителів проживали в 5 089 селах; «деревнях» і хуторах. Поселення в губернії були невеликі; «менее чем в 50 дворов было 3 247 поселений или 61,8 %» [628, с. 96-100].

Згідно Всеросійського перепису 1897 р. у Волинській губернії проживали 2 989 482 особи, з них в сільській місцевості – 2 755 635 осіб або 92,2 %. Густота населення на 1 кв. версту була найменшою у порівнянні з Київською і Подільською губерніями й складала 47,42 жителів. За адміністративним поділом у Волинській губернії було 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський.

Повіти Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Рівненський і північна частина Новоград-Волинського та Житомирського повітів мали рівнинний рельєф місцевості і належали до географічної зони Полісся. Характерною особливістю північної частини губернії була наявність значної кількості боліт і зайнятість території лісами. Південніше означених повітів рельєф підвищувався, лісистість і вологість території зменшувалися.

Водний режим характеризувався тим, що у південній частині губернії переважали ріки і струмки, а у північній – болота і озера. Всі річки губернії,

окрім Західного Бугу, належать до системи Дніпра. Ріки дніпровського басейну, які течуть у межах Волинської губернії є правими притоками р. Прип'яті і тільки р. Тетерів сама є притокою Дніпра. Притоки р. Прип'яті у більшості своїй були придатні для здійснення сплавних робіт. Але судноплавною була тільки р. Західний Буг.

Річкова система використовувалася для реалізації торгівельних зв'язків. У Волинській губернії було 4 пристані, з кожної щороку відправляли значні обсяги вантажів. Так, з пристані Устилуг 1889 р. відправлено товарів загальною вагою 895 тис. пудів., а з пристані Зджар – 110 тис. пудів. По річках Стир, Горинь, Случ, Іква в середньому щороку відправлялося 25 суден, понад дві тисячі плотів з товаром на суму понад 0,5 млн. руб. [628, с. 120]. У північній частині Ковельського повіту знаходилися так звані водопроводи, по яким здійснювався сплав лісу, і які служили допоміжними каналами, що з'єднували р. Прип'ять і Турію з Дніпро-Бузькою водною системою.

Наявні у Волинській губернії корисні копалини, ліси і водні ресурси зумовлювали розвиток переробних галузей промисловості. Так, залізна руда, найбагатші поклади якої віднайдені вздовж р. Тетерів, а також в Овруцькому, Новоград-Волинському і невеликій частині Ровенського повітів використовувалась для виплавки заліза на чисельних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність залізної руди, річки чи ставу, як джерела енергії, і лісу, придатного для палива. Проте рудні, яких було багато на території Волині, не могли вже конкурувати з потужними металургійними заводами (наприкінці ХІХ ст. їх в Україні діяло 17 – Дніпровський, Петровський, Юзівський, Донецько-Юр'ївський, Макіївський та ін.). Однак потреба у місцевому металі залишалася великою, і в останню чверть ХІХ ст. на Правобережній Україні, в основному на Волині, були засновані металургійні підприємства з більш вдосконаленим процесом виробництва. Станом на 1890 р. у губернії діяло 8 чавунно-ливарних заводів. Проте ці підприємства в основному забезпечували місцеві

потреби і в подальшому все в більшій мірі втрачали свої позиції у конкурентній боротьбі з промисловими гігантами.

Волинь була багата і на запаси високоякісної глини. Найпотужніші пласти гончарної глини залягали у Старокостянтинівському повіті, значні поклади вогнетривкої глини – у Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а пізніше – виробництво скла, фарфору, цегли набуло на Волині значного поширення. Переважно це було ремесло кустарів, проте, наприкінці ХІХ ст. виникли і досить потужні підприємства.

Давні традиції мало гончарне виробництво. Зокрема, с. Кульчин, що неподалік Луцька – один із п'яти основних осередків гончарства, які існували на терені сучасної Волинської області наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., залишається центром цього промислу й нині. У навколишніх лісах наявні значні поклади високоякісних гончарних глин. Для добування глини гончарі й члени їх сімей, переважно чоловіки, групувались у «компанії», бо одному така робота була не під силу. Починали добування глини пізно восени, по закінченні всіх сільськогосподарських робіт. Кульчинські майстри брали глину зі спеціальних кар'єрів, які тут називаються ревнями. У Кульчині здавна виготовляли світлий поливаний і неполиваний гончарний посуд. Глиняному посуду волинських гончарів характерне велике розмаїття видів і форм. Горщики, глечики, макітри, баньки, горщики-близнята, гладишки, фляги – «пушки», варишки, набираші, ринки, вази різних конфігурацій, з вушками і без них, з шийками різної форми [395, с. 305].

У досліджуваний період значного розвитку набуло фарфоро-фаянсове виробництво. Виникнення значної кількості такого роду підприємств пояснюється знову ж таки наявністю покладів каоліну, а також великих масивів лісу (палива), які конче необхідні для виробництва фарфору і фаянсу. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту, нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на

Правобережній Україні. На початку ХХ ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку ХХ ст. Волинь виготовляла більше половини українських виробів з фарфору і фаянсу і стала центром виробництва цієї продукції в Україні.

Якщо у 1861 р. 24 скляних заводи випустили продукції на суму 70 300 руб., 3 фарфорових – на 19 731 руб., 132 цегляних – на 95 725 руб., то у 1911 р. значні обсяги з переробки корисних копалин мали 17 скляних заводів (714 500 руб.), 9 фарфорових – (648 490 руб.) та 69 цегляних – (649 476 руб.). Хоча за 50 років виробництва з використанням наявних в губернії корисних копалин могли б розвиватися більш інтенсивно, бути базою для ефективнішої підприємницької діяльності. В «Огляді Волинської губернії» за 1912 р. зазначено: «Розробка багатьох мінералів, зокрема, граніту, лабрадору, порфірів, піщаника та інших кам'яних порід, а також вогнетривкої глини, високої якості каоліну проводиться недостатньо, головним чином внаслідок нестачі зручних шляхів сполучення» [170, с. 41].

Розвиток промисловості супроводжувався масштабним будівництвом. У цих умовах зростав попит на будівельні матеріали. Територія Волині відзначалася значними запасами гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли у с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединка Новоград-Волинського повіту, м. Клевань Рівненського повіту. Для будівництва доріг використовувався у ХІХ – на початку ХХ ст. базальт, який, зокрема, добували біля сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. 1894 р. компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів біля с. Головино Житомирського повіту.

Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (біля с. Кунина, Смордва Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). На більшості з вищезгаданих підприємств використовувалась ручна праця, проте вже не кріпаків, а найманих

робітників. Для поліграфічних потреб використовувався унікальний за своїми якостями матеріал, який добували біля с. Кульчі Старокостянтинівського повіту.

Проте Волинська губернія залишалася переважно аграрним краєм, хоча земля регіону не всюди відзначалася родючістю. У південній частині губернії – чорноземні та глиноземні ґрунти, що сприяло розвитку сільського господарства, а у північній частині земля здебільшого піщана та болотиста. Тому південна частина була більш густо заселена.

Природно-кліматичні умови Волині визначали пріоритет вирощування жита й озимої пшениці. У другій половині ХІХ ст. збільшилися посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, картоплю, хміль, тютюн, які приносили значний прибуток. Найвигіднішою галуззю сільського господарства стало вирощування цукрових буряків для збуту на цукрові заводи. Зокрема, 1886 р. цукровими буряками було засіяно 12 075 дес., з них заводчиками – 6047 дес. і плантаторами 6028 дес. [78, арк. 4].

Початок хмелярству поклали чехи-колоністи, які прибули з хмелярських районів Богемії*. Переселенці привезли з собою саджанці всесвітньо відомого Заатцького хмелю і почали закладати хмільники. Швидке поширення виробництва хмелю на Волині пояснюється придатними для вирощування хмелю кліматичними, ґрунтовими та економічними умовами, що сприяло вирощуванню кращих сортів хмелю, які не уступали по якості кращим закордонним сортам. Чеський фахівець Ф. Дубрава в губернській газеті «Волинь» у 1895р. писав: «Місцевість біля м. Заатца, яка є батьківщиною всесвітньо відомого хмелю, розташована на 500 північної широти, тобто займає таке географічне положення, яке займає місцевість між Житомиром і Бердичевом. Якщо ми порівняємо середньорічну температуру півдня Волині і Заатца, то вона однакова. В той же час на Волині ми маємо справжній хмелярський ґрунт, великі водні і лісові

* Богемія – місцевість у Чехії.

простори, що утримують атмосферну вологу. Все це дає нам право зробити висновки, що Волинська губернія є справжня, самою природою дарована, батьківщина хмелю...» [423].

Висока якість волинського хмелю була неодноразово підтверджена на закордонних ринках, де він оцінювався на рівні з кращими іноземними сортами, а також на виставках і конкурсах хмелю в Житомирі – 1905 і 1908 рр., Мілані – 1906 р., Москві – 1887 р. На Волині собівартість виробництва 1-го пуда хмелю дорівнювала 5-7 руб., а в Богемії – 10-12 руб., в Баварії – 9-10 руб., в Англії – 14 руб. [433, с. 24].

У Волинській губернії на кінець XIX ст. серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед губерній краю. Зокрема, 1886 р. в губернії діяли 1 064 промислові підприємства, які виготовили продукції на суму 13 419 894 руб. З них 12 цукрових заводів виробили цукру – піску та рафінаду на суму 6 324 285 руб., що становило майже половину всього промислового виробництва [78, арк. 16, 17]. У 1901 р. було вироблено цукру на суму 12 408 246 руб., що у 19,5 разів більше, ніж 1871 р. [10, арк. 6; 193, с. 46-47].

У промисловому виробництві Волинської губернії винокурна промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст., в якій, як і в інших губерніях краю, відбувалася концентрація виробництва. Якщо 1871 р. на 206 заводах було випущено продукції на суму 1 505 104 руб. [10, арк. 127], то 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на – 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, ніж 1871 р. [78, арк. 17]. У наступний період винокурне виробництво в губернії знизилось. На перше місце вийшла цукрова промисловість. 1891 р. 114 підприємств виробили продукції на суму 1 508 564 руб. [164, с. 54, 55], у 1913 р. – 113 підприємств – на суму 2 606 600 руб. [171, с. 38].

Важливе місце серед промислових галузей займала також лісопереробна промисловість. Адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані, в основному, на території північних і

західних повітів. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювалися поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли, головним чином, дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукція постачалася, переважно, на внутрішній ринок [169, с. 39].

Таким чином, попри загальні тенденції і явища, властиві тодішньому етапу розвитку ринкових відносин, у Київській, Подільській і Волинській губерніях помітні своєрідні особливості цього процесу. В першу чергу, це регіональна виробнича спеціалізація, зумовлена природно-кліматичними умовами, наявністю корисних копалин і сировини для промислового виробництва. У спектрі галузей підприємницької діяльності досліджуваних губерній переважало вирощування та переробка сільськогосподарських культур, особливо цукрова, борошномельна і винокурна промисловість. Разом з тим, у Волинській губернії прибутковими стали скляна, фарфорова промисловість та переробка хмелю; у Подільській губернії – розробка фосфоритів.

2.2. Правові основи підприємницької діяльності

Впровадження підприємництва в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося під впливом реформ 1860-70-х рр., зокрема селянської та столипінської аграрних реформ. Основу регулювання аграрних відносин становили спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Манифест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке

приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [204].

Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони: Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії [206].

Ці документи визначали основні питання, пов'язані зі скасуванням кріпосного права: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею і визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Скасування кріпосного права дозволило усунути одну з головних перешкод розвитку ринкових відносин, сприяло модернізації сільського господарства, формуванню його товарного характеру, розвитку підприємництва в сільськогосподарському виробництві. Створились умови регулювання аграрних відносин, зокрема, купівлі-продажу землі. Законодавчими актами, визначеними реформою 1861 р. закладалася основа для зміни правового статусу колишніх станів суспільства (поміщиків і селян) у напрямі пристосування їх до капіталістичних умов.

Реформа 1861 р., незважаючи на її обмеженість, внесла докорінні зміни у правове становище найбільш чисельної частини тогочасного суспільства – селянства, що в подальшому сприяло розвитку підприємництва і в селянських господарствах. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, переставали бути власністю поміщика, оголошувались «вільними сільськими обивателями» і отримували певні громадянські права. Селяни одержали право утворювати органи сільського і волосного самоврядування, брати участь у сходах, в ухваленні мирських приговорів, у виборах громадських посад, а також право бути обраними. Законодавство

передбачало права селян і у судочинстві: вони одержували право подавати позови, відповідати в суді, виступати як представники сторін. Зокрема, у «Загальному положенні» селянам надавалося право: 1) здійснювати торгівлю, відкривати промислові підприємства, виготовляти ремісничі вироби і збувати їх на ринках (Ст. 23); 2) набувати у власність нерухоме і рухоме майно і розпоряджатися ним на власний розсуд (Ст. 33); 3) розпоряджатися викупленими садибами і польовими землями на власний розсуд (Ст. 37); 4) подавати скарги на сільських і волосних посадових осіб мировому посереднику [205].

Однією з типових форм тогочасних правових відносин була сільська громада * , яка стала у пореформений період юридичною особою і мала чітко визначені права та обов'язки. У Ст. 187 «Загального положення» відзначено: «Каждое сельское общество как при общинном, так и при участковом или подворном (наследственном) пользовании землей отвечает круговой порукой за каждого из своих членов в исправном отбывании казенных, земских и мирских повинностей ...» [205].

У Ст. 188 передбачалися заходи впливу, які сільська громада могла застосовувати до недобросовісних платників казенних і мирських повинностей: 1) «обратить у возмещение недоимки доход с принадлежащего недоимщику в собственность недвижимого имущества; 2) отдать самого недоимщика или кого-либо из членов его семейства в посторонние заработки в том же уезде или соседнем с условием выработанные деньги обратить в мирскую кассу; отдавать в заработки в другие неотдаленные губернии позволяется только по приговору сельского схода, утвержденному мировым посредником, и притом только таких неисправных плательщиков, кои не платят повинностей по упорству, нерадению или распутству; ...

* Сільська громада визначалася законом як поселення (це могла бути частина одного поселення, або ж кілька поселень, разом узятих) селян на землі одного поміщика, що так чи інакше поєднували їх господарські інтереси (загальні земельні угіддя, загальні зобов'язання перед поміщиком тощо) [453, с. 375].

4) подвергнуть продаже принадлежащее недоимщику лично недвижимое имущество, за исключением лишь выкупленной крестьянином усадьбы; 5) продать ту часть движимого имущества и строений недоимщика, которые не составляют необходимости в его хозяйстве; 6) отобрать у недоимщика часть отведенных ему полевых угодий или даже весь полевой надел ...» [205].

Згідно відповідних Положень 1861 р., сільським громадам було надано значні права щодо розв'язання особистих і сімейних проблем. Для зміни місця проживання чи сімейного розподілу, закон вимагав згоди громади. Навіть у випадку відмови члена громади від будь-якої майнової участі у її житті, вихід з неї був утруднений значними перешкодами. Роль громади в житті селян залежала, в першу чергу, від форми землеволодіння. На відміну від Росії, де в основному було поширене общинне землеволодіння, в Україні поряд з общинним – існувало подвірне землеволодіння, яким було охоплено 34 % площі усіх селянських наділів, а в губерніях Південно-Західного краю воно становило 96,3 % [342, с. 88].

Використовуючи економічне і статистичне дослідження Л. Ходського, проаналізуємо розподіл селянського землеволодіння на общинне і подвірне станом на 1878 р. [675, с. 28-29]. Так, у Подільській губернії подвірним землеволодінням було охоплено 94,7% площі усіх селянських наділів, у Волинській – 83,2%, у Київській – відповідно 77,9%. Децю менший відсоток подвірного землеволодіння станом на 1878р. – 85,2% свідчить про його подальше поступове зростання до вказаного вище показника, наведеного А. Анфімовим.

При общинному землекористуванні громада села майже повністю контролювала селян через схід і виборні органи. Вона, як юридична особа, володіла земельним наділом, надаючи його частинами сім'ям своїх членів в тимчасове користування. При цьому в постійній власності була лише

присадибна ділянка, а виділені общині* землі постійно перерозподілялися. Підставою для переділу ставали неузгодження між членами громади. Селяни – общинники також були пов'язані круговою порукою за сплату усіх податків і викупних платежів. Зрозуміло, що член громади з общинним землеволодінням після скасування кріпосного права не ставав власником своєї землі – вона належала загалом усій общині. Відсутність можливості вільно розпоряджатися земельними наділами і навіть без дозволу громади залишити її, сковували дії селян. Тому, безумовно, займатися підприємницькою діяльністю вони не могли.

Подвірна форма землеволодіння українських губерній мала вагомі переваги для розвитку підприємливості селян. У місцевостях із подвірним або сімейним землекористуванням, громада наділяла селян землею в постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідало кожне господарство окремо. Відтак, багато селянських сімей після сплати викупних платежів отримували індивідуальне право на землю, ставали її повноправними власниками. Це поступово сприяло появі ініціативного селянина-підприємця, зацікавленого в більш ефективному веденні сільського господарства.

В той же час малоземельні селяни, що не мали достатніх доходів, зубожіли, позбувалися землі та йшли у найми до панських економій або на заробітки до міста. Проте і у подвірній формі землеволодіння, простежувалися помітні спільні риси з общинною формою землекористування. Остання зумовлювалася типовим для громади дрібним внутрішнім черезсмузжям, яке природним чином мало своїм наслідком спільний випас худоби, а також необхідністю дотримуватися спільної для усіх сівозміни. З розвитком товарно-грошових відносин залежність безпосереднього товаровиробника від громади стала обтяжливою. Уряд же

* Община – 1) у дореволюційній пореформеній Росії – адміністративне об'єднання селян з круговою порукою; 2) теж саме, що і громада (рідко).

зберігав традиційну форму стягування відповідних платежів за принципом кругової поруки аж до початку столипінських реформ.

Виходячи з аналізу історичних документів і джерел, неможливо дати однозначну оцінку ролі громад у житті селянства. З одного боку, сільська громада після реформи, набувши організаційного оформлення і статусу юридичної особи, вирішувала через свої органи самоврядування актуальні питання селянського життя, могла захистити своїх членів від свавілля поміщиків і чиновників, сприяла згуртованості селян у вирішенні спільних проблем. При цьому потрібно мати на увазі, що сільська громада мала глибоке коріння в українстві, довгий період вона зберігала відносини серед членів громади на основі звичаїв та традицій предків, виховуючи кращі моральні цінності: людську порядність і співучасть, взаємодопомогу, колективізм тощо. З іншого боку, звільнені від кріпацтва селяни опинились у залежності від сільських громад, особливо від тих, де старости та інші виборні особи служили переважно інтересам поміщиків і чиновників. Меншою мірою це стосувалося селян з подвірним господарюванням, більше – з общинним.

До того ж, у сфері правового становища селянства царизм сприяв намаганням поміщиків і чиновників утримувати селян в якомога більшій економічній і політичній залежності. Навіть встановлювалось право «попечительства» поміщика над сільською громадою. Селяни зобов'язані були, на відміну від привілейованих класів, платити «подушну подать» і нести рекрутську повинність. З часом царизм все більше посилював вплив дворян та чиновників на сільське самоврядування, запровадивши інститут мирових посередників, що складався в переважній більшості з осіб, які враховували інтереси поміщиків і проводили політику уряду. За законом від 27 червня 1874 р. інститут мирових посередників у земських губерніях був замінений повітовими в селянських справах присутствіями. За реформою від 12 липня 1889 р. замість повітових в селянських справах присутствіями запроваджувався інститут земських начальників (у губерніях Південно-

Західного краю залишалися і надалі мирові посередники, а в інших, не земських губерніях – селянські начальники); у губерніях замість губернських в селянських справах присутствій були створені губернські присутствія. У земських керівників зосереджувалися адміністративні, судові та поліцейські функції, тобто функції, що до реформи 1861 р. належали поміщику.

Ґрунтуючись на ключових засадах класичної економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність і її якісний показник, а в сільському господарстві, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. В досліджуваний період найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком» [204].

Селянам земля надавалася у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Розміри польового наділу і повинностей фіксувалися в уставних грамотах, які склалися поміщиками. Селянам надавалося право викупу садиби і, за згодою поміщика, польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними». Земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками важких для них повинностей – оброку та панщини на користь

поміщика. Формально поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика. Такі правові основи не створювали достатніх умов для підприємництва селян.

Залежність селян від поміщиків після реформи 1861 р. та непосильна для більшості селян сума викупу землі, гальмували розвиток їх підприємницької діяльності, про що свідчать чисельні архівні джерела. Зокрема, справа «Про викуп селянами с. Великого Браталова Житомирського повіту землі у поміщика А. Піотровського». Вона є типовою для більшості населених пунктів Волинської губернії за складом і змістом документів. Найважливішим з них є «Уставна грамота», що складалася з двох окремих частин: Подвірного списку домогосподарів та Грамоти. Остання має п'ять розділів: «Местность», «Состав крестьянского общества», «Поземельное устройство крестьян», «Повинности крестьян за отведенные им в пользование угодия», «Добавочные статьи». Так, у IV розділі містяться відомості про повинності селян за викуплену землю на користь поміщика, сума оброку, кількість робочих днів тощо. У Подвірному списку, крім імен та прізвищ домогосподарів, зазначена також кількість землі, переданої в їхнє користування, грошовий оброк та викупна сума за наділ [84, арк. 15-24]. Підсумкові результати селянської реформи по с. Великий Браталів містяться у «Викупному акті». Остаточному викупу підлягало 441 дес. 2316 сажнів. У середньому на двір припадало по 6 дес. Викупна сума становила 685 руб. 29 коп. за всю кількість землі [84, арк. 100].

При визначенні суми викупного платежу брався розмір щорічного оброку, який сплачував селянин за подушний наділ, і помножувався на $16 \frac{2}{3}$. Тобто в основу нарахування суми викупу за садибну землю була покладена не її реальна ринкова ціна, а феодална повинність – подушний податок. Цей несправедливий підхід до визначення суми викупного платежу ще 1906 р. підкреслював А. Лосицький: «Рыночная стоимость всех надельных земель временнообязанных крестьян по ценам 1854 – 1858 гг. составляла 543 млн. руб., а по ценам 1863 – 1872 гг. – 648 млн. руб.

Выкупная же сумма была установлена в размере 867 млн. руб., т.е. она превосходила стоимость надельной земли на 59 % по ценам 1854 – 1858 гг. и на 33 % - по ценам 1863 – 1873 гг.» [499, с. 38-39]. Це призвело до ситуації, коли, як зауважує П. Кованько «земли были обильны и дешевы, а выкупные платежи были определены так высоко, что крестьяне, как только помещики настаивали на выкупе, бросали земли и разбегались» [466, с. 200].

Адже надано їм було землі, як правило, менше, ніж вони мали у користуванні до реформи (через право поміщикам урізати селянські наділи). Як констатував П. Зайончковський: «В общей сложности крестьяне получили в надел 33,7 млн. дес. – в среднем по 3-4 дес. на ревизскую душу, при этом 5,5 % крестьян получили менее 1 десятины на душу, 13,2 % – от 1 до 2; 28,2 % – от 2 до 3; 26 % – от 3 до 4; 22,3 % – от 4 до 6; 4,8 % – свыше 6 дес.» [429, с. 364-365]. Цього було недостатньо для прожиття родини. Відомий економіст ХІХ ст. Ю. Янсон підрахував, що для забезпечення мінімальних потреб селянського господарства (відтворення і сплати чисельних податків) необхідно було щонайменше 5 дес. у чорноземних губерніях, а в нечорноземних – 6 – 8 дес. на душу [713, с. 70-71].

Також дослідник економічного життя селян у пореформений період Л. Ходський справедливо зазначав: «Высокие выкупные платежи, несоответствовавшие не только ценности и доходности земли, но часто несоразмерные и с общими платежными силами бывших помещичьих крестьян, не могли не отразиться на крестьянском хозяйстве в смысле его расстройства, что, в частности, вызвало накопление недоимок по выкупным платежам, превышавших в некоторых губерниях размер годового оклада» [675, с. 52].

Обтяжливою обставиною для селян був завищений відсоток на державний кредит для викупу землі. Тоді як звичайним було нарахування 4 % річних на вклад або кредит 4%, для селян його визначили в розмірі 6 % (5 % з викупної позики і 1 % на витрати з проведення викупної операції). Усі ці фактори: урізання селянських наділів, завищена сума викупного

платежу, завищений процент державної позики – погіршили можливості селян успішно інтегруватися у нові капіталістичні ринкові відносини.

Тобто у тих умовах для більшості селян заняття підприємництвом стало майже неможливим, адже згідно «Положення...» до погашення викупної позики земля селянська не могла бути віддана у заставу для одержання кредиту. Допомогою у господарстві селян залишалися промисли, які дозволяли сплачувати викупні платежі і накопичувати гроші на придбання землі, що було вигідним капіталовкладенням. Адже ринкові умови спонукали до раціонального ведення господарства, використання сільськогосподарських механізмів, розширення сівозміни, використання добрив. Ці нововведення були ефективними на великих і відносно великих земельних площах. Таким чином збільшувалася продуктивність землі, зростала її ринкова вартість. Тому працьовитий селянин бачив у придбанні землі не тільки засіб зміцнення свого економічного становища, а й товар, який постійно зростає у ціні.

Про непосильність для селян суми викупу землі, що була основним джерелом прожиття, свідчать численні факти непокори. Зокрема, селяни багатьох сіл Волинської губернії не приймали уставних грамот, не виконували повинності, самовільно захоплювали поміщицькі землі, чинили збройний опір. У вересні 1862 р. селяни с. Білки на Коростенщині в маєтку Нововейського відмовилися приймати уставні грамоти. Ще рішучіше виступили селяни Татарновицької волості. 9 жовтня 1864 р. начальник повітового жандармського управління доповідав рапортом в Петербург керівникові III відділення М. Мезенцеву, що селяни Татарновицької волості відмовилися вносити викупну суму і вийшли з покори, мотивуючи тим, що чиновники, включаючи губернатора М. Черткова, підкуплені поміщиками і приховують дійсний указ царя про волю. 14 жовтня 1864 р. офіцер корпусу жандармів у Волинській губернії доповідав у Петербург, що селяни Обиходів не вірять уставним грамотам і відмовились вносити викупні платежі. Коли поліція вирішила описати майно селян, то вони, озброївшись

чим попало, виявили опір. Було підпалено один з поміщицьких будинків. Очолював селянський виступ Г. Єрмоленко. У відповідь для наведення порядку в село ввели три роти піхоти і півсотні козаків [503, с.54].

Реформа проводилась за рахунок селян, які мусили сплатити поміщикам викуп. Оскільки селяни не могли одразу сплатити всю суму, то посередником між селянами та поміщиками виступала держава. Вона сплачувала поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років, яку вони повинні були погашати щорічними викупними платежами, внаслідок чого царська казна ще й отримала прибуток. Як свідчать документи, селянська реформа 1861 р. з її правилом обов'язкового викупу землі виявила невідповідність прибутковості селянських наділів і суми викупних платежів, які були значно більші. І постійно наростаюча сума недоїмок зі сплати викупних платежів призводила часто до розорення селянських господарств.

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у стан власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів встановлювалася на 20 % меншою, ніж передбачалася законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами [208]. При встановленні наділів уряд виходив з інвентарних правил 1847–1848 рр. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губерній одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861 р. Такі умови проведення реформи у цьому регіоні були зумовлені політичною ситуацією в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян, послабити антидержавні настрої серед них. У 1861 р. на Правобережній Україні 89,2 % поміщицьких маєтків належали польським поміщикам, в яких було зосереджено 84,8 % кріпаків

[581, с. 25]. Після придушення польського повстання 1863 р. земельна власність поляків помітно зменшилась.

Реформа 1861 р., скасувавши кріпосне право, відкрила, з одного боку, шлях до прискореного розвитку сільського господарства, з другого – не зняла усіх перешкод на шляху до створення підприємливого господаря на селі в особі селянина. Українське селянство, яке становило переважаючу частину населення, було неспроможним у повній мірі реалізувати надане йому право – зайнятися підприємницькою діяльністю.

Основними перешкодами були малоземелля, нестача реманенту, тяглової сили і бідність. Із загальної кількості 2 476 832 ревільських душ* колишніх поміщицьких селян України лише 149 873, або 6,1 %, одержали земельні наділи більше 5 дес. на душу, останні 2 326 959 ревільських душ, або 93,9 % – наділи менше 5 дес. на душу, що було менше офіційно визнаної норми, необхідної для ведення селянського господарства. Зокрема, група селян, яка мала наділи менше 5 дес. на душу, становила у Київській губернії 96,4 %, у Подільській – 97,7 %, Волинській – 80,9 % [186, с. 22, 23]. Взагалі без наділів залишилося 224 тис.душ (9 %). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 дес.) одержали 88 тис.ревільських душ. На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами [453, с. 263].

Лише в листопаді 1866 р. вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні близько 50 % всього селянства (2,2 млн. ревільських душ). За ними зберігались всі наділи, які були в їхньому користуванні, але не більше ніж 8 дес. на душу в малоземельних губерніях і не більше ніж 15 – у

* Ревільська душа – зареєстрована особа кріпосного (чоловічої статі) після перепису маєтності поміщика (до 1861 р.).

багатоземельних. За землі, що перебували в їхньому розпорядженні, вони сплачували щорічно державний оброчний податок. Для державних селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більші, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на ревізку душу становив 2,8 дес., то у державних селян – 4,9 [417, с. 669,670].

Реформа 1861 р. зумовила цілий ряд взаємопов'язаних змін. По-перше, відбувалося перетворення землі на товар, активізація земельного ринку, а відтак – перерозподіл земельного фонду між різними верствами суспільства. Чітко прослідковувся процес зменшення землеволодіння поміщиків через продаж ними угідь купцям, міщанам і селянам. Останні включаються у ринок землі як активні покупці лише із середини 1870-х рр. Тому станом на 1878р. селянське землеволодіння займало ще незначну питому частину загального земельного фонду, поступаючись поміщикам, купцям і міщанам. І це було характерно для кожної із губерній Правобережної України.

Аналіз відомостей, які наводить у своєму дослідженні Л. Ходський свідчить про те, що і через 17 років після реформи 1861р. найбільші земельні володіння були у дворян, а найменші – у селян [675, с. 12-15]. Найбільші розміри землеволодінь поміщиків зберігалися у Київській губернії, де в середньому дворянин мав у своїй власності 1140 дес. землі, а найменші володіння мали дворяни Подільської губернії – в середньому по 749 дес. Волинська губернія щодо розмірів поміщицького землеволодіння займала проміжне місце із показником 863 дес. в середньому на кожне дворянське господарство. Але у Волинській губернії був найбільший показник купецького землеволодіння, хоча тут кількість купців була найменшою, складаючи тільки 0,6% від загального числа власників (у той час як у Київській губернії вони становили 1,9%, а у Подільській – 1,2%). На Волині цій незначній кількості купців належало в середньому по 1722 дес. землі. Це пояснюється тим, що через малородючість ґрунтів поміщики активніше продавали свою землю. Відтак, кращу землю на Київщині і

Поділлі поміщики цінували і дорожили нею, тому тут купці володіли в середньому 942 дес. у Київській і 659 дес. Подільській губерніях. Середній розмір одного селянського землеволодіння був однаковий у Волинській і Київській губерніях і становив 12 дес., а на Поділлі він був удвічі менший – 6 дес. Це пояснюється регіональною спеціалізацією, адже ґрунт у Подільській губернії сприятливий до вирощування цукрового буряка, а цукровиробництво було у ХІХ ст. особливо прибутковою галуззю, тому конкуренція на ринку землі тут велася головним чином між поміщиками і купцями.

У скрутному становищі в губерніях Правобережної України залишалися і селяни-чиншовики *, які вимушені були сплачувати поміщикам непомірно високу орендну плату за землю. Залишки чиншового землеволодіння були пережитком кріпосництва і викликали невдоволення і масові виступи чиншовиків, що примусило царський уряд прийняти 9 червня 1886 р. закон, на підставі якого вони отримали право викупляти у власність свої ділянки землі. Однак, важкими були умови викупу, нелегко було документально довести чиншові права, нерідко роками тяглися такі справи, не даючи бажаного результату. Зокрема, у Волинській губернії на початку ХХ ст. налічувалося 43 тис. невизнаних чиншовиків [531, с. 40].

Проте, незважаючи на труднощі викупу, і ця категорія селянства намагалася придбати земельні ділянки, щоб в подальшому господарювати на власній землі і мати якусь економічну вигоду. Про викуп землі чиншовиками повідомлялося у пресі. 21 травня 1892 р. у «Волинських губернських відомостях» вміщено таке повідомлення: «Волинське губернське присутствіє селянських справ оголошує, що головною викупною установою 12 лютого 1892 р. за № 1054 затверджено викупний акт на

* *Чинши* (з польс.) – орендна плата. *Чиншові селяни* – категорія особисто вільних селян на українських землях під владою Великого князівства Литовського, Польщі й Російської імперії у ХІV– ХІХ ст. Чиншові селяни сплачували за безстрокове спадкове користування орними землями та іншими земельними угіддями державі або феодалу регулярний податок – чинш і виконували на їхню користь інші повинності. Чиншове землекористування продовжувало існувати у Правобережній Україні і як стан було ліквідовано після 1917 р. [417, с. 1040]

земельну ділянку чиншовика І. Андрієвського у маєтку поміщика Л. Рожинського в с. Немирівці Старокостянтинівського повіту і дозвіл щодо видачі згаданому поміщику Рожинському урядової позики у розмірі 69 руб. 75 коп. Там же вміщені викупні акти на земельні ділянки чиншовиків Й. Закржевського, А. Огільби, М. Гонкевича у маєтку поміщика І. Воронича, с. Малому Правотині Новоград-Волинського повіту і дозволена видача цьому поміщику урядового кредиту у розмірі 1000 руб. Подібні викупні акти на земельні ділянки затверджені на чиншовиків колонії Віцентів у маєтку поміщика І. Властелиці і дозволена видача нащадкам поміщика позики у розмірі 1532 руб. 23 коп. [255].

Зокрема, про непрості умови викупу свідчить «Справа про здійснення купчої на 20 дес. чиншової землі в слободі Гута Юстинівка Житомирського повіту у березні 1889 р. селянином Ф. Змієвським » (дід дослідниці) [77, арк. 1-4]. Як видно з документів, спочатку потрібно було отримати у Волинського губернатора свідоцтво на право придбання у власність земельну ділянку, яка знаходилася у чиншовому користуванні Ф. Змієвського. Таке свідоцтво було отримано у грудні 1888 р. за № 9174, в якому значилося: «... має право придбати у власність земельну ділянку без пільг і переваг, встановлених 5 березня 1864 р.». Варто зазначити, що з 20 дес. придбаної землі, орної було лише 1 дес., під лісом і селом – 12 дес. і «неудобной под болотами» – 6 дес.

Так, у Київській губернії 1888 р. нараховувалося 39 185 чиншовиків. На виконання «Положення про земельний устрій чиншовиків» (від 9 червня 1886 р.) «на протязі останнього часу повітовими по чиншовим справам Присутствія губернії було розглянуто: а) 70 добровільно укладених вотчинниками з чиншовиками угод про викуп, за сприянням уряду, земельних ділянок; б) 9654 заяви визнано такими, що не заслуговували на увагу за відсутністю ознак чиншового володіння; в) проведено 1916 обстежень на місцях за списками вотчинників і заяв осіб, які визнають себе

чиншовиками і мають право на земельний устрій згідно Положення; г) складено списки 436-ти пропущених чиншовиків [15, арк. 38].

Селянське землекористування з його надзвичайним черезсмужжям і сервітутами, за свідченням українських селян, залишалися головними причинами, що гальмували розвиток продуктивності сільського господарства. Дворянство і після скасування кріпосного права продовжувало чинити опір проти зрівнялівки у правах дрібного селянського і великого дворянського землеволодіння. Поміщики, користуючись захистом та підтримкою держави, не тільки захопили родючіші землі, а й відрізали у селян чимало їхніх. До того ж, поміщики присвоїли землі громадського користування – випаси, водопої, луки, ліси та інші угіддя, за користування якими селяни були зобов'язані платити. Цей пережиток феодалізму – сервітути* – ще залишався довгий час.

Станом на 1890 р. із 492456 селянських дворів губерній Південно-Західного краю, що мали наділ, користувалися сервітутами 283088 дворів або 57%, а саме в губерніях: Київській – 103406 дв. (54%), Подільській 90250 дв. (52%), Волинській 89432 дв. (71%). Користувалися наступними сервітутами: спільним з поміщиком вигоном 137858 дв., толокою 162707, укосом і випасом худоби в поміщицькому лісі 28374 та іншими сервітутами 67297 дворів [608, с. 637].

На необхідності ліквідації цих перешкод, акцентували увагу і кореспонденції місцевих землевласників як селян, так і сільської інтелігенції. «Пока не будет уничтожена чересполосица, ни о каком улучшении хозяйства и мечтать нельзя, с уничтожением чересполосицы уничтожится и пар, тогда прибавится 1/8 часть пустующей каждый год земли, что для хозяина даст порядочный плюс и крик о малоземельи уменьшится не на 1/3 часть, а почти на половину» – писав кореспондент

* Сервітут (від лат. *servitus* – рабство, залежність) – обмеження права користування чужою власністю, головним чином землею, заборона проїзду через приватні володіння тощо.

Аврамінської волості Старокостянтинівського повіту. «Вести хозяйство при чрезполосице, – відмічав землевласник Володимир-Волинського повіту, – положительно не возможно, я веду его с большим убытком для себя и решил прекратить» [567, с. 59, 60].

Отже, в умовах недосконалості законодавства, недостатньої підтримки з боку держави, браку знань і досвіду у селян, впровадження підприємництва в сільському господарстві проходило з великими труднощами, особливо в перші десятиріччя після реформи 1861 р. Селянські господарства повільно втягувалися у сферу товарного виробництва. Якщо у бідняка основним товаром була його робоча сила, то у заможного – продукція, вироблена на продаж. Продаж значної кількості сільськогосподарської продукції був характерний для заможних селян, які мали в обробітку значні площі орної землі, застосовували техніку, добрива і використовували найману працю.

Скасування кріпосного права та проведення реформ 1860-70-х рр. спричинили зміни в соціально-економічному житті й в галузі торгово-промислового законодавства. 1 січня 1863 р. набуло чинності «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів», а законом від 9 лютого 1865 р. в нього були внесені деякі уточнення. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У Ст. 21 Положення про мито за право торгівлі та інших промислів 1863 р. вказувалось: «Свидетельства как купеческие так и промысловые могут быть выдаваемы лицам обоего пола русским подданным всех состояний и иностранцам» [207].

Однак, принцип безстановості не був проведений законом до кінця. Хоча дрібна торгівля, а також міщанські промисли дозволялись особам всіх станів за промисловими свідоцтвами, але, згідно Ст. 12 (1865 р.) оптова і роздрібна торгівля, заснування і утримання фабрик та заводів залишались переважно правом купецького стану. І тільки прийняття нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. встановлювало право на

заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану [213].

Відповідно до законодавчих актів 1863 р. і 1865 р. набуття купецьких прав надавалося всім підданам, які сплатили патентні й квиткові торгово-промислові збори. Згідно статей 11, 12, 84 число купецьких гільдій скоротилося до двох, відповідно, торгівельні патенти, що пізніше одержали назву гільдійських купецьких посвідчень, підрозділялися на 2 розряди – гільдії [210]. Пореформене законодавство стимулювало до підприємництва низів суспільства. Було ліквідовано існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. На них поширювалися загальні юридичні права. Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види діяльності.

Згідно з «Положенням про мита» 1865 р. [210] для всіх станів, не виключаючи іноземців, без сплачування мита дозволялося торгувати хлібом у всякому вигляді, льоном, худобою, птицею, сіллю, вовною, пухом, необробленими шкірами, лісом, дровами, а також всякого роду паливом, будівельними матеріалами (глиною, цеглою, вапном, крейдою, каменем, піском) та іншими продуктами життєвої необхідності в містах і селищах, оптом і в роздріб, з возів, суден і човнів, на ринках, площах і пристанях. Продаж вищезазначених предметів зі складів, дворів, амбарів і лавок допускалася лише зі взяттям встановлених цим Положенням свідоцтв і білетів. Але землевласники у своїх маєтках і сільські обивателі всіх станів у місцях їх приписки могли на землі, що була в них у власності, користуванні чи оренді, утримувати подібні заклади для продажу з них виробів власного господарства, в цьому пункті поймаєнованих, а також приймати поставку тих виробів, без взяття торгових свідоцтв і білетів (Ст. 4).

Сільським обивателям дозволялося без сплати мита продавати на базарах, ринках і пристанях, у містах і селищах, з возів, суден, човнів, лотків і ларьків, припаси всякого роду, сільськогосподарські продукти, а також ряд селянських виробів (зазначених в додатку) (Ст. 5). Звільнялися від податків

ремісничі й фабричні заклади, а також сільськогосподарські, в т. ч. олійні, лісопильні, цегляні заводи і тому подібні, які утримували землевласники у своїх маєтках чи їх орендатори та інші сільські обивателі в місцях їх приписки, якщо в них працювали не більше 16 робітників і не використовувалися машини і механізми, що приводяться в рух парою або водою (Ст. 6); вітряні та водяні млини, а також млини, що приводяться в дію паровими двигунами (локомотивами), якщо, маючи не більше 16 робітників, вони розташовані на землях їх власників поза міськими поселеннями, або на землях, що перебувають у постійному користуванні або власності тієї селянської громади, до якої належить власник (Ст. 7).

За російським промисловим законодавством, що сформувалося в середині XIX ст., промисловість розподілилася на фабрично-заводську і ремісничу. До фабрично-заводських підприємств належали ті, у володінні яких були основні знаряддя праці, машини, обладнання та інші засоби виробництва. Кількість найманих робітників повинна була становити більше 16 осіб. На відміну від підприємств зазначеного типу, у ремісничій промисловості допускалася кількість найманих працівників від 1 до 16 осіб, ручні машини та інструменти. Такий поділ промислових закладів без чітких критеріїв призводив на практиці до значних ускладнень. Господарі підприємств мали незручності від того, що до них могли застосовуватися фабричні та ремісничі постанови.

У 80-90-ті рр. XIX ст. уряд переглянув ряд законів, що становили основу підприємницької діяльності. З ініціативи міністра фінансів Н.Х. Бунге 1884 р. було прийнято закон «Про більш рівномірне обкладання торгівлі й промисловості», за яким вводилися нові ставки (за посвідчення 1-ої гільдії – 565 руб., 2-ої – від 40 до 120 руб., на дрібний торг – 10-30 руб., на роз'їзну торгівлю – 16 руб.), а 1885 р. були запроваджені додаткові збори. Перший з них, у розмірі 3 %, а з 1892 р. – 5 % чистого прибутку сплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства, що зобов'язані були публічно звітувати; другий збір платили всі інші гільдійські

підприємства, а з 1889 р. обкладання цим збором було поширено й на більшість негільдійських підприємств [643, с. 71].

Разом з тим, незважаючи на фіскальний характер нововведень в оподаткуванні підприємців, податки в промисловості й торгівлі не піднімались до рівня небезпечного для їхнього поступу. Після введення додаткового збору промисловці й торговці повинні були сплачувати не більш 4 % від чистого доходу, у той час як земельні власники, наприклад, платили від 4 до 5,5 %, а власники нерухомого майна – до 6,5 %. У 1887 р. був прийнятий новий Торгівельний статут, у якому усувалися недоліки статуту 1857 р. Однак і 1887 р. законодавець не зміг остаточно відмовитися від поліцейських намірів.

Правові норми в промисловому виробництві у подальшому конкретизував Статут про промисловість 1892 р., який надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям [223, Ст. 67]. Виконання всяких торгово-промислових дій обумовлювалося лише отриманням відповідних роду і розмірам діяльності промислових свідоцтв, які, в свою чергу, надавали деякі пільги їх власникам. Так, податковими пільгами користувалися такі категорії підприємців торгово-промислових і кредитних товариств: 1) крупні оптові комерсанти, які вели торгівлю як в середині країни, так і на зовнішніх ринках; 2) комерційні банки і страхові товариства з капіталом від 50 тис. руб. і більше 200 тис.; 3) банківські дома і контори, каси дрібного кредиту; 4) підприємства роздрібною торгівлі; 5) фабрики і заводи з кількістю робітників від 200 і більше 1000 чол. [222, Ст. 42].

Значні зміни в правовому становищі підприємців відбулися після прийняття «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., яке вступило в дію з 1 січня 1899 р. Відповідно до нового закону для занять підприємницькою діяльністю стає обов'язковим купувати гільдійське свідоцтво, досить було викупити промислове посвідчення

певного розряду. Закон про промисловий податок 1898 р. ліквідував зв'язок підприємництва з конкретним станом суспільства, зокрема, купецтвом.

Податкова реформа призвела до помітного зменшення чисельності купецького стану на початку ХХ ст. Скорочення числа вибраних гільдійських посвідчень пояснюється, насамперед тим, що промислові посвідчення вищих розрядів, які давали право отримувати купецькі посвідчення, могли викуповувати тільки дійсно дуже багаті люди. Крім того, у цей час багато підприємців, не зацікавлені в додаткових станових правах, не брали купецькі посвідчення й залишалися в міщанському або селянському стані.

Зміни кількісного і якісного складу гільдій дали підстави деяким дослідникам зробити висновок про те, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. йшов активний процес «розмивання російського купецького стану», коли не тільки різко зменшувалась кількість купців, але й сам стан втрачав своє торгово-промислове значення й перетворювався в «якусь нішу для людей, що здобували купецьке звання зовсім не для того, щоб займатися підприємництвом».

Не заперечуючи цієї тези, відзначимо, що незважаючи на значні зміни в економічних відносинах, соціальній структурі суспільства купецтво продовжувало складати основну за чисельністю й значимістю частину підприємців. Купецтво, як головний підприємницький стан, було об'єктом пильної уваги з боку держави. Російським законодавством детально регламентувався склад гільдій і купецьких сімейств. У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. купецький стан за сукупністю прав і привілеїв поступався лише дворянству й духовенству. Завдяки своєму досить високому соціально-правовому становищу та економічній могутності купецтво відіграло значну роль у житті пореформеного міста. Купці міцно утримували свої позиції й у значній мірі зберегли їх навіть на початку ХХ ст., коли станова система суспільства стала вже анахронізмом.

Законодавство Російської імперії обмежувало можливості особам польської та єврейської національності займатися підприємницькою діяльністю, що було актуальним для Волинської, Київської та Подільської губернії, які у значній мірі вони населяли. Царизм намагався русифікувати даний регіон, зменшити вплив інших етносів, особливо польських землевласників шляхом протекціонізму росіян, збільшення їх земельної власності.

Так, після придушення польського повстання 1863 р. указом від 10 (22) грудня 1865 р. у 9 західних губерніях* полякам заборонялося набувати земельну власність (маєтки) будь-яким способом, тобто ні через придбання, ні через дарування, ні через прийняття спадщини. Хоча при цьому власники польського походження зберігали за собою маєтки, придбані до опублікування цього указу. Однак, маєтки учасників повстання, яких висилали належали обміну на рівноцінні в інших губерніях або секвестру (вони продавались особам російського походження. Обмеження права землеволодіння поляків зберігалось до кінця XIX ст. [229].

З 27 грудня 1884 р. у 9 західних губерніях почала діяти заборона на заставу і здачу в оренду маєтків особам, які втратили право придбання землі у власність в цьому регіоні [211]. 2 лютого 1891 р. Комітет міністрів прийняв постанову, за якою поляки втрачали право пожиттєвого володіння землею в західних губерніях [212]. З 1899 р. спостерігається поступове зняття обмежень для поляків 9 західних губерній. Дворяни і міщани польського походження, які проживали в умовах селянського побуту і особисто займалися землеробством, отримували право придбання земельної власності в межах Західного краю.

З 1 травня 1905 р. для поляків усіх губерній повністю відмінялися обмеження другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані із земельною власністю. З цього часу особи польського походження могли орендувати

* 9 західних губерній: Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Могильовська і Мінська.

маєтки, приймати їх у заставу, набувати у власність і пожиттєве володіння всіма законними способами. З дозволу генерал-губернаторів і губернаторів вони мали право купувати землю поза містами і містечками з метою знищення черезсмужжя і округлення меж наділів. Дозволялось і придбання земельної власності, але в розмірі не більше 60 дес. для заснування і подальшої діяльності промислових закладів. Крім того, в 104 поселеннях Західного краю в межах «селитебной»* площі купівля нерухомості, а також застава і оренда дозволялися підданам імперії незалежно польського і російського походження [229].

Дискримінаційною за своєю суттю була політика російського царизму і щодо представників єврейського етносу. Протягом досліджуваного періоду була прийнята значна кількість правових актів, які стосувались євреїв. У законодавстві Російської імперії чітко визначались обмеження для осіб єврейської національності. Переважна більшість євреїв була позбавлена права вибору місця проживання в Російській імперії. Влада всіляко перешкоджала зростанню впливу єврейських купців і ремісників, проникненню єврейського капіталу у внутрішні губернії. І з метою захисту підприємництва росіян від єврейської конкуренції, царизм встановив для євреїв так звану «смугу осілості».

Згідно з Положенням від 13 квітня 1835 р. до складу «смуги осілості» в Україні увійшли Волинська, Катеринославська, Київська (крім м. Києва), Подільська, Полтавська (крім державних і казенних сіл), Таврійська (крім м. Севастополя і м. Ялти), Херсонська (крім м. Миколаєва) та Чернігівська губернії [202, §3]. У такому складі, з незначними змінами, «смуга осілості» зберігалась до 1917р.

За цим Положенням євреям в «смугі осілості» дозволялося переселятися з одного місця на інше за загальними правилами, купувати у

* «Селитебные» землі – категорія земель, що відведена під будівництво житлових і громадських приміщень, промислових підприємств, доріг, вулиць і т.п. в межах міст і селищ міського типу.

власність нерухомість, крім маєтків населення, здійснювати торгівлю, займатися промисловістю та ремеслами за визначеними цим правовим документом правилами і обмеженнями, засновувати всі види фабрик на тій же основі, як інші російські піддані. Правами і перевагами нарівні зі всіма російськими підданими однакового з ними стану користувалися євреї купці, міщани і ремісники [202, §2, 12, 48, 54].

Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, царизм законодавчо надавав йому значні пільги. Ті євреї, які вступали у землеробський стан, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (поселені в значній кількості на 50 років, а поселені малими товариствами – на 25 років); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Єврей, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то такий отримує право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства [202, §24, 40, 46, 47].

Разом з тим, євреям–землеробам заборонялося утримувати винокурні, шинки і корчми, а також продавати міцні напої розвезенням і рознесенням. Вони не могли найматися на роботу в названі заклади поміщиків або відкупників, мати окремі хутори на поштових трактах [202, § 44]. Законодавчим актом від 5 березня 1864 р. у 9-ти західних губерніях «смуги осілості» всім євреям без виключення заборонялося купувати землі у поміщиків і селян, а також купувати і брати в заставу майно [225].

Поряд зі значними обмеженнями для євреїв царизм прагнув використовувати їх потенціал та ресурси. Зокрема, законодавчі акти від 16 березня 1859 р., 28 червня 1865 р. та ін. регулювали права купців, осіб з вищою освітою, ремісників та осіб, що відбули рекрутську службу. Так, з 16 березня 1859 р. євреям купцям 1-ї гільдії та євреям іноземним підданам надавалось право проживання і торгівлі поза межею постійної осілості євреїв [203].

Право виїзду за межу осілості одержували купці, які не менше 5 років перебували у 1-й купецькій гільдії, не перебували під слідством, судом і наглядом поліції. Як тільки купець-єврей вибував з 1-ої гільдії, він автоматично втрачав право перебування поза межею осілості. Євреї, які були хоча і з перервами 10 років в купецтві 1-ої гільдії поза межею осілості, набували потім право: 1) на приписку до міських товариств внутрішніх губерній і 2) на повсюдне проживання в імперії з членами своїх сімей протягом вказаного десятирічного терміну [230].

Купці 1-ої гільдії з євреїв, що прописалися до міст, поза межею осілості на основі правил, викладених в Статуті про паспорти, мали право набувати у власність нерухомість в імперії, крім нерухомості, розташованої поза міськими поселеннями, а також всіма правами на торгівлю, підряди, на влаштування фабрик, заводів і банкірських контор, наданими корінному російському купецтву. Право власності і розпорядження майном, яке було придбане в названих містах, залишається у євреїв і тоді, коли вони, після переселення в ці міста будуть залишатися в 1-ій гільдії менше 10-ти років і потім повинні повернутися в місця постійної осілості євреїв [227].

З 28 червня 1865 р. в доповнення Ст. 283 Статуту про паспорти євреям механікам, винокурам, пивоварам і взагалі майстрам, ремісникам зі своїми сім'ями дозволялось проживати повсюдно поза межею осілості згідно встановлених документів. Євреям до 18 років, хоча вони і не належали до ремісничого стану, дозволялося для навчання ремеслу, приїжджати у місцевість поза «межею осілості», але з обмеженням терміну перебування не

більше 5-ти років. При цьому за євреями, що поступили на навчання ремеслу, ремісничими закладами здійснювався нагляд, щоб вони займалися саме цією справою, а в протилежному випадку їх висилали в місця єврейської осілості. Ті ж з них, хто закінчивши навчання, отримували у своїх майстрів позитивні атестати, могли залишитися на проживання і поза межею осілості, оформивши відповідні документи [210].

Однак після вбивства імператора Олександра II і кривавих зіткнень між місцевим населенням і євреями в 6-ти південних губерніях уряд Олександра III посилив обмеження осіб єврейської національності. Положенням Комітету Міністрів від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено навіть в «смузі осілості» селитися поза містами і містечками, виключення становили єврейські землеробські колонії, які існували до 1882 р. Також виключення передбачалося для кількох категорій осіб, яким дозволялося селитися в сільській місцевості. Це, зокрема, євреям, які закінчили курс навчання у вищих навчальних закладах імперії, їхнім дружинам і дітям, при умові, що сини ще не досягли повноліття або до закінчення навчання у вищих навчальних закладах і молодші 25 років, а дочки – до заміжжя. До інших осіб, на які розповсюджувався дозвіл, належали єврейські купці 1-ої гільдії, члени їх сімей та їхня прислуга; ремісники названі в Ст. 17 додатку до Ст. 68 Статуту про паспорти (вид. 1903 р.), а також каменярі, каменетеси, штукатурки, теслі, садівники, мостобудівники і землекопачі; аптекарські помічники, дантисти, фельдшери і баби-повитухи; відставні нижчих чинів, особливо якщо вони відзначилися під час служби [224, с. 108].

Після 1882 р. правові норми помітно обмежували можливості євреїв займатися підприємницькою діяльністю. В губерніях їх постійної осілості призупинялося «совершение на имя евреев купчих крепостей и закладных на недвижимые имущества, находящиеся вне черты городов и местечек» [226].

На подальший розвиток законодавчої бази підприємництва, вирішальний вплив мали наслідки форсованої модернізації другої половини XIX ст. У результаті значного втручання держави в економічну сферу відбувалося ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювалось гальмування технологічного та соціального розвитку. Політика протекціонізму сприяла швидкому розвитку окремих галузей промисловості і залізничного транспорту, певних привілейованих компаній та фірм при збереженні численних залишків кріпосництва. Незважаючи на помітні досягнення у важкій та цукровій промисловості, вкрай відсталим залишалось сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення. До того ж, освоєння нових технологій, а відтак – підвищення продуктивності праці гальмувала неписьменність.

На початку XX ст. стала цілком очевидною деградація значної частини селянських господарств. Община показала не лише нездатність господарювати, а й належно контролювати настрої селян. Невирішеність земельного питання поглиблювало соціальну напругу та нестабільність. По всій Україні поширювалися селянські бунти, які криваво придушували. Збідніння і люмпенізація значної частини населення накопичували протестний потенціал, про що засвідчили революційні події 1905-1907 рр. Російський царизм був уже неспроможний зупинити революцію силовими методами, репресіями. 17 жовтня 1905 р. було проголошено царський Маніфест про свободу слова, друку, про перетворення Росії в конституційну монархію. Проте селянству цього було мало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі.

Такі обставини у певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрних відносин. Комплекс реформ, розпочатих царським указом від 9 листопада 1906 р. був логічним продовженням модернізаційних процесів середини XIX ст. Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких

основних заходів: 1) вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірських та відрубних господарств; 3) продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; 4) переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені окраїнні місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.

Стрижнем столипінської аграрної реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності. Комплекс цих реформ був спрямований на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, зростання рівня товарності сільськогосподарської продукції.

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду. 9 (22) листопада 1906 р. опублікований царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування». Згідно з указом, кожному селянинові-домогосподарю надавалося право закріплювати свій земельний наділ у приватну власність. Домогосподарі, які закріпили землю у приватну власність, мали право вимагати від сільської громади, щоб вона звела їхні землі в одну ділянку – хутір або відруб. А перехід «цілих громад як з общинним, так і з подвірним землекористуванням, до ділянкового землеволодіння здійснювався за рішенням двох третин селян, які мали право голосу на сході» [214, с. 970]. Закріплювати землю в приватну власність міг не всякий член сім'ї, а тільки домогосподар. Указ від 9 листопада 1906 р. був спрямований проти общинної власності, яку доти аграрне законодавство підтримувало, він дбав про розвиток приватної власності на землю. Основними формами виходу з общини були хутори і відруби.

Після обговорення і схвалення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений, а 14 (27) червня 1910 р. виданий як закон «Про

доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Статті нового закону були спрямовані на більш рішуче руйнування общинного землеволодіння, що створювало умови для впровадження принципів підприємництва в розвитку сільськогосподарського виробництва. Домогосподар мав можливість реалізувати свою ініціативу, проявити підприємницький хист, розпоряджаючись власною землею. Зокрема, Ст. 1 вказаного закону вимагала обов'язкового переходу всіх селян до приватної власності на землю в тих сільських громадах, в яких протягом останніх 24 років не було загальних переділів земель. Указ 9 листопада 1906 р. давав лише право селянину вимагати від сільської громади закріплення за ним землі у приватну власність і виділення його з общини. Безпередільні общини вважалися такими, що перейшли до приватної власності на землю, в яких земля фактично ставала володінням окремих дворів. Новий закон, на основі Ст. 45, давав права селянам-подвірникам переходити на хутори та відрубів за згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як доти була потрібна згода 2/3 голосів.

Цьому сприяла і активізація діяльності губернських і повітових землевпорядних комісій, що були створені у 1906-1907 рр. Відповідно закону «Про землеустрій», виданий урядом 29 травня (11 червня) 1911 р., вказані комісії були наділені правом більш прискорено проводити цілий ряд землевпорядних робіт зі створення хуторів та відрубів. Цей закон дозволяв селянам уже без згоди общини приватизувати свій наділ.

Для з'ясування правових умов підприємницької діяльності першорядне значення мають діючі в той час норми на володіння нерухомим майном. Згідно із законом, до них належали земля, угіддя, будинки, заводи, фабрики, крамниці й різні будови, а також залізниці. При цьому існували певні обмеження при продажу або отриманні спадку деяких видів нерухомості. Так, за ст. 394 Законів цивільних до нероздільного майна, що не підлягало роздрібненню, відносилися: 1) фабрики, заводи, крамниці, 2) земельні

ділянки розміром не більш 8 дес., отримані у власність колишніми державними селянами, 3) орендні землі, 4) золоті копальні та 5) майоратні наділи в західних губерніях[228]. В умовах Російської імперії земля визначала всі інші відносини власності між станами, що було зафіксовано Законами цивільними та про стани.

Таким чином, огляд розвитку торгово-промислового законодавства Російської імперії від селянської реформи 1861 р. до революції 1917 р. дає підстави до висновку, що в означений період не склалося особливої системи торгово-промислового права, а були лише окремі закони, розпорошені у всіх частинах загального Зводу законів. Суттєві зміни в тогочасне законодавство внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Законом про промисловий податок 1898 р. статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

І хоча в досліджуваний період великою залишалася чисельність малоземельних і безземельних селян, однак для підприємливих і заможних створювались ширші можливості для активізації господарської діяльності. Збільшилася площа земель в особистих господарствах селян, вони отримали нове джерело доходів – орендну плату, підвищилась ринкова мотивація до праці, а відтак і її якість, ефективність і рівень оплати. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар.

Разом з тим, в тогочасному законодавстві Російської імперії прослідковуємо прагнення самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою, підтримувати протекціоністськими заходами

помісне дворянство, що обмежувало вільну конкуренцію, гальмувало підприємницьку діяльність. Проголошуючи принцип рівноправності в комерційній діяльності всіх станів, для деяких фізичних осіб встановлювалися обмеження їх підприємницької правоздатності. Заборони були пов'язані з суспільним статусом і службовим становищем.

Однак, поряд з недоліками тогочасного законодавства, протекціонізмом щодо дворянства, визначення прав підприємця, гарантована недоторканність власності сприятливо впливали на розвиток підприємництва в цей період. Закони, які регулювали господарську й торгівельну діяльність, відображали й зміни, що відбувалися в підприємницькому середовищі. Поступово підприємці набували все більшої соціальної ваги в суспільстві.

2.3. Політичні, економічні та наукові чинники

Підприємництво, як вид людської діяльності, впроваджувалося при наявності характеристик для досліджуваного періоду і регіону чинниками. Для сільського господарства, як провідної галузі економіки на середину XIX ст. характерними були екстенсивні методи господарювання, зубожіння значної частини сільського населення. Великі реформи 60-70-х рр. XIX ст., проведені царизмом, намагалися «згори» модернізувати, пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій до потреб капіталістичного господарства. Було введено деякі елементи буржуазної державності: створено виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління, виборні органи суду, встановлені більш гнучкі форми фінансового контролю і цензури, закріплено принцип загальності в комплектуванні армії тощо.

Як свідчать результати досліджень економістів та істориків, розвиток економіки, як в цілому у Російській імперії, так і в Україні в другій половині

XIX ст. відбувався за так званою «наздоганяючою» модернізацією. Принциповою особливістю такої модернізації було зростання ролі держави, що виявлялося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ.

Модернізація сільського господарства українських губерній здійснювалась в залежності від їх соціально-економічного розвитку, водночас двома шляхами – пруським і американським за умов застосування третього типу модернізації, т. зв. «наздоганяючої». «Це був своєрідний російський шлях розвитку сільського господарства, при якому існували елементи, як пруського, так і американського. Суть його полягала в тому, що він базувався на чотирьох укладах: державному, общинному, великому приватному та сімейно-трудоному або малому приватному» [568, с. 73].

Якщо пруський шлях передбачав уповільнене вростання поміщицького господарства у капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства, то американський відкривав зовсім інші перспективи – швидке зростання фермерських господарств, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, ліквідація поміщицького землеволодіння. Прусський шлях до капіталізму застосовувався на терені губерній Правобережної та Лівобережної України. Тут діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем і худобою на поміщицьких землях, яка вела до розорення і кабали основної маси селянства). Правобережжя, завдяки розвитку цукрової промисловості дещо випереджало за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні виробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу [361, с. 22].

Обидва шляхи модернізації сільського господарства у певній мірі базувалися на принципах підприємництва. На Правобережній Україні це

сприяло його впровадженню у господарствах, які вирощували цукровий буряк, та підприємствах цукрової промисловості. Певною мірою воно виявлялося у діяльності дрібних і середніх підприємств харчової й легкої промисловості та у торгівлі. На Півдні України на принципах підприємництва функціонували поміщицькі та заможні селянські господарства. На його принципах створювалися і діяли не тільки дрібні та середні, а й великі підприємства переробної промисловості.

Ринкова трансформація аграрних відносин в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалася в умовах непослідовності, незавершеності реформ 1860-1870-х рр. при зростаючому втручанні влади. Фактично зберігалися основні елементи феодального механізму: самодержавство, поміщицьке землеволодіння і селянська община, було ліквідоване лише кріпацтво. Активність тогочасних державних структур була спрямована на забезпечення інтересів казни та панівної верстви – поміщиків. Вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності царизм свідомо стримував, оберігав поміщицьке землеволодіння, всіляко обмежував надання права власності на землю іншим верствам населення.

Найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – українські селяни – у переважній більшості залишалися малоземельними. Держава підтримувала у першу чергу сильних господарів, що зумовлювало незадоволення бідних і економічно слабших селян. На жаль, влада відпустила бідніших селян на самовиживання, не забезпечивши їм підтримки. Через це значна частина селян змушена була продавати свої мізерні наділи заможнішим і переходити у верству найманих сільськогосподарських робітників. Вони йшли працювати на фабрики і заводи, обслуговували поміщицькі та куркульські господарства.

І хоча селянська реформа 1861 р. ліквідувала особисту залежність селян від поміщиків, наділила селян землею, створила органи сільського самоврядування, але разом з тим зберегла феодальні пережитки

(поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянську общину, сервітути, черезсмужжя, чиншові відносини тощо), що стримувало становлення ринкових відносин у сільському господарстві, гальмувало розвиток підприємництва у сільській місцевості. На заваді стали як об'єктивні причини – необхідність сплати викупних платежів, перебування у фактичній залежності від поміщиків, бідність, нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торгівельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатня фінансова підтримка з боку держави, так і суб'єктивні – консерватизм селянина, відсутність національної згуртованості, взаємопідтримки, обмеженість підприємницьких якостей. Тільки незначна частина селян змогла зайнятися прибутковою справою, підприємництвом.

Розвиток підприємництва відбувався в умовах посиленого впливу протекціоністської політики з боку держави, яка мала як внутрішні, так і зовнішні наслідки. Щодо внутрішнього спрямування політики захисту підприємців-виробників промислової продукції, то вона проявлялася у застосуванні пільгових заходів у вигляді субсидій, дотацій, кредитування та ін. Враховуючи те, що економіка України була інтегрована у всеросійський ринок, в пореформений період царизм цілим рядом протекціоністських заходів підтримував розвиток важкої промисловості на Донбасі та Подніпров'ї. Поряд із західноєвропейськими інвестиціями суттєву роль в індустріалізації України відігравали і державні замовлення. Середньорічна сума капіталовкладень у металургію Донбасу і Придніпров'я наприкінці ХІХ ст. становила 26,2 млн. руб. [699, с. 25]. Тому не випадково, що в той період Донецько-Криворізький басейн мав найвищі темпи промислового розвитку.

Але більшість заходів, в основному, захищали економічні інтереси більш привілейованого прошарку населення, тобто помісного дворянства. За результатами аналізу виявлено, що, у першу чергу, це стосувалося цукрової, винокурної та горілкової промисловості. В різні періоди історичного розвитку протекціоністська політика зазнавала змін, але дворяни

залишалися в економічному вигаші. Зокрема, згідно із положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р. на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасувалися горілчані відкупи і запроваджувалася акцизна система. Тобто монополія дворянства на гуральництво ліквідувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. У цю, фактично, дворянську галузь промисловості почали проникати капітали інших суспільних верств, особливо купецтва. Це створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян, чії підприємства у переважній більшості залишалися дрібними і середніми з примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва.

Враховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон, який регулював сільськогосподарське гуральництво. Зокрема з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких. Заборонялося відкривати гуральні в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства. Так, із прийняттям цього закону протягом наступного десятиліття кількість дрібних гуралень, власниками яких були саме представники дворянського стану, відчутно зросла. Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900 р. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі гуральництва. Головним джерелом забезпечення прибутків гуралень були пільгові ціни на спирт, які встановлювалися без урахування собівартості, відповідно до запитів поміщиків, які на початку ХХ ст. домоглися подальшого збереження і збільшення відповідних привілеїв. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків не тільки держави, а й багатьох представників дворянського стану, які володіли гуральнями.

У зв'язку з посиленням конкуренції на цукровому ринку і зниженням цін на цукор царський уряд на шкоду інтересам трудящих, але заради вигоди цукрозаводчиків і казни, через введення майже заборонених мит на

імпорт цукру, досяг того, що в 1888 р. пуд цукрового піску на київській біржі коштував 8 руб. 20 коп., тобто вдвічі більш проти того, у що обходилося його виробництво самим цукро заводчикам. Ці «надприбутки» настільки сильно вплинули на розширення площі посівів цукрових буряків, що вже посівна кампанія 1889 р. виявилася збитковою, тому що ціни впали до 3 руб. 5 коп., тобто нижче собівартості виробництва [314].

Закон від 22 листопада 1895 р. визначив загальну кількість цукру, потрібного для поставки на внутрішній ринок і встановлював обсяг виробництва для кожного заводу. Вироблена понад цю норму кількість цукру оподатковувалася додатково в розмірі 1 руб. 75 коп. від пуда. Заводи зобов'язані були утворити непорушний фонд, з якого цукор міг надходити на внутрішній ринок лише тоді, коли ціни піднімались вище визначеного максимуму. В цьому випадку цукор, який додатково виробляли на ринок акцизом не оподатковувався [547, с. 128]. Отже, з 1895 р. цукрова галузь підпорядковувалася жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність цукрового виробництва, а цукро заводчикам – гарантоване отримання прибутків.

Зовнішні ознаки протекціонізму виявлялися у встановленні урядом значних митних тарифів на імпорт, які до того ж постійно зростали. Наприклад, якщо 1884 р. вугілля і кокс оподатковувалися в портах Азовського і Чорного морів по 2 коп. золотом з пуда, а мито на іноземний метал становило суму в 9 коп. з останнього, то у 1887 р. ці тарифи були збільшені до 4,5 коп. з пуда коксу та 30 коп. – чавуну. На початку 1890-х рр. податок на нього підвищився до 52 коп., а на вугілля і кокс – до 4 і 6 коп. золотом з пуда відповідно [484, с. 88].

Найбільший вплив на розвиток промисловості і торгівлі мали програми М. Рейтерна (1866 р.), І. Вишнеградського (1887 р.) і особливо С. Вітте (1893 р.). Зокрема, державна політика підтримки підприємництва найбільш посилилась у 1890-ті рр. XIX ст. Цьому сприяла діяльність на посаді

міністра фінансів С. Вітте (1892-1903 рр.), який був прибічником активного стимулювання промислового розвитку. З його іменем пов'язано створення елементів ринкової інфраструктури, введення золотого рубля, здійснення початкового етапу індустріалізації в Росії, активна підтримка приватного підприємництва, надання фінансової допомоги селянству, часткове списання недоїмок тощо. Вперше була розроблена програма торгово-промислової політики з метою знаходження джерел фінансування розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і зміцнення позицій підприємництва. Програма включала чотири основні напрями.

Перший – проведення жорсткої податкової політики. Введена державна монополія на горілку та інші заходи гарантували протягом 12-річного періоду бюджетні накопичення і дозволяли вивільнити необхідний капітал на користь промислового виробництва і поширення державних замовлень на промислових підприємствах.

Другий – суворий протекціонізм, який захищав російську економіку від іноземної конкуренції. Для цього уряд встановлював високі охоронні мита і забезпечував російських підприємців ринками збуту і джерелами сировини.

Третій – проведення фінансової реформи (1897 р.), яка передбачала стабільність і платоспроможність російського рубля. Вводилася система забезпечення рубля золотом, що сприяло перетворенню його в одну зі стійких та конвертованих європейських валют. Реформа також вплинула на розширення іноземних капіталовкладень – цьому в значній мірі сприяв розвиток банківської справи.

Четвертий – посилювалась увага до іноземного капіталу. Французький, англійський, німецький і бельгійський капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На початку ХХ ст. капіталістам-іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань [484].

Особливе значення в процесах інтенсифікації промислового виробництва, активізації торгівлі, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. царський уряд внаслідок нестачі коштів у державній казні перейшов до залучення приватних капіталів, у тому числі іноземних у будівництво залізниць. Надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, уряд гарантував їм прибутки на акції та облігації залізничних позик. Допомога держави у приватному залізничному будівництві досягла значних розмірів. Уряд за рахунок державних коштів надавав фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток.

Ті вигоди, які несло отримання концесій, примушувало підприємців іти на ризик, не боячись втратити кошти, витрачені на пошукові роботи нових залізничних колій. Гонитва за досить високими для того часу прибутками від залізничної справи, яка охопила тодішнє російське суспільство у 1870-х рр., увійшла в історію під назвою «залізничної лихоманки». В цей період будівництво залізниць, ставши досить прибутковим, значно прискорилось. До середини 70-х рр. XIX ст. було побудовано більше 20 тис. верств залізних доріг, які перетворились у невід'ємний фактор розвитку країни, основу інфраструктури народного господарства.

Ліберальні умови, встановлені державою на початку залізничного «буму», поступово ставали більш жорсткими. 18 жовтня 1868 р. імператорським указом були визначені умови видачі концесії, які започатковували конкуренцію між залізничними підприємцями. Труднощі в фінансуванні залізничного будівництва, зниження прибутковості новозбудованих залізниць і зростання заборгованості казні призвели до поступового зниження з другої половини 1870-х рр. темпів будівництва нових доріг.

На початок 1880-х рр. залізнична мережа в Російській імперії, в основному, знаходилася у приватному володінні, належала акціонерним товариствам, на той час їхня система управління стала суперечити інтересам держави, тому вона почала викупувати залізниці до закінчення терміну концесій [575, с. 163]. Розвиток вантажного і пасажирського руху вимагав вміння ефективно управляти залізницями, щоб отримати від перевезень прибутки.

На різних дорогах існували неоднакові порядки. Зіткнення інтересів різних власників доріг призводило до конкурентної боротьби, яка особливо гостро розгорнулася у 80-ті рр. XIX ст. між дорогами, які здійснювали перевезення хлібних вантажів із Центрально-Чорноземного району, яка тривала більше 10 років, відома як «тарифні війни». Керівники акціонерного товариства Південно-західних залізниць І.А. Вишнеградський і С.Ю. Вітте, яке відіграло ключову роль у «тарифних війнах», у подальшому стали розробниками і безпосередніми виконавцями тарифної реформи 8 березня 1889 р., яка вводила державне регулювання тарифів на залізничному транспорті [359, с. 156].

Як свідчать дані історичних джерел, власники залізниць допускали фінансові порушення, збагачувалися за рахунок державної казни, що суперечило інтересам держави. Серед тих, хто отримав багатомільйонні прибутки, слід назвати дворян-мільйонерів в Україні П. фон Дервіза, К. фон Мекка, барона К. Унгерн-Штернберга та ін. [642, с.102-103]. Тому з метою впорядкування правил ведення залізничного господарства уряд прийняв Статут російських залізниць. Затим почався викуп державою приватних залізниць ще до закінчення терміну концесій. Зокрема, указом від 1 січня 1895 р. було створено Управління Південно-Західними залізницями після викупу їх царським урядом у приватних компаній і осіб, яке знаходилося у м. Києві.

Новий етап посиленого залізничного будівництва почався у 1890-ті рр. XIX ст., яке в цей період велось в основному за рахунок казни. Міністр

фінансів С. Вітте надавав особливе значення залізничному будівництву. Варто зазначити, що залізниці в українських губерніях будували як складову загальноросійської мережі. Частина залізниць проклали за рахунок казни, решту – збудували великі акціонерні товариства за підтримки державного кредиту.

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, було створено надійну, для того часу, транспортну мережу. За сорок пореформених років довжина залізниць зросла з 1500 до 50 тис. верст, 1/5 з них припадала на Україну. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту. Без залізничного будівництва не могли б так швидко розвинути кам'яновугільна і металургійна промисловість в Україні, зайнявши провідне місце в Російській імперії.

Були і інші чинники. Зокрема, недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість Російської імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. З правового боку були створені сприятливі умови для припливу в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Саме така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомога довше зберігати капітал за країною-експортером.

Не зустрічаючи економічного опору, французький, англійський, німецький і бельгійський капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізничній і металургійній промисловості України. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємстві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність в майже безпрограшній харчовій промисловості. Цим самим вони самотійно звужували підприємницький простір, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі виробництва. У зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули

можливість збагачуватися за рахунок освоєння українських природних багатств.

Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час величезні капітали. Наприклад, прибутки Юза і содового заводчика француза Сольве оцінювалися в межах 10 млн. руб. Вони наближалися до восьми найбагатших сімей іноземного походження. Зрозуміло, що вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості.

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудуванні. З 170 осіб, які стали засновниками заводів по виробництву сільськогосподарської техніки, майже 35 % були іноземцями, 22,3 % росіянами, 20,5 % євреями, 10 % поляками і лише – 4 % українцями. На німецькі капітали засновані паровозобудівні заводи у Луганську та Харкові, на бельгійські – Катеринославський вагонобудівний завод (в останньому акціонером був П. Харитоненко) [487, с. 160, 161]. У Києві власниками багатьох великих підприємств були іноземні капіталісти. Так, машинобудівний завод Гретера і Криванека фінансувався німецьким банком. Майже четверта частина капіталу Київського цукрорафінадного заводу також належали німецьким капіталістам [557, с. 73-95].

Іноземний капітал проникав не лише у великі капіталістичні об'єднання, що мали по декілька мільйонів основного капіталу. Існували й менші за капіталами підприємства. Зокрема, 1874 р. на землях графинь Т. і Л. Дзялинських і М. Стадницької виникло товариство Денишівського чавуноливарного і залізобудівного заводу на паях (с. Дениші Житомирського повіту Волинської губернії). Його фундаторами виступили іноземні капіталісти А. Беккерс, Г. Доппельмаїр, Р. Зейме, А. Петер і І. Фелькнер (основний капітал 800 тис. руб.). У 1878 р. товариство взяло в оренду Високопільський завод поміщика І. Таранова. Заводами як у Денишах так і у Високій Печі управляв досвідчений гірський інженер І. Фелькнер.

Невеликий чавуноливарний завод у Рудні-Боровій був заснований на кошти англійця Ворда [8, арк. 143, 344, 345]. Створені у цей період заводи мали парові машини, сучасне устаткування і забезпечували потреби не тільки Волині, а й всього Правобережжя.

Прусський підприємець Ф. Брандт у 1870 р. з прокладенням залізниці Київ – Одеса збудував у м. Фастові котельно-механічний завод, на якому виробляли устаткування для цукрових заводів у 1900 р. на базі цього заводу утворилось «Акціонерне товариство Ф. Брандта» [343, с. 683]. Французькому підданому Є. Клейду належало підприємство у м. Заславі Волинської губернії, яке випускало мідні апарати для цукрових заводів на суму 25 тис. руб. і було задіяно 29 робітників (станом на 1879 р.) [185, с. 385].

Іноземний капітал став проникати навіть у харчову промисловість, яка тривалий час була сферою діяльності місцевих підприємців. Так, 1901 р. цукровий завод і бурякові плантації у с. Калинівці Таращанського повіту Київської губернії стали власністю франко-бельгійського акціонерного товариства. Через два роки воно збудувало рафінадний цех, продукція якого йшла на експорт. У 1913 р. завод виробляв за сезон 308 467 пудів цукру, що у 16 разів більше ніж у 1860 р. (19 125 пудів) [343, с. 667].

Одним з перших 1834 р. заснував цукровий завод в Орловці Київської губернії француз Сашер. Варто відзначити особливу турботу власника про забезпечення побутових умов робітників. Як зазначав фабрично-заводський інспектор у своєму обстеженні: «Редко где можна встретить такую заботливость о продовольствии людей как у Сашера. Казармы каменные с вентиляторами, больница и постоянный приём врачей» [7, арк. 124].

Значний вплив іноземного капіталу на розвиток української промисловості мав як позитивні так і негативні наслідки. Позитивним було те, що у зв'язку з нестачею власних капіталів, фінансовою неспроможністю і малочисельністю підприємців, іноземні капіталісти сприяли створенню важкої промисловості, яка, в свою чергу, впливала на подальшу

індустріалізацію українських губерній. Негативним було те, що іноземні підприємці з метою збереження за собою панівного становища на російських ринках почали навмисно гальмувати розвиток металургійної промисловості, створюючи дефіцит металу, підвищуючи ціни на нього, чим ставали на перешкоді розвитку місцевих важливих галузей промисловості і в, першу чергу, машинобудування.

Особливо негативний вплив іноземного капіталу посилювався з виникненням на початку ХХ ст. монополій. Російська й українська буржуазія була ще економічно слабкою для того, щоби незалежно від іноземного капіталу своїми капіталами створювати металургійну і машинобудівну промисловість. Машинобудування в Росії, в тому числі в українських губерніях, до 80-х рр. ХІХ ст. було найвідсталішою галуззю виробництва, що великою мірою сповільнювало впровадження машин у промисловість і сільське господарство. Підприємці продовжували використовувати більш досконалі машини іноземного виробництва. Активізувався процес виробництва машин лише наприкінці ХІХ ст.

Негативом було й те, що іноземні капіталісти на своїх підприємствах використовували дешеву робочу силу, виснажували природні ресурси, не вкладаючи потрібних коштів у їх відтворення, а переважна кількість їх прибутків спливала за кордон. Так, кореспондент газети «Краї» у грудні 1892 р. повідомляв про процес, що розпочали акціонери Тростянецького цукрового заводу Подільської губернії. «Декілька років тому назад товариство французьких капіталістів влаштувало у Тростянці цукровий завод. Контракти нового заводу із плантаторами були укладені таким чином, що через певний час, господарі маєтків, які підписали контракти, змушені були стати пайовиками заводу ледвечи не на всю суму вартості своїх маєтків. Більшість акціонерів заводу – французи і правління, а також і загальні збори акціонерів знаходяться в Парижі. Правління це, користуючись тим, що місцеві акціонери заводу не можуть приїздити до Парижу на загальні збори, розпочало, при підтримці французьких

акціонерів, надавати такі звіти, виводити таку вартість виробництва і асигнувати такі нагороди членам правління, які тростянецькі пайовики навіть ніколи в очі не бачили, що на частку місцевих акціонерів залишилася одна тільки праця і нічого більше. У зв'язку з цим акціонери-плантатори Тростянецького заводу звернулися зі скаргою в Кам'янець-Подільський окружний суд з проханням визнати недійсними постанови загальних зборів акціонерів заводу в Парижі, а також діяльність правління заводу, що відверто направлено на шкоду місцевим акціонерам» [302].

Розвитку підприємництва в селянських господарствах у період нового столипінського аграрного курсу сприяла діяльність органів місцевого самоврядування, зокрема, земств (у Південно-Західному краї до березня 1911 р. – губернських управ), землевпорядних комісій, мирових селянських установ, Селянського Поземельного банку, агрономічних та ветеринарних служб.

У губерніях Південно-Західного краю земства були введені на 40 років пізніше, ніж в інших 34 губерніях Росії і мали свої особливості. Запроваджені за законом від 2 квітня 1903 р. т. зв. спрощені земства позбавлялися самої основи – самоуправління. Виборні земські установи замінили чиновницькими, на керівні посади в них не обирались, а призначались царським урядом вірні йому особи. Крім того, не створювалися повітові земські установи, а на всю губернію було одне губернське зібрання, за діяльністю якого мала стежити губернська управа. За одиницю земського управління була взята губернія, а не повіт, що негативно позначилося на діяльності земств. Не надав земствам губерній Південно-Західного краю повного самоуправління і широкої компетенції і новий закон від 14 березня 1911 р., за яким вводилися в цьому регіоні виборні земські установи.

Проте, незважаючи на обмеження своїх функцій, діяльність земств певною мірою сприяла розвитку економіки краю. У галузі сільського господарства земства облаштовували склади сільськогосподарських машин,

знарядь, насіння, прокатні станції, проводили агротехнічні заходи, організовували агрономічну та ветеринарну допомогу, сприяли організації кооперативів і полегшували їх кредитування. Так, у Волинській губернії по листопад 1912 р. земством було закладено 169 показових полів і майже 1400 ділянок, створено 176 прокатних станцій, 34 зерноочисних обози, 33 злучних пункти, 18 сільськогосподарських складів [279, с. 8].

Волинське губернське земське управління сприяло фінансуванню землеробів для купівлі потрібних знарядь, машин, насіння. 1911 р. при Губернській управі було створено спеціальне Посередницьке бюро, яке вирішувало питання про надання невеликих кредитів селянам із земської каси [18, арк. 399]. В його віданні було 15 сільськогосподарських складів, які займались доставкою населенню необхідної сільськогосподарської техніки, знарядь, насіння і добрив по більш низьким цінам ніж на приватних складах. Причому зниження ціни ні в якому разі не повинно було впливати на якість товару [104, арк. 1]. Однак, «деяка частина населення губернії, в тому числі більшість хуторян, зовсім були позбавлені організованого кредиту і навіть простої можливості купити необхідні машини і знаряддя через повну відсутність сільськогосподарських складів в деяких місцях губернії» [104, арк. 5]. Незважаючи на це, діяльність вказаного спеціального Посередницького бюро принесла користь у запровадженні прогресивних методів і засобів господарювання.

Земства дбали про підвищення ефективності використання земельних угідь, цьому сприяли заходи з меліорації, ліквідації ярів. Зокрема, у Волинській губернії в цій справі брали участь органи державної влади у Овруцькому, Ровенському, Дубненському і Луцькому повітах. Однак не повсюди така необхідна робота проводилась. Із урахуванням цього у жовтні 1912 р. відбулася нарада, на якій обговорювали питання про відновлення в губернії крупних робіт з осушення боліт. Адже в губернії існувало понад 500 тис. дес. землі, що були заболочені. Робота зі здійснення заходів щодо

перетворення заболочених земель у польові угіддя вважалась необхідною і надзвичайно важливою [18, арк. 399].

Земства, землевпорядні комісії, агрономи та різні сільськогосподарські товариства поступово привчали селян впроваджувати прогресивні методи ведення своїх господарств, поліпшення землеробської культури, що вело до підвищення прибутковості у виробництві сільськогосподарської продукції. Вони займалися пропагандою ефективних форм ведення сільського господарства, в т. ч. підприємницьких засад, удосконалених сільгоспмашин і знарядь, постачанням селянству кращих сортів сільськогосподарських культур, організацією показових полів. 1909 р. на Поділлі було 55 показових полів, більшість площею 5 дес. Щодо їх впливу на впровадження підприємницьких засад на розвиток селянських господарств, свідчить те, що у Подільській губернії селяни, які перейшли на хутори та відруби, впроваджували багатопільні сівозміни з посівом конюшини та культурою корене- і бульбоплодів (Вінницький повіт). У ряді сіл, крім показових полів існували прокатні та зерноочисні пункти, злучні пункти, зразкові сади [751, с. 72-73].

Реальні можливості діяльності земств визначалися їх бюджетами, що невпинно зростали до Першої світової війни. В цілому, з 1905 р. по 1909 р. вони збільшилися у Волинській губернії на 99 %, Київській – на 184 % і Подільській – на 179 % [617, с. 74]. У зв'язку з необхідністю збільшення витрат у розвиток відсталих галузей місцевого господарства земства збільшували оподаткування в першу чергу селянських земельних наділів. Зростання земських податків підривало і без того слабку матеріальну базу селянських господарств і викликало протест селян проти високих грошових зборів.

Вивчення документальних джерел, показує, що земські асигнування були надзвичайно мізерними у порівнянні з існуючими потребами і значна частина населення краю майже не одержувала від них ніякої користі. Вигравали від цих витрат головним чином заможні селяни та поміщики,

значна ж частина селянства продовжувала вести свої господарства без будь-яких удосконалень. В умовах бідності, безземелля та майже суцільної неграмотності основної маси селянства, незначні досягнення земств не давали належного ефекту. У них не вистачало не тільки грошей, а й спеціалістів сільського господарства. Так, у Волинській губернії 1912 р. для надання агрономічної допомоги одноосібним власникам нараховувалося лише 30 агрономів, 30 агрономічних старост, 4 спеціалісти і 11 інструкторів [124, арк. 201].

Про необхідність покращання діяльності земських складів у Подільській губернії йшлося на сторінках органу Подільського губернського земства «Экономическая жизнь Подолии». «Попит, який існує на сільськогосподарські знаряддя, машини та інші предмети з кожним роком розширюється, а між тим, земські склади як за їх кількістю, так і за своєю діяльністю не отримують потрібного розвитку ... Ця обставина гальмує покращення селянських господарств, і якщо не впливає на них так згубно, то тільки завдяки особливій родючості землі Подільської губернії» [328].

В цілому потрібно зазначити, що земська реформа в тому вигляді, як вона була запроваджена на Правобережній Україні, не виправдала сподівання народних мас. Зокрема, у звіті за 1912 р. губернатора Волинської губернії М. Мельникова відзначено, що діяльність земських установ не може бути визнана продуктивною [18, арк. 457].

Для організації пореформеного життя селянства після 19 лютого 1861 р., були запроваджені мирові посередники. Саме вони займалися на місцях складанням та введенням в дію уставних грамот, контролювали сплату селянами викупних платежів, наглядали за розмежуванням землі, розглядали величезний потік селянських скарг, допомагали органам селянського самоврядування. Незважаючи на те, що мирові посередники призначались з місцевих поміщиків, в своїй діяльності кращі з них прагнули уникнути станового егоїзму та сумлінно і чесно виконували свої обов'язки. Одним з найвідоміших мирових посередників Поділля був М. Пирогов. Так,

у вищезгаданому звіті волинського губернатора щодо селянського питання йшлося про те, що мирові селянські установи продовжували посилену роботу з виконання законів від 14.06.1910 р. і 29.05.1911 р., сприяли організації у волостях установ дрібного кредиту, завідували продовольчою частиною, а також виконували обов'язки поземельного влаштування значної кількості сільських обивателів [18, арк. 400].

Поширенню принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві, налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких так і селянських господарств сприяла науково-дослідна справа, діяльність дослідних закладів. В українських губерніях, склалося декілька типів дослідних закладів: дослідні станції (вони включали лабораторії, ділянки і поля для дослідів, метеостанцію тощо); найбільш поширений тип – дослідні поля, племінні господарства та унікальні утворення «взірцеві господарства» і «колективні досліді».

Типовими напрямками робіт були: вивчення місцевості в природничо-історичному відношенні (грунтовому, кліматичному, біологічному); проведення польових, вегетаційних і лабораторних дослідів, а також метеоспостережень для підготовки рекомендацій щодо ведення сівозмін, технічних прийомів, сортів і посадкових матеріалів, добрив, сільськогосподарських машин і знарядь, пристосованих до місцевих умов. Ось що з цього приводу писав 1913 р. видатний учений-агроном О. Дояренко: «Дослідна справа набуває в даний час серйозного історичного значення, яке характеризується різким підйомом інтересу до нього з різних боків і не менш яскраво вираженою вірою в майбутнє агрономічного прогресу. Зроблена колосальна робота за участю уряду, громадських організацій і спеціалістів, але попереду ще більша праця внутрішньої організації усіх станцій, тих, що тільки з'являються і тих, які перетворюються на кращі» [758, с. 9].

Дослідна справа розвивалася під безпосереднім впливом науково-організаційних ідей видатних вчених-агрономів: О. Дояренка, М. Тулайкова,

В. Таланова, Д. Прянішнікова, П. Будріна, С. Богданова, К. Шиндлера та ін. У відділі аграрних відносин Київського університету працювали ботанік і геолог, дослідник рослинності та ґрунтів України Д. Заболотний, природознавець і ґрунтознавець О. Соколовський, ботаніки М. Кащенко і О. Яната, В. Липинський, О. Фомін, Л. Висоцький, Є. Лавренко, К. Зеров, зоолог І. Шмальгаузен, професори-генетики Я. Добжанський, І. Карпетченко (обидва отримали за свої праці Нобелівську премію), зоолог М. Шарлеманя.

Новим етапом у розвитку дослідної справи стало створення контрольних-насіньових станцій. Перша контрольна-насіньова станція в Україні була створена професором КПІ П. Сльозкіним 1897 р. в Києві при Товаристві заохочування землеробства й сільської промисловості. З цього часу розпочалася історія контрольної-насіньової справи в Україні. Згодом контрольні-насіньові станції відкрилися в Харкові (1906 р), Катеринославі (1907 р), а потім і в Лебедині Харківської та Ромнах Полтавської губерній.

Зокрема, активну роботу проводила Подільська дослідна станція з мережею дослідних полів. До цієї структури також входили контрольна насіньова станція, сільськогосподарська хімічна лабораторія, міко-ентомологічне бюро та метеорологічна станція. Відпрацьовувались рекомендації щодо найбільш урожайних в умовах різних повітів губернії сортів пшениці, жита, вівса, ячменю, кукурудзи, гороху та картоплі. Відзначився безперечний вплив Подільської дослідної станції з її дослідними полями на місцеву сільськогосподарську культуру. Так, широкого розповсюдження набули рекомендовані станцією сорти пшениці, жита, вівса, картоплі, які до її заснування в губернії не культивувались. Наприклад, жито «Петруське», овес «Немерчанський та «Хомінецький», картопля «Вольтман» [232, с. 3-5]. За 18 років роботи Подільська дослідна станція заклала фундамент дослідної справи, результати дослідів стали вагомим внеском у розвиток агрономічної науки.

У Київській губернії функціонувала мережа дослідних полів Всеросійської спілки цукрозаводчиків з центром у м. Києві (у Київському

політехнічному інституті, де було сільськогосподарське відділення; ботанічний сад при університеті Святого Володимира). У 1897 р. в м. Києві організовано Південноросійське товариство заохочення землеробства з мережею дослідних полів для проведення колективних дослідів у поміщицьких маєтках – Шувалова, Балашової, Бродського. На той же час діяли також селекційні станції в маєтках поміщиків Браницьких, Бобринських, Тишкевичів. До роботи на дослідних полях залучали студентів сільськогосподарського відділення КПІ, агрономів, зокрема тих, які працювали у земствах і поміщицьких маєтках.

Ефективні економічні результати, отримані від запровадження наукових досягнень у господарствах Кеніга, Браницької, Харитоненка, сприяли організації в 1900–1901 рр. на кошти Всеросійського товариства цукровиробників цілої сітки дослідних установ у районах вирощування цукрових буряків.

Велике значення для подальшого розвитку аграрної галузі наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравали різні сільськогосподарські товариства, які залишили помітний слід в історії аграрної науки. Поява значної кількості товариств зумовлена прийняттям 1898 р. Статуту сільськогосподарського товариства. До січня 1907 р. в Російській імперії налічувалося 1100 великих та дрібних сільськогосподарських товариств, зокрема, в Україні – 132 [428, с. 75-82].

Значним за розмірами і масштабами діяльності на Правобережній Україні було Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі – Подільське товариство). Його установчий з'їзд відбувся 28 – 31 серпня 1896 р. Метою товариства, відповідно статуту, прийнятого на з'їзді, було «... сприяти у своїй місцевості об'єднаними силами своїх членів розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості» [469, с. 16].

Подільське товариство, як і інші подібні товариства, об'єднували у своїх рядах землевласників, промисловців, заможних орендарів і

управляючих маєтків. Близько 80-90 % його членів становили поляки, решта – росіяни. Подільське товариство охоплювало своєю діяльністю практично всі основні в той час галузі сільського господарства та аграрної промисловості. Для реалізації конкретних цілей у його межах були засновані окремі відділення: рільництва, винокурне, скотарства, птахівництва, конярства, садівництва, лісівництва, правильного полювання, рибництва і рибальства, кустарне, машинне, з поліпшення дрібних господарств, у справах пенсійного забезпечення службовців сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, економічне.

Застосовувалися різноманітні форми поширення досвіду діяльності дослідних закладів. У підросійській Україні виходили сільськогосподарські часописи: «Хозяйство» (орган Південноросійського товариства сільського господарства), «Земледелие» (журнал Київського товариства сільського господарства), «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (видання Харківського товариства сільського господарства з 1895 р), «Хлиборобъ» (журнал Полтавського сільськогосподарського товариства (1883-1904); «Известия» Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1916-1917); «Подольский хозяин» (орган Подільського товариства сільського господарства і сільської промисловості) (1914-1916, м. Вінниця) та ін.

Певну роль у становленні дослідної справи в Україні, відіграли всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи, які поклали початок згуртуванню сил учених, обміну досвідом і накреслили шляхи та завдання в роботі дослідних установ. Перший і другий з'їзди в Україні були проведені в маєтку цукрозаводчика П. Харитоненка в грудні 1899 р. та січні 1901 р., третій і четвертий – в м. Суми. Постійними і активними учасниками були Д. Прянишников і Є. Вотчал [379, с. 18-21].

Помітний вплив на розвиток підприємництва мали політичні партії, відомі громадські діячі того часу. Модернізаційні реформи досліджуваного періоду стимулювали піднесення революційно-демократичного руху в Росії,

а відтак й в Україні. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучали до громадського життя багатомільйонне селянство, розширювали рамки і урізноманітнювали форми суспільної активності.

У програмах українських партій були сформульовані питання щодо розвитку сільськогосподарського підприємництва, зокрема селянської кооперації, вказувалось на важливість і необхідність утвердження права продажу-купівлі землі, тобто впровадження одного з найважливіших принципів підприємництва – ринкових відносин. Зокрема, українська радикально-демократична партія (УРДП) стояла на позиціях примусового викупу в приватних власників землі і промислових підприємств, які з часом мали бути націоналізовані. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) висувала вимогу націоналізації землі, що, як вважали їх лідери, дало б змогу регулювати аграрні відносини відповідно до принципів підприємництва. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) проголошувала про необхідність відміни законів, які обмежують право селян вільно розпоряджатися своєю землею, встановлення права розподілу громадської землі, права виділення.

Найвпливовішою політичною організацією і течією, особливо серед інтелігенції, робітників і люмпенізованої частини селян, була соціал-демократична. Селян приваблювала її аграрна програма, особливо та частина, яка торкалася скасування залишків кріпацтва і поміщицького землеволодіння. Проте ставлення соціал-демократів до підприємництва, зокрема до кооперативного руху було досить своєрідним. Лідери українських політичних партій, на відміну від деяких вождів російської соціал-демократії, схвально поставилися до кооперації. «Треба підкреслити, – зазначає відомий історик кооперативного руху в Україні Ілля Витанович, – що в програмах майже всіх українських політичних партій було позитивне ставлення до кооперативного руху» [380].

Не всі українські політичні партії мали чіткі програми. Скажімо, Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), яка виникла наприкінці

1905 р. внаслідок об'єднання Української демократичної партії і Української радикальної партії, першу програму склали 1906 р., хоч ідеологічної єдності між ними не вдалося досягнути. Її аграрна частина мало чим відрізнялася від більшовицької програми. Скасування приватної власності на землю, проголошення суспільної власності на неї, встановлення споживчої норми землекористування – приваблювали селян, але ці вимоги залишились на папері.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка постала окремо з грудня 1905 р. вимагала скасування приватної і встановлення суспільної власності на засоби виробництва. Водночас її лідери досить активно співпрацювали з кооперативними установами, всіляко захищаючи українську кооперацію, її активними прихильниками і діячами були М. Порш, А. Жук, В. Садовський, Б. Ратнер, Б. Мартос. На відміну від РСДРП(б), лідери якої взагалі заперечували доцільність кооперативних спілок, діячі УСДРП досить активно співпрацювали з кооперативними установами.

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яка виникла 1906 р. внаслідок відокремлення народницьких груп з Революційної української партії (РУП), спиралася на селянство та інтелігенцію, а її програма з'явилася лише 1917 р.

Соціалістичний ідеал, але у національних формах, домінував у програмних положеннях Народної української партії (НУП), яку з 1902 р. очолював адвокат М. Міхновський. Це єдина з українських партій, яка чітко висвітлила своє позитивне ставлення до кооперації, особливо сільськогосподарської. У грудні 1917 р. НУП увійшла до складу Української партії самостійників-соціалістів (УПСС), яка теж підтримувала кооперацію.

Характерно, що питання організації сільськогосподарського виробництва в Україні та розвитку підприємництва в сільському господарстві, висвітлено у працях відомих громадських діячів, які у XIX – XX ст. очолювали боротьбу за незалежну демократичну українську державу. «Хліборобська

продукція, – писав у 1918 р. в праці «На порозі нової України» М.С. Грушевський, – повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин – прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння – повинна розвиватися коштом культури збіжжя» [405].

В. Липинський хотів бачити Україну державою міцного фермерського господарства. В аграрній частині програми Української демократично-хліборобської партії, розробником якої він був, записано: «Місце (величезних поміщицьких латифундій і бідних українських сіл) повинні зайняти розвинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний у могутні кооперативні товариства, добував з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум, що вона може дати».

Отже, внутрішньо-політичні зміни ,які відбулися у другій половині XIX століття активізували розвиток ринкових відносин, а відтак – і підприємництва. Мав місце також вплив зовнішньополітичного чинника: економічна конкуренція Російської імперії з розвинутими державами світу вимагала модернізації як промисловості, так, і в більшій мірі, сільського господарства. Підприємництво у цій сфері мало найкращі перспективи для своєї реалізації у харчовій і переробній галузях, особливо – цукровиробництві.

Ринкові умови зумовили перетворення натурального господарства у товарне, в основі якого була економічна ефективність господарської діяльності. Тому важливим стає економічний розрахунок, мінімізація витрат через більш раціональну організацію виробничого процесу. Цьому вчилися і поміщики-дворяни і підприємливі селяни. Включенню останніх у ринкові відносини і заняттю підприємництвом стояли на перешкоді малоземелля і відсутність вільних обігових коштів. Тільки наприкінці XIX ст. влада почала допомагати селянам зокрема, через часткове списання недоїмок і надання кредитів для придбання землі і сільськогосподарської техніки.

Важливими чинниками подальшого розвитку товарного господарства стало розширення мережі залізничних шляхів, упровадження державного регулювання тарифів на залізничні перевезення, різні протекціоністські заходи царського уряду.

Помітний вплив на впровадження підприємництва мав розвиток науки. Завдяки зусиллям великої плеяди закордонних і вітчизняних учених та підтримки місцевих підприємців розвивалася експериментальна сільськогосподарська наука, що базувалася на одержаних фактах. Кращі представники такого підходу створювали фундаментальні теорії, які впроваджували у сільськогосподарське виробництво. Застосовувалися передові для того часу агротехнічні прийоми в землеробстві, проводилися селекційні заходи з виведення високоврожайних сортів зернових і технічних культур, проводилася певна племінна робота у тваринництві.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

3.1. Впровадження засад підприємництва в землеробстві і тваринництві та диверсифікація господарської діяльності

Зростанню прибутковості господарств поміщиків і селян сприяли спеціалізація окремих економічних районів, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, використання машин, добрив, більш якісного насіння, використання покращеної кормової бази і племінної справи у тваринництві – в чому провідну роль відігравали сільські підприємці.

Розвиток продуктивних сил і нових капіталістичних виробничих відносин сприяв спеціалізації окремих районів. На початку ХХ ст. губернії підросійської України за виробництвом продукції сільського господарства розділялися на три основні економічні райони: Лівобережжя, Правобережжя і Південь. На Лівобережній Україні, у склад якої входили Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії, поряд з вирощуванням зернових розвивалося виробництво тютюну, конопель і, частково, цукрових буряків. Київська, Подільська і Волинська губернії, розташовані на Правобережжі, спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці і цукрових буряків. Волинська губернія – на виробництві хмелю. Південь України, який охоплював Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, визначився як район виробництва зерна на ринок і тонкорунного вівчарства [186, с. 9].

Зокрема, про спеціалізацію досліджуваного регіону відзначалося в одному з видань 1914 р. «Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям», яка була підготовлена Південно-Західним відділенням Російської Експортної палати за участю професора М. Довнар-Запольського і під редакцією викладача

Київського Комерційного інституту А. Ярошевича. «В полеводстве доминируют сахарная свекла и озимая пшеница и дают в сложности продуктов на сумму 80-90 млн. руб., причем эти продукты являются главными продажными продуктами сельского хозяйства. Кроме того, они служат сырьем для местной промышленности – свеклосахарной и мукомольной, дающих 2/3 общей производительности. Учитывая значение этих фактов, имеем основание присвоить Юго-Западному краю наименование свекловичной – пшеничной производительной среды»* [153, с. 16].

Дані про структуру площі посівів України на 1913 р. свідчать, що частка зернових культур становила 90,5 %, технічних – 3,5 %, овочевих та картоплі – 3,6 %, кормових – 2,1 %, інших – 0,3 % [559, с. 54]. Збільшення площ під зерновими було пов'язано з тим, що хліб був головним продуктом харчування. Тому в умовах переходу до індивідуального селянського землеволодіння господарства селян, прагнучи пристосуватися до запитів ринку, збільшували площі посіву зернових культур.

Таблиця 3.1

Збір зернових в Україні у 1905-1909 рр. (у тис. пуд.) [506, с. 29, 78, 185].

Губернії	Зібрано зернових	На душу населення
Херсонська	129412,1	39,97
Катеринославська	127667,7	45,62
Полтавська	85806,7	25,29
Таврійська	82003,6	48,84
Подільська	79881,4	22,12
Київська	78907,1	18,47
Харківська	63788,4	9,04
Волинська	54339,1	14,98
Чернігівська	25368,4	9,04

* Для більшої достовірності подаємо мовою оригіналу.

Як видно з даних табл. 3.1, найбільший збір зернових у 1905-1909 рр. давали південні українські губернії, і відповідно, на душу населення цей показник тут був найвищим по Україні. За зборами зернових в цілому та на душу населення перше місце займала Подільська губернія; найменший збір зернових був на Волині. По валовому збору зерна Правобережжя займало друге місце після Півдня.

Крім зернових культур, які займали переважну більшість площ у загальній структурі посівів, зростало значення і технічних культур, особливо посівів цукрових буряків. Найбільше вирощували цукрових буряків у Київській, Подільській і Волинській губерніях, що давало високі прибутки. Губернії виявилися найбільш придатними для цукробурякового виробництва як в силу своїх природних (грунтових і кліматичних) даних, так і в силу економічних умов (густота населення, стан сільського господарства). Так, 1910 р. цукрові буряки в краї займали площу в 345 тис. дес. при загальній площі посіву в імперії 611 тис. дес., що складало 56 %, причому прибуток сільського господарства від цієї культури складав в сумі не менше 55 млн. руб. По губерніях площа посівів цукрових буряків розподілялася так: в Київській губернії – більше 173 тис. дес., в Подільській губернії – 140 тис. дес., у Волинській – 31 тис. дес. За розмірами плантацій цукрових буряків Київська і Подільська губернії займали перше місце в Російській імперії [513, с. 29, 30]. Зокрема, у Волинській губернії площі бурякових плантацій у 1910 р. порівняно з 1886 р. зросли майже у 3 рази. 1886 р. бурякові плантації в губернії становили 12075,5 дес.– майже 50 % усіх посівних площ зайнятих під сільськогосподарськими культурами [78, арк. 5].

Цукрове виробництво було вигідним як для власників заводів, так і для місцевого населення, частина з якого працювала на цукрозаводах і одержувала вищу середньої заробітну плату, частина селян були зайняті у перевезенні сировини на підприємства або готової продукції до залізничної станції, що давало їм додаткове джерело заробітку. Цукрозаводи були

зацікавлені у розширенні посівів солодких коренів. З цією метою вони заохочували селян до вирощування цукрових буряків, надаючи грошові аванси і кредити для посіву цієї культури. Одержання позики давало селянам можливість зміцнити матеріальну базу свого господарства, раціоналізувати та інтенсифікувати заняття рільництвом. Як зазначається в «Огляді Волинської губернії за 1912 рік», обробіток полів під цукровою буряком потребує глибшої оранки, ретельного очищення від бур'янів, раціонального внесення добрив, покращання технології рільництва і внаслідок цього наступні врожаї на таких добре підготовлених полях, за умови дотримання сівозміни, у більшості випадків – цілком забезпечені.

Посіви цукрових буряків проводились або самими заводами, або великими землевласниками і орендарями та селянами. Згідно статистичних відомостей Київської контори Всеросійського товариства цукрозаводчиків за 1909-1910 рр. заводські посіви становили 23,5 %, великі плантаторські – 53,9 % і селянські – 22,6 %. Причому за останні роки помітна тенденція зростання площі посівів у селянських господарствах. Головними мотивами до збільшення селянських плантацій для цукрових заводів було прагнення до якомога більшого виробітку цукру для здешевлення собівартості продукту, конкуренція через сировину і порівняна дешевизна цукрових буряків, вирощених селянами; для селян – потреба в кредитах і прагнення вирощувати культуру, яка дає ходовий продукт для продажу [513, с. 31]. Зацікавленість селян у вирощуванні цієї культури пояснювалась ще й тим, що цукрові заводи застосовували систему завдатків і авансів під майбутні врожаї цукрових буряків. Такі аванси давали можливість селянам розширювати і зміцнювати свої господарства. Про укладення договорів між заводами і селянами свідчать багаточисельні архівні документи.

Селянські плантації цукрових буряків організовували або самі заводи, або посередники – спекулянти. Зокрема, заводоуправлінням товариства Мар'їно-Городищенського цукрового заводу Київської губернії через посередництво І. та А. Затуловських у 1912, 1913 рр. укладались угоди з

селянами містечка Городища та сіл Млієва, Валяви, Хлистунівки, Завадівки, Мирополя та ін. на закупівлю у них цукрових буряків врожаю 1913, 1914 рр. [64; 68; 69; 70; 71]. Цим же заводоуправлінням укладались комісійні угоди з Т. Арестовим і Б. Русабровим про контрактацію цукрових буряків у селян м. Орловця, с. Стецівки та ін для здачі врожаю заводу [65; 66].

Впровадження принципів підприємництва вплинуло на характер сівозмін – розширилися площі під картоплею, як кормовою та технічною культурою; чільною сільськогосподарською культурою став льон-кучерявець, з якого виробляли олію, прибутковим було і вирощування тютюну. Більше уваги приділялося садівництву і ягідництву. Тобто збільшилося виробництво продукції, на яку зріс попит на ринку.

З переселенням на Правобережну Україну чехів набуло поширення вирощування і переробка хмелю, що стало високоприбутковою галуззю. Наприкінці ХІХ ст., зокрема у Волинській губернії вирощували 70 % усього хмелю Російської імперії (виробництвом якого займалися переважно чехи). Так, 1886 р. на Волині під хмелем було зайнято 301 дес. землі, а з них у Дубненському повіті 174 дес. Середня врожайність хмелю по всій губернії становила 32 пуди з дес. [78, арк. 7]. Це давало можливість забезпечувати сировиною як потреби власного ринку, так і в значній кількості вивозити за кордон. У газеті «Подолія» за 19 липня 1913 р. відзначалося: «російський хміль неодноразово був представлений на виставках російських і закордонних ..., де отримав кращі нагороди. Найбільш широко поставлено хмелярство у Південно-Західному краї і переважно у Волинській губернії, де працює хмелярський банк» [314].

Якщо на початку вирощуванням хмелю займались іноземні колоністи, в основному чехи і німці, то з часом, мало помалу почало поширюватись і серед селян. 1894 р. було відмічено, що селяни в багатьох місцях з успіхом займаються вирощуванням хмелю, а в селах Грушки, Івановичі, Високе, Пекарщина, Славова, Селянщина Житомирського повіту воно відіграло провідну роль. Наскільки культура хмелю поширена серед українських

селян, можна побачити з того, що у 1903 р. в с. Грушки нараховувалось по 500 кіп коренів, а 1908 р. – до 10 000; в с. Івановичі у 1904 р. було 1 000 кіп, а 1908 р. – 2 000. Отже, за 4 роки площа хмільників подвоїлась, незважаючи навіть на економічну кризу і російсько-японську війну [433, с. 26].

Важливою галуззю сільського господарства у досліджуваних губерніях було тваринництво, яке виробляло продукти харчування, органіку для удобрення полів і давало прибуток від продажу. Завдяки покращеній кормовій базі і племінній справі підприємливі господарі підвищували продуктивність тваринництва. За своєю цінністю місцеві стада ділилися на дві категорії: до першої належали ті, що були започатковані тваринами, імпортованими з-за кордону, до другої – ті, в яких змішаний матеріал (переважно подільського типу) поступово поліпшувався племінними виробниками.

За підрахунками професора Львівської ветеринарної академії С. Марковського, який присвятив племінним стадам Подільської губернії спеціальне дослідження [733], виявлено, що серед них найбільше було симентальської (20), ольденбурзької (15) і фрейбурзької (8) порід. Найвідоміше місцеве стадо симентальської породи було в с. Великому Вільховці Кам'янецького повіту К. Червінського. Краще стадо ольденбурзької породи – в с. Теліжинцях Літинського повіту К. Дорожинського. Фрейбурзьку породу розводили в с. Люлинцях Вінницького повіту-маєтку М. Якубовської. Станом на 1908 р. в губернії було 5 стад ост-фризів: у с. Грижинцях Вінницького повіту Ф. Ярошинського, с. Черемошному Ямпільського повіту Б.В. Вроблевського, с. Якушинцях Вінницького повіту А. Руссановського, с. Залужі Гайсинського повіту К. Залотинського; 2 стада швіцької породи – у с. Фердинандівці Брацлавського повіту Й. Подгурського та Янові Вінницького повіту графів Холоневських, і по стаду: ангельнів (англійська порода) – с. Свинній Летичівського повіту С. Ковнацького, вільстемаршів – на фільварку Городиських при с. Удріївцях Кам'янецького повіту

Старорипінських, фюненив (данська порода) – у с. Голяках Вінницького повіту графа Д. Гейдена [317, с. 3-5].

Тваринництво було основним видом підприємницької діяльності у частині поміщицьких господарств Волинської губернії. Так, у господарстві поміщика Шестакова розводили високопродуктивних корів, середньорічні надої молока від яких становили понад 500 відер. Худоба з цього маєтку не лише експонувалася на щорічних виставках у Бердичеві, а й відправлялася у різні куточки Російської імперії [584, с.79].

Частина поміщиків, особливо південних повітів Волині, займалися розведенням коней. У губернії наприкінці XIX ст. діяло 12 конезаводів, де вирощували близько 600 коней. Кращі конезаводи були у господарствах князя Р. Сангушка (Славуто-Христовський) і графині М. Потоцької (Антонінський), де розводили чистокровних арабських скакунів. Розведенням овець на промисловій основі також займалися виключно поміщики. Вирощували переважно тонкорунних овець іспанської породи: добути з них вовну продавали на місцеві суконні фабрики і вивозили в Австрію. Найкращі вівчарні були у маєтках графині М. Потоцької і графа С. Чацького [628, с. 124]. Водночас у селянських господарствах тваринництво продовжувало грати допоміжну роль. Це пояснювалося відсутністю травосіяння у селян і нестачою хороших пасовищ, що позбавило можливості тримати продуктивні породи худоби.

Поряд з внутрішніми потребами споживання значну частину продукції тваринництва вивозили для продажу. Зокрема, за середньорічними статистичними даними на початку XX ст. з Волинської губернії в основному вивозили худобу в живому вигляді, свіже м'ясо і масло (до 150 тис. пудів). Важливо відмітити розвиток свинарства, яке не тільки задовольняло внутрішній попит населення, а й давало значні прибутки від продажу живих свиней (в середньому щорічно 75 тис. голів), м'яса і сала (80 тис. пудів) за межі губерній краю, в т.ч. з Подільської губернії – 70 тис. пудів. Вівчарство мало переважно споживче значення і лише з Волинської губернії вивозили

для продажу вовну (23 тис. пудів.) з деяких маєтків західної частини губернії, в яких розвивалося тонкорунне вівчарство. У губерніях краю розводили свійську птицю для власних потреб і для заробітку. Волинська губернія давала значний вивіз для продажу гусей, Подільська і, частково, Київська – курей і яєць [714, с. 17]. На початку ХХ ст. з Подільської губернії щорічно вивозили понад 15 млн. яєць за кордон [505, с. 14].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування. Розвитку підприємництва в сільському господарстві сприяло формування приватної власності на землю, що стимулювало зростання його товарності. Розвиток ринкових відносин, зростання прибутковості сільського господарства, особливо у багатих на чорнозем краях, перетворювали землю у товар, ринкова вартість якої постійно зростала. Якщо 1861 р. десятина землі коштувала 20-25 руб., то на початку ХХ ст. – уже 125-140 руб., а станом на 1911 р. – 225-250 руб.

Прослідкувати взаємопов'язаний процес збільшення прибутковості землі і її ринкової вартості можна на наступних прикладах. 1861 р., як повідомляла газета «Волынские губернские ведомости» у номері за 27 травня, оголошувалися торги з продажу маєтку поміщиці Залеської у с. Котюржинці, який включав 938 дес. землі, оціненої в 21 170 руб. Тобто 1 дес. її землі коштувала 22 руб. Зауважувалося, що «почва оной суглинистая, то есть чернозем, смешанный с глиною, но довольно плодородная». На південній Київщині та Поділлі десятина землі коштувала в середньому 25 руб.

У подальшому вартість землі зростала. Вже 1899 р. 1 дес. землі на Волині коштувала 110 – 120 руб., а на півдні Київщини та Поділлі 130 – 140 руб. Для прикладу, поміщик М. Кедреновський, власник землі у с. Білилівці Сквирського повіту мав у своїй власності 744 дес., які оцінювалися 1899 р. у 102.865 руб. (тобто 1 дес. = 139,5 руб). Земельна власність К. Ігнат'євої у с. Немиринцях Бердичівського повіту 1705 дес. оцінювалася в 203 048 руб.) (тобто десятина коштувала 120 руб.) [197, с. 8-16].

Невдовзі усіх охопила «земельна лихоманка» – це зумовило стрімке подорожчання вартості землі. Так, на Поділлі 1911 р. ціна десятини землі доходила до 250 руб.[199, с. 146]. Безумовно, що придбання нових угідь за такою високою ціною спонукало їх власника дбати про ефективну віддачу – це стало потужним стимулом до подальшої раціоналізації господарювання.

Земля зростала в ціні тому, що стала приносити прибуток внаслідок ширшого запровадження прогресивних методів агротехнології і сільськогосподарських машин – хто їх застосовував – був у матеріальному виграні. Стало вигідно вкладати вільні гроші у придбання землі. Ринок землі формували в основному селяни і поміщики. Дворянське землеволодіння поступово витіснялося безстановим землеволодінням, придбаним за гроші.

Селяни, викупивши земельні наділи і ставши їх власниками, по різному їх використовували. Частина з них із нахилами до підприємництва створювали товарні господарства з виробництва прибуткової продукції. Інша частина селян власників землі, не в змозі організувати сільськогосподарське виробництво з різних причин (малоземелля, відсутність коштів, реманенту, робочої худоби, зрештою вміння і хисту) змушена була продавати землю. Таких селян було достатньо для формування ринку землі.

Продавцями землі ставали й поміщики. В умовах розвитку ринкових відносин 1860-х – 1870-х рр. відбувався занепад поміщицьких господарств, у яких не відбулася модернізація і вони втрачали свої позиції у конкурентній боротьбі з підприємцями, які впроваджували передові технології виробництва. Для губерній Південно-Західного краю, як і для інших регіонів України, був характерний процес зменшення дворянського землеволодіння, починаючи від скасування кріпосного права. Так, 1905 р. порівняно з 1877 р., поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися на 15,6 %, Київської – на 16,7 %, Подільської – на 16,4 % [751, с. 43].

Особливо криза поміщицького господарства була характерна для Волинської губернії: малородючі ґрунти, значна віддаленість від азово-чорноморських портів, відсутність значних коштів для модернізації виробництва – все це зумовлювало економічну неефективність місцевих господарств. Тому багато поміщиків цього краю або спродували свої землі, або віддавали їх в оренду як місцевим підприємливим людям, так і іноземним колоністам – німцям, чехам.

Значно збільшувалася і кількість покупців. Купували землі поміщико-підприємці, купці, товариства громадян, розглядаючи їх як об'єкт вкладення капіталу і як засіб виробництва. Про розвиток підприємницької ініціативи свідчать багато фактів, пов'язаних з швидким розвитком цукроваріння, яке давало великі прибутки. Так, правління товариства Тростянецького цукрового заводу Подільської губернії придбало від поміщика Ф. Сабошинського за купчою, яка була здійснена 8 січня 1870 р., 752 дес. 2012 саж. землі [128, арк. 11].

Володіти землею прагнули і селяни, які брали для цього позику у лихварів або у Селянському Поземельному банку. Для українського селянина земля завжди була годувальницею, була найвищою цінністю, тому трударі, думаючи про майбутнє, намагалися збільшити свою земельну власність. До цього спонукала їх і необхідність у перспективі виділити частину землі своїм дітям. Подрібнення, у зв'язку з цим, селянських земельних наділів було характерним явищем наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Умови реформи 1861 р. надавали 49-річний термін для викупу селянами своїх земельних наділів, але частина з них зробила це значно раніше і могла в подальшому свої заощадження спрямовувати на придбання землі або на заняття якоюсь прибутковою справою. Так, 1871 р. перейшли у розряд власників 1878 селянських товариств і 491 907 селян Подільської губернії [10, арк. 66].

У 1888 р. близько 100 селянських сімей із Черкаського і Канівського повітів Київської губернії, які продали частину майна і передали у тимчасове користування свої наділи землі односельцям і родичам за договірну плату, переїхали на проживання у Бердичівський повіт і оселились у с. Гришківці на землі, купленій ними, при допомозі Селянського Поземельного Банку у місцевого землевласника Бурткевича. Крім того, селяни Бердичівського, Сквирського, Липовецького і Чигиринського повітів Київської губернії, Житомирського–Волинської губернії і Літинського–Подільської губернії, в кількості 50 сімей, які утворили товариство під назвою «Забілочське», при допомозі того ж банку придбали 968,5 дес. землі в Радомисльському повіті [15, арк. 13].

Більша частина поміщицьких земель була викуплена заможними селянами, які за 1877–1905 рр. збільшили свою земельну власність за рахунок дворянської на 4,5 млн. дес., через що власний земельний фонд зріс майже у 4 рази [445, с. 333-334]. Зокрема, на основі статистики 1905р. автором підраховано, що частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні Київської, Подільської і Волинської губерній у 1905 р. становила 12,8 %, тоді як у степових губерніях – 33,1 %, а в лівобережних – 32,7 %. Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю селянам, головною причиною повільних темпів збільшення особистої власності на землю селян була відсутність у них капіталів.

Рух землі між поміщицькими і селянськими господарствами міг розгорнутися активніше, проте його поширення гальмувало збереження сервітутів. 1869 р. нерозмежованих маєтків на Правобережжі було 6254 або 80,4 %. Правом сервітутів користувалися 54 % селян Київської та Подільської губерній, 71 % – Волинської губернії. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш розповсюдженими були: толока, спільний вигін, сіножаті, випас худоби у лісах, риболовля. У ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни, вимагаючи розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за

втрату сервітутів. Поміщиками теж керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, а отже, на сіножаті, випаси та ін. [556, с. 314].

Активізувалась торгівля землею в результаті запровадження столипінської аграрної реформи, зріс товарообіг селянської надільної землі. Заможні селяни, накопичуючи у своїй власності землю, створювали товарні господарства, в яких використовували сільськогосподарські машини, будували підприємства з переробки вирощеної продукції. Збільшення кількості безземельних селян вело до створення ринку найманої праці. Такі селяни йшли на роботу в міста або наймалися до поміщиків і заможних селян.

У період з 1905 р. по 1913 р. в Україні відбулось значне збільшення кількості селянських родин, які можна віднести до середняків, тобто, тих кому належало від 5 до 10 дес. та заможної частини селянства, тих кому належало більше 10 дес. землі. У 1913 р. середні та заможні селянські родини склали 43 % усіх селянських родин в Україні, вони були власниками 79% селянських земель [622, с. 204].

З метою розширення землекористування для ведення прибуткової справи значно зросла оренда землі. При цьому вона здійснювалася у різних формах, які нерідко поєднувались: відробіткової, грошовій, здольній, короткотерміновій і довготерміновій, «голодній» оренді і суборенді. У 60-90-х рр. XIX ст. набула поширення грошова оренда на один рік, при чому майже завжди дрібними ділянками. Маючи незначні, але більш-менш постійні доходи, саме їй віддавало перевагу незаможне селянство. Сприяло цьому, перш за все, те, що орендні ціни в 6-7 разів поступалися купівельним і коливалися залежно від родючості землі в межах 2–13 руб. досягаючи подекуди 15–18 руб. за 1 дес. [453, с. 369].

Як свідчить аналіз розвитку орендних відносин на початку XX ст., землевласники губерній Південно-Західного краю, у володінні яких були великі площі угідь, надавали перевагу самостійному веденню господарства.

Зокрема, за підрахунками автора у Волинській губернії 1913 р. з 162 землевласників, у власності яких було більше 2 тис. дес. здавали землю в оренду 34 – що становило 21 % [233].

Орендували земельні ділянки представники різних станів, в залежності від фінансових можливостей, знань і підприємницьких здібностей. Наводимо ряд прикладів такої форми підприємництва на початку ХХ ст. у Волинській губернії. Так, більше 2 тис. дес. землі орендували дворянин А. Липський у Старокостянтинівському повіті та Й. Савицький у Ковельському повіті. А граф Л. Ледоховський, маючи у власності 3169 дес. землі в Старокостянтинівському повіті, ще й орендував 1769 дес. у цьому ж повіті. Дворянин І. Новаківський, маючи у власності 464 дес. землі у Новоград-Волинському повіті, в цьому ж повіті орендував 1592 дес. Крім цього, мав в оренді ще 1448 дес. у Старокостянтинівському повіті, де орендував 2848 дес., його батько Л. Новаківський. Дворянин С. Дзянотт де Кастелятті орендував землю: у дворянина С. Люба-Родзимінського (320 дес. у Острозькому повіті); у дворян М. та Я. Могильницьких (621 дес. у цьому ж повіті); дворянки Ф. Янковської (90 дес. у Ровенському повіті)[233, с. 78, 87, 153, 205-207, 215, 230, 231, 236-238, 249].

Брали землю в оренду і деякі селяни, але менших розмірів. Так, селянин Ф. Вознюк орендував у графа Л. Ржевуського 463 дес. (Кременецький повіт) та дворянки М. Беньківської 203 дес. (Острозький повіт). Селянин Й. Нич взяв в оренду у князя Любомирського С. 398 дес. (Ровенський повіт). Менші ділянки орендували селяни В. Тарновський (211 дес.) і Л. Мокшанський (211 дес.) у Житомирському повіті; селянка К. Линевиц (65 дес.) у Новоград-Волинському повіті. Лише виділяється селянин Й. Корчевський, який тримав в оренді у графів Грохольських порівняно велику площу землі – 3838 дес. (Кременецький повіт) [233, с. 15, 33, 98, 111, 158, 197, 220].

Незначне поширення мала здача землі в оренду селянам і у Київській губернії. З обстеженої площі у 1906, 1907 рр. здано в короткотермінову

оренду селянам – у Липовецькому повіті 0,36 %, у Звенигородському – 0,68 %, у Гайсинському – 1,16 %, у Таращанському – 3,93 % і в Уманському – 5,86 %. У селянську оренду попадали звичайно невеликі ділянки, загублені внаслідок черезсмужжя серед селянських полів» [163, с. 7].

Ринкові умови вимагали підприємницької активності і підприємницького мислення, невтомної праці. Одним із тих, хто зумів себе проявити як вмілий господар, підприємець, був І. Порлегер, який працював хіміком на Іванківському цукрозаводі. Він, окрім того, орендував 40 дес. землі у різних місцевостях і у самому Іванкові, Ліщині, де вирощував фруктові дерева різних сортів: тільки яблунь налічувалося 64 сорти, а ще він розводив груші, сливи, вишні – загалом 40 тис. дерев, вирощував і троянди та лікарські рослини. Він закупляв саджанці в імператорських садах в Ялті, а також за кордоном – у Німеччині та Франції. Свою продукцію він продавав трохи дешевше ніж та, яка пропонувалася на київському ринку іншими, і завжди мав попит на свій товар. І. Порлегеру в роботі допомагав син Йосип. Вони також постачали на ринок продукт, який дуже цінувався на ринку – сухе варення (відоме нам як цукати). Завдяки підприємницькій активності, у постійній праці вони будували свій добробут, розвивали свою справу [521, с.30].

Взяття в оренду землі або підприємства часто було попереднім етапом до подальшого придбання. Для прикладу, 1860 р. купці, брати М. і Л. Попови взяли в оренду с. Андрушки у поміщика А. Бентковського, що у Сквирському повіті Київської губернії і збудували там цукровий завод. Згодом, завдяки їхній підприємницькій ініціативі у селі почав діяти пивзавод і цегельний завод. Невдовзі власник села помер і маєток перейшов його племіннику Л. Бентковському, який майже одразу в 1866р. продав с. Андрушки братам Поповим [522, с.132].

У ринкові відносини втягувалися люди, які, на перший погляд, не мали схильності до підприємницької діяльності. Так, 1859 р. Л. Крушинський продав маєток у містечку Корнин Сквирського повіту

Київської губернії відставному генерал-лейтенанту К. Вейсу. 1860 р. він збудував тут цукроварню. Однак за участь у польському повстанні Крушинський маєток було конфісковано. 1862 р. за викупним договором і за кредитної допомоги держави селяни купили частину землі. Через кілька років К. Вейсу було оголошено амністію, повернуто маєток, у якому невдовзі запрацювали пивоварний, шкіряний, два цегельних заводи, крохмальний завод [522, с. 137, 138].

Але частина населення залишалася бідною, була особливо чутлива до несправедливостей життя. За умовами реформи 1861 р. поміщики перебрали у свої руки колишні землі громадського користування: пасовища, вигони, ліси, і селяни за випас своєї худоби, за збирання грибів та ягід повинні були їм платити – це було дійсно несправедливо, тим більше, коли вони бачили, що поміщик використовує ці землі для свого збагачення. Така ситуація склалася у листопаді та грудні 1901 р. у Червоному і Малих Мошківцях – були навіть викликані війська для придушення виступу селян, які перешкоджали робітникам землевласника М. Терещенка вирубувати ліс для свого цукрозаводу, багатьох селян заарештували.

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості, а, відтак, підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на основі своїх маєтків в нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. У Київській, Подільській і Волинській губерніях особливістю поміщицького землеволодіння була наявність великої кількості латифундій: середній їх розмір на Волині становив 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі середній розмір великих землеволодінь був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес., Харківській – 367,1 дес. [500, с. 15,17].

На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками польського походження Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися

нові великі землевласники – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь. Про намагання займатися підприємництвом, пов'язаним із власністю на землю, свідчать багато документів того періоду. Так, в губерніях Південно-Західного краю за підрахунками автора у 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (у Київській губернії – 255 осіб, у Подільській – 256, у Волинській – 359). Серед них найбільші земельні володіння мали: графиня М. Браницька . (102 495 дес.), граф Й. Потоцький (70 876 дес.), вдова дійсного ст. радника С. Уварова (67 070 дес.), князь Р. Сангушко (65 213 дес.), дворянин Е. Малинський (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імператорського двору К. Балашова (36295 дес.), князь Ф. Радзивілл (32 357 дес.), дворянин Н. Терещенко (25 176 дес.), дворянин Е. Тишкевич (25 163 дес.), дворянка О. Дверницька (24 489 дес.) [153, с. 468, 469, 470, 493-495, 514, 531, 532, 546, 547, 558, 559, 575-578, 591-663; 923-925, 944-946, 957, 958, 982, 983, 992-1000, 1010, 1014, 1028, 1029, 1041-1065, 1076-1078], [233].

Дослідження складу землевласників губерній краю показує родинний характер землеволодіння, що у великій мірі полегшувало використання земельних угідь для отримання прибутків їх власниками, якщо не в процесі самостійного господарювання, то при здачі землі в оренду. Власність на землю переходила у спадок з покоління у покоління. З них великими спадковими землями володіли магнати польського походження Браницькі, Потоцькі, Радзивілли, Сангушки, Тишкевичі.

Зокрема, графам Браницьким напередодні реформи 1861 належало 485 тис. дес. землі. Після скасування кріпацтва і викупу селянами частини земель у власності графів залишилося 274 тис. дес. Графи займалися купівлею-продажем маєтків, а також утворювали нові сільськогосподарські поселення шляхом добровільного чи примусового переселення селян. Ще й досі на Київщині є населені пункти, названі іменами графів Браницьких –

Ксаверівка на Васильківщині, Владиславка на Миронівщині тощо [645, с.128; 570, с.46]. Їхні великі землеволодіння склалися ще у XVII ст. за життя Стефана-Миколая Браницького, який був воєводою Подільським, а його син Іоан-Кліментій – генералом коронної артилерії, а потім – коронним гетьманом, тобто головнокомандуючим усіма польськими військами. Через надання землі за службу і внаслідок шлюбних зв'язків Браницькі стали власниками величезних володінь на Правобережній Україні [651, с.40].

Потоцькі свої великі землеволодіння почали формувати ще за життя Миколая Потоцького, коронного гетьмана Речі Посполитої в середині XVII ст. Воював з козаками на Україні, розбив Павлюка (1637р.) і Гуню (1638р.), за що отримав величезні помістя на Україні. Відомими представниками цього роду були Станіслав Потоцький (Ревера, 1579 – 1667рр.) – воєвода краківський і великий коронний гетьман Речі Посполитої; його внук Йосиф Потоцький – воєвода краківський і великий коронний гетьман [705, с.738, 739].

Ще раніше почали формувати свої значні землеволодіння Сангушки – у XV ст., коли князь Сангушко Федькович мав у своїй власності ковельські і ратнівські землі. Його син Василь був брацлавським і вінницьким намісником (1443-1445 рр.), а син Олександр – володимирським старостою (близько 1480 р.), кременецьким намісником (1484-1490 рр.). Рід був дуже розгалужений, пов'язаний шлюбними зв'язками з родами Заславських, Чарторийських, Ходкевичів, Острозьких та ін. [712, с.294-295].

Уварови, Балашови одержали землі на Правобережній Україні після придушення повстання 1831 р., коли царизм почав проводити політику зменшення польського впливу у цьому регіоні і збільшувати присутність тут російських землевласників, які одержували конфісковані у поляків маєтки. Польське повстання 1863 р. і його придушення зумовило нові масові зміни власників маєтностей. Конфісковані у поляків землі передавалися або, частіше, продавалися новим власникам, як правило, дворянам російського походження. Однак уже в той час на земельний ринок виходять особи

недворянського походження – це підприємці нового, типу, які вміли господарювати і вважали придбання землі вигідним вкладенням свого капіталу й засобом розширення підприємницької діяльності. До цієї когорти належали Симиренко, Терещенки, Ханенки.

Характерною особливістю господарювання підприємливих поміщиків краю ставала диверсифікація*. Створивши конкурентно спроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та створення власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [157, с. 521]. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю: Бобринські, Браницькі, Балашови, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинські.

Відомими підприємцями були графи Бобринські, які для досягнення інтенсифікації поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою на власних цукрових заводах і млинах. Зокрема, О. Бобринський запроваджував кращі прийоми обробітку ґрунту та догляду

* Диверсифікація (лат. *diversus* – різний, відділений і *facere* – робити) – розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання. Д. існує у двох основних формах: 1) розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної галузі»; 2) вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарства. Може здійснюватися як через створення нових підприємств, так і скуповування фірм або злиття з ними. [396, с. 138].

за посівами цукрових буряків. «Поля приготавлялися так, чтобы на них мог быть виден след, пробежавшей по полю самой малой птички». Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О. Бобринським, сприяла отриманню високих врожаїв цукрових буряків вищої якості [660, с. 164]. Він першим започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика багатьох господарств показала переваги посіву таким насінням. Ранні і дружні сходи замоченого насіння цукрових буряків встигають до появи «цукрового жучка» зміцнитися і тому вегетаційний період цукрових буряків замоченим насінням на 8-12 днів більший, а тому і за кількістю і за якістю врожай таких буряків вищий [272, с.280, 281].

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Багатопільля було особливо поширеним у Васильківському повіті, де «з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку [570, с. 46]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

У 80-х рр XIX ст. в Київській губернії помітною тенденцією розвитку тваринницької галузі була поступова заміна волів на коней, яку активно підтримували господарства Браницьких. Зокрема, були засновані конезаводи в Узині, Шамраївці, Янишівці, Терезиному [570, с. 50]. На тваринницьких фермах графів розводили і тонкорунних овець (маєтки у Васильківському, Тарашанському і Канівському повітах).

Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси

Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербаки, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [242]. Не менша підприємливість була притаманна і онуку М. Браницької В. Браницькому, який мав у власності 26 305 дес. землі. Головний прибуток отримував від культур для винокурних і цукрових заводів. У маєтку діяли: винокурно-ректифікаційний завод в с. Роскішне, млини в містечку Ставище, кінний завод в с. Янишівка [163, с.165-166].

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства вони отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб. і Глушецького – 33 852 руб [43, арк. 5-9; 39, арк. 2, 7].

Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. У маєтках щорічно відгодовували близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно [184, с. 10]. Завдяки інтенсивному веденню сільського господарства у своїх маєтках Терещенки отримували значні прибутки, зуміли вигідно вкласти свої капітали у промислове виробництво і стати потужними виробниками цукру та іншої продукції.

Як показало опрацювання відомостей значної кількості справ архівного фонду Терещенків, запорукою їх підприємницького успіху був

добре налагоджений економічний аналіз господарської діяльності, система обліку прибутків і збитків кожному маєтку, виробничого підрозділу, підприємства [31; 32; 33; 34]. Зокрема, результатом господарювання за 1911-1913рр. Ф. Терещенка показують звіти Глушецького, Червоненського, Чорнорудецького маєтків, рахунки прибутків і збитків головної контори [45; 46; 47; 48; 49; 54].

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. В його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів [346, с. 228]. Князь Є. Сангушко був власником 3 суконних фабрик і фарфорового заводу. Вагомим внеском князя у розвиток ринкових відносин стало створення за рахунок його коштів перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії, кредитних кас у містечках Славута і Білогіродка для допомоги в розвитку дрібної промисловості.

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який мав у власності 65 тис. 212 дес. землі, великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами. Р. Сангушко був власником містечка Славута, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Ним були засновані 4 паперові фабрики, які виробляли папір, картон і були широко відомі на паперовому ринку [346, с.230; 233, с.75]. Йому належали також винокурні заводи у містечку Білогіродка, та селах Михля і Цвітоха

Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, містечку Славута, с. Михново та ін., 45 торгівельних закладів [242, с. 88-91].

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків Київського повіту: Бородянське (Й. Шембек), Казаровичі (П. Кухта), Наливайківка (О. Ких), Маковище (Д. Каменський), Мотижин (О. Савицький), Червона Слобода (І. Хижняков), Грузське (О. Мольська) та Радомисльського повіту: Брусилів (О. Синельников), Козаки (О. Шибиневич), Потоки (Ю. Пожидаєва), Красятичі (В. Шперлінг), Русаки (брати Б. і В. Рикк), Горностайпіль (Е. Майер) в цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння [239, с. 64, 65]. Винокурне виробництво давало господарствам найбільший прибуток, воно було простим і практичним способом для переробки важко-транспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортабельну і більш цінну.

Інтенсивністю господарювання відзначалося господарство поміщиків братів Горватів у містечку Хабне Радомисльського повіту Київської губернії, яке базувалося на розвитку різних галузей сільського господарства: вирощування зернових культур; хмелярстві; виробництві молока; вирощуванні цінних порід ВРХ, а також винокурінні [239, с.64].

Маєток у Мощеному (1994 дес. землі, із них орної – 1842 дес.) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенку. Починаючи з 1886 р., за рахунок власних ресурсів він перетворив маєток на прибуткове господарство [285 ;271, с. 259, 260]. До 1895 р. тут практикували 9-ти пільну сівозміну; а пізніше, коли була прикуплено ще 370 дес., було введено 12-ти пільну сівозміну на площі в 1 672 дес. [272, с. 279]. Цінним є досвід ведення Б. Ханенком городнього насінневого господарства на порівняно великій

площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчать факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках [273, с. 297-298].

Уміло господарював О. Руссанівський у маєтку, що складався із двох економій – Гришеві (895 дес. 135 кв. саж.) та Будки (1049 дес. 1415 кв. саж.) Вінницького повіту Подільської губернії [268, № 11, с.165]. В той час, як інші втрачали прибутки і банкрутували, він прикладаючи свій досвід і працю, переносив кризу цілком благополучно. У маєтку також працювали млин, цегельний і винокурний заводи [269 с.181].

Сталі прибутки отримували представники родини Єнні, які мали у власності земельні угіддя і промислові підприємства. Зокрема, господарство Ф. Єнні (2 025 дес.) було розташовано на землях при селах Кам'яногірка і Копіївка (Київська губ., Липовецький повіт). Головний прибуток Ф. Єнні отримував від цукрових буряків, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися 8-ми пільні та 10-ти пільні сівозміни. З галузей тваринництва розвинутим було свинарство. В господарстві утримували 300-400 шт. свиней (щорічна реалізація на ринку від 100-450 шт. свиней давала прибуток на суму до 3 000 руб.) В маєтку функціонували цукровий і цегляний заводи [163, с. 69].

За відомостями 1913 р., Ф., Ф., і Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і відповідно членами правління Товариства; Г. Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління Товариства Хреновецького і Венедичанського цукрових заводів Подільської губернії; Ф. і Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу і членами правління Товариства «Соб». Крім того, вони ж орендували Пивецький і Пієвський цукрові заводи Канівського повіту Київської губернії у товариства Романівських цукрових заводів [242].

Успішним підприємцем зарекомендував себе барон А. Маас – власник Дерібчинського маєтку (Ямпільський повіт Подільська губернія). Його

багатогалузеве і зразкове в технічному відношенні господарство, із насіннєвим виробництвом, дослідним полем, сільськогосподарською хімічною лабораторією, племінним скотарством, було пов'язане з власним цукровим заводом [285].

За інтенсивністю господарювання в північній частині Київської губернії слід згадати маєток Копилов М. Дурасова (попередній власник – М. фон Мекк), що базувалося головним чином на одній галузі – високопродуктивному молочному господарстві. Особливий інтерес Копиловського господарства полягає не в збуті молока у свіжому вигляді, а в переробці його на масло і казеїн, які швидко розкуповували у Києві. Число корів у господарстві коливалося близько 700 голів. Молочні відходи згодовувалися свиням, число яких досягало 300 шт [239, с. 34].

У маєтку Берестяги Ф. Закржевського (Подільська губернія, Гайсинський повіт) усього землі було 1677,6 дес. Головний прибуток господарство отримувало від землеробства – від вирощування пшениці і цукрового буряка. У маєтку, в основному, застосовувалася 10-ти пільна сівозміна: 1) пар з добривом; 2) озима пшениця; 3) цукровий буряк; 4) ярові; 5) пар; 6) озима пшениця; 7) цукровий буряк; 8) пар; 9) озима пшениця; 10) ярові. Щодо тваринництва, то в господарстві налічувалося 90 коней і 150 волів. Розводили коней полукровної і чистокровної англійської породи для армійських потреб і для продажу приватним особам. Щорічно продавали біля 20 коней на суму приблизно 10 000 руб [163, с. 30, 31].

Для прикладу прибуткового господарювання наводимо опис одного із середньостатистичних маєтків Волинської губернії – землевласника В. Римського-Корсакова в с. Лемеші Житомирського повіту, у володінні якого було 848 дес. 699 кв. саж. Застосовувалися сівозміни: на площі 246 дес. 2188 кв. саж. з посівом конюшини і цукрових буряків – восьмипільна, а у двох інших ділянках на площі 135 дес. 1453 кв. саж. і на 207 дес. 612 кв. саж. орної землі – чотирьохпільна – з використанням на посів цукрових буряків, з угноєнням поля, яке було під паром (по 90 возів на десятину).

Валовий прибуток маєтку за п'ять років становив 31 300 руб. Зокрема, від землеробства з 694 дес. – 29 000 руб; від заготівлі сіна та продажу залишків – 1200 руб; від городництва та садівництва – 200 руб.; від орендних статей та найму пасовищ – 900 руб. Чистий прибуток маєтку склав 11 922 руб. Прибутковість господарювання маєтку становила 36% [94, арк. 26, 27]. Як видно з розрахунків, отримання прибутку стало можливим завдяки поліпшенню культури землеробства, зокрема, застосуванню обґрунтованих сівозмін і внесення в достатній кількості органічних добрив.

Значну кількість сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і господарства заможних селян. Розвитку підприємливості селян, підвищенню прибутковості їхніх господарств сприяло одержання селянами в процесі здійснення столипінської аграрної реформи права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ з правом заснування хутірського господарства. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмужжя, черезсмужжя і сервітути, які створювали труднощі в землекористуванні селянам. Столипінська реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян, мала позитивні наслідки. Найінтенсивніше зростали хутірські та відрубні господарства у степових губерніях і на Волині [416, с. 118].

За 1907-1911 рр. в Україні вийшли на хутори і відруби 226 520 господарств, які загалом мали 1 803 001 дес. землі. Зокрема, у Волинській губернії вийшли на хутори і відруби за вказаний період часу 20 028 дворів, що становило 10,6% від загальної кількості селянських господарств губернії. На Київщині ж вийшли на хутори і відруби 27 241 дворів (7,5 %), а в Подільській губернії – 8 841 селянське господарство (2,2 %). Разом з тим, у степових губерніях України кількість селян, які скористалися столипінською реформою, і стали індивідуальними господарями, була значно більшою. Так, у Катеринославській губернії, вийшли на хутори і відруби 30,9 % селянських господарств [501, с. 63, 64].

У губерніях Південно-Західного краю більш активному процесу закріплення землі в приватну власність і переходу на хутори і відруби сприяло існування подвірного землеволодіння у більшості селянських господарств. Зазначимо, що процес утворення хуторів у губерніях краю почався ще до столипінської реформи. Так, до 1906 р. в 7 північних волостях Житомирського повіту Волинської губернії утворилось 9 246 хуторів. Площа розселення становила 85 611 дес. надільної землі і 273 дес. купленої, так що в середньому площа одного хутора склала 9,3 дес. [80, арк. 7]. У цьому ж повіті протягом 1888-1907 рр. ще до утворення Землевпорядної комісії до поліпшених форм землекористування перейшло 9 655 дворів на площі 86 610 дес. землі [113, арк. 19, 20]. У Володимир-Волинському повіті за 1903-1904 рр. на хутори і відруби перейшли 629 дворів з площею землі, яка їм належала 4314 дес. 981 саж. [113, арк. 13]. Виходили на хутори й відруби найбільш підприємливі селяни, які більш ефективно вели свої господарства.

Така ситуація полегшувала вихід селян на хутори й відруби і в подальшому, з початком столипінських аграрних перетворень. Наявність по сусідству хуторів, де господарі одержували значно кращі врожаї, служили прикладом того, що може дати реформа. Так, у Дубненському повіті Волинської губернії протягом 1908-1910 рр. до хутірського і відрубного землекористування перейшли 737 одноосібних господарств на площі 4 656 дес. землі [113, арк. 5]; у Володимир-Волинському повіті протягом 1907-1910 рр. утворилось 1218 одноосібних володінь (хутірських і відрубних) на площі 9007 дес. землі [113, арк. 13]; у Житомирському повіті протягом цього ж періоду утворилось 2375 таких господарств (хутірських і відрубних) на площі 20 210 дес. землі [113, арк. 22-23].

С. Бельський досліджуючи одне із сіл поліської глибинки у 1909 р. писав: «З минулої осені в селі почалася розбивка надільної землі на відрубні ділянки. Переділ землі для селян є фактом величезної важливості. Все населення у піднесеному настрої, всюди купки народу, йдуть жваві

суперечки. Кожен намагається довести, що його проект – найбільш доцільний». Усі були сповнені надії на кращі господарські перспективи, адже економічне становище селян відзначалося відсталістю. Автор констатував, що «сівалок, молотарок та інших машин у селі немає. Хліб молотять вручну, простими ціпами... Свого хліба вистачає в урожайний рік до нового урожаю не більше як двом третинам селян... Єдиним і головним заробітком для населення є ліси Муравйова – валять ліс, працюють на лісопильні, перевозять лісові матеріали у Черняхів та Іскоростень. Старанний робітник заробляє за зиму до 70 руб. Крім того, в лісах селяни збирають гриби, що дає можливість заробити до 50 руб. на двір. В даний час йде активна вирубка лісу і скоро для селян наступить один із найважчих моментів у їхньому житті». Тому реформа давала можливість інтенсифікувати сільське господарство, яке б повністю забезпечувало потреби місцевих жителів [350, с.4].

Чимало матеріалів, в тому числі листи груп і окремих селян, свідчать, що значна їх кількість прагнули одержати відповідні земельні масиви для утворення хуторів. 4 травня 1909 р. група селян с. Ягодина Володимир-Волинського повіту звернулася з листом до Волинської Землевпорядної комісії такого змісту: «Ми, у більшості, бажаємо і просимо дати можливість одержати хутори». Надання хуторів вони розглядали як вихід зі злиденного становища і одержання можливості краще господарювати [112, арк. 11].

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими. Зокрема, на Волині у середньому на одне з них припадало лише 8,4 дес. У той же час на один звичайний селянський двір припадало 7,9 дес. [531, с.40]. Це був той мінімум землі, без якого хутірська система ставала менш економічно вигідною, ніж подвірна. Подальша доля хутірських і відрубних господарств краю не була однаковою для всіх. Багато з них розвивалися успішно. Так, господар одного з хуторів на «Паромовських волоках» Горошківської волості Житомирського повіту І. Яковенко, у якого було 6,5 дес. надільної землі, відзначав, що: «... жити на

хуторі куди краще і ось чому: те, що я раніше робив за тиждень, тепер через близькість земель до господи я встигаю зробити за 2 – 3 дні. Тільки тепер я став повним господарем своєї землі; завдяки кращим врожаям у мене збільшилось грошей; є всі умови займатися тваринництвом, яке стало значно продуктивнішим і т.д.» [587, с.58].

Про кращі зразки господарювання хуторян свідчать звіти повітових землевпорядних комісій, які періодично проводили обстеження хутірських і відрубних господарств. Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хуторів 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. В цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися в середньому на суму 100-700 руб. Це хутірські господарства: Й. Студеного, В. Новака біля с. Молодаво; Ф. Бача, Й. Бачовського біля с. Жорнова; С. Горбового (хутір Марковщина); В. Воляника (хутір Діброва). Відрубні господарства: Й. Кудрни (с. Боцанівка); І. Михаловського та І. Коларжа (с. Ульбарів); К. Лоукотки та В. Берана (с. Озирко); А. Вотави (с. Спасів); А. Гаврилюка та А. Морозова (с. Пашиха) [110, арк. 319-343].

В. Русецький у доповідній записці Новоград-Волинській повітській землевпорядній комісії звертав увагу на те, що з 55 обстежених хуторів у шести волостях повіту в 11-ти ведеться багатопільне землеробство та впроваджуються більш передові методи господарювання. Це хутори з площею земельних ділянок від 7 до 14 дес. У Городницькій волості с. Лучиці – М. Костюка, Д. Антонюка, Н. Супрунчука; біля урочища Глибокий Рів – Є. Калашника, С. Голяченка. У Корецькій волості с. Олексіївка – В. Горжемського, Й. Трешковського; Старо-Корецьке

сільське товариство – Г. Павловського. У Жолобенській волості при с. Стопи – І. Якимчука та с. Закриниччя – Д. Якимчука. За ефективністю господарювання виділявся хутір В. Ковальова, члена 2-го Желтянського товариства, утворений 1904 р., який мав площу землі – 12 дес.

На інших 44 хуторах застосовувалася архаїчна трипільна сівозміна. Обробіток ґрунту проводиться звичайними плугами, але в хуторах Жолобинської волості майже всюди використовуються прості сільськогосподарські машини: соломорізки, віялки, молотарки, сортувальні. Використовували в якості добрива гній. Хуторяни, крім землеробства, займалися додатковими підробітками, виходячи з місцевих умов. Так, у Городницькій волості вони знаходили собі роботу на обробці лісових матеріалів, у Корецькій – на цукровому заводі; у Рогачівській – на скляних, фарфорових і паперових заводах [110, арк. 391, 392].

Ефективно господарювали хуторяни 3-го Краснянського товариства Рогачівської волості, в яке входило 12 господарств (майже всі вони колишні чиншовики, і купили хутори частково для себе, частково для синів). Серед них наводимо опис господарювання Я. Камінського, площею в 9 дес., як і у переважній більшості господарств хуторян. Сівозміна була трипільна: вирощували жито, ячмінь, гречку, овес, картоплю. Обробіток ґрунту проводився простими знаряддями, а на удобрення – використовували гній. Але найбільшу увагу господар надавав якості насіння, і завдяки цьому врожаю вистачало на власні потреби і для продажу. В господарстві утримували 5 свиней покращеної породи, яких відгодовували відходами, а перед забоєм або реалізацією утримували на ячмені. Окрім того, у господарстві були 3 корови покращеної породи, але молочна продукція не продавалася [110, арк. 394].

Матеріали дослідження економічного стану хутірських і відрубних господарств показують, що об'єднання функцій власності, праці та управління в одній особі, ставало одним з дійових шляхів до підприємницької діяльності селян, більш ефективного ведення

сільськогосподарського виробництва. Фермер, отримуючи засоби виробництва у приватну власність, мав значні стимули для підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, дотримання вимог технології виробництва, введення інновацій. Безпосередня відповідальність за результати діяльності, добробут сім'ї робило селянські (фермерські) господарства більш стабільними, гнучкими, пристосованими до функціонування в ринкових умовах.

З усіх регіонів України еволюція селянських господарств фермерським шляхом, їх капіталізація найбільш інтенсивно відбувалась на Півдні, де питома вага дворянського землеволодіння була найменшою порівняно з Правобережжям і Лівобережжям. І хоча селянські господарства губерній Південно-Західного краю повільніше втягувались у виробництво продукції на ринок, у цьому регіоні також розвивалися високорентабельні господарства. Вони нарощували виробництво зерна, цукрових буряків, картоплі, хмелю на ринок. За обсягом прибутку з десятини землі вони наближались до великих поміщицьких. Так, у маєтках братів Терещенків прибуток з десятини пшениці становив 27 руб., у заможних селянських господарствах Волинської губернії – 25,5 руб. [569, с.82].

Всі ці процеси в сільському господарстві викликали розширення внутрішнього ринку. Селяни, які поселились на хуторах і відрубках, виявляли великий попит на землю, сільськогосподарські машини, побутові товари. Це, зокрема, підтверджує значне зростання кількості ярмарків, які були одними з основних місць збуту сільськогосподарської продукції.

Проте індивідуальне ведення господарства в той час мало і свої негативи: нестача коштів для придбання передової техніки, насіння, відсутність у належному обсязі об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, навчальних, лікувальних, торгівельних і побутових закладів); тяжка праця всієї родини господаря. Типовим в цьому плані є господарство Я. Бродецького – ферма «Леонівна» біля с. Улашанівка Острозького повіту Волинської губернії. З вирощеного врожаю господар продавав щорічно

продукції на суму 1024 руб. Крім цього, продавав щорічно худоби на суму 1474 руб. Чистий прибуток становив 1162 руб. Як зазначав у своєму обстеженні С. Дзянотт де Кастелятті, прибутковість господарства могла бути більшою. Причина в тому, що землеробство велося по трипільній системі, третя частина полів знаходилася під паром, господарство не мало добрих, і в достатній кількості, кормів, не виробляло достатньої кількості гною, лише менша частина полів підживлювалася гноєм і тому господар отримував низький врожай. Господар мав поверхову уяву про сівозміну, нові прогресивні методи господарювання. «Звертає на себе увагу лише величезна працездатність господаря і його сім'ї, яка важко працює, але до числа підприємливих людей господаря віднести не можна» [110, арк. 689].

У жорстких умовах конкуренції не всі селяни змогли успішно включитися в економічне життя. Однак найбільш трудолюбивим з них, найпідприємливішим це вдалося. У радянській історіографії заможний селянин, підприємець розглядався у негативному світлі – здебільшого як людина, сповнена прагнення збагачуватися. Однак оминалася та обставина, що прибуток, багатство досягалися, у переважній більшості, копіткою працею селянської родини. Необхідність зміцнювати своє господарство спонукала селян поряд з працею в землеробстві і тваринництві займатися різними ремеслами і промислами, вишукуючи додаткові джерела отримання прибутків.

Отримання прибутку виробником тієї чи іншої продукції залежало від багатьох факторів. Одним з головних – наявність ринків збуту і їх місцезнаходження (чим ближче, тим вигідніше). Зрозуміло, що чисельними споживачами продуктів харчування були міста. На початку ХХ ст. на околицях Києва функціонували 5 великих молочних господарств або ферм, що спеціалізувалися виключно на молочній справі. Середніх же господарств із добовим надоєм молока до 20 відер, було не більше п'яти, з них кращі – Сингаївського на хуторі Бузовка та Бакуновського в містечку Броварах. Крім того, у передмісті Києва було до десятка малих молочних ферм, що

розташувалися ближче до пасовищ, переважно на Куренівці, Лук'янівці, Шулявці. Надійними постачальниками молока для Києва були селянські господарства сіл Київської й Чернігівської губерній. Із цих сіл щодня надходило на київські ринки від 1200 до 1500 відер молока й від 10 до 25 відер вершків, а також сир і масло [304].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що впровадження підприємництва в сільському господарстві українських губерній другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося під впливом реформ 1860–70-х рр., зокрема – селянської та столипінської аграрної реформ, які проводилися в Російській імперії.

У ході реформувань відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли розвитку підприємництва. Незважаючи на те, що царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням.

Посилилися процеси впровадження підприємництва, більш ефективного господарювання в селянських господарствах нового типу (хутірських і відрубних) у ході столипінської аграрної реформи. Товаризації селянських господарств сприяли їх переорієнтація на прибуткові галузі рослинництва і тваринництва, підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство більш прибутковим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали, в основному, підприємливі землевласники-

дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки.

Сільське господарство українських губерній набуло комерційного характеру, більш чіткою стала спеціалізація окремих регіонів, що орієнтувались на ринок. Зокрема, в губерніях Південно-Західного краю найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю: на Лівобережжі – картоплі, тютюну, конопель, на Півдні йшло витіснення скотарства товарним зерновим господарством.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки інтенсифікації сільського господарства, більш ефективному використанню земельних ресурсів, розвитку і поширенню підприємництва, Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, яка становила значну частину загальноросійського експорту. У 1912 р. з 651 млн. пудів хліба, який вивозила Російська імперія, близько 43 % постачала Україна [501, с.92].

3.2. Підприємництво в сільській промисловості

З середини XIX ст. в Україні почала формуватися регіональна економічна спеціалізація. Південь, Південний Схід ставали індустріально-аграрними центрами, а Західний край – аграрно-індустріальним. Виходячи з аналізу історичних джерел, які висвітлюють промисловий розвиток губерній Південно-Західного краю в пореформений період, можна виділити як загальні тенденції, що були характерні українським губерніям в цілому, так і виокремити низку особливостей становлення і поширення підприємництва у промисловості, що були властиві даному регіону.

Специфіку і галузеву структуру діяльності промислових підприємств Київської, Подільської і Волинської губерній визначали природно-кліматичні та організаційно-економічні чинники. Хоча в другій половині

XIX ст. в економіці краю, як і раніше провідна роль належала землеробству, разом з тим набувала розвитку переробна промисловість. Як показало дослідження, промислові підприємства знаходилися переважно в сільській місцевості і переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини.

Особливістю розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях було створення переробних підприємств в поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян. На селі почала формуватися нова соціально-економічна структура, яка включала в себе поміщиків-підприємців, селян-підприємців і купців. Зазначимо, що їх господарська діяльність проводилася не в замкненому просторі, а з розвитком ринкових відносин була взаємопов'язана з містом. Тому в дослідженні наводимо приклади підприємництва на промислових підприємствах міст і залізничному транспорті, що впливало і на розвиток сільської промисловості.

Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту і забезпечувала насичення сільських районів через ринки промисловими товарами. Автором підраховано, що обсяги промислового виробництва у досліджуваних губерніях зросли майже у 15,5 разів з 25 275 453 руб. у 1861 р. до 391 319 127 руб. у 1911 р., переважно за рахунок сільської переробної промисловості [149; 150; 151; 198,с.60-62; 181; 169]. Цьому сприяли, великою мірою, промисловий переворот, створення транспортної мережі і, зокрема, залізничного транспорту, врахування потреб ринку та жорстких умов конкурентної боротьби. Дедалі більшого розвитку набували ринкові виробничі відносини, сільське підприємництво.

На відміну від інших регіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях провідну роль в розвитку промисловості, інтенсифікації виробництва відігравали сільські підприємці. Основою соціально-економічного розвитку губерній були маєтки поміщиків-підприємців і господарства заможних селян-підприємців, які власність на землю зуміли

використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у промисловості, переробляючи її.

З метою отримання надлишкової додаткової вартості підприємці запроваджували на своїх підприємствах нову техніку і передові технології, добивались підвищення продуктивності праці вище середнього рівня, що існував у певній галузі виробництва. Внаслідок цього вартість товарів, вироблених на цих підприємствах, була нижча середньої ринкової вартості, що давало можливість капіталісту одержувати не тільки звичайну додаткову вартість, а й так звану надлишкову додаткову вартість. Саме цей чинник, враховуючи й природно-кліматичні умови, спонукав підприємців Київської, Подільської і Волинської губерній до прискорення промислового перевороту.

Аналіз статистичних відомостей того періоду показує, що майже для всіх галузей промисловості було характерним збільшення обсягів виробництва і зростання продуктивності праці. Наведені дані свідчать про розширення підприємницької діяльності в губерніях краю у сфері переробки продукції рослинництва, яка характеризувалася найбільшими обсягами промислового виробництва.

Проаналізувавши основні показники розвитку промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861, 1901, 1911 рр. можна констатувати про збільшення обсягів виробництва [149; 150; 151; 174; 180; 193, с.76,77; 198, с.60-62; 181, с.37-53; 169]. Найбільші обсяги виробництва були досягнуті в Київській губернії. Так, 1911 р. в губернії було вироблено промислової продукції на суму 232 757 800 руб.[150; 198, с.60-62], що на 215 098 399 руб., або в 13,2 разів більше, ніж 1861 р. У Подільській губернії 1911 р. було вироблено промислової продукції на суму 105 445 134 руб., що на 101 723 575 руб. або в 28,3 разів більше, ніж 1861 р.[149; 182]. Найменші обсяги промислового виробництва відмічалися у Волинській губернії. Так, у звіті губернатора П. Грессера відзначено, що 1871 р. промисловість була розвинута слабо з причини нестачі капіталів,

відсутності залізниці і підприємливості населення. За виключенням незначної кількості фабрик, які знаходилися переважно у Заславському повіті у маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувались переробкою сільськогосподарської сировини. Така продукція йшла тільки для задоволення потреб місцевого населення [10, арк. 127]. З часом розвиток ринкових відносин, заснування більш прибуткових виробництв давало можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – в губернії було вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб. або в 13,6 разів більше, ніж 1861 р.[151; 169] .

Обсяги промислового виробництва в губерніях краю зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності (табл. 3.6).

Таблиця 3.6.

Динаміка зростання виробництва цукрової, борошномельної і винокурної промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях (за даними 1861 і 1911 рр. – у руб.)[150; 198; 149; 181; 151; 169].

Назва губерній	Цукрова промисловість		Борошномельна промисловість		Винокурна Промисловість	
	1861	1911	1861	1911	1861	1911
Київська	12355501	176939625	86949	22517000	2036983	24779759
Подільська	910882	85860352	–	6937659	1855286	6262775
Волинська	1277321	12272000	–	23013864	1263139	6358414
Разом	14543704	275071977	86949	52468523	5155408	37400948

А це, в свою чергу, свідчило про активізацію підприємництва, вміння і здатність значної частини промисловців краю в нових економічних умовах набувати підприємницького хисту, відчуття ринкової кон'юнктури, що давало можливість налагодити виробництво найбільш прибуткової продукції. Саме в цих галузях і, особливо у цукровій – відбувалися зрушення, які змінювали характер виробництва, надаючи йому рис великої капіталістичної промисловості. Внаслідок технічного оснащення, промислових криз, акцизної політики уряду йшов процес вимивання слабких підприємств з одночасним нарощуванням виробництва продукції більш економічно потужними. Помітно зростала продуктивність праці. Характерними ставали нові організаційні форми виробничої діяльності: створення пайових товариств, акціонерних компаній, монополій.

На основі статистичних відомостей автором підраховано, що продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2% або 19 786 061 руб. у 1861 р., 81,6% або 164 539 774 руб. у 1901 р. і 93,2% або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Так, у Київській губернії 1911 р. в цих галузях було вироблено продукції на суму 224 236 384 руб., що складало 96,3% загального обсягу промислового виробництва губернії. У Подільській губернії 1911 р. підприємства цих галузей виробили продукції на суму 99 060 786 руб., що складало 93,9% загального обсягу промислового виробництва губернії. Відповідно у Волинській губернії 1911 р. в досліджуваних галузях обсяг виробництва склав 41 644 278 руб. або 78,3% всього промислового виробництва губернії.

Цукрова промисловість на теренах Правобережжя стала розвиватися в середині XIX ст. До цього цукор у Російській імперії був виключно імпортом і коштував дуже дорого. Але вже у 30-х рр. XIX ст. в українських губерніях налічувалося 6 цукроварень. Виробництво цукру складало більше половини загального фабрично-заводського виробництва Київської, Подільської і Волинської губерній: у 1861 р. – 57,5%, у 1871 р. – 66,2%, у

1901 р. – 60,9%, у 1911 р. – 70,3% [149; 150; 151; 10, арк. 117; 173; 180; 193; 198; 182; 169]. У цукровій промисловості обсяг виробленої продукції зріс з 14 543704 руб. у 1861 р. до 275 071 977 руб. у 1911 р. або майже в 19 разів. Виходячи з цього, Південно-Західний край на основі бурякосіяння став головним цукробуряковим районом Російської імперії. Тут активніше, ніж в інших районах, проходив процес промислового перевороту в цукровій промисловості. Це сприяло концентрації виробництва, централізації капіталів та робочої сили. У губерніях краю зосереджувалася найбільша кількість цукрових заводів і вони були найбільш потужними у порівнянні з підприємствами інших галузей промисловості краю.

Перше місце за обсягами виробництва цукру в Україні займала Київська губернія. Тут зосереджувалось найбільше заводів, на яких працювало майже 50% робітників усіх цукрових підприємств України. 1913 р. в губернії було вироблено цукру на 167 616 734 руб., що майже у 14 разів більше ніж 1861 р. Найвищі темпи зростання виробництва цукру відзначаємо у Подільській губернії. Якщо 1861 р. на цукрових заводах було вироблено цукру на 910 882 руб., то 1911 р. обсяг його виробництва становив 85 860 352 руб. або в 94 рази більше, ніж 1861 р.

У Волинській губернії на кінець XIX ст. серед промислових підприємств також домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед губерній краю. Зокрема, у 1886 р. в губернії діяли 1064 промислові підприємства, на яких було вироблено продукції на суму 13 419 894 руб. З них 12 заводів виробили цукру на суму 6 324 285 руб., що склало майже половину всього промислового виробництва [78, арк. 16, 17]. 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12 272 000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж 1861 р. [10, арк. 6; 169].

З метою збільшення обсягів виробництва на основі підвищення продуктивності праці підприємці вкладали значні кошти в реконструкцію вже діючих цукрових заводів, а також будували нові механізовані підприємства. На багатьох цукрових заводах використовувалась передова

для того часу техніка, зростала механізація виробництва. Наведемо ряд прикладів [242].

Так, потужний Київський цукровий завод, заснований 1869 р. у 1913 р. належав товариству і був обладнаний 23 паровими і газовими двигунами загальною потужністю 518 к.с. та 14 котлами. Річне виробництво цукру становило 2 287 000 руб. На заводі працювало 1300 робітників. Григорівський цукровий завод Київського повіту, побудований 1884 р., перебував у власності товариства. В устаткуванні завод 1913 р. мав парові машини–двигуни потужністю 832 к.с., 11 котлів Меньє та 2 – Фіцнер-Гампер. На заводі працювали 1513 робітників, було вироблено за рік більше 1 500 000 пудів цукру.

Товариство Корюківських цукрових заводів було власником Лебединського заводу Чигиринського повіту, на якому працювало 1325 робітників. Обсяг виробництва цукру досяг 1913 р. 2 000 000 пудів. Устаткування заводу складалося з потужних машин-двигунів (1 118 к.с.). Киселівський цукровий завод Звенигородського повіту, власником якого було також товариство, мало великі обсяги річного виробництва (1 315 633 пудів). Завод засновано ще 1869 р. В устаткуванні підприємства були парові і нафтові двигуни загальною потужністю 585 к.с. і 10 котлів.

Подібні приклади знаходимо і досліджуючи стан механізації цукрового виробництва в Подільській і Волинській губерніях. Зокрема, потужний Ялтушковський цукровий завод Могилівського повіту, заснований 1871 р. (власник – товариство) 1913 р. виробив 1 500 000 пудів цукру. Устаткування заводу складалося з парових машин потужністю 443 к.с. і 9 котлів Меньє.

Вендичанський цукровий завод Могилівського повіту, заснований 1894 р. власником якого теж було товариство, обладнали паровими двигунами потужністю 825 к.с. і 9 котлами Меньє. Гніванський цукровий завод Вінницького повіту, побудований 1877 р., станом на 1913 р. мав 4 парових і 6 електричних двигунів загальною потужністю 1 050 к.с. та 24

котли. На заводі працювало 2 464 робітники, які виробили за 1913 рік 727 456 пудів цукру.

Досконало для свого часу був обладнаний і потужний Житинський рафінадний завод Ровенського повіту Волинської губернії, заснований 1879 р. Правління акціонерного товариства, яке було власником заводу, знаходилось у Варшаві. Обладнання підприємства складалося з 6 парових і 15 електричних двигунів загальною потужністю 800 к.с. і котлів загальної площі нагріву 1 230 кв. м. На заводі 1913 р. вироблено 1 200 000 пудів цукру.

Не тільки товариства, а й окремі власники цукрових заводів намагалися будувати і покращувати технічне оснащення своїх підприємств. Так, графиня М. Браницька у власності якої були, станом на 1913 р. Кожанський, Ольшанський, Саливонківський і Шамраєвський цукрові заводи в Київській губернії, граф Й. Потоцький – власник Клембівського, Корецького, Кременчукського і Шепетівського цукрових заводів у Волинській губернії з метою отримання великих прибутків вкладали значні кошти в обладнання своїх підприємств машинами, котлами та іншою технікою.

Будували підприємства і впроваджували ефективні технології виробництва і підприємливі Терещенки. Зокрема, у 1879-1880рр. за їх замовленням відбулася доставка обладнання для цукрових заводів машинобудівного заводу «Шкода» (Богемія) та Акціонерного товариства виробництва машин у Празі [36; 37; 38].

З метою підвищення прибутковості промислового виробництва підприємці з одного боку, скорочували невигідні виробництва, а з іншого – концентрували капітали у найбільш прибуткових галузях промисловості. Хоча в досліджуваних губерніях значна кількість промислових підприємств були дрібними, загальні процеси концентрації виробництва торкнулися і цього регіону, переважно у цукровій промисловості. Загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х рр. XIX ст. зменшилася з

247 до 153, а робітників, навпаки, збільшилося з 38 тис. до 78 тис. Виробництво цукру на заводах зросло в 14 разів і становило 84 % виробництва всієї Російської імперії [488, с.189].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу в різних галузях промисловості створювалися об'єднання капіталістів – монополії, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність. Підприємці використовували монополії для контролю ринку, для підтримання високих цін на свої товари та максимального зниження цін на потрібну їм сировину і одержання надприбутків. У дореволюційній Росії синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Продаруд» та синдикат цукрозаводчиків охоплювали головні галузі промисловості імперії, в т.ч. і України.

У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат [*, с.501], основним завданням якого було не допускати зниження цін на внутрішньому ринку. Цукрозаводчики, як і раніше, вважали, що краще зазнавати збитків, вивозячи цукор за кордон, зате підтримувати високі ціни на внутрішньому ринку. За рішенням синдикату цукор потрібно було вивозити незалежно від того, які ціни на цукор складуться на закордонних ринках. Умовами передбачалось вивозити за кордон 25 % загального обсягу виробництва цукру, а припинити вивіз цукру за кордон учасники синдикату могли тільки в тому випадку, «коли ціна цукру на Київській біржі дорівнюватиме 4 руб. 50 коп. за пуд». Передбачався порядок розподілу виручки за проданий за кордон цукор: «Виручені від продажу цукру гроші будуть розподілятися між власниками всього цукру відповідно до доставленої кожним з них кількості». Були визначені й засоби покарання за невивіз цукру обумовлений угодою час у вигляді виплати неустойки у певних розмірах в залежності від терміну затримки [547, с.111].

* Синдикат – одна з форм монополістичних об'єднань, яка характеризується тим, що розподіл доходів, закупка сировини і реалізація виробленої продукції здійснюється через єдину збутову контору. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність, тому вони домовляються про єдині ринки збуту і ціни [396, с. 501].

Однак, вивіз цукру у великих кількостях за низькими цінами знижував можливі прибутки цукрозаводчиків. У зв'язку з цим йшла гостра боротьба всередині синдикату за зменшення кількості вивозу і за збільшення норм виробництва цукру, що при монопольних цінах на внутрішньому ринку повинно було дати великі прибутки [146, арк. 131].

Поряд з цим утворення синдикату погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Вони були вимушені збувати буряки тільки на визначені заводи по наперед встановлених, занижених цінах. Але найбільша шкода від вивозу цукру за кордон і отримання високих цін на цей продукт на внутрішньому ринку в тому, що цукровий ринок заповнювався сурогатами (дешевими штучними солодкими речовинами виробленими в Німеччині). Робітники і селянська біднота вимушені були отруювати свій організм, зате цукрові магнати одержували гарантовані прибутки.

З середини 60-х рр. XIX ст. в цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. Так, у 1913-1914 рр. за підрахунками автора з 148 цукрових заводів, які працювали в губерніях Південно-Західного краю, власниками 93 (майже 70 %) – були товариства [242]. За архівними даними 1916 р. у Волинській губернії власниками 9 цукрових заводів з 15 були товариства [109, арк. 13-15]. Створення об'єднань підприємців-пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужних підприємств (будівництва, технічного оснащення) необхідні були значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання були більш стійкими в конкурентній боротьбі.

Найбільші прибутки отримували підприємці, яким вдалося створити потужні механізовані підприємства, запровадивши більш прогресивну для того часу технологію виробництва. Більшість з них знаходилась у Київській губернії. Для аналізу використовуємо відомості за 1913 р. [242; 220, с.258-314].

Вміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, власників кількох цукрових заводів. Так, Тульсько-Черкаське

Товариство цукрових заводів (власник заводів: Черкаського – Київської губернії, Тульського – Тульської губернії; Михайлівського і Воронежського – Чернігівської губернії та Боровського лісопильного заводу Могилівської губернії) було найбільшим виробником цукру не тільки у Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво складало 8 660 716 руб. – це майже стільки, скільки виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії 1895 р. На заводі працювало 2 800 робітників у три зміни. Завод був обладнаний 6 паровими, 25 електричними двигунами загальною потужністю 700 к.с. Прибутковому веденню виробництва сприяла злагоджена робота команди підприємців. До складу правління Товариства, яке знаходилося в м. Києві, входили: голова – Б. Ханенко, члени – Н. і Ф. Терещенко, В. Ханенко і М. Шестаков. Управляючим Черкаським заводом працював А. Бударін, зав. технічною частиною Н. Тобілевич, управляючим справами і комерційною частиною П. Виноградов. Товариство – власник мало склади продукції в Москві, Орлі, Самарі, Томську, Владивостоку.

Товариство Корюківських цукрових заводів було власником заводів: Лебединського – Київської губернії, Корюківського і Орловсько-Спаського – Чернігівської губернії і Заливанщинського – Подільської губернії, який був у оренді в Александрівського Товариства цукрових заводів. Зокрема, на Лебединському цукровому заводі працювало 1325 робітників, вироблялось 2 млн. пуд. рафінаду в рік. Александрівському Товариству цукрових заводів належали заводи: Матусовський і Райгородський – Київської губернії, Новоселецький – Волинської губернії, Старинський – Полтавської губернії, Одеський – Херсонської губернії. Крім того, Товариство ще орендувало Заливанщинський цукровий завод у Подільській губернії. До складу правлінь обох товариств входили: С. Рафалович, А. Френкель, А. Покотілов, А. Гольденберг, А. Добрий.

Потужним виробником цукру був Київський цукрово-рафінадний завод, який належав Товариству (до складу його правління входили:

Р. Раузер, П. Скорделі, Р. Столенверк, В. Васильєв, І. Каленський). На заводі працювало 1300 робітників. Досягнуто обсягів річного виробництва цукру на суму 11 435 000 руб. Товариство Григорівського цукрового заводу, який знаходився в с. Григорівка Київського повіту, теж отримувало великі прибутки. До складу правління входили: Д. і М., Г. і С. Зайцеви, А. Бродський. На заводі працювало 1513 робітників. Товариство мало склади, розташовані в Києві, Кременчузі, Катеринославі, Ашхабаді, Баку, Єкатеринбурзі, Самарі і Саратові.

У Київській губернії отримували прибутки в цукровиробництві Товариства, правління яких знаходилося за межами губернії, зокрема, у Москві. Так, акціонерне Товариство Мар'їно–Городищенського цукрового заводу мало у власності Городище-Пустоваровський і Мар'їно-Городищенський цукрові заводи, які виробляли в рік майже 1 млн. пуд. цукру. Товариству Федорівських цукрових заводів у м. Бердичеві належали цукровий і рафінадний заводи. Основний капітал становив 1 млн. руб. Зокрема, на рафінадному заводі працювало 825 робітників, які виробляли у рік 1 400 000 пудів рафінаду.

У Подільській губернії підприємницький хист, вміння отримувати прибутки виявляли Товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могілянського цукрових заводів, яким належало по два заводи. До складу правлінь входили: Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів – А. Горовиць, В. Олтаржевський, Д. Пучков, К. Іздебський, Г. Єнні і К. Вислоцький; Товариства Тростянецького цукрового заводу – Е. і К. Солакрупі, А. Мортюре, Геберт і Г. Тронкуа; Товариства Могілянського цукрового заводу – І., С. і П. Гепнер, Ф. Захерт, Г. Сліозберг.

Великі капітали у цукровиробництві отримували Товариства цукрових заводів: Ялтушковського (м-ко Ялтушков Могилів-ського повіту); Гніванського (поштова ст. Гнівань Вінницького повіту); Городокського (м-ко Городок Кам'янець-Подільського повіту); Корделівського (с. Корделівка

Вінницького повіту); Могилянського і Красносілківського (с. Могильно, м. Сальково, с. Красносілка Гайсинського повіту). Найбільшим серед них був Ялтушковський цукровий завод, на якому працювало 1000 робітників. Вони виробляли в рік 500 000 пудів цукру піску і 1 000 000 пудів рафінаду. До складу правління, яке знаходилося в м. Києві, входили: М. Зайцев, Л. Френкель, А. Бродський. Основний капітал становив 1 400 000 руб.

Прослідкуємо історію та складові отримання прибутків Корделівського цукрового заводу, який був заснований 1840 р. одним із перших на Поділлі. У 90-х рр. XIX ст. організовано Товариство цукровиків «Корделівка», яке було в значній економічній залежності від іноземців. Німецький підданий В.М. Рау володів майже третиною всіх паїв і такою ж кількістю голосів. Власники заводу збільшували власні й орендовані плантації цукрових буряків, удосконалювали процес виробництва, що сприяло зростанню їх прибутків. 1909 р. під цукровими буряками було зайнято понад 1700 дес. Землі [125, арк. 211]. Лише за один рік, з 1 березня 1904 р. по 1 березня 1905 р. підприємці одержали 199,7 тис. руб. прибутку, 60 тис. руб. дісталось іноземцю Рау. Великі прибутки одержували власники заводу шляхом жорстокої експлуатації робітників і селян на плантаціях, за рахунок заниження заробітної плати, високих штрафів та використання дешевої сировини. На заводі не дбали про техніку безпеки праці, про що свідчать довгі списки в книзі потерпілих внаслідок нещасних випадків.

У Волинській губернії найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (м. Городище Ровенського повіту). Власник – Акціонерне Товариство. До складу правління, яке знаходилося у м. Варшаві, входили: Р. Суермонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллиш, В. Гассель, О. Веркентни, Л. Панненко, І. Голинський. На заводі працювало 780 робітників, вироблялось 1 200 000 пудів рафінаду. Річне виробництво складало 5 500 000 руб.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі

правлінь кількох Товариств цукрових заводів з метою отримання великих прибутків. Зокрема, М. Зайцев був членом правлінь Товариств цукрових заводів: Григорівського у Київській губернії, Вище-Олчедаївського, Барського, Калинівського, Ялтушковського у Подільській губернії; Б. Зайцев – Барського і Калинівського у Подільській губернії; Л. Френкель – Джуринського, Вище-Олчедаївського, Калинівського, Ялтушковського у Подільській губернії; А. Френкель – Корюківського (товариству належали цукрові заводи: Лебединський в Київській губернії, Корюківський і Орловсько-Спаський в Подільській губернії, Заливанщинський в Подільській губернії, який орендувало Олександрівське товариство цукрових заводів), Олександрівського (товариству належали цукрові заводи: Новоселицький у Волинській губернії, Матусовський і Райгородський у Київській губернії, Старинський у Полтавській губернії і Одеський у Херсонській губернії), Степанецького у Київській губернії.

К. Ярошинський входив у склад правлінь товариств цукрових заводів Гніванського, Корделівського, Чарноминського у Подільській губернії; М. Гальперін – Ходорковського, Бугаївського, Скоморошського – у Київській губернії; М. Гальперін – Ходорковського, Скоморошського, Цибулівського – у Київській губернії; А. Добрий – Корюківського (товариству належали цукрові заводи: Лебединський в Київській губернії, Корюківський, Орловсько-Спаський і Заливанщинський в Подільській губернії), Олександрівського (товариству належали цукрові заводи: Новоселицький у Волинській губернії, Матусовський і Райгородський у Київській губернії, Старинський у Полтавській губернії і Одеський у Херсонській губернії), Кашперівського – у Київській губернії.

М., І.М. і К. Закси разом з М. Філіповим були співвласниками Киселівського і Ярошевського цукрових заводів Звенигородського повіту Київської губернії і членами правління Киселівських цукрових заводів. У 1913 р. на Киселівському цукровому заводі працювало 1005 робітників, вироблено цукру – піску 386 354 пуди , рафінаду – 929 279 пудів

Найбільш підприємливим індивідуальним власникам також вдалося створити прибуткові підприємства. Середина 40-х рр. XIX ст. стала поворотною в розвитку цукрової промисловості губерній Південно-Західного краю – починалася технічна модернізація заводів, яка потребувала значних коштів і була під силу тільки багатим підприємцям. Серед небагатьох тогочасних цукровиробників, які сприяли інтенсифікації виробництва і покращенню якості продукції особливе місце належить графу О. Бобринському. На початку 40-х рр. XIX ст. на його заводах були введені паровики, парові машини і сік уже випарювався у відкритих казанах паром, а згущення сиропу проводилось у вакуум-апаратах; наприкінці 1840-х рр. запроваджено центрифуги. Цукру вироблялось на заводах О. Бобринського з берковця в 12 пудів біля 20 фунтів, а на інших – тільки 8 фунтів [660, с.160]. На початку 40-х рр. XIX ст. заснували промислову фірму брати Яхненки і Симиренко, що існувала до 80-х рр. XIX ст. Вони першими в Україні збудували парову цукроварню. Парові заводи у порівнянні з «вогневими» забезпечували вищу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції.

На початку XX ст. графам Бобринським належали 5 цукрових заводів у Київській губернії (містечко Сміла, с. Балаклія Черкаського повіту, с. Грушківка, с. Капітанівка Чигиринського повіту). Найбільшими з них були 2 заводи у містечку Сміла, на кожному з них працювало більше 700 робітників. Крім того, у Смілі вони отримували прибутки ще й від млина, на якому перемелювалось в рік 300 тис. пудів пшениці.

У 1847 р. з'явилися перші цукрові заводи у володіннях Браницьких – Вільшаній (Звенигородський повіт), Синяві та Шамраївці (Васильківський повіт), які в 50-х рр. XIX ст. перетворилися з маленьких цукроварень в потужні підприємства. Поряд зі вдосконаленням старих заводів відбувалося спорудження нових підприємств у Білій Церкві, Озерній, Кожанці, Саливінках (Васильківський повіт), Миронівці та Хохітві (Канівський повіт), Гнильці (Звенигородський повіт), Ставищах та Черепині

(Таращанський повіт). 1857 р. Р. Браницька заснувала цукровий завод у Томашполі. Поряд з сільськими та містечковими заводами Браницькі і в Києві спорудили цукровий завод на Куренівці. Ця десятка цукрових підприємств постійно вдосконалювала свою діяльність і здійснювала чималий вклад як у збагачення своїх власників, так і в розвиток промисловості краю [534, с.131-142].

Потужними виробниками цукру були підприємства, які належали землевласникам Терещенкам. Так, станом на 1913 р. на Андрушівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн. пудів цукру. О. Терещенку належав один з найбільших в краї – Андрушівський винокурно-ректифікаційний завод. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф. Терещенко. У Червоному Волинської губернії він мав у власності цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і був співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного заводів [242]. В архіві зберігаються статистичні відомості про Червоненську аеропланну майстерню, про винахід Ф. Терещенком «гибкого крыла для аэропланов» [50; 51; 52; 53].

У пореформений період важливе місце в економіці досліджуваних губерній займала і винокурна промисловість, яка характеризувалась також зростанням виробництва продукції. У цій галузі обсяги виробленої продукції зросли з 5 155 408 руб. 1861 р. до 37 400 948 руб. 1911 р. або понад 7 разів. На відміну від цукрової промисловості, у винокурній – була велика кількість дрібних підприємств. Зокрема, у Київській губернії переважали середні підприємства, у Подільській і Волинській – дрібні. Про це свідчать архівні документи навіть початку ХХ ст. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії 1912 р. працювали дрібні винокурні заводи, які належали поміщикам: Б. Билинському (с. Дзеленчи), Н. Кивецькому

(с. Коритне), Ютке (с. Юлимівка), Радловському (с. Райківці), Орловському (с. Стара Соколівка). На них працювали лише по 5 – 7 робітників [2, арк. 2].

Промисловий переворот хоч і захопив винокурну промисловість, але в недостатній мірі. Чимало заводів характеризувалися низьким рівнем оснащення. Незважаючи на це вона залишалася достатньо вигідною галуззю для підприємництва. Зокрема, у Волинській губернії з 135 заводів, які працювали 1912 р. 132 мали сільськогосподарський характер, 3 з них рахувались промисловими підприємствами і обкладались промисловим, податком. Обсяг виробленої продукції за 1912 р. становив 5 123 914 руб. (з них вивезено продукції за кордон на суму 2 806 796 руб. «В виде уплаты за спирт, в форме так называемых безакцизных отчислений, заводами получено от казны 1 076 597 руб. и при выкурке спирта в качестве отбросов получилось 21 490 846 ведер барды, идущей на корм скоту – на суму 107 454 руб.» [170, с. 43].

Винокуріння також становило важливу статтю прибутків підприємців Південно-Західного краю. У 1913 р. понад 300 з 586 українських винокурень розташовувалися саме в південно-західних околицях імперії. Тільки Браницьким належало кілька десятків винокурень. Лише хохітвянський винокурний завод щороку приносив графам 1.000 руб. чистого прибутку – це при ціні 1 руб. 75 коп. за 10-літрове відро алкогольного продукту [570, с.53]. Так, Л. Похилевич про маєток Браницьких у с. Красилівці Тарашанського повіту пише: «Фольварок владельческий очень богат хлебом. Винокурня, выстроенная в 1820 году, делает свое дело с успехом» [594, с.234].

У виноробній промисловості прибуткові заводи (середні в галузі з кількістю робітників 20 – 45) створили: у Київській губернії – К. Балашова (с. Байбузи Черкаського повіту), спадкоємці В. Врангель (с. Козацьке Звенигородського повіту), Л. Куценогий і М. Шпільберг (м. Іваньки Уманського повіту), Ф. Росцишевський (с. Коссари Чигиринського повіту), С. Мерінг (с. Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії –

княгиня М. Щербатова (м. Немирів Брацлавського повіту), А. Алтман (м. Ладижин Гайсинського повіту), князь О. Орлов (м. Чечельник Ольгопольського повіту), К. Раллі (м. Браїлів Вінницького повіту). Хороші економічні показники мали винокурні заводи, власниками яких були: Товариство Тростянецького цукрового заводу (м. Тростянець Брацлавського повіту) і Уладовське Торгово-Промислове Товариство (с. Уладовка Вінницького повіту) [242].

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для підприємців. Як свідчать статистичні відомості досліджуваного періоду, промислове виробництво борошна в губерніях краю почалося у 80-х рр. XIX ст. У Київській губернії 1861 р. працювали лише 4 борошномельних підприємства з обсягом річного виробництва 86 944 руб. і в Подільській губернії – 4 крупорушки, річне виробництво яких складало 100 000 руб. (дрібні водяні млини і вітряки у звітності 1861 р. не фіксувалися) [149; 150]. Як зазначено в архівних документах за 1860 р., у Подільській губернії в багатьох місцях облаштовані крупчаті млини, які приносять значні прибутки власникам [6]. У подальшому підприємці збільшували виробництво борошна і круп, використовуючи потужні парові машини і механізми. За період з 1861 р. по 1911 р. обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості значно зріс – з 186 949 руб. 1861 р. до 53 551 000 руб. 1911 р. [149; 150; 198; 182; 169].

У цій галузі в більшій мірі, ніж в інших, дрібне виробництво існувало поряд з великим. Більшість млинів краю, як і в інших регіонах, навіть на початку XX ст., ще залишалися дрібними за своєю продуктивністю. Так, на межі XIX –XX ст. в Україні діяло 658 великих і 5493 дрібних, з водяним колесом млинів (у це число не входили вітряки)[547, с.146]. Більша частина млинів була зосереджена в Південно-Західному краї. Автором підраховано, що 1911 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях

працювало 3 537 парових і водяних млинів, з них було лише біля 160 великих млинів з річним перемолом більше 200 тис. пуд. зерна [182; 169]. Крім цього, було ще багато вітряків і млинів, які приводилися в рух за допомогою живої тяглової сили. Зокрема, у Подільській губернії 1911 р. нараховувалось 1426 вітряків, 19 млинів з кінним приводом і 21 крупорушка [182].

Поява і поширення великих парових вальцьових млинів свідчила про товарний характер цього виробництва, тоді як дрібні водяні і вітрові млини традиційного типу забезпечували харчові і господарські потреби місцевого населення. Власники кожного з таких млинів теж намагалися отримувати бодай-якісь прибутки. Багато залежало від їх знання ремесла і вміння знайти вигоду.

На Півдні України, у степовій частині, загальна кількість борошномельних підприємств була значно меншою, однак частина серед них великих – на порядок вища. Так, станом на 1903 р. великі борошномельні підприємства Київської і Подільської губерній переробили 24 млн. пуд. зерна разом, а великі млини однієї Катеринославської губернії – 25 млн. пудів [547]. За обсягом товарного виробництва борошна серед губерній тогочасної Російської імперії – Київська, Подільська та Катеринославська займали після Саратовської друге місце. Найбільшими центрами борошномельного виробництва були: Київ і Київський повіт, Катеринослав, Катеринославський і Бахмутський повіти [165, с. 119; 121; 128]. Звичайно, між борошномелами – власниками великих млинів і дрібними – існувала жорстка конкуренція. Лише віддаленість від центрів потужного борошномельного виробництва і бездоріжжя створювали умови для існування дрібних підприємств.

Промисловий переворот у борошномельно-круп'яній промисловості характеризувався впровадженням вальцьового верстата, який прийшов на зміну примітивним жорнам. У цій галузі поряд з великими млинами, які оснащували машинами, що діяли за допомогою пари, продовжували

працювати велика кількість дрібних, які використовували енергію води і вітру, живу тяглову силу. З губерній Південно-Західного краю найбільш технічно оснащені були млини в Київській губернії. Якщо 1856 р. в губернії не було жодного парового млина, то 1913 р. працювали вже 117 великих парових млинів. Потужними капіталістичними підприємствами, з складною технікою, великим оборотним капіталом і значним виробництвом продукції були млини у м. Києві: найбільшим серед них був млин Акціонерного Товариства, в склад правління якого входили: Л. Бродський, А. Бродський, А. Гольденберг, основний капітал становив 2,5 млн. руб. На підприємстві працювало 150 робітників, річне виробництво складало 4 млн. руб., перемол – 3 млн. пудів [196, с.200].

У другій половині 80-х років XIX ст. борошномельна промисловість вступила в фазу економічної кризи. Частина млинів припинила своє існування. Виробництво борошна скоротилось. У зв'язку з цим почалися пошуки заходів до підвищення цін на хліб. У лютому 1888 р. в Москві відбувся перший з'їзд борошномелів, який обговорював питання й умови об'єднання з метою підвищення цін на борошно шляхом збільшення вивозу хліба за кордон за демпінговими* цінами. Проте лише з 1896 р. всеросійські з'їзди борошномелів стали діяти як певна організація. Вони стали визнаним союзом і були затвержені царським урядом. На четвертому з'їзді в грудні 1896 р. було обрано і виконавчий орган з'їздів – раду з'їздів [165, с. 179-182]. Так створилося ще одне об'єднання капіталістів, яке за своєю суттю було монополістичним, спрямованим на те, щоб зберегти на внутрішньому ринку монополні ціни на хліб, забезпечити якнайбільші прибутки, щоб спільно захищати свої інтереси проти трудящих та примусити державний апарат служити інтересам борошномелів.

Млин Акціонерного Товариства Я. Кельбера і синів та млин О. Сергеева виробляли продукції щорічно на суму 2 – млн. руб. кожен,

* Демпінг – (анг. – скидання) – експорт товарів за викупними цінами, тобто цінами, значно нижчими, ніж на внутрішньому і світовому ринках [396, с. 130].

перемелювали по 1,5 – 2 млн. пудів пшениці і жита. У м. Погребище Бердичівського повіту Київської губернії ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного Товариства: Д., Я. Вальденберги та І. Бермана (перемол пшениці становив 1,6 млн. пуд., річне виробництво – 1,8 млн. руб.).

По 600 – 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н. Головчинер (с. Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С. Авербуха (с. Соколець Брацлавського повіту); у Волинській губернії – І. Манковського (містечко Любар), Н. Оржевської (містечко Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту) [242].

Про розвиток млинарства свідчать, зокрема, намагання багатьох підприємливих людей Подільської губернії побудувати власні млини. В архівах будівельного відділу Подільського губернського правління за 1902 р. знаходяться справи про будівництво млинів М. Красовської біля с. Крушківці Ушицького повіту; Г. Сломовського в с. Малій Мічурці Гайсинського повіту; В. Кулика біля с. Велика Косниця Ямпільського повіту; О. Волжина в Балчанах, Ф. Юраєвича в м. Бершаді та Д. Шелоумової в с. Жабокрич Ольгопільського повіту; В. Клопотовського біля с. Кариткове та П. Захандревича в с. Роскоши Могилівського повіту; О. Тартакської біля містечка Тульчин Брацлавського повіту та ін. [142].

Багато власників мали по кілька дрібних підприємств в різних місцях, що було викликано місцевими умовами і можливостями підприємця. Зокрема, князі Ф. і Я. Радзивілли мали у власності 3 винокурні заводи і 2 водяні млини у Ровенському і Дубенському повітах. У Київській губернії Ю. і П. Гудим-Левковичі мали 3 ректифікаційні заводи у м. Київ (12 робітників), с. Зозівка Липовецького повіту (12 робітників), с. Нещерово Київського повіту (7 робітників).

Про активізацію підприємницької діяльності свідчить розмах промислового будівництва окремими підприємцями наприкінці ХІХ – на

початку ХХ ст. Зокрема, в архівах Подільського губернського правління за 1902 р. йдеться про будівництво винокурних заводів С. Кузьминського в с. Згорки, Б. Глембоцького в с. Іванківцях Літинського повіту; М. Ролієвської при с. Янківцях, В. Кузьминського при с. Нових Нетечинцях Летичівського повіту; про будівництво суконних фабрик І. Закаве та Г. Клюке у м. Дунаївцях Ушицького повіту; Порай-Кашиця в с. Свинна Летичівського повіту; вапняного заводу Е. Гойлова в с. Гедерин Балтського повіту; про будівництво шкіряних заводів А. Ковича в м. Барі, С. Барави в м. Вінниця; про будівництво миловарних заводів Б. Боцмана в м-ку Стара Ушиця, М. Харцмана в м. Проскурів [133; 134; 135; 136; 137; 138; 139; 140].

Для збільшення прибутковості своїх підприємств власники дбали про їх розширення та переоснащення. Так, фабрикант Ф. Кинцле просив фабричного інспектора дозволити збільшити приміщення його суконної фабрики, яка знаходилася в м. Дунаївці (1900 р.) [131, арк. 4].

Аналіз розвитку галузей промисловості в губерніях краю в 1861 – 1914 рр. показує тенденції щодо їх змін. Деякі виробництва припиняли своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією і т.п. Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Врахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення шляхом впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності.

Зокрема, у Київській губернії наприкінці ХІХ ст. з'явилося ряд нових потужних металообробних, механічних і машинобудівних виробництв. Якщо 1861 р. в губернії працювали лише 6 чавуноливарних і механічних підприємств та 1 підприємство землеробських знарядь з річним обсягом виробництва 508 769 руб, то в 1901 р. вже нараховувалось 25 чавуноливарних, металообробних і механічних, 2 електродвигунів і освітлювальних приладів та 1 по ремонту залізниці і пароплавів з річним

обсягом виробництва 6 253 756 руб., а 1912 р. ці підприємства виробили продукції на суму 9 648 570 руб. [150; 173; 177]. У статистичних документах також містяться дані про виникнення в Київській губернії ювелірного виробництва, типографій і літографій, кондитерських виробів, виготовлення музичних інструментів, кінно-підковних цвяхів, гімнастичного обладнання, обробки каменю (лабрадору).

На межі XIX – XX ст. нові виробництва, хоча і з невеликими обсягами, виникли і в Подільській губернії: природних мінеральних вод, виноградних вин, молочно-маслобійне, крохмальне, сірникове, типо-літографій, фотографій, каучукових штемпелів. Певні зміни відбувалися в цей період у Волинській губернії. У зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізорудного басейну припинили своє існування ряд підприємств, що виплаляли чавун з болотної руди, яка мала незначний вміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним.

Галузь виробництва поташу у пореформений період характеризується різким скороченням кількості підприємств. Якщо станом на 1861 р. у Подільській губернії діяло 6 поташних заводів, а у Волинській – 18, то 1891 р. на Поділлі вони вже відсутні, а на Волині їх кількість зменшилася до 2. Це пояснюється тим, що при виробництві скла поташ використовувався значно менше – його витісняла натрієва сіль (сода), значно дешевша, якої на одиницю продукції достатньо було меншої частки. Ця зміна зумовлена пошуком шляхів економії витрат, необхідністю зниження собівартості продукції. Подібне явище ми спостерігаємо, коли зникнення дубильних підприємств пов'язане з удосконаленням виробничого процесу: дубління шкіри стає одним з технологічних етапів на підприємстві.

Політичний фактор у значній мірі впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Збільшення обсягів його виробництва у 1861 р. (на загальну суму 389 250 руб.) пояснюється існуванням чисельної армії і державними замовленнями сукна для мундирів. Скорочення обсягів виробництва до 137 033 руб. 1891 р. пов'язане із проведеною військовою

реформою, яка передбачала скорочення армії і завершенням воєнних кампаній. Держава значно зменшила замовлення суконним підприємствам, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем з реалізацією продукції. З наближенням Першої світової війни держава знову збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. обсяг його виробництва досяг 2 400 892 руб.

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень Західного краю сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного Товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис. бочок або 9 млн. пудів портландського цементу на суму 3,42 млн. руб. в рік [170, с. 44]. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували при будівництві мостів й інших споруд Києво-Ковельської й частково Києво-Полтавської залізної дороги [303].

Про активізацію підприємництва свідчать і багато фактів виникнення наприкінці XIX ст. нових промислових виробництв на Волині. За даними 1901 р. в губернії працювали підприємства з обробки каменю (11), сушіння хмелю (3), виготовлення виробів з дерева (столярних, паркетних, меблевих – 40), дерев'яних цвяхів (1), дерев'яної маси (4), покрівельного толю (2), сірників (2), заготовок для цигарок (гільз – 2), макаронів (1), цукерок (1) [193, с.76,77].

Дослідження архівних документів свідчить про те, що в кожній губернії, виходячи з її специфічних умов, поряд з розвитком підприємництва у цукровій, винокурній і борошномельній промисловості, які займали провідне місце в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., відбувався розвиток різних його форм в інших галузях виробництва.

У пореформений період економічним центром Південно-Західного краю став Київ, збільшилася його роль у розвитку промисловості. Найбільш

розвинутими галузями промисловості у Києві були: борошномельна, цукрово-рафінадна, винокурна, а також чавунно-ливарна, машинобудівна і цегляна, що свідчило про взаємозв'язок з сільськими підприємцями, які постачали сировину для переробної промисловості і були споживачами чавуноливарної, машинобудівної і цегляної.

Головна галузь київської промисловості – борошномельна. Київ став найбільшим центром з переробки зерна. Тут працювали 9 крупних парових млинів, продуктивність яких становила 50 тис. пуд. (33 тис. пудів пшениці і 17 тис. пудів жита). Найбільші з них: акціонерного товариства «Л. Бродський» (найпродуктивніший в Росії, адже перемелював за добу до 23 тис. пуд. зерна); акціонерного товариства «Я. Кельбер», товариства Роговцова і Снежко. Далі слідували млини приватних власників: Хрякова, Яновського, Бяликса, Сергєєва, Бліндера і Яковлева [514, с.81]. З інших підприємств, які займалися переробкою продукції рослинництва, перше місце належало цукрово-рафінадному заводу Київського акціонерного товариства в передмісті Деміївка, заснованому в 1868 р. Великими прибутковими виробництвами стали тютюнові фабрики С. Когена та М. Когена.

У зв'язку з розвитком транспорту і харчової промисловості почала створюватись металообробна і машинобудівна промисловість. Підприємці, враховуючи потреби ринку і можливості міста, як кредитного, транспортного і торгівельного центру, створили акціонерні товариства, які стали власниками потужних Південно-Російського (1896 р.) та Гретера і Криванека (1899 р.) машинобудівних заводів. Річне виробництво кожного з них становило більше 1,5 млн. руб. [26, арк. 58-59].

В адміністрації Південно-Російського машинобудівного заводу (у радянській час – «Ленінська кузня») працювали: А. Рузький, І. Федорук, Б. Барашенков і Л. Бернштейн. На заводі виробляли залізничні платформи, вагони, залізні конструкції, парові машини, котли, насоси, машини і верстати для цукрових, винокурних та інших заводів. Посилуючи

експлуатацію робітників, власники заводу отримували величезні прибутки. Машинобудівний завод Гретера і Криванека (у радянський час – завод «Більшовик») поставляв на ринок також парові машини, котли, насоси, обладнання цукрових, пивоварних, лісопильних заводів, різні залізні конструкції і нафтові двигуни. Завод фінансувався німецьким банком, мав представництво у Санкт-Петербурзі.

На початку ХХ ст. швидко розвивалося виробництво на двох заводах сільськогосподарського машинобудування – товариства «Фільверт і Дедіна» (у радянський час – «Червоний екскаватор») та товариства «Унгерман і Неєдлі» [514, с.82]. Машини і обладнання для цукрової промисловості виготовляв завод Млошевського (пізніше – завод ім. Артема) та ряд інших.

У Київській губернії працювало більше, ніж в інших губерніях, механічних і чавуноливарних заводів, які мали і більші обсяги річного виробництва. У містечку Фастові з 1879 р. налагодив виробництво механічний і чавуноливарний завод, власником якого з 1900 р. також було Акціонерне товариство. В склад правління входили: Ф. і С. Брандти, О. Йордан. Брати Швайсгут з 1873 р. у містечку Ржищів Київського повіту налагодили роботу чавуноливарного, машинобудівного і арматурного заводу, який виробляв апарати для цукрових заводів, радіатори та ребристі труби для опалення паром і водою, нафтові двигуни і арматуру. Успішно працювали в цій галузі також власники чавуноливарних і механічних заводів: В. Веллер (с. Шулявка Київського повіту, 1901 р.); А. Грінберг (м. Умань, 1904 р.); І. Гроссе з сином (м. Черкаси, 1907 р.).

1877 р. у Бердичеві виникло чавуноливарне підприємство, яке виготовляло апаратуру для цукрової промисловості. 1897 р. воно стало власністю бельгійського акціонерного товариства і перетворено на машинобудівний завод під назвою «Прогрес», річне виробництво якого складало 1 млн. руб. Крім обладнання для цукрової, винокурної і пивоварної промисловості, тут почали випускати нескладні сільськогосподарські машини та парові котли. Підприємство землеробських машин і знарядь у м-

ку Біла Церква очолив В. Менцель (власником була А. Ідзьковська). У Черкаському повіті К. Балашовій належали цегельно-черепичний, винокурний і пивоварний заводи.

Поступово змінювалися і волосні центри краю. На зміну малим кустарним підприємствам приходять фабрики, розвиваються ринкові відносини. Наприклад, у Малині на початку 60-х рр. ХІХ ст. працювали шкіряний та винокурний заводи, діяли 40 крамниць, щотижня відбувались базари і п'ять ярмарків на рік. 1868 р. замість залізо-ливарного заводу, який припинив своє існування, був відкритий невеликий чавуноливарний завод. А 1871 р. на його місці засновано Малинську паперову фабрику. Засновниками підприємства стали відставний штабс-капітан Г. Доппельмайер, землевласники М. та В. Ляшкевичі, київський купець 1-ї гільдії В. Гладін, австрійський підданий, радомишльський купець 2-ї гільдії А. Себер. Асортимент паперу, який виробляла Малинська паперова фабрика, постійно розширювався. Крім цигаркового паперу, що залишався основним видом продукції, почали випускати мундштучний, обгортувальний та письмовий папір [647, с.110]. На початку ХХ ст. Малинська паперова фабрика являла собою міцне, в економічному і технічному плані, підприємство, що завоювало помітні позиції на російському та європейському ринках. Малинський папір був відзначений на міжнародній виставці в Брюсселі (1906), всеросійських виставках у Ростові-на-Дону (1908) і Єдинцях (1911).

Після реформи 1861 р. у Черкасах почала розвиватися переробна промисловість. 1870 р. в місті з'явився лісопильний завод І. Чорнобильського, пізніше – сірникова фабрика. Черкаси стали одним з головних міст транзиту лісу, який сплавляли вниз по Дніпру. 1885 р. в місті функціонувало 15 промислових підприємств, на яких працювало більш 800 робітників: 11 лісопильних заводів (Чорнобильського, Гаркавенка, Закутинського, Цейтліна та ін.); завод цвяхів Гурвича й Немеца; чавунний завод Каурових; два пивоварні заводи (1-ий – Беню й Емця, 2-й – завод Гомулка); три парові млини. У 1900 р. в Черкасах уже налічувалося 29

фабрик і заводів. На одне з найбільших в Росії підприємств наприкінці XIX ст. перетворилася тютюнова і махоркова фабрика київського купця А. Зарицького (заснована в 1878 р.), на якій працювало 356 робітників [26, арк. 61-62; 234, с.1679-1683].

Найбільш одноманітні виробництва були зосереджені в Подільській губернії з переважаючим значенням виробництв по переробці продукції землеробства. Як і в інших губерніях краю активна підприємницька діяльність промисловців була характерна для цукрової, борошномельної і винокурної галузей, що сприяло швидкому збільшенню обсягів виробництва продукції. Полем діяльності підприємців була також пивоварна, тютюнова і суконна промисловість. У цих галузях створювалися хоч порівняно дрібніші, менш потужні виробництва, але з метою отримання прибутку. У пивоварній промисловості підприємці Д. Гейден (с. Тиврово Вінницького повіту), брати Й. і А. Вахневські (м. Вінниця), Е. Юній (м. Кам'янець-Подільський) на своїх заводах досягли річного виробництва на суму 100-170 тис. руб. Л. Кляве на власному пиво-медоварному заводі у м. Проскурові виробляв щорічно продукції на суму 120 тис. руб. Крім того на орендованому заводі у с. Чернятин Літинського повіту річне виробництво складало 250 тис. руб.

У Подільській губернії прибутковим було виробництво тютюнових виробів. Найбільшими в цій галузі були фабрики, які належали В. і Ш. Берладирам (м. Балта); Е. Дунаєвському і І. Каракісу (м. Вінниця). З виробництва сукна найбільшою в губернії була ткацька фабрика у містечку Хмільник (власник Н. Гер, управляючий фабрики Б. Гер). На фабриці працювало 185 робітників, річне виробництво складало 380 тис. руб. [242].

Специфікою губернії були підземні розробки фосфоритів, що стало прибутковою справою для підприємців: К. Львова, Браїловського і Данціна (Ушицький повіт), Й. Гальперіна (Летичівський повіт). Найбільш потужним в цій галузі було Подільське промислове Акціонерне Товариство, яке

добувало фосфорити у Проскурівському і Летичівському повітах. Великі роботи по підземній розробці фосфоритів проводило також Ловичеське і Стржемишицьке Акціонерне Товариство в Ушицькому повіті [313].

У виробництві цегли, черепиці, облицювальних будівельних матеріалів спеціалізувалися Проскурівські керамічні заводи Ш. Гальперіна, засновані 1899 р. Фірмі належали цегляний, черепичний і кахельний заводи. Врахувавши попит на ринку, М. Балашова 1901 р. заснувала Маріїнський крохмальний завод у містечку Комаргород Ямпільського повіту. На заводі працювало 100 робітників, був обладнаний 2 паровими двигунами загальною потужністю 35 к.с. Річне виробництво становило 100 тис. руб. [242].

У Волинській губернії на початку ХХ ст. підприємці, враховуючи природно-кліматичні, економічні умови та стан транспортної мережі, поряд з цукровою, винокурною і борошномельною галузями, великі обсяги виробництва досягали у деревообробній, цементній, скляній, фарфоровій, паперовій і пивоварній промисловості. Важкої промисловості на Волині майже не було. Кілька металургійних заводів мали порівняно невелику потужність. За останні роки ХІХ ст. спостерігався занепад залізорудної, суконної, тютюнової, металообробної і смоляної галузей промисловості.

Особливе місце в галузі виробництва будівельних матеріалів займала промисловість з обробки дерева. Однією з форм обробки дерева, як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн. руб.) мало Акціонерне Товариство Оржевських лісопильного, паркетного і фанерного заводів с. Оржево Ровенського повіту. Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі у цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові і картонні фабрики [153].

1913 р. в губернії діяли 9 фарфоро-фаянсових заводів, на яких працювало 1740 робітників і вони виробили продукції більше ніж на 1 млн. руб.; 13 скляних підприємств, на яких працювало 2283 робітники і обсяг виробництва склав 1,5 млн. руб. З середини ХІХ ст. одним з найбільших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який був заснований ще у 1802 р. Його вироби славилися і за кордоном. З 1882 р. завод належав грецькому консулу в Росії М. Грипарі [195]. Разом з тим в Баранівці та навколишніх селах за сприяння царського уряду станом на 1913 р. в його власності було 11520 дес. землі та у власності синів Олександра, Марка, Георгія і Петра – ще 1289 дес. [233].

У скляній промисловості найбільші обсяги річного виробництва, яке сягало понад 700 тис. руб., мало Рокитинське товариство скляних заводів (с. Рокитне Овруцького повіту). Правління знаходилося у м. Санкт-Петербурзі, у складі якого працювали Ю., В. та Н. Розенберги. Ще у 1896 р. поміщик В. Охотніков на ділянці сипучих пісків, придатних для скловаріння, розпочав будівництво склозаводу, який 1898 р. став до ладу, працювало на ньому 270 робітників [26, арк. 3-4]. Пізніше заводом володіла бельгійська компанія. Поблизу підприємства побудували бараки, де жили робітники з сім'ями та будинки для інженерно-технічних працівників. В селищі були заводська лікарня, в якій працював лікар, поштово-телеграфна контора та школа, де навчалось 48 дітей. Поштовхом до швидкого розвитку селища стало прокладення залізниці Київ – Ковель. Заробітки робітників були низькими, адміністрація нараховувала численні штрафи, за рахунок чого прибутки компанії зростали.

В інших галузях промисловості губерній Південно-Західного краю, крім цукрової, високо механізованих потужних підприємств було небагато. Серед них по технічному обладнанню і обсягах виробництва виділявся цементний завод «Волинь», який вважався одним із кращих в імперії. Власником підприємства було Акціонерне товариство. Завод був

обладнаний за останнім словом науки і в ньому з успіхом застосовувався американський спосіб «обпалення» цементу в «обертальних» печах довжиною 45 - 60 м [170, с. 44]. Серед суконних фабрик найбільшою була Славутська (власник Р. Сангушко). Підприємство мало свої склади у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [171].

Поширеним на Волині було пивоваріння. Великими виробниками були пивоварні заводи: «Бергшлос» (м. Ровно, члени правління: Г., С. і Л. Писюки); «Волинь» (с. Крошня Житомирського повіту, тепер околиця м. Житомира, власник І. Альбрехт); «Славянський» (м. Житомир, власники Й. Махачек, Т. Янса) [170, с. 41].

Для досліджуваного періоду характерним було отримання прибутків у великій мірі за рахунок дешевої робочої сили. З інтенсифікацією виробництва становище робітників дедалі більше погіршувалось, не створювались відповідні соціальні умови їх праці та проживання, а також не забезпечувався їх правовий захист. Робітниче законодавство тільки зароджувалось. Користуючись безправ'ям безпосередніх товаровиробників, підприємці намагалися отримувати як найбільші прибутки. Низьку продуктивність праці роботодавці компенсували збільшенням тривалості робочого дня, з мінімальною заробітною платою. Навіть після введених урядовими законами 1890-х рр. поліпшень, робочі зміни нерідко тривали по 10, 12 чи 15 год.

Застаріле фабричне законодавство з його невиразними статтями давало можливість капіталістам порушувати його і при допомозі різних незаконних дій збільшувати робочий день. Зафіксовано факти, коли підприємці вивішували невірні годинники, подавали гудок про закінчення роботи пізніше, ніж треба було і т.д.

За відомостями багатьох архівних документів заводчики і фабриканти, власники майстерень губерній Південно-Західного краю, як і всюди в царській Росії, для отримання більших прибутків жорстоко експлуатували робітників. Підприємці продовжували робочий день, зменшували заробітну

плату, наймали на роботу найбільш відсталі маси селянської бідноти, яка погоджувалась на будь-які умови праці. Зокрема, у Кам'янці Подільської губернії робочий день на підприємствах тривав 14–15 год.; за важку роботу робітники одержували мізерну заробітну плату. Так, середньомісячний заробіток робітників гільзових і тютюнової фабрик у 1902 р. становив 6,5 руб.; на інших підприємствах плата не перевищувала 10–15 руб. на місяць. Жорстокої експлуатації зазнавало трудове населення м. Біла Церква Київської губернії від Браницьких та їх компаньйонів-орендарів Менцеля, Габовича, Кернеса, Бялика, Айзенштейна, Ніренштейна. Робочий день на їх підприємствах тривав 13–16 год. Ринок безробітних дозволяв хазяям тримати зарплату на низькому рівні [343, с.105].

Як свідчать доповідні фабричних інспекторів, на цукрових заводах Поділля були нестерпними умови праці, тіснота і бруд. Робітники працювали при високій температурі і відсутності вентиляції, через що повітря насичувалося парами та отруйними газами. Найбільш шкідливою для здоров'я була робота з вапном. Найдрібніші його частки роз'їдали очі, проникали в легені, спричиняли важкі захворювання. Подільський губернатор у своєму поданні від 25 листопада 1871 р. писав, що на деяких цукрових заводах на ґрунті тісноти та антисанітарії спалахнули інфекційні захворювання [9, арк. 23].

Інтенсивний розвиток промисловості супроводжувався експлуатацією і виснаженням природних ресурсів (корисних копалин, родючості ґрунтів, лісів) та забрудненням навколишнього середовища. Промисловці, використовуючи природні ресурси, не вкладали кошти у їх відновлення. Так, зокрема, у звіті губернатора Подільської губернії І. Мещерського за 1871 р. вказувалось на приплив іноземних капіталів у Південно-Західний край для того, щоб отримувати високі прибутки з маєтків, використовуючи місцеві родючі ґрунти і лісові масиви. Губернатор пропонував швидше прийняти заходи, зобов'язавши цукрозаводчиків використовувати на паливо не тільки дрова і вирубати ліс лише правильними просіками, періодично

відновлюючи його; для підтримання продуктивності ґрунтів увести правильну культуру вирощування цукрових буряків, застосовуючи сівозміни при достатньому удобренні [10, арк. 64].

У друкованих виданнях досліджуваного періоду наведено багато фактів використання природних ресурсів тогочасними підприємцями. Зокрема, у газеті «Волинские губернские ведомости» у повідомленнях Волинського губернського лісоохоронного комітету вказувалося, що «Вирубка лісу має спустошливий характер, так як лісова площа являє оголений пустир у маєтках Рудні-Карвинівці власника І. Чепурковського; Залізняка і Головенці власниці графині Л. Дзялинської; Шумську власниці Я. Замбрижицької Житомирського повіту» [254]. В іншому номері читаємо про подібний характер вирубки лісу «... в Бобринському маєтку Дубенського повіту власниці А. Щепківської; Олександрівському маєтку Ровенського повіту власника князя С. Любомирського; маєтку Здолбиця Острозького повіту власниці О. Кружиліної» [253].

У газеті «Подолія» від 12 квітня 1913 р. повідомлялося, що «місцеві поклади фосфоритів експлуатуються переважно орендаторами. Найбільш крупними підприємцями у Подільській губернії є: Подільське промислове акціонерне товариство, Ловичське і Стржемишицьке акціонерні товариства і анонімне товариство для експлуатації і пошуку. Ці підприємці експлуатували 1912 р. 15 копалень, на яких було зайнято 239 робітників, які добули 353 156 пуд. фосфоритів, або 88 % загальної кількості. 1912 р. експлуатувались фосфоритні копальні при с. Крутибородах, Ковалівці, Вербці-Мурованій, Летичівського повіту; Корпачівці, Джуржевці, м. Олександрівці, Клембівці, Черкасівці і Кучі Ушицького повіту; Березівці, Теклівці і Яришивці Могилівського повіту; Барбухах Проскурівського повіту [312].

4 серпня 1899 р. уповноважені товариства селян с. Северинівки Подільської губернії звернулись зі скаргою на власника маєтку і адміністрацію цукрового заводу за утиски селян у користуванні сервітутами,

вказуючи, що «ставок, який служить єдиним водопоем, забруднений заводськими відходами так, що худоба, напившись води, тут же падає» [129, арк. 1].

Підводячи підсумок відмітимо, що в досліджуваній період у Київській, Подільській і Волинській губерніях найбільшого розвитку набуло сільське підприємництво в цукровій, борошномельній і винокурній промисловості. Крім того, виходячи із специфічних умов кожної губернії, підприємці сприяли становленню нових виробництв, удосконаленню технологій, підвищенню продуктивності праці і збільшенню обсягів виробленої продукції.

Незважаючи на проросійську економічну політику самодержавства, гальмування ним розвитку ринкових відносин (вільної конкуренції, підприємницької ініціативи), недосконалість тогочасного законодавства, підприємництво, яке в ряді регіонів, в тому числі Південно-Західному краї, набрало досить широкого розвитку, сприяло перетворенню України в один з найважливіших промислових районів Російської імперії.

3.3. Приватна ініціатива у розвитку ремісництва і кустарних промислів

Поряд із процесом зростання великих механізованих підприємств у Київській, Подільській і Волинській губерніях досліджуваного періоду переважна більшість підприємств була дрібною, не достатньо механізованою, розташовувалась у селах і містечках краю. Якщо перекласти сучасною мовою, для краю був характерний дрібний і середній бізнес. Дрібні товаровиробники являли неоднорідні за складом, майновим станом і майстерністю групи людей. Серед них найчисельнішими були кустарі та ремісники. Вони як соціально-професійна категорія виникли на базі розкладу натуральної системи господарства, з появою товарно-грошових відносин.

Згідно основних засад економічної теорії під ремеслом слід розуміти «дрібне виробництво, що базується на ручній техніці при відсутності внутрівиробничого поділу праці. Найхарактернішою ознакою ремесла є виготовлення виробів на замовлення споживача. Поглиблення спеціалізації ремесла, що супроводжувалося збільшенням кількості цехів, створило матеріальні передумови для мануфактурного поділу праці» [667, с.336].

Якщо ремісники і робітники мануфактури не мали права власності на основні засоби виробництва та виготовлений продукт, то кустарі таким правом користувалися. Кустарна промисловість представляла собою дрібне товарне виробництво на ринок і базувалася на приватній власності на засоби виробництва і особистій праці кустаря [667, с.33].

Тогочасна статистика не дає повних відомостей про виробництво продукції значною кількістю дрібних виробників – ремісників і кустарів. Як зазначено в архівних джерелах, «кількісні дані про ремісників далеко неповні, тому що багато з тих, хто займався ремеслами особисто без підмайстрів і учнів, мав у тому лише засіб для існування свідомо приховував своє заняття, щоб не оформляти встановлених промислових свідоцтв» [78, арк. 16]. Це приносило вигоду від несплачування податків, доповнювало власний прибуток який завжди бажав збільшувати виробник-підприємець.

Кустарно- реміснича промисловість багатьма дослідниками сприймалася як ремесло і дрібно-товарне виробництво. Їх складно відрізняли, тому що виготовлення реманенту і різних виробів для власних потреб господарства і на ринок органи статистики не фіксували. У містах кустарні промисли мали виразні ознаки товарного виробництва. Проте навіть неповні відомості, які збирали земства, свідчать про помітну роль ремісничого і кустарного виробництва в економіці тогочасної України. Так, у 1912-1913рр. кустарно-реміснича і дрібна промисловість виробляла продукції близько 30% вартості всієї промислової продукції України [549, с. 191-192].

У законодавстві Російської імперії не було різниці між кустарями і ремісниками. Вони представляли виробників, які самостійно займалися виготовленням, обробкою та переробкою (як ручним способом, так і з використанням механічних двигунів) виробів для реалізації їх на ринку або передачі замовникам за умови безпосередньої особистої участі у виробничому процесі й можливому використанні найманої праці (не більше як трьох робітників).

При Раді з торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів навіть працювала Осблива комісія з вивчення кустарної промисловості. У 1888 році кустарно-ремісничє виробництво як галузь було визнане Державною радою, яка визначила необхідність передати його у відання Міністерства державного майна при Департаменті землеробства і сільської промисловості.

Кустарне виробництво на Україні відрізнялося від центральних районів Росії, де промисли розташовувалася поблизу великих промислових підприємств й працювали на їх відходах. В українських губерніях кустарно-ремісничє промисловість зосереджувалася переважно в місцевостях з малорозвинутою фабрично-заводською промисловістю і використовувала сільськогосподарську сировину як самостійна галузь. Вона була тісно зв'язана з сільським господарством і передусім забезпечувала його потреби.

Кустарне виробництво мало різний характер залежно від місця розташування. В Степовій частині промисли кустарів були недостатньо розвинуті там переважало сільське господарство. У Лісостепу та Поліссі промисли та ремесла були більш поширені, там виник особливий тип кустарно-ремісничєго виробництва – містечковий. Село у міру свого розвитку, а згодом переважання у ньому дрібного промислового виробництва втрачало значення сільськогосподарської одиниці і набувало рис торгово – промислового поселення – «містечка».

Представники різних станів і етносів намагалися налагодити власне прибуткове виробництво. Для прикладу, у містечку Фастів Київської

губернії працювали 2 шкіряні, 2 миловарні, 5 цегельних, кілька медоварних підприємств, 2 водяні млини, 5 крупорушок. Це були напівкустарні підприємства з кількістю 5-10 робітників. У містечку налічувалося понад 60 дворів ремісників, з них 40 шевців, 7 бондарів, 13 займалися слюсарно-ковальським промислом [234, с.575; 161, с.62, 85, 107]. 1910 р. у містечку Черняхів Волинської губернії працювало 2 млини з газогенераторними двигунами, цегельня, суконна фабрика, 5 дрібних чинбарень, пивзавод, 2 крупорушки, 3 олійні, 4 лісоскладні, 10 кузень, що виготовляли вози, плуги та інший реманент [454, с.413].

Так, у містечку Тетіїв Тарашанського повіту Київської губернії О. Доровський, який 1834 р. володів 3717 дес. землі, побудував тут гуральню, яка у 1848 р. виробляла продукції на 900 руб. 1867 р. на гуральні працювало 9 робітників і виготовлялося продукції на 7 тис. руб., у 2-х цегельнях – 14 робітників і продукції – на 1340 руб. на рік. Заможний селянин Г. Поліщук організував виробництво черепиці, яку виготовляли 4 робітники. Свічковий завод П. Сухаря виробляв продукції на 950 руб. Крім того у містечку діяли 4 водяних і 5 вітряних млинів, 3 крупорушки, які за рік переробляли 2250 пудів зерна на борошно та 13000 пудів – на крупу. У містечку проживало 1807 міщан, які займалися кравецьким, ткацьким, бондарним, столярним і гончарним промислами. Поширеним було вишивання рушників і плетіння кошиків [450, с.655].

Ці тенденції переважали і на початку ХХ ст. Так, у Волинській губернії 1901 р. понад 68 % промислових підприємств налічували до 5 робітників, у Подільській – понад 80 %. Великі капіталістичні підприємства цих губерній були переважно в цукровій галузі, але вони склали лише 1 % від загальної кількості [193, с.76,77; 180]. Враховуючи великий попит на будівельні матеріали і маючи певну підтримку земств, кустарі налагоджували виробництво цегли і черепиці. Особливо активно така робота проводилась в Київській губернії. Якщо на початок 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводів і 43 кустарних майстерні з

виробництва цементної черепиці, то протягом року виникло 13 нових цегляних заводів і 30 черепичних майстерень [178, с.93, 94].

Наявність у губерніях краю дрібних підприємств свідчило про те, що тут ще велику кількість виробничих процесів виконували ремісники і кустарі. Безперечно, вони не могли конкурувати з фабрично-заводським виробництвом, проте через ще недостатню насиченість ринку товарами їхні вироби мали попит. Промисловість була не здатна задовольнити найнеобхідніші потреби населення, та й її продукція не завжди доходила до найширших верств споживачів. Це стосувалося, насамперед, жителів населених пунктів, віддалених від ринків збуту. Крім того, ще не було налагоджено фабрично-заводського виробництва товарів повсякденного вжитку. Дрібне виробництво, на відміну від фабрично-заводського, було ближче до споживачів. Воно більш гнучко пристосовувалось до вимог ринку. Варто зазначити, що в діяльності ремісників і кустарів зароджувалось і реалізувалось індивідуальне підприємництво. Заняття тим чи іншим видом дрібного виробництва зумовлювалось потребами споживачів та ринку. Чи матиме збут продукція? Чи є умови для її вироблення? З цього виходили дрібні виробники, започатковуючи свою справу і набуваючи досвіду підприємництва – вміння отримувати прибуток.

У губерніях Південно-Західного краю протягом досліджуваного періоду розвивалися багато ремісничих спеціальностей, що свідчило про формування вміння отримувати прибуток від надання різних послуг, враховуючи на них попит. Хоча вигода від нелегкої праці реміснику була незначною у порівнянні з великим промисловим виробництвом, проте в багатьох випадках в залежності від певних умов, ремесло було необхідним для забезпечення бодай якогось достатку сім'ї. За видами діяльності ремісники умовно поділялися на 4 групи.

До першої групи відносились ремісники продовольчої сфери: пекарі, булочники, м'ясники, ковбасники, кондитери, кухарі. До другої групи – ремісники з виготовлення одягу та взуття: шевці, кравці, ткачі, кушніри,

шапошники, чоботарі. До третьої групи – ремісники, які виготовляли предмети домогосподарства з дерева, металу та інших корисних копалин: столяри, теслі, бондарі, різьб'ярі, будівельники, колісники, ковалі, слюсарі, токарі, пічники, гончарі, малярі, цеглярі, черепичники, спеціалісти з обробки каміння. До четвертої групи можна віднести ремісників, які не підходили до попередніх трьох груп: візники, годинникарі, цирульники, гравери, ювеліри, літографи, фотографи та ін.. У табл. 3.7. подаємо статистичні дані про кількість ремісників та види їх діяльності в Подільській та Волинській губерніях.

Таблиця 3.7.

Динаміка розвитку ремісництва в Подільській та Волинській губерніях протягом 1891 р., 1901 р., 1911 р.[179; 180; 182; 167; 169].

п/п	Групи ремісників	Подільська губернія			Волинська губернія	
		Кількість ремісників			Кількість ремісників	
		1891	1901	1911	1901	1911
1.	Ремісники продовольчої сфери	3 706	4 673	6 582	5 889	5 405
2.	Ремісники з виготовлення одягу та взуття	20 227	23 045	34 404	33 719	29 146
3.	Ремісники, які виробляли предмети домогосподарства	38 119	48 003	69 583	41 879	41 950
4.	Ремісники, які не належали до попередніх трьох груп	2 959	3 486	5 330	3 081	2 366
Всього		65 011	79 207	115 699	84 568	78 867

З таблиці 3.7 видно, що найбільше ремісників було з виготовлення предметів домогосподарства, одягу та взуття. Зокрема, ремісників з виробництва предметів домогосподарства у Подільській губернії 1911 р.

було 69 583 або понад 60 % від їх загальної кількості; у Волинській губернії відповідно 41 950 або понад 50 % від загальної кількості.

У містах і містечках ремісники об'єднувалися у цехи. Наприклад, 278 ремісників Овруча Волинської губернії об'єдналися у 9 цехів за такими спеціальностями: 1) ювеліри; 2) столяри, теслярі, різьбярі, стельмашники; 3) кравці, шевці, ткачі; 4) чоботарі, шорники; 5) гончарі, черепичники, цеглярі; 6) слюсарі, ковалі; 7) пекарі; 8) м'ясники; 9) броварі. У Брусиліві 112 шевців, 39 кравців, 32 кушніри, 10 шапошників, 8 ткачів створили 5 спеціалізованих цехів. У Коростені працювало цехове об'єднання з виготовлення та ремонту сільськогосподарського реманенту; в Коростишеві – інкрустаційної обробки дорогоцінних металів [426, с.100].

Наявність значної кількості ремісників і видів їх діяльності в губерніях краю свідчило про розвиток підприємливості. Оволодіння тим чи іншим ремеслом якраз і було на той час і в тих умовах одним з шляхів пошуку нових можливостей для розвитку своєї прибуткової справи. Саме в залежності від попиту на ті чи інші предмети вжитку розвивалися ремісничі спеціальності, щоб мати змогу виробляти і задовольняти потреби на ці предмети. Велика кількість видів ремісничої діяльності свідчила про врахування взаємозалежності попиту і пропозиції, що було важливою умовою підприємництва в ремісництві.

Кустарні промисли мали давні традиції і продовжували існувати в період індустріального розвитку. Найрозвинутішою кустарна промисловість була в районах аграрного перенаселення, дешевої робочої сили і в місцевостях, куди завезення товарів машинної промисловості утруднювалося через відсутність зручних шляхів. Майже в кожному українському селі були вітряки і млини, рудні, кузні та гончарні, винокурні, броварні, олійні та бджолярні. У більшості українських губерній кустарі становили значний прошарок сільського населення (табл. 3.8).

Дані табл. 3.8 свідчать, що кустарне виробництво було більш поширене в тих регіонах, у яких рівень промислового розвитку був нижчим.

Більше всього кустарів нараховувалось у Подільській, Чернігівській, Волинській і Полтавській губерніях, менше – в Харківській, Київській і особливо мало їх було в Катеринославській губернії. За показником кількості кустарів на 10 тис. сільських жителів прослідковується та ж закономірність. В Херсонській губернії велика кількість кустарів на 10 тис. сільського населення скоріше виключення із правил і цю цифру, ймовірно, зумовив високий рівень урбанізації в цьому регіоні.

Таблиця 3.8.

Кількість кустарів в українських губерніях в 1908–1913 рр. [620, с. 28-29, 34-35, 40-41, 64-67, 88-93; 160, с. 11; 162, с. 5; 599].

Губернії	Рік	Кількість кустарів	На 10 тис. сільських жителів
Волинська	1913	71 196	188,6
Катеринославська	1909	5 856	21,0
Київська	1912	30 460	78,0
Подільська	1912	77 704*	247,4
Полтавська	1910	67 882	208,2
Харківська	1912	34 889	122,0
Херсонська	1912	56 019	245,6
Чернігівська	1912	79 680	281,5

Характерною рисою кустарних промислів Південно-Західного краю було те, що вони в основному були спрямовані на виготовлення виробів, які задовольняли необхідні потреби місцевого ринку. В більшості випадків кустарі працювали поодиноці, рідше з сім'єю, і ще рідше – з участю найманих робітників і учнів. Взагалі, кустарі працювали на ринок, для базарної торгівлі або для скупника, але також на його замовлення. Кожен промисел мав свої характерні риси організації. Найбільший розвиток у краї отримали такі групи промислів, як обробка волокнистих речовин (ткацький,

* Щоправда, Подільське товариство сільського господарства наводить цифру в 10.883 кустарів, що проживали в Подільській губернії на початок 1913 р. [311].

вишивальний, килимовий, шерстобитний); дерева (бондарний, посудний, колісний, стельмашний, виготовлення обручів, іграшковий); шкіри (чоботарний, шкіряний, і шорний); металу (ковальський, слюсарний, виготовлення сільськогосподарських знарядь); глини (гончарний, цегляний, черепичний); каменю (жорновий, каменотесний); прута (корзиночний, виготовлення решіт, віників); виготовлення одягу (кравці, шевці, шапкарі); лісові промисли (дьюгтярний, лісопильний, корчувальний).

Важливим заняттям, що становило невід'ємну частину щоденної праці селян краю та їх мистецької культури, була обробка рослинного (полотняного і льняного) волокна та овечої вовни, з яких сільські ткачі виготовляли грубе й тонке полотно, шерстяну тканину й повсть для пошиття одягу, мішковину й ряднину. Так, у Київській губернії найбільш поширеним був ткацький промисел, яким у 1910, 1911 рр. займалися 4497 дворів (біля 6 тис. осіб). Із ткацьких пунктів особливо цікавим було с. Пустовойти Канівського повіту [160, с. 12]. У Липовецькому повіті займались ткацтвом та вишивками золотом, шовком і бісером. Частина цих кустарів утворили Зозівську кустарну артіль і свої вироби збували головним чином в Київській кустарний склад, а також приватним особам. В артілі працювали 150 кустарів і 30 найманих робітників. У с. Сопині Бердичівського повіту 16 майстрів виробляли килими старовинних малюнків переважно на замовлення [178, с.66, 67].

У Волинській губернії в досліджуваний період обробка волокнистих речовин також була найбільш поширеним кустарним промислом. Майже 32 % всіх кустарів в губернії займалися цим промислом. За відомостями волосних правлінь найбільше виробляли продукції на продаж в селах Ситниця, Мстишин, Хопнев Луцького повіту; Бражинці, Кутки, Киянка Новоград-Волинського повіту. Так, в с. Попівці Старокостянтинівського повіту «майже половина жителів села – чоловіки, жінки і діти, починаючи з жовтня до половини березня ткали полотно і грубі тканини на мішковину. Матеріал переважно свій, хоча бувало, що купували пряжу у інших селян на

ярмарках. Вироби продавали на базарах і ярмарках, а також працювали на замовлення» [162, с. 8].

У західних повітах Волині, багатих на льон, коноплі, вовну, до 80 % населення займалося ткацтвом. Майже у кожній хаті стояли верстати для вироблення грубого полотна, рядна, мішковини. У селах Підлужжя, Тростянець, Самостріли, Любохини та інших виробляли кольорове сукно, полотно, фартухи [531, с.42]. У Волинській губернії розвивався ткацький промисел і ремісничого характеру. Для прикладу, в с. Ремель Ровенського повіту виготовляли полотно, скатерті, рушники на замовлення з матеріалу замовника і частину продавали на ярмарках; у селах Морозівка і Булдичів виробляли полотно, сукно, мішки, свитки зі свого матеріалу або замовника [162, с. 11,12].

У Подільській губернії ткацтво було найбільш поширеним промислом у Могилівському і Проскурівському повітах. В селах Іванківці, Савинці, Вальшанка, Завалійці, Соломна і Каретна майже кожен селянин – ткач, «которым сырые материалы доставляются крестьянами соседних сел» [311]. Невід’ємною ознакою цього промислу, як і інших, було поліпшення якості виробів. У 1913 р. в губернії працювали 10 навчально-показових майстерень ткацтва, в яких «промысел этот стоит выше, как в смысле техники производства, так и качества самих изделий».

З 1907 р. у м. Кам’янець-Подільському під керівництвом графині М. Дунін-Борковської почала працювати кустарна майстерня, в якій виробляли килими та ін. вироби. Вишивки майстринь м. Кам’янець-Подільського експонувалися на двох виставках у Варшаві. З 1911 р. виробляла килими, вовняні, льняні тканини та вишивки по полотну Немирівська ткацька та килимова майстерня княгині М. Щербатової. Вироби майстерні також були відзначені на місцевих земських сільськогосподарських виставках в 1911 і 1912 рр., а також на Другій Всеросійській кустарній виставці в Петербурзі. В цей період також плідно працювали ткацькі майстерні землевласника П. Собанського в с. Пеньківка

Ямпільського повіту, С. Коссецької в с. Коритна Проскурівського повіту та ін. [597].

Деревообробні промисли були поширені в лісових місцевостях краю як для внутрішньої так і зовнішньої торгівлі. У Волинській губернії ці промисли по своєму поширенню були на другому місці і займали 10 % всіх кустарів або 9293 господарства. В архівних документах відзначено, що «у 1886 р. було сплавлено по річках Горині, Случі, Стиру, Ікві та Турі закордон і у внутрішні місця різних лісових виробів 947 908 предметів на 539 152 руб. Крім цього, ліс йшов у вигляді дощок, брусків, балок у значній кількості сухопутним шляхом до залізничних станцій і по ґрунтових дорогах в безлісні місця Київської і Подільської губерній. Рубка і розпилювання дров і доставка їх до залізниць, на цукрові, винокурні і чавуноливарні заводи давали для трудящого населення відчутні заробітки [78, арк. 12]. У деяких місцевостях Волинської губернії цей промисел був основним. Зокрема, у відомостях про промислові підприємства по Колківській волості Луцького повіту за 1913 р. з 26 дрібних підприємств було 16, які займались рубкою лісу ручним способом (від 1 до 50 працюючих) і 2 парових лісопильних заводи (50 і 9 робітників) [106, арк. 60, 61].

У багатих на деревину районах краю поширені були лісові промисли: виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю. Деревне вугілля використовувалося у ковальстві та як паливо для залізоплавильних гут; поташ – для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу, порцеляни; смола – як засіб консервації деревини при експлуатації водяних млинів, вітряків, сільськогосподарських механізмів; дьоготь – у народній медицині і для змащування осей коліс, гужової збруї, шкіряного взуття. Лісові промисли мали невеликі примітивні підприємства, так звані «буди» (на них виробляли деревне вугілля і поташ) і «майдани» (виробництво смоли і дьогтю). Організацією праці в них займався посередник або орендар, якого призначав власник лісу. Робочою силою були селяни з навколишніх сіл. Відомий дослідник Л. Похилевич писав: «Будою по местному обычаю

называется такое заведение в лесу, в котором выделяется уголь, смола, деготь и поташ. Местностей с названием Буд и Будищ есть много в губернии. Некоторые их них, по истреблении окружающих лесов, сделались земледельческими деревнями, в других доселе продолжается выделка лесных продуктов» [595, с.49].

Вугілля випалювали переважно з дуба і граба: однометрові колоди яких кололи на поліна і 3-4 місяці сушили. Потім їх разом зі смолистими трісками з ялини чи сосни клали у спеціальну яму, зверху на тріски – шар за шаром у формі конуса – заготовлені поліна. У середині цього конуса робився отвір. Купу обкладали хмизом і засипали землею, щільно її утрамбовуючи. При основі «буди» вставлялась поперечна жердина, потім її виймали і через утворений отвір запалювали дрова. Після цього отвір затикали, щоб у середину не надходило повітря. Деревина тліла 6-12 днів. Якщо купа переставала курити і парувати, значить, випалювання вугілля завершилось. Через 3-4 дні після охолодження її розбирали і вибирали вугілля.

Виробництво поташу поділялось на два основні етапи: спочатку добували попіл, який потім відпарювали. Одержували його як з твердих порід дерев, так і з м'яких, змішуючи разом. На отримання одного корця (50 кг) попелу йшло 4 куб. метри деревини. Заготовлений попіл засипали у великий чан і заливали гарячою водою. Коли він осідав на дно чана, воду зливали, а попіл підігрівали на вогні, доки не ставав сухим. Щоб отримати якісний поташ, операцію повторювали кілька разів. Поташ виробляли і в домашніх умовах, виварюючи попіл в каструлях або жлуктах (дерев'яні посудини) Поташ часто використовували для відбілювання полотна.

Смолу викурювали у спеціальних ямах – «долах», які викладали круглими колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмащуючи його глиною. Зверху також накладали колоди і цей «діл» засипався землею. У боковій стінці залишались отвори для запалювання трісок і виходу смоли. Смолу виробляли без доступу повітря протягом 7-12 днів, після чого її випускали через отвори бочки. Дьоготь виготовлявся подібним способом,

різниця полягала лише в тому, що замість соснових і ялинових колод використовували березові.

Тогочасні відомості свідчать про значну кількість різних кустарних виробів з дерева. Так, у с. Оздов Луцького повіту виготовляли сільськогосподарські знаряддя; у с. Майдан – Волянськ – лопати, вози і сани; у с. Угорськ Кременецького повіту – ночви; у містечку Красилів – ложки. З незапам'ятних часів у с. Уховець Ковельського повіту займалися столярним промислом і виготовленням знарядь праці, а за останній час він посилювався і якісно покращився, тому що збільшився попит. В с. Осова Луцького повіту більшість жителів займалися деревообробним промислом починаючи з 15 років; судячи по тому, що в селі трапляються прізвища Столяр, Столярчук, Стельмах можна вважати, що промисел виник тут давно; самі селяни говорили, що працювали ще на поміщика. В с. Буда Овруцького повіту майже всі чоловіки вміло обробляли деревину, працювали з 15 років. У с. Новомалин Острозького повіту розвивався бондарний промисел, у с. Злобичі Житомирського повіту – стельмашний, у с. Майдан-Лабунський – бондарний. В с. Теремно Острозького повіту випалювали вугілля [162, с. 17]. Постійним попитом користувалися саморобні меблі та інші предмети побуту. Зокрема, гнуті меблі, виготовлені кустарями Волині, наприкінці ХІХ ст. великими партіями закупували іноземні торгові фірми [191, с.17-18].

У Київській губернії найбільше деревообробним промислом (виготовленням прядок, бочок, корит, дерев'яного посуду, коліс, возів) займалися: в Радомисльському повіті 753 сім'ї (1400 членів сім'ї і 6 найманих робітників, прибуток сім'ї в рік складав до 240 руб.); в Київському повіті 351 сім'я (1379 членів сім'ї; прибуток – від 31 до 400 руб., в Чигиринському повіті 207 сімей (489 членів сім'ї і 3 найманих, прибуток – 20-80 руб.). У Крилові 43 сім'ї і 39 найманих робітників виробляли вози на залізному ходу, які завдяки хорошій якості, продавали не тільки на місцевих ринках, а й в містах інших губерній. Виробництво доходило до 91 000 руб., що давало прибуток сім'ї до 350 руб. в рік [178, с.65, 66].

У Подільській губернії бондарним промислом займалися в Браїлівській і Станіславчикській волостях Вінницького повіту і Китайгородській – Могилівського повіту; виготовленням дерев'яного посуду і ложок у Багринівській волості Літинського повіту і Чемерисо-Волоській – Могилівського повіту. Візничий промисел (виготовлення саней, возів, коліс) був розвинутий в Пилявській і Старо-Синявській волостях Літинського повіту [182, с. 45].

Досить поширеними в губерніях краю були промисли з обробки шкіри і особливо пошиття чобіт. Шорники та чинбарі займалися вичинкою шкір та пошиттям шапок, чобіт, кожухів, верхнього шкіряного одягу, а також хомутів, шлей та іншого спорядження для коней. Так, у Київській губернії промисли з обробки шкіри давали найвищий середній дохід на двір і були на другому місці за кількістю зайнятих цими промислами. Найбільший розвиток промисли з обробки шкіри мали у Брусиліві і Чорнобилі Радомисльського повіту, Богуславі Канівського повіту, П'ятигорах Тарашанського повіту. Зокрема, у містечку Богуславі в 1913 р. була організована артіль, в якій працювали кустарі, що пройшли з допомогою земства курс навчання удосконаленим способам вичинки шкіри [161, с.12; 153, с.69; 178, с.67].

У Волинській губернії за відомостями волосних правлінь у 1912-1913 рр. обробка шкіри за кількістю зайнятих домогосподарів була на третьому місці і займала 15,2 % всіх кустарів. Так, в с. Межирічі Ровенського повіту промисел з пошиву чобіт започаткувався 10 років назад дякуючи тому, що тоді при міністерському народному училищі було ремісниче відділення. В с. Невіра Ковельського повіту шили «щось подібне до сандалів – зверху шкіра від старих халяв, знизу дерев'яна підошва. Таке взуття було поширене тільки серед німців, тепер багато його носить і місцеве населення – воно зручне, дешеве і міцне. Займалися таким ремеслом біля 60 чол., пара такого взуття коштувала 60 коп.» [162, с.18, 20].

Прикладом підприємництва стала Соколецька артіль по пошиттю взуття – єдине кооперативне кустарне об'єднання у Подільській губернії. Містечко Соколець – одне із самих «захудалых» в губернії, знаходиться в Ушицькому повіті серед непроїжджих восени і навесні доріг. Всього населення в Сокольці 3 тис. осіб. Пошиттям чобіт і взуття займалися 248 дворів і більше 270 чол. Кустарі об'єдналися в артіль для придбання сировини за ініціативою К. Свинцова та І. Бржосніовського [598, с.20-27].

Крім чоботарного промислу в досліджуваних губерніях займалися вичинкою шкір і пошиттям кожухів. Для прикладу, у Берездовській волості Новоград-Волинського повіту цим промислом займалися біля половини чоловічого населення, починаючи з 15 років. Працювали взимку, всією сім'єю і навіть наймали робітників, причому промисел був головним заняттям, особливо для малоземельних. У Любарі працювали 3 товариства кустарів, які шили кожухи і чоботи. У багатьох кореспонденціях з місць для розвитку шкіряного промислу висловлювалася пропозиція про необхідність створення артілей, кредитування і організації допомоги у забезпеченні кращого збуту продукції.

Важливе місце серед промислів краю займало гончарство, яке розвивалося в місцях, де знаходилися поклади гончарної глини. Маючи давні традиції, гончарний промисел постійно удосконалювався. Загального поширення набув важкий ножний гончарний круг, що складався з верхнього (меншого) та нижнього (більшого) дерев'яних кругів, з'єднаних спершу дерев'яною, а згодом металевою спицею. Гончарний промисел був особливо розвинений у Волинській губернії та в поліських районах Київської губернії.

У досліджуваний період гончарі краю виготовляли, в основному, міцну чорнолощену кераміку широкого асортименту: горщики, глечики, гладишки, ринки, миски, макітри, підвазонники, люльки, іграшковий посуд, керамічну скульптуру тощо. Основними осередками гончарства у Київській губернії були Канів, Нові Петрівці, Плахтянка, Прибірськ, Млачівка, Царівка, Радомисль та ін. Особливою майстерністю відзначалися канівські

гончарі. Їхні вироби цінилися за вишуканість форм і красивий орнамент. Свої вироби вони продавали на місцевих базарах і ярмарках, а також відправляли їх партіями в Херсонську, Таврійську і Бессарабську губернії. У Канівському повіті в 1913 р. гончарством займалось загалом 376 родин (зокрема 545 членів сім'ї і 13 найманих робітників). Річний прибуток сім'ї складав від 120 до 150 руб. [178, с.64, 65].

Значними центрами гончарного виробництва на Волині були с. Рокита, Нудижі, Тростянка Володимир-Волинського повіту; с. Кульчин Луцького повіту; с. Ізабелин Новоград-Волинського повіту; с. Вілія Острозького повіту; села Залісці, Кунинець, Новий Вишневець, Сураж Кременецького повіту [162, с.24]. Гончарні вироби продавали на ярмарках. У ХІХ ст. у Волинській та Київській губерніях був відомий ярмарок у Ходоркові – з його найбагатшим гончарним рядом.

У Подільській губернії 1912 р. працювали 2667 гончарів. Найбільш поширений гончарний промисел був у Придубській і Голованівській волостях Балтського повіту, в Зиньковській – Летичівського повіту, в Копайгородській – Могилівського повіту, в Устьянівській і Чечельницькій – Ольгопільського повіту, в Черно-Островській – Проскурівського повіту і в Залихівській Ушицького повіту [182, с.54].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з підвищенням попиту на будівельні матеріали розширювалось виробництво цегли і черепиці, особливо у Київській губернії. Якщо на початок 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводи, то протягом 1913 р. виникло 13 нових заводів. З 1909 р. за сприяння Київського земства в губернії було відкрито 43 майстерні з виробництва цементної черепиці. Наприкінці 1913 р. працювало вже 73 таких майстерні з 114 черепичними станками [178, с. 98].

Так, у Київському повіті за обсягом виробленої продукції перше місце займало виготовлення цегли, так званої «Межигірської», яка відрізнялась від звичайної цегли тим, що вона була менших розмірів і використовували її

виключно для мурування печей взагалі і кахельних зокрема. Завдяки вогнетривким якостям і якісному виготовленню ця цегла стала відома далеко за межами губернії. Виробництвом такої цегли займалося 439 сімей (1306 членів родин). 1913 р. обсяг виробництва межигірської цегли склав 42932 руб. В середньому на одну сім'ю припало чистого прибутку від 23 до 62 руб. [178, с.59, 60]. У Волинській губернії протягом 1912 р. земством було відкрито 6 кустарних черепичних майстерень, яким було видано в кредит черепичні станки та інше обладнання з розстрочкою платежу до 4-х років і 8 800 пудів цементу з розстрочкою платежу на півтора року. Всього таких майстерень стало 15 [170, с. 38].

Велике значення для села мав ковальський промисел. Сільські ковалі виготовляли найпростіший реманент для обробітку ґрунту та інші необхідні речі селянського вжитку. Так, зокрема, в Київській губернії ковальський і взуттєві промисли давали найбільшу середню прибутковість в розрахунку на двір – 294 руб. На початку ХХ ст. із зростанням попиту кустарі налагоджували виробництво найпростіших сільськогосподарських машин. Зокрема, в с. Македони Канівського повіту була організована артіль, яка виконувала замовлення на віялки, молотарки, вози та ін. [170, с. 67].

Наявність у досліджуваних губерніях значних покладів мінералів та корисних копалин зумовила створення кустарних промислів, пов'язаних з видобутком і подальшою обробкою кам'яних порід, переважно для виготовлення жорен. Так, станом на 1866 р. на території Київської, Волинської і Подільської губерній налічувалося 24 жорнових каменоломень із загальним числом робітників 356, зокрема у Київській губернії – 9 із 180 робітниками, у Подільській, відповідно 13 – 156, а у Волинській 2 – 20. Матеріалом для жорен був піщаник. Місце видобутку цього каменю називали гірницями. Звідси уже оброблені жорна розвозили на північ і південь по р. Дніпру і його притокам. Так, жорна, виготовлені у Київській губернії доправляли у Херсонську губернію, а також у сусідні з Київською повіти Подільської губернії (Гайсинській і Брацлавській) [8, арк. 141].

Як свідчать архівні джерела, кращі за якістю матеріалу кар'єри знаходилися у Радомисльському повіті Київської губернії. Наявні тут поклади лабрадориту використовували для каменеобробки власники багатих на кам'яні породи земель брати Корчак-Сивіцькі. Ще 1861 р. вони заснували майстерню у с. Кам'яний Брід. Тут постійно працювало 20 майстрів, яким допомагали 10 робітників, які розпилювали камінь і готували його до подальшого полірування [8, арк. 141].

Подібна майстерня при кам'яному кар'єрі працювала і у Звенигородському повіті у маєтку А. Ісакової. При середньорічному видобутку і виробництві 126 млинових жорен, не рахуючи ручних жорен, витрати становили 2494 руб., чистий прибуток обчислювався в 1113 руб. щороку [8, арк 141 зв.]. Аналізуючи соціальну структуру власників кам'яних кар'єрів і каменоробних майстерень Київської губернії констатуємо, що у 1860-х рр. відомству державного майна належало 3 таких підприємства, селянам – 8, поміщикам – 1.

А у с. Старій Гуті Кременецького повіту Волинської губернії виробляли жорна, чим було зайнято більше 25 кустарів, які працювали від підрядчика. Виготовляли жорна також в с.Мизово Ковельського повіту і с.Кримно Житомирського повіту [162, с. 24]. Біля містечка Кульче Старокостянтинівського повіту виготовляли вироби з літографського каменю; по річках Случ і Тетерів – з графіту і глини. Біля Васькович, Норинська і Збранок Овруцького повіту виготовляли вироби з міцного і красивого каменю сіоніту і порфіру. Виробами з бурштину займалися біля Домбровиці Ровенського повіту [170, с. 38].

Крім того, в губерніях краю були поширені кравецький, шевський і корзиночний промисли. У деяких місцевостях практикувались і менш поширені заняття. Кмітливі підприємливі люди швидко реагували на потреби ринку, навіть формували попит на нову продукцію. Так, плетінням сіток для риболовлі займалися у м. Висоцьк і Александрія Луцького повіту, в с. Станишівка, що під Житомиром дівчата із паперу виготовляли штучні

квіти і вінки, які розкупували в Житомирі перед Різдом і Пасхою. А в Романові Житомирського повіту було налагоджено виготовлення «хутряної вати» з відходів виробництва. Цю «вату» збивали у плити, які використовувалися як утеплювальний матеріал.

Розглядаючи кустарні промисли, слід мати на увазі, що, крім виготовлення виробів на продаж, у багатьох селянських сім'ях виробляли для власного вжитку найпростіші знаряддя праці і предмети побуту: граблі, ціпи, мотовила, веретена, гребінці, дитячі люльки, кошики, посуд, ткацькі вироби, предмети одягу і взуття тощо.

Зазначимо, що найбільш помітна робота по сприянню кустарній промисловості проводилась в Київській губернії. Враховуючи те, що для більшості кустарів складними турботами були закупівля сировини і збут продукції, губернська земська управа створила кустарний відділ для організації кустарів в артілі для більш ефективного вирішення цих проблем. 1906 р. було створене Київське кустарне товариство, яке в 1912 р. мало 21 кустарний пункт, де спеціалісти-інструктори навчали кустарів більш ефективним прийомам роботи і де проводилась скупка виробів для продажу на виставках у великих містах і навіть за кордоном. Торгові обороти цього товариства досягли 1912 р. 47 332 руб., причому вишивок продано на 18 тис руб., тканин – на 13,9 тис руб., дерев'яних виробів – на 9,5 тис руб., кружев – на 2,5 тис руб. Назване товариство мало свій склад і музей, видавало субсидії і сировину на пільгових умовах [714, с.70].

При губернській управі був створений склад технічних засобів і матеріалів для постачання кустарям, торгові обороти якого 1913 р. становили 2 111 руб. 24 коп. Для технічної допомоги їм створювали пересувні навчальні майстерні. 1913 р. працювало 5 таких майстерень в центрах розвитку кустарних промислів: шкіряного виробництва в м-ку Богуслав Канівського повіту; гончарного виробництва в с. Сунках Черкаського повіту; стельмашного виробництва в Рожеві Радомисльського повіту; сільськогосподарського машинобудування в Македонах Канівського

повіту; ткацькокилимового виробництва в Сопині Бердичівського повіту і з пошиття чобіт в Обухові [178, с.67]. З метою організації для кустарів доступного кредиту і звільнення їх залежності від лихварів і скупників-посередників 1913 р. було організовано в с. Македонах Канівського повіту і в с. Цвітному Чигирнського повіту позичково-ощадне товариство [178, с.68].

Однак, у переважній більшості кустарі мали труднощі в закупівлі сировини, удосконаленні техніки промислу, умовах збуту, який диктували для своєї вигоди різні посередники і скупники. Ринкові умови і бажання отримати більшу вигоду спонукали кустарів до економії втрат, які в ряді випадків негативно впливали на якість виготовленої продукції. Як свідчать матеріали обстеження кустарної промисловості, проведеного 1911 р. Київською губернською земською управою деякі чоботарі «намагалися купувати матеріал для взуття дешевший, а значить гіршої якості». Так само було і в деревообробній галузі. З матеріалів обстеження дізнаємося, що «деякі кустарі купують сировину гіршої якості – тільки б він був дешевшим, або вдаються до інших хитрощів: на ступиці для коліс замість дорогого ясеня чи береста беруть вербу, а для того, щоб покупець цього не помітив, змащують річ смолою, брудом. При існуючих умовах, у які були поставлені кустарні промисли, страждали не тільки кустарі, але й споживачі.

Таким чином, з розширенням мережі фабрик і заводів кустарна промисловість хоча і дещо втрачала свої позиції у конкурентній боротьбі, однак продовжувала становити ще значну частку у загальному обсягу виробництва продукції. Адже фабрично-заводськими товарами були недостатньо забезпечені віддалені від промислових центрів регіони, тому тут знаходили свій ринок збуту кустарі. Однак, цілком зрозумілим ставало те, що майбутнє було за фабриками і заводами. Тому деякі кустарі, нагромадивши кошти, розширювали своє виробництво, засновуючи підприємства.

РОЗДІЛ 4

ФАКТОРИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

4.1. Зміни у внутрішній і зовнішній торгівлі

Реформування в сільськогосподарському і промисловому виробництві впливало і на зміни у розвитку торгівлі та кредитно-банківської системи. Адже, процеси, які при цьому відбувалися, об'єктивно вимагали відповідної грошової підтримки та наявності ефективного механізму кредитування і дійових форм реалізації виробленої промислової та сільськогосподарської продукції. Перехід до ринкової моделі зумовив здійснення комплексу заходів щодо удосконалення форм торгівлі та кредитно-банківської системи на принципах товарно-грошових відносин. Це підтверджують процеси, які відбувалися в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і в губерніях Південно-Західного краю.

Україна відігравала значну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії. Торгівля – це галузь народного господарства, яка забезпечує обіг товарів, просування їх із сфери виробництва у сферу споживання на основі купівлі-продажу. Торгівля, як форма обміну, є проміжною ланкою між виробництвом і обґрунтованим ним розподілом, з одного боку, і споживанням – з другого. Торгівля забезпечує економічні зв'язки між окремими галузями виробництва і підприємствами, між містом і селом, окремими регіонами країни і між країнами. Торгівля, як форма товарного обігу виникла із зародженням товарного виробництва. Суть торгівлі визначається способом виробництва. Із розвитком продуктивних сил її роль в економічному житті суспільства зростає.

Згідно Ст. 1 «Положення про мита за право торгівлі й інших промислах» від 9 лютого 1865 р. торгівля розподілялася на оптову, роздрібну і дрібну. Оптова торгівля проводилася з купецьких контор, комор

і складів, а також суден, і полягала в продажі всяких товарів партіями. Роздрібною торгівлею називався роздрібний продаж товарів, що проводився із крамниць, магазинів та інших торговельних закладів. Виходячи із вказаного Положення, дрібна торгівля це: 1) роздрібний продаж товарів, поіменованих в особливих розписах, з певних приміщень; 2) розносна й розвізна торгівля мануфактурними й колоніальними товарами, що проводиться у визначених для неї межах.

Понад зазначені в попередній статті види торгівлі, до торговельних дій зараховувалися: 1) будівля, ремонт, утримання і найм купецьких кораблів, пароплавів і суден усякого роду, 2) виконання купецьких наказів про закупівлю, продаж, перевезення й поставку товарів, або так звані справи комісійні, експедиційні й маклерські; 3) грошові перекази на російські й іноземні міста, і взагалі всякі банкірські справи; 4) утримання крамниць і столів для розміну грошей (Ст. 2). Всі види торгівлі проводилися або без платежу мита, або із платежем за посвідченнями і квитками (Ст. 3) [209].

Найбільш суттєві зміни в торгівлі відбулися в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку зі збільшенням обсягів виробництва капіталістичної промисловості і сільського господарства, створенням монополій, збільшенням кількості найманих робітників, які втратили самостійне господарство, і зростанням у залежності від цього товарних потреб населення. В цих умовах все більшого значення набувала стаціонарна торгівля*, як найважливіша форма внутрішньої торгівлі. Розширювалася мережа стаціонарних закладів. 1912 р. їх нараховувалося в Україні 171 652, що майже у 2 рази було більше, ніж 1895 р. Розширення торгівельної мережі в українських губерніях відбувалося нерівномірно, і це залежало від рівня їх економічного розвитку. В Катеринославській, Київській, Харківській, Херсонській губерніях (завдяки Одесі та Миколаєву)

* Стаціонарна торгівля – це спрямована тільки на реалізацію виробленої продукції діяльність цілого комплексу спеціально обладнаних підприємств і пристосованих закладів, які функціонували круглорічно і здійснювали на внутрішньому ринку постійний і безпосередній зв'язок між виробництвом і споживачем. Стаціонарні заклади вели як оптову, так і оптово-роздрібну і роздрібну торгівлю.

1912 р. було зосереджено 75 % усіх стаціонарних торгівельних закладів в Україні. Близько третини стаціонарних закладів функціонувало у сільській місцевості, що було свідченням подальшого розвитку товарного виробництва [217, с. 253-750].

За характером діяльності заклади стаціонарної торгівлі того періоду можна розділити на такі групи: а) акціонерні компанії, фірми і торгові доми; б) гастрономи та універмаги; в) постійно діючі торгівельні виставки; г) крамниці і лавки; д) ларьки, рундуки (будки), столи і навіси; е) місця на вулицях і майданах з переносним обладнанням; є) заклади харчування (ресторани, столові, буфети). Стаціонарні заклади вели як оптову, так і оптово-роздрібну та роздрібну торгівлю. Часто в публікаціях для характеристики такої форми внутрішньої торгівлі використовуються визначення, як «постійна» і «регулярна» торгівля. Ці поняття за змістом ідентичні.

У торгівлі, як і у виробництві, з розвитком капіталізму активізувалась підприємницька діяльність, яка поряд зі спільними тенденціями розвитку мала і специфічні особливості, зумовлені географічним розташуванням, характером виробництва в залежності від природно-кліматичних умов, можливостями транспортування, кількістю і купівельною спроможністю населення та ін.

Зокрема, в досліджуваних губерніях цьому сприяв розвиток залізничного транспорту, наявність можливостей доставляти продукцію річками, близькість повітів Київської і Подільської губерній до морського порту Одеси, а повітів Волині – до ринків збуту Західної Європи. Про розвиток підприємництва в торгівлі у пореформений період свідчить збільшення видачі торгових документів. Так, у Київській губернії 1888 р. було видано 32 498 документів на право торгівлі, що на 13 114 більше, ніж 1878 р. [13, арк. 21; 15, арк. 10]. У Волинській губернії 1906 р. було видано 26695 таких документів – на 3357 більше, ніж 1886 р. [78, арк. 20; 80, арк. 21].

Враховуючи те, що в промисловості Південно-Західного краю в досліджуваній період, завдяки природно-кліматичним умовам переважали виробництва для переробки продукції землеробства (84 % загального фабрично-заводського виробництва краю), характерним явищем стало намагання виробників сільськогосподарської продукції вирощувати прибуткові культури на ринок. У Київській та Подільській губерніях на продаж вирощували, в основному, зернові культури і цукрові буряки, на Волині – цукрові буряки, зернові і хміль. Так, 1871 р. серед предметів торгівлі у Подільській губернії переважали пшениця, спирт і цукор. Цукор користувався значним попитом на внутрішньому ринку. Пшениця і спирт зайняли значну питому вагу в експорті (через порт Одеси). Посередниками у заготівлі та експортуванні пшениці та спирту між місцевими землевласниками та одеськими хліботорговцями виступали купці-євреї [10, арк. 64]. В огляді Волинської губернії за 1906 р. відзначено, що «найбільш значні обороти в губернії забезпечувалися торгівлею хлібом, лісом, цукром, спиртом, хмелем. Найбільш торговими повітами були Житомирський і Ровенський з містами Житомир і Ровно» [80, арк. 19].

Територіальний розподіл торгових оборотів 1900 р. був такий: на Київ припадало 35,3 %, на Київську губернію – 25,7 %, Подільську – 20,3 % і Волинську – 18,5 % [153, с. 24]. Особливу роль у розвитку підприємництва в галузі торгівлі займало м. Київ, яке наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було головним імперським центром по торгівлі цукром. Тут діяло 27 контор по продажу цукру і 117 контор та правлінь цукрових заводів. Особливо велика концентрація торгових оборотів була в сфері торгівлі землеробськими, мінеральними (паливом) і металевими виробами. Через Київ проходило постачання цукробурякового регіону паливом, машинами і залізом. У цей період Київ являв собою важливий імперський розподільчий центр товарів на великій території, яка включала Чернігівську, Полтавську, Волинську губернії, а також Білорусію. Київ був не тільки оптовим пунктом, але і

ринком збуту місцевих продуктів (зерна, худоби, молочних продуктів і т. ін.).

Відомим імперським центром торгівлі був Бердичів. 1900 р. загальний торговий оборот цього міста становив 17,8 млн. руб. Галантерея розсилалася звідси навіть до великих центрів Російської імперії. Великі розміри мала торгівля готовим одягом, який виробляли у Бердичеві. Скоб'яні товари теж поширювалися не тільки в Південно-Західному краї, але навіть у Польщі. Помітну роль відігравала торгівля і вивезення у віддалені райони шкіряних, скляних і паперових виробів, які виготовляли на шкіряних заводах Бердичева і Романова, на паперових фабриках Малина і Коростишева. У Бердичеві концентрувались партії продуктів місцевого тваринництва (вовна, перо, пух, кістка) та бджолярства і відправлялися далі. Також велась активна торгівля зерновими. Для здійснення угод з'їжджалися на Успенський ярмарок представники торгових фірм Кенігсберга та інших міст.

Зрозуміло, що таке піднесення виробництва і торгівлі забезпечило місту економічне зростання, завдяки передусім підприємливості єврейської громади і призвело до перетворення Бердичева на один із ключових центрів Правобережжя та України загалом. Свідченням цього, крім усього вищесказаного, було включення міста в транспортну систему і налагодження зв'язків регіону і країни. З 1870 р. Бердичів став складовою траси всесвітньо відомого Індійського телеграфу (Калькутта-Лондон); курсували диліжанси Бердичів-Житомир, Бердичів-Ровно, залізниці до Шепетівки, Здолбунова, Хмільника, через місто проходила магістраль Петербург-Варшава [526, с.59].

Але варто зазначити, що розквіт Бердичева відноситься до періоду будівництва залізниць, коли він займав центральне положення в краї, на кордоні Полісся з Лісостепом, і концентрував як внутрішню торгівлю краю, так і зовнішню, особливо експорт в імперію товарів, які йшли з Австрії. З будівництвом залізниць багато місцевостей краю з'єдналися з великими виробничими і торговими центрами і почали втрачати зв'язок з Бердичевом.

Суттєвою перешкодою торгового розвитку Бердичева стала і недостатність кредитних установ, необхідних для фінансування його значних торгових оборотів. Проте Бердичів продовжував боротися за збереження і в нових економічних умовах традицій інтенсивного торгового обороту.

Житомир за своїми торговими оборотами у цей же період (1900 р.) займав третє місце у Південно-Західному краї – 7,9 млн. руб. Загальний темп торгівлі у Житомирі, як відзначалося у тогочасних джерелах, характеризувався «в'ялістю». Але на противагу Бердичеву, Житомир був добре забезпечений кредитними установами. Крім названих великих торгових пунктів, можна назвати ряд міст краю, які мали більш-менш самостійне торгове значення в якості розподільчих центрів для навколишніх районів: Проскурів з 5,5 млн. руб. торгового обігу, Умань – з 5,3 млн. руб., Ровно – з 4,9 млн. руб., Кам'янець-Подільський – 4,4 млн. руб., Біла Церква – 4,4 млн. руб., Могилів-Подільський – 4,3 млн. руб., Волочиськ 3,2 млн. руб., Черкаси – 2,8 млн. руб., Вінниця – 2,7 млн. руб., Балта – 2,5 млн. руб., Сміла – 2,1 млн. руб.

Розглядаючи торгівлю по окремих губерніях Південно-Західного краю і характеризуючи Подільську губернію, необхідно відзначити загальне торгове тяжіння цієї губернії, особливо східних її частин – до Одеси (завдяки збуту зерна, закупці бакалії). Головними внутрішніми розподільчими пунктами служили міста Проскурів і Кам'янець-Подільський – для західної частини губернії, Вінниця і Могилів – для середньої, Балта і Тульчин – для східної. Крім того, північна частина губернії тягнулась до Бердичева, а східна – до Умані. Характеризуючи Волинську губернію, відзначимо, що ця губернія тяжіла до Варшави і, взагалі, до польських ринків, як за збутом продуктів свого виробництва, так і за придбанням продуктів місцевого споживання. Торгові впливи в межах губернії розподілялися між Бердичевом, Житомиром, Києвом і Ровно, але, безперечно, головна роль належала останньому.

Значно розширились експортні операції через порт Одеси. Цьому сприяло надання Одесі 10 травня 1817 р. статусу «порто-франко». Через Одеський порт вивозили також збіжжя з Поділля, Волині та Київщини. У 1861-1885 рр. до Одеси з вказаних регіонів було привезено 32 % всього збіжжя, з Київщини – 8 % [670, с. 35, 79, 108].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у результаті створення монополій в різних галузях промисловості Російської імперії, посилювався їх вплив на торгівлю, відбувалось злиття економічних інтересів промислової і торгової буржуазії, концентрація торгових капіталів. Такі процеси зі своїми особливостями були характерні і для підприємницької діяльності в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Оскільки прибутки в торгівлі значно перевищували прибутки промислових підприємств, монополісти намагалися зайняти ключові позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках, досягти якомога ширшого охоплення ринку як зі збуту готової продукції, так і з придбання сировини. Якщо у першому випадку вони добивалися підвищення цін, чому, у великій мірі, сприяла протекціоністська політика уряду, то у другому – навпаки, їх значного зниження. Такі дії сприяли отриманню великих прибутків монополістами, обмежували вільну конкуренцію і ставили споживача в жорсткі умови, які диктувалися монополістичним капіталом.

Монополісти активно включалися в торгову діяльність, яку здійснювали в кількох напрямках. Це збут своєї продукції на вигідних умовах через заклади торгівлі та створення різних компаній і об'єднань, які займалися безпосередньою торговою діяльністю. Зокрема, синдикат «Продамет» збував найбільш ходовий товар – залізо майже через 1,5 тис. фірм. Деякі з цих великих фірм знаходилися в Катеринославі, Києві, Одесі і Харкові. Синдикат встановлював їм ціни, які дозволяли власникам цих торгових закладів отримувати значні прибутки. Фірми, в свою чергу, постачали металеву продукцію дрібним торговим підприємцям, які відкривали у віддалених місцевостях спеціалізовані склади та інші заклади

для перепродажу цього товару споживачам. У більшості випадків монополії диктували закладам торгівлі більш вигідні для себе умови. Щоб не ділити з посередниками отримані прибутки, промислові монополісти намагалися також створювати і більше власних торгових підприємств.

Підприємці з великими капіталами створювали торгові монополії і торгові фірми, акціонерні компанії, торгові доми, багатoproфільні універмаги і гастрономи. Для торгових монополій були характерні такі ознаки: порівняно більша величина товарообігу, ширше охоплення місцевого ринку, специфіка товарного асортименту і посередницька роль між виробництвом і споживачами. Вони мали тісні зв'язки з промисловими монополіями, реалізовували значну частину їх продукції.

Наприкінці XIX ст. були створені великі торговельні фірми, розширили обсяги своєї комерційної діяльності й ті, що існували раніше. До таких слід віднести фірми Ближенського, Котляревського, Фельдмана, «Пташніков і син». Зокрема, у Києві працювали філіали фірм Циндляр з Москви, Коншина із Серпухова, Прохоровської мануфактури товариства Дунаєва [444, с.315, 316]. Все більшого розвитку набували акціонерні компанії. Мільйонними обіговими коштами на ринках України виділялися «Товариство мануфактурної торгівлі Жмудський і Соколов», «Воган і К» та ін. Активною комерційною діяльністю займалися також купецькі товариства і поміщицькі синдикати. Найбільш відомими були Київський, Вінницький, і Одеський синдикати. Вони збували власний і селянський хліб, городину, займалися посередництвом по продажу мінеральних добрив і знарядь праці.

Особливу роль в активізації торгівлі, переважно в недостатньо промислово-розвинутих регіонах набули на початку XX ст. торгові доми. У 1900-1914 рр. спостерігалось їх кількісне зростання. В Україні 1914 р. функціонувало 1579 торгових домів. Прикметним явищем було те, що 57 % торгових домів України діяли у повітових центрах, а також те, що у регіонах, де існували могутні монополії, витримати конкуренцію з ними

було дуже важко.* Тому ми спостерігаємо ситуацію, коли станом на 1914 р. у Житомирі діяло 59 торгових домів, а в Катеринославі – лише 23; у повітових центрах Київської губернії – 64, а у Волинській губернії – 79. На Правобережній Україні величина капіталів торгових домів, розміщених у повітових центрах, розподілялася за їх обсягом таким чином: Київська губернія – 762 540 руб., Волинська – 554 860 руб., Подільська – 118 000 руб. [483, с.68,69] Хоча кількість торгових домів у повітових центрах Київської губернії була меншою, однак вони були помітно продуктивніші.

Торгові доми мали вузьку товарну спеціалізацію, вели оптово-роздрібну торгівлю і встановлювали свій вплив на місцевому ринку, а також виконували функції посередника між промисловими монополіями і споживачами. Вони суттєво відрізнялися від акціонерних компаній, головним чином, величиною основного капіталу, яка в акціонерних компаній була значно вищою. Акціонерні компанії займалися переважно оптовою торгівлею, сфера їх діяльності поширювалася не тільки на території суміжних губерній, а інколи охоплювали й більш віддалені райони.

На місцевому ринку зростала роль гастрономів і універмагів, як своєрідних торгових підприємств монополістичного типу. Вони були багатопрофільними за асортиментом товарів і мали різноманітні комерційні зв'язки з різними підприємствами, переважно харчової та легкої промисловості, поміщицькими економіями і заможними селянськими господарствами. Деякі гастрономічні фірми були настільки конкурентоздатними, що відкривали свої магазини в різних містах імперії: елісеєвські гастрономи в Петербурзі, Москві та Києві, магазини одеського купця Дубініна торгували практично у всіх європейських країнах і навіть в Америці.

* Незначна кількість торгових домів у великих промислових містах пояснюється ще й тим, що великі підприємства мали свої комісіонерсько-посередницькі контори, торгівельні заклади, цілу мережу роздрібного продажу.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. помітно розширився товарний асортимент, поглибилася спеціалізація торгівлі, зріс товарообіг, що свідчило про розвиток підприємництва. Як і раніше, велика роль належала реалізації продовольчих товарів, хоча їх асортимент був невеликий. Провідне місце належало хлібній торгівлі, яка здійснювалась шляхом оптового збуту зерна та продажу хлібобулочних і макаронно-круп'яних виробів. Оптовий збут зерна здійснювали великі торгові фірми і торгові дома. Сфера їх діяльності поширювалася на всю Україну, проте переважно зосереджувалася в Херсонській, деяких районах Подільської і Таврійської губерній та містах Одесі, Миколаєві і Києві. Монополісти намагалися отримувати якомога більші прибутки у торгових операціях із зерном. Вони закупляли хліб в зерні у поміщицьких і селянських господарствах як безпосередньо так і через своїх багаточисленних агентів і комісіонерів. Зрозуміло, що вони старалися купити зерно по самій низькій ціні, а продати по якомога вищій – власникам млинів, які в свою чергу, намагалися отримати прибуток, продаючи борошно пекарям. Без прибутку в цьому «ланцюгу» залишалися лише споживачі, для яких хліб був основним продуктом харчування і які купували борошно, печений хліб, макаронно-круп'яні вироби за завищеними цінами, які встановлювали хліботорговці.

Надприбутки отримували підприємці і в торгівлі цукром, попит на який постійно зростав. Споживачі вимушені були купувати цукор по цінах, які у багато разів перевищували їх собівартість. На початку 90-х рр. XIX ст. прогресивні технології дали можливість знизити вартість виробництва цукру до 3 руб. 9 коп. (включаючи й акциз), але ціни на внутрішньому ринку становили 4 руб. 30 коп., а на закордонних ринках на російський цукор ціни (в середньому) становили 1 руб. 27 коп. Отже, російський споживач продовжував пити чай у «прикуску» і сплачувати цукрозаводчикам «надприбутки». І тільки в 1892-93 рр. царський уряд знайшов потрібним «приборкати спекуляцію» (ціни в цей час становили близько 5 руб. 50 коп., хоча раніше було й 8 руб. 20 коп.), він почав закуповувати цукор за

кордоном і ввозити в Росію з наміром продавати його за ринковою ціною [314].

У досліджуваних губерніях достатньо високою була частка мануфактурної і галантерейної торгівлі, яка складала 21,5 % обсягу всього товарообігу [153, с. 24]. У текстильній торгівлі головна роль належала великим торговим фірмам і акціонерним компаніям Хлебнікова, Соколова і Жмудського, Котляревського, Фельдмана, Ближенського, Пташнікових [483, с.87]. Розширилась мережа і зросли обсяги реалізації палива і металевих виробів, що становило наприкінці XIX ст. у Київській, Подільській і Волинській губерніях біля 10 % загального товарообігу.

Особливо прибутковою була торгівля алкогольними напоями. У зв'язку з цим царський уряд запровадив з 1895 р. «казённую» монополію на продаж спирту і горілчаних виробів. Швидко зростала кількість закладів, які торгували алкогольними напоями. Так, у Київській губернії 1902 р. такою торгівлею займалися 2157 закладів, то через п'ять років їх нараховувалось уже 4110 [175, с. 79; 176, с. 72]. Оскільки мережа закладів вино-горілчаної торгівлі розширювалась, зростав попит на алкогольні напої, царський уряд проводив постійне подорожчання цієї продукції (ціни підвищувались у 1900, 1905, 1908 рр.) У результаті валовий дохід від цієї операції збільшився з 270 млн. руб. 1900 р. до 953 млн. руб. 1913 р. і сягнув 27-30 % всіх надходжень до бюджету [483, с. 93]. У досліджуваних губерніях торгівля вино-горілчаною продукцією (станом на 1900 р.) складала 16,7 % загального обсягу товарообігу підприємств внутрішньої торгівлі [153, с. 24].

Поряд з процесами монополізації у торгівлі краю продовжували відігравати значну роль дрібні торгівельні заклади зі старими формами організації торгівлі, що закономірно було викликано багатокладністю тогочасної економіки і відповідало нерівномірності розвитку капіталізму в різних регіонах. Наявність значної кількості таких закладів торгівлі свідчила про діяльність великої кількості дрібних підприємців, які заради отримання

мізерних прибутків доставляли самі необхідні товари у невеликі містечка і сільську місцевість. Зокрема, у відомостях по Колківській волості Луцького повіту Волинської губернії про торгівельні заклади станом на 1 квітня 1913 р. відзначено, що у містечку Колки було 103 дрібних стаціонарних закладів, які торгували різними необхідними товарами повсякденного попиту [106, арк. 54-60].

Як показав аналіз наявної продукції у цих закладах асортимент був невеликий, з продовольчих товарів – борошно, цукор, м'ясо, чай, шоколад, оселедці; з промислових – ситець, посуд, взуття, керосин, вироби із заліза. В таких лавках торгували як продовольчими, так і промисловими товарами, нерідко зовсім несумісними. Зокрема, в одній – керосином, борошном, цигарками; в іншій – цукром, чаєм і маззю для коліс. Всі приватні торгові заклади належали підприємцям єврейського походження, за виключенням лавки з продажу сала, ковбас і шинки (власник – австрійський підданий Ф. Смажим) та пивних лавок, які належали колективним власникам – акціонерному товариству «Гебербуш і Шісле» і пивоварному заводу «Бергшлос».

У досліджуваній період помітну роль у внутрішній торгівлі продовжували відігравати ярмарки. Ярмаркова торгівля сприяла розвитку товарообміну між містом і селом, торгівельним зв'язкам між віддаленими місцевостями, забезпеченню населення, у певній мірі, необхідними товарами. Свідченням економічної потреби і користі ярмарків була помітна тенденція зростання обігів ярмаркової торгівлі, збільшення кількості ярмарків. Так, якщо станом на 1895 р. у Подільській губернії відбулося 183 ярмарки, а у Волинській – 430, то у 1907-1911 рр. відбувалося відповідно у Подільській – 200, а у Волинській – 754 щороку [483, с.97]. Зростала кількість роздрібних ярмарок у сільській місцевості. Губернські та повітові органи влади одержували багато письмових прохань про надання дозволу на відкриття ярмарок і базарів. Ця потреба була зумовлена поширенням у периферійних регіонах, віддалених від промислово-розвинутих центрів,

дрібного кустарного виробництва і необхідністю збуту продукції, а також придбання необхідних товарів. Відкриття нових ярмарків сприяло активному включенню сільського населення у торгівлю.

Ярмарки умовно поділялись на три категорії: великі оптові, з обігом більше 100 тис. руб., середні – оптово-роздрібні від 10 до 100 тис. руб., та дрібні роздрібні, обіг яких не досягав 10 тис. руб. [483, с.98] У досліджуваній період основну частину ярмарків в Україні становили дрібні міські, містечкові та сільські, які мали невеликий товарообіг і обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. руб., то 1863 р. в Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх – 972 і великих – 76. Ще більш чітко виступає переважання дрібних і середніх ярмарків, якщо їх згрупувати за вартістю проданих товарів. 1863 р. на Україну припадало 1523 або 83,9 % дрібних ярмарків, 279 (15,4 %) середніх і 13 (0,7 %) великих. Значне переважання дрібних ярмарків зберігалось в Україні до кінця XIX ст. У 1894 р. 87 % загальної кількості ярмарків мали товарообіг до 10 тис. руб. і лише трохи більше як 1 % ярмарків – понад 100 тис. руб., Торгували на таких ярмарках в основному місцевими товарами вроздріб, а участь брало майже все місцеве населення. Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець–скупник. Особливо потрібними були ці ярмарки в сільських місцевостях, де була слабо розвинена постійна торгівля, а збут сільськогосподарських продуктів, селянських промислових виробів не набув організованого характеру. Ярмарки проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові дороги були найбільш зручні для транспортування вантажів. Тривалість таких ярмарків обмежувалась 1-2 днями.

Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони України, об'єднували їх в одне економічне ціле, також втягували

українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям і поміщикам [314, с.243-244]. Загальноросійське значення мали великі спеціалізовані ярмарки, що діяли Києві, Харкові, Катеринославі, Єлисаветграді, Сумах.

Ярмарки у Південно-Західному краї мали свої центри, що історично склалися. Так, на великій ярмарці, що діяла у м. Києві з 5 по 26 квітня 1888 р. було привезено товарів на 873 900 руб. і продано на 261 577 руб.; укладено угод на 4 090 156 руб. Крім привезених товарів, під час ярмарки із постійних київських місцевих складів було продано: олії соняшникової на 10 000 руб., конопляної – на 25 000 руб., льняної – на 4 000 руб. і рибного просолу – на 34 000 руб. – усього на 73 000 руб.; укладено угод з цукром на суму 266 520 руб. наявного виробництва і на суму 1 240 450 руб. майбутнього, а всього – на 1506 970 руб. [15, арк. 10]. У 1902 р. на цій ярмарці було виставлено російських товарів на суму 670 250 руб., іноземних – на 101 800 руб.; продано російських товарів – на 188.105 руб., іноземних – на 21 400 руб. Перше місце як по кількості виставлених, так і проданих – належало полотняним, льняним і шовковим тканинам, затим були паперові вироби; третє місце займали «пряники», останнє належало парфумерним товарам, що вперше з'явилися на ярмарці 1901 р. [16, арк. 42].

У Подільській губернії головними центрами внутрішньої торгівлі служили ярмарки у Балті і Ольгополі, а також у містечках Ярмолинці та Чорний Острів. У інших населених пунктах (близько 180) ярмарки відзначалися невеликим оборотом. Велике торгове значення мали такі ярмарки, як Петропавлівський у Ярмолинцях (Проскурівський повіт) і Св. Троїцький у Балті. 1871 р. предметами торгівлі на Петропавлівському ярмарку були: коні і худоба кращих порід (доставлені не тільки з губернії, а й з інших губерній та із за кордону), тканини, хутра, металеві вироби, екіпажі та упряж. У цей же період головними товарами збуту на ярмарках у Балті були коні, велика рогата худоба, вівці, вовна, шкіра, а торгівля

тканинами і галантерейними товарами хоч і проводилась, але в незначних розмірах, причому і самі товари були невисокої якості [10, арк. 64]. У 1911 р. на цих ярмарках було запропоновано продукції для реалізації на 1 373 670 руб., а продано на 919 595 руб. Зокрема, обороти кожної з цих ярмарок можемо прослідкувати за даними табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

**Динаміка торгових оборотів та попиту і пропозиції на
Петропавлівській і Свято Троїцькій ярмарках у 1908–1911 рр.
(в руб.) [182, с.91]**

Ярмарки	1908	1909	1910	1911
Петропавлівська (м. Ярмолинці)				
Запропоновано на:	664 190	768 010	884 590	1 027 560
Продано на:	249 820	393 405	505 595	726 215
% відношення попиту до пропозиції	38	51	57	71
Св. Троїцька (м. Балта)				
Запропоновано на:	277 100	308 750	277 875	346 110
Продано на:	152 770	205 000	184 500	193 380
% відношення попиту до пропозиції	55	66	66	56

З таблиці видно, що 1911 р., у порівнянні з попереднім роком, оборот обох ярмарків збільшився як відносно пропозиції, так і попиту, хоча на Балтсько-Св. Троїцькій ярмарці процентне відношення попиту до пропозиції зменшилось у порівнянні з 1909 і 1910 рр.

Одним з організаторів виставок та ярмарків виступало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі – ПТСГ), яке існувало у 1896-1918 рр. Перший ярмарок ПТСГ відбувся 25-27 травня 1909 р. у м. Вінниці. Це був ярмарок коней і великої рогатої худоби. 27 січня 1910 р. відбувся ярмарок насіння ярих культур. Надіслані

на нього зразки насіння попередньо досліджувалися контрольною насінневою станцією відділення рільництва. В подальшому щорічно влаштовувалися на виставковій території 2-3-х денні ярмарки – у травні і вересні. Спочатку організаторам ярмарків доводилося звертатися до широкої реклами, однак з часом ярмарки стали традицією і здобули велику популярність серед сільських господарів Південно-Західного краю, розширюючись з кожним роком. Крім двох основних ярмарків, ПТСТГ майже щорічно організовувало ще при контрольній насінневій станції ярмарки насіння. Навіть 1916 р., коли виставкова і ярмаркова діяльність товариства припинилася у зв'язку з тим, що виставкова територія була зайнята Управлінням робіт в районі Південно-Західного фронту та його обозами, насіннева ярмарка все ж відбулася. Завдяки їй подільські господарі в складних умовах воєнного часу змогли застатися необхідним насінневим матеріалом [469, с.114-117].

Поступово, з удосконаленням промислового виробництва, все частіше на ярмарках пропонувались промислові товари: сільськогосподарські машини та знаряддя, текстильні вироби, одяг. Кількість мануфактурно-фабричних товарів, які збувались на ярмарках, збільшувалась, місця їх продажу поступово починали обкладатись податками, а обіг їх подавався в офіційній статистиці ярмаркової торгівлі. На ярмарках одночасно формувалися партії сировини та сільськогосподарської продукції, які експортувались через сухопутні митниці до чорноморсько-азовських портів. Так, через митниці Подільської губернії – Волочиську, Густинську та Канівецьку іноземні купці вивозили в середньому щорічно на 1342 тис. руб. збіжжя, цукру, хмелю, через митниці Волинської губернії до Прусії, Данцигу та Мемеля вивозились ліс, смола, до Австрії – проста і тонкорунна вовна.

Свідченням розвитку підприємництва у торгівлі в губерніях Південно-Західного краю було функціонування численних роздрібних ярмарків, які обслуговували невелику територію. Вони не відрізнялись особливим

різноманіттям товарів. Головними предметами торгівлі на них була сільськогосподарська продукція: збіжжя, овочі, фрукти та худоба. Так, у м. Володарка Київської губернії кожних два тижні відбувалися ярмарки, на яких проводилась значна хлібна торгівля [284].

На Волині організацію хлібної торгівлі у другій половині XIX ст. характеризували наступні ознаки: 1) значне збільшення обсягів продажу; 2) розвиток системи авансів, починаючи з роздавання простих задатків і закінчуючи лихварськими позичками; 3) виключне панування комісіонерства, яке часто мало примусовий характер, надзвичайно різноманітного за своїм змістом; 4) значна залежність цін на хліб від закордонних. Скупкою хліба займалися дрібні торговці, які, користуючись потребою грошей у селян, навесні скуповували майбутній урожай за 3/4 його ринкової вартості. При цьому гроші давалися під 10-15 %, а мішки для доставки хліба входили в обов'язки продавця [80, арк. 19].

Дрібні ярмарки не втратили свого значення і на початку XX ст. у 1905 р. Волинський губернський комітет у справах земського господарства прийняв рішення про відкриття в м. Полонному, крім існуючих ярмарок, ще 12-ти одноденних протягом року [588, с. 108]. 1906 р. на Волині ярмарки проводились у 152 населених пунктах. Необхідно зазначити, що незважаючи на виникнення наприкінці XIX – на початку XX ст. більш прогресивних форм внутрішньої торгівлі, діяльність ярмарків і базарів, маючи свою давню історію і традиції, сприяла розвитку і поглибленню капіталістичних відносин і підприємництва. У досліджуваний період збільшилась кількість дрібних роздрібних сільських і містечкових ярмарків, що, з одного боку, було викликано розширенням дрібнотоварного виробництва в українському селі, з другого – сприяло розширенню місцевого ринку. Збільшення кількості таких ярмарків пояснювалась тим, що вони були зручним місцем збуту для сільського і містечкового населення власної сільськогосподарської продукції, кустарних виробів і придбання необхідних промислових товарів. Економічна необхідність, яка обумовлювала терміни проведення і

територіальне розташування ярмарків, перетворила їх в одну із зручних форм постійної торгівлі для селянства, міської і містечкової буржуазії і значної частини населення.

Ярмарки, як форма внутрішньої торгівлі не втратили своєї ролі і в період утвердження в економіці Росії монополістичного капіталізму. Монополії використовували ці форми внутрішньої торгівлі для зміцнення свого впливу на ринку. Великі оптові ярмарки, яких залишилося на Україні не більше двох десятків, пристосовувалися до нових умов внутрішнього ринку. Торгівля на них все більше концентрувалась в руках монополій, які не тільки здійснювали мільйонні операції і встановлювали високі ціни, але і отримували великі прибутки. У зв'язку з подальшим зміцненням монополістичного капіталізму і більш широкого охоплення ним внутрішнього ринку, роль великих оптових ярмарків знижувалася. На них все частіше практикувалася роздрібна торгівля, внаслідок чого великі ярмарки були, як правило, багатолюдними.

Розглядаючи підприємництво як вміння отримувати прибуток, не можна обійти реальність досліджуваного періоду, що тогочасний виробник – селянин чи кустар, часто був не в змозі отримати економічну вигоду. На базарах і ярмарках діяли скупники, маклери, які скуповували у безпосередніх виробників продукти їх праці і в подальшому перепродували їх, отримуючи прибутки. Вони будували склади і амбари для збереження зерна, створювали маклерські товариства і відкривали маклерські контори. На міських базарах організовувалися своєрідні корпорації перекупників, які часто не допускали селян та кустарів до торгівлі на базарах і чинили свавілля у встановленні цін. Так, на київських базарах сільськогосподарські продукти поступали покупцям переважно з рук перекупників. На кожній чверті вівса вони заробляли не менше 20 коп., на кожному мішку картоплі – 30 коп., на кожному глечичку молока – 2 коп.

В Україні широкого розмаху набрала нетоварна торгівля (банки, маклерські контори, транспортні установи). Із 1296 закладів нетоварної

торгівлі України 57 % знаходилося на Півдні. Вони перебрали на себе 75,1 % обігових коштів. Правобережжя мало 20,8 % таких підприємств з обіговими капіталами, що дорівнювали 22,66 %. Відповідно, Лівобережжя спромоглося заснувати 22,1 % закладів нетоварної торгівлі з дуже незначним обсягом обігових коштів, що становило лише 2,2 % під 889250 тис. руб., задіяних у цій сфері підприємництва.

Промислове піднесення наприкінці ХІХ ст. зумовило підвищення значення біржі. На теренах України перша біржа була створена в Одесі 1796 р. 1834 р. почала діяти біржа у Кременчузі, 1865 р. – у Києві, 1868 р. – у Харкові, 1885 р. – у Миколаєві, 1910 р. – у Ровно. У більшості біржових статутів записано, що біржа має своїм завданням полегшення торгівлі товарами та цінними паперами [282, с.27-28]. Головна характерна ознака біржі полягає в тому, що вона є особливим видом ринку для замінних цінностей. Друга ознака – організація, біржа – організований ринок. Вона не тільки торгує замінними цінностями, а також і встановлює ціни. В цілому біржа – це організований ринок для замінних цінностей, на якому процес утворення цін відбувається під громадським контролем [282, с.31, 33, 34]. В ньому відображено важливий принцип підприємництва, як про організований характер продажу-купівлі товарів. Це підтверджується складом суб'єктів біржового обігу. Це, насамперед, ті, хто звертається з проханням продати певний товар і ті, хто на конкурсній основі виявляє бажання його придбати.

Специфічними суб'єктами бірж є їхні працівники. При цьому особливе становище займають маклери. Саме у них концентрується попит і пропозиції. Їх чисельність визначається з урахуванням обсягу операцій, які проводить певна біржа. Характерно, що маклерами в основному були купці. Так, маклерами при Київській біржі були 12 купців – двоє 1-ої та десять 2-ої гільдії. Діяли також маклерські банки, акціонерні товариства, діяльність яких полягала у посередництві у біржових угодах, причому вони в той же час давали гарантію їх виконання.

Незалежно від маклерів при біржах були й інші посадові особи: біржові експерти, біржові приймальники і присяжні браківники. Експерти визначали якість товарів, що котирувалися на біржі. Приймальники проводили, коли це доручалось їм хлібовласниками або біржовим комітетом, перевірку і підтверджували доставку на станцію для відправлення чи про прибуття по залізниці хлібний товар за якістю, натуральною вагою, добавками, кольором і т. п., причому вони здійснювали догляд за товаром до завантаження його у вагони, а по відношенню до привезеного товару – до здачі одержувачу (адресату). Браківники існували при біржі для офіційного підтвердження якості товарів, які експортували за кордон.

При біржах були також колегіальні органи з додатковими по відношенню до біржового комітету правами, а саме арбітражні і котирувальні комісії. Арбітражні комісії створювалися для встановлення якості товарів, які стали предметом спірних угод, а також для вирішення різного роду спорів і непорозумінь, що виникали при неповноцінних торгових угодах. Котирувальні комісії створювалися із членів біржового товариства. До їх складу входив обов'язково старший біржовий маклер. Комісія обиралася терміном на один рік. До її повноважень входило складання біржового бюлетеня. В ньому вміщували тільки відомості, які маклери щоденно упорядкували після закінчення біржових зборів. Порядок діяльності котирувальної комісії кожної біржі визначався спеціальними правилами, які розробляв біржовий комітет і після схвалення їх біржовим товариством представлялися на затвердження міністра торгівлі та промисловості Російської імперії.

Варто прослідкувати діяльність біржі на прикладі Київської. Вона перебувала у віданні Міністерства фінансів і прямо підпорядковувалась Департаменту торгівлі і мануфактур. Статутом біржі визначалося, що вона є збірним місцем для взаємовідносин і угод в усіх галузях торгівлі та промисловості, а також для одержання необхідних відомостей по цих

галузях, а також здійснювала торгівлю іншими товарами та цінними паперами.

Біржовий комітет Київської біржі відігравав значну роль у розвитку цукрової промисловості не тільки у Київській губернії, а й на терені усєї України. Саме він вийшов із пропозицією до уряду про те, щоби дозволити необмежений експорт цукру з України на світовий ринок. Це відображено у «Записці про становище буряко-цукрової промисловості та заходах щодо запобігання у цій промисловості торгової кризи» (листопад 1885 р.). У записці констатовалося, що незважаючи на скорочення посівів цукрових буряків у Південно-Західному краї на 1700 дес. його вирощено майже на 40 % більше, ніж 1884 р. Виробництво ж цукру зросло на 30 %, що на 8-9 млн. пудів більше внутрішньої потреби. В цей час діяло положення від 2 липня 1885 р. про вивіз за кордон 2-х млн. пуд. цукру з видачею премії у розмірі 1 руб. на пуд зверх повернутого відправнику акцизу. Це, як відзначено у вказаній записці, не дало відчутних результатів, бо з України могли вивезти не 2, а 6-7 млн. пуд. На внутрішньому ринку відбулося різке падіння ціни на цукор. Автори записки пропонували внести зміни до положення щодо збільшення обсягу цукру, який експортується, і також премій. Однак надзвичайно важливим є й положення про те, що, незважаючи на великий обсяг виробництва цукру й труднощі щодо його продажу, не можна допустити зменшення виробництва цукру.

Київська біржа та її комітет були, по суті, координатором сфери продажу промислової та сільськогосподарської продукції на території усього Південно-Західного краю. Так, у звіті про діяльність Київського біржового комітету за 1904 р. зазначалося, що загалом в Російській імперії на той час діяло 276 цукро заводів, а в трьох губерніях Південно-Західного краю – 145 цукро заводів. Положенням Комітету міністрів від 26 лютого 1904 р. визначався загальний обсяг виробництва цукру всіма заводами імперії, який становив у сезоні 1904/1905 рр. 63 млн. пуд. Департамент торгівлі і мануфактур визначав внутрішньоімперські потреби цукру в

розмірі 45 млн. пуд., а також необхідність формування незайманого запасу в кількості 6 млн. пуд. Встановлювалися граничні ціни (разом з акцизом) по Київському району* з 1 вересня 1904 р. по 1 січня 1905 р. – 4 руб. 20 коп. за пуд, а з 1 січня по 1 вересня 1905 р. – 4 руб. 35 коп. за пуд. Державна влада в особі вищезгаданого Департаменту давала дозвіл на ті чи інші дії біржі. Так, з 1 грудня 1904 р. Київській біржі був дозволений випуск на внутрішній ринок, без сплати додаткового податку, 1,5 млн. пуд. цукру з незайманого запасу і 1,5 млн. пуд. із вільного запасу [19, арк. 9, 11, 13].

Київська біржа найбільше проводила операції з цукром. Нерідко штучно, шляхом свого роду «біржової гри», збільшувалась вартість виробленої продукції. Зокрема, таким шляхом було викликано подорожчання виробленого цукру з 21 371 607 руб. 1870 р. до 39 416 639 руб. 1871 р. або майже на 90 %. Хоча 1871 р. цукру було вироблено дещо менше попереднього року [10, арк. 18].

Важливою сферою діяльності біржі була торгівля цінними паперами. Так, 1901 р. на Київській біржі було продано цінних паперів на суму 516 316 руб. З них: 5 % білетів внутрішнього «выиграшного займа» на суму 10 971 руб. 83 коп; закладних листів Державного дворянського банку – 3 193 руб. 50 коп; 4,5 % закладних листів Київського земельного банку – 469 руб. та Віленського земельного банку – 92 руб.; акцій Київського приватного банку – 8 400 руб.; акцій Київської міської каналізації – 315 руб.; акцій залізниці – 8 425 руб.; паїв Київських пивзаводів – 5 600 руб.; паїв цукрових заводів – 7 550 руб.; паїв Київського приватного банку – 14 000 руб. [16, арк. 41].

Набували поширення біржові артілі, які діяли на засадах підприємництва. Метою створення біржових артілей у м. Києві було забезпечення можливості торговельним верствам, як київській так й іногородній, а також торговим домам, товариствам на паях чи акціях, банкам і залізничним дорогам мати надійних виконавців своїх доручень і безпечно довіряти їм гроші, документи, товари і всякого роду майно.

* Мається на увазі район, на який поширювався вплив Київської біржі.

У звіті Київського біржового комітету за 1910 р. відзначено, що в його віданні знаходиться 7 біржових артільей. Зокрема, перша біржова артіль почала працювати з січня 1899 р., в її складі 202 артільники працювали на Московсько-Києво-Воронежській залізниці, а також у приватних і громадських установах та у приватних осіб. 1910 р. ця артіль свої операції закінчила з прибутком в 29430 руб. 68 коп. [29, арк. 165].

Варто зазначити, що біржова торгівля нерідко виростала з оптово-роздрібних ярмарків. Та й самі великі ярмарки (перш за все київські контракти) продовжували залишатися своєрідними біржами. На них укладалися різні угоди з нерухомим майном, зерном, цукровим буряком нинішніх і майбутніх врожаїв. Головним же товаром залишався цукор.

У статуті про утворення Ровенської біржі, затвердженому 6 травня 1910 р. визначалося, що «Ровенська біржа є збірне місце для взаємних відносин та угод для всіх галузей торгівлі, промисловості та сільського господарства Ровенського, Острозького, Дубенського, Кременчуцького, Луцького, Новоград-Волинського та Володимир-Волинського повітів і має на меті полегшити такі угоди та відносини, впорядкувати місцеву торгівлю, а також одержувати необхідні по визначених галузях відомості». «Біржове товариство Ровенської біржі утворюється із тих, хто щорічно платить за відвідування біржі, місцевих та іноземних осіб, які займаються різними галузями торгівлі і промисловості, в тому числі і сільським господарством, чи із уповноважених усіх цих осіб, а також із представників акціонерних товариств, товариств на паях і торгових домів, при умові дотримання усіма цими особами вимог Положення про державний промисловий податок».

Доходи біржового товариства склалися: а) із щорічних членських внесків і зборів за відвідування біржі; б) із зборів, які можуть бути встановлені на потреби Ровенської біржі; в) із зборів за видачу приватним особам довідок; г) із зборів за посередництво в спірних питаннях по торговим справам; д) із добровільних зборів, встановлених біржовим товариством із його членів на потреби біржі [17, арк. 1, 5, 12].

Україна, як промислово розвинутий та один з найважливіших сільськогосподарських регіонів Російської імперії, відіграла значну роль у її зовнішній торгівлі. Основну статтю експорту з України становили продукти сільського господарства. Експорт був позначений особливою активністю в бік Заходу. У загальноімперському експорті зернових Україна займала найбільш питому вагу і особлива роль при цьому належала її південним губерніям, де відбувався інтенсивний розвиток сільського господарства. Країнами призначення вивозу зернових 1913 р. були: Німеччина – 85,2 млн. пуд. (38,9 %), Голландія – 61,2 млн. пуд. (28 %), Англія – 19,7 млн. пуд. (9 %), Франція – 17,2 млн. пуд. (7,8 %), Італія – 7,5 млн. пуд. (3,4 %) та інші країни [582, с.79].

Торгівля зерном відіграла значну роль в господарюванні підприємців краю, господарства яких спеціалізувалися на його виробництві. Динаміку експорту зернових залізницями цього регіону можна простежити табл.3.11.

Таблиця 3.11.

Динаміка експорту зернових залізницями з Київської, Подільської і Волинської губерній за 1910–1913 рр. (тис. пуд) [591, с.130-207]

Роки	Київська			Подільська			Волинська		
	пшениця	жито	ячмінь	пшениця	жито	ячмінь	пшениця	жито	ячмінь
1910	3206	3456	2180	4599	1102	1314	209	442	525
1911	389	3385	3774	1880	1480	2417	176	412	811
1912	625	483	1719	1461	208	1934	257	161	1331
1913	1163	820	2045	2219	173	1973	206	17	500

З таблиці видно, що обсяги вивезення зернових помітно змінювалися по роках, більш стійким був вивіз ячменю, маючи певну тенденцію до

збільшення. У хлібному експорті Російської імперії у 1909 – 1913 рр. Київська, Подільська і Волинська губернії давали 15 % від загального обсягу. Хлібний експорт з Росії в цілому мав тенденцію до збільшення, чому сприяло підвищення попиту на світовому хлібному ринку, з іншого боку, для нього була характерною нестійкість внаслідок неврожайності в окремі роки, що призводило до коливань у вивезенні хлібів.

Аграрні заходи уряду, діяльність земств по наданню агрономічної допомоги селянам мали своїм кінцевим завданням у масштабах зовнішньої діяльності держави зменшити залежність експорту від неврожаїв, зробити його більш стабільним. Кількість вивезеного зерна з Російської імперії становила у цей період (в млн. пуд.): 1906 р. – 588,9; 1907 р. – 476,1; 1908 р. – 399,6; 1909 р. – 760,7; 1910 р. – 847,1; 1911 р. – 821,2; 1912 р. – 548,5; 1913 р. – 647,6. Слід підкреслити той факт, що на світовому хлібному ринку Росія у ці роки посідала перше місце, продукція якої у 1910 – 1912 рр. становила 30,4 % світового експорту (на другому місці була Аргентина – 15,4 %, потім Румунія – 9,8 %, США – 9,5 %); в ньому значна частка припадала на Правобережну Україну [751, с.140].

Крім зернових, важливу статтю експорту з України складав цукор. Головним ринком збуту його на початку ХХ ст. була Англія. У Волинській губернії з 1907 по 1912 рр. вивезення цукру-піску на внутрішні та зовнішні ринки зросло у сумі з 166,8 тис. руб. до 473,4 тис. руб. З Подільської губернії 1912 р. було вивезено за кордон цукру на суму понад 550 тис. руб. [168, с.25; 170, с. 51; 183, с.46]

Товарний асортимент зовнішньої торгівлі був зумовлений регіональною спеціалізацією господарства і наявністю (чи відсутністю) певних сировинних ресурсів і рівнем промислового розвитку регіону. Так, з Волинської губернії відправляли товарний ліс у Німеччину та Англію. Також значну частку експорту становила пшениця (25 % від загальної вартості експортної продукції), вовна (15 %), жито і худоба. Ввозили

переважно виробили із заліза і сталі, сільськогосподарські знаряддя та машини.

У Київській, Подільській та Волинській губерніях у цей період помітна тенденція до збільшення обсягів зовнішньої торгівлі в цілому. Так, наприклад, у Волинській губернії, де найбільш значні обіги отримала торгівля хлібом, лісом, цукром, спиртом, хмелем, за її межі було вивезено 1907 р. цієї продукції на суму 18,6 млн. руб., 1912 р. – на 33 млн. руб. [168, с. 25; 170, с. 51]. Зовнішня торгівля здійснювалася через Волочиську, Дружкопольську і Радзивилівську митниці і через Збараську та Мервинську митні застави. Розвитку зовнішньої торгівлі сприяло прокладення залізничних шляхів. Через Волинську губернію проходили Південно-Західна (лінія Київ – Брест з Радзивилівською гілкою, а також лінія Жмеринка – Волочиськ) і Привіслянська залізні дороги. Також у межах губернії існували залізниці, що належали приватним особам і товариствам: Степаненська дорога у Рівненському повіті; від станції Кам'янка Радзивилівської гілки до лісових дач графа Берга; від станції Озерни цієї ж гілки до цукрового заводу у м. Мізочі [704, с. 123].

В огляді Подільської губернії за 1911 р. характеризується стан зовнішньої торгівлі за вказаний рік: «... если судить о ней по отчетам таможенных учреждений губернии, выразилась в следующих числах: вывезено разного рода товаров, как-то: жизненных припасов, сырых и полуобработанных материалов, животных и разных изделий (фабрично-заводских и ремесленных) из пределов губернии за границу в общем на сумму 4 431 369 руб. и ввезено из-за границы на сумму 314 561 руб., по сравнению с 1910 г. в первом случае более на 1 136 231 руб. или на 34 %, а во втором – на 80 608 руб. или на 34,8 % [182, с. 56]. Зовнішня ж торгівля здійснювалася через 4 митниці – Гусятинську, Ісаковецьку, Гуковську і Сатанівську. Станом на 1900 р. через ці пункти було вивезено різних товарів загальною вагою 1 765 000 пуд., на суму 1 986 805 руб., переважно сільськогосподарської продукції. А завезено через ці митниці 1900 р.

3 004 000 пудів різних товарів (здебільшого промислових виробів) на суму 696 189 руб.

Таким чином, в останній чверті XIX – на початку XX ст. розвиток ринкових виробничих відносин, збільшення обсягів виробництва промислової і сільськогосподарської продукції зумовили розширення асортименту і зростання товарообігу внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Україні. Поряд з продовольчими товарами на внутрішньому ринку все більше реалізовувалося промислових товарів: текстилю, готового одягу і взуття, сільгоспмашин, технічного обладнання для промисловості, палива, залізоскоб'яних виробів.

Розширювалися, засновувалися нові форми торгівельних зв'язків України з іншими районами Росії, що сприяло подальшому включенню українських земель в систему всеросійського ринку. Губернії Південно-Західного краю разом з іншими українськими губерніями були невід'ємною частиною всеросійського ринку і відігравали значну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Поряд з базарами і ярмарками провідне місце у торгівельній діяльності зайняли нові організаційні структури: торгові монополії (акціонерні компанії, торгові фірми, доми, багатoproфільні універмаги і гастрономи); відбувався розвиток біржової діяльності, в торгівлю включалися кооперативи і земства.

Концентрація виробництва і капіталів, створення і функціонування монополій, які проникали і в торгівлю, активізувало підприємницьку діяльність, урізноманітнювало її форми. У цей період формувалися нові якості підприємницького класу – злиття економічних інтересів торгової і промислової буржуазії, поміщиків, які виробляли продукцію на ринок, що обмежувало вільну конкуренцію і забезпечувало їм охоплення ринків і отримання високих прибутків.

Суттєві зміни, що відбувалися в торгівлі, стали результатом процесів, які здійснювалися в економіці Російської імперії внаслідок подальшого

розвитку товаровиробництва і торгівля, в свою чергу, сприяла прискоренню і поглибленню цих процесів.

4.2. Капіталізація прибутків та надання кредитно-банківських послуг

Скасування кріпосного права в Російській імперії відкрило шлях активізації розвитку ринкових відносин. Це зумовило об'єктивну потребу організації кредитно-банківської системи. У 1860-ті роки було проведено цілий ряд реформ, як сприяли модернізації економіки та інших сфер життєдіяльності. Важливе місце серед них займала фінансова реформа, яка поклала початок організації кредитно-банківської системи і значною мірою активізувала підприємницьку діяльність у різних галузях виробництва і торгівлі, забезпечувала капіталізацію прибутків та надання кредитно-банківських послуг.

До 1917 р. на території України серед кредитних установ головну роль відігравали центральні державні російські банки: Державний банк Росії, Дворянський земельний і Селянський поземельний банки. Поряд з ними на Україні діяли відділення російських приватних банків та місцеві акціонерні комерційні та земські банки; товариства взаємного кредиту, ощадно-позичкові та кредитні товариства. Значну роль у фінансуванні різних галузей промисловості та транспорту відігравали іноземний капітал та іноземні позики. На початку ХХ ст. в Київській, Подільській і Волинській губерніях функціонували 9 відділень Державних банків, 13 відділень Комерційних банків, 17 відділень Торгово-промислових банків, 13 відділень інших банків і 134 Товариства взаємного кредиту [152].

Характеризуючи підприємницьку діяльність у кредитно-банківській системі та її вплив на розвиток підприємництва у виробництві та торгівлі, зазначимо, що банки були і залишаються вищою формою кредитного посередництва і важливими органами вексельного і грошового обігу. Мета банківської системи: по-перше, створити систему кредиту, яка б

забезпечувала капіталу більш вигідне, доступне і менш ризиковане розміщення, і, разом з тим, задовольняла б усі умови і потреби продуктивної праці і торгового обміну; по-друге, створивши центри, куди стікаються вільні капітали і звідки вони розподіляються у всі сфери народного господарства, банки разом з тим є головними провідниками грошового і вексельного обігу і регуляторами курсу грошей та інших платіжних засобів [339, с. 885, 886].

Враховуючи ті обставини, що розвиток капіталізму в Росії відбувався в умовах жорсткої регламентації економічних відносин з боку держави, це обумовило і постійне втручання в процеси становлення та розвиток кредитної системи, початком створення якої було заснування 1860 р. Державного банку. Він мав 3 контори та 24 відділення у великих містах України. Діяльність Державного банку в губерніях Південно-Західного краю, в який входила Київська, Подільська і Волинська губернії, мала свою специфіку. У Києві діяла контора Держбанку, у Вінниці та Житомирі були відкриті його відділення. Як свідчать численні архівні документи, структури Держбанку, виконуючи волю держави, підтримували в першу чергу виробників та реалізаторів цукру, хмелю, кредитували промислові підприємства і селянські господарства.

Перегляд Статуту Державного банку та прийняття нового, за яким передбачалося зменшення тяганини щодо надання позик та більш активна підтримка сільськогосподарського виробника завдяки можливості видавати позики під соло-векселі*, створення спеціальних фондів для селянства свідчили про створення умов для більш ефективного розвитку підприємництва в сільському господарстві та переробній промисловості.

Для підтримки цукрової промисловості уряд 1876 р. поновив повернення акцизу за експортований цукор, що було призупинено з 1874 р.

* Соло-вексель (*ит., один, єдиний і вексель*) – звичайний вексель з підписом однієї особи, яка має здійснити платіж. <http://slovopedia.org.ua/36/53409/248286.html>

по 1875 р. У Київській конторі Держбанку було відкрито короткотерміновий кредит на 5 млн. руб. [382, с.142]. У Києві виробники цукру утворили наприкінці 70-х рр. XIX ст. об'єднання з метою отримання тимчасових позик, в офіційних документах воно носило назву синдикат. Цей синдикат, який охоплював лише цукровиків Правобережної України, проіснував з кінця 1876 р. до осені 1878 р. Об'єднання колективно клопоталося про надання тимчасових кредитів. Усі учасники, що користувалися кредитом, виплачували 5 % внеску від суми кредиту, щоб утворити окремий резервний капітал для покриття витрат банку з протесту векселів. Синдикат визначав і норму кредиту для кожного учасника [11, арк. 18]. Як бачимо, таке об'єднання виявилось нетривалим. Більш активно з цього періоду кредитуванням цукровиків займалися приватні банківські та кредитні установи.

Позики хмелярам-землевласникам підпадали Статутом Держбанку операції позик із забезпечення різних галузей сільськогосподарської промисловості обіговими коштами під соло-векселі постачальників, які б забезпечувалися нерухомістю. Але для отримання позики власник хмільників повинен був запросити фахівців для спеціальної оцінки цих земель, оскільки вони були вищими в порівнянні з орними землями. Це робилося для того, щоб у загальні обігові витрати по маєтку введені були витрати на хмелярство. У відповідності з наданими матеріалами Державний банк пропонував встановити, зокрема, для Волині вартість десятини хмільника не менше 800 руб. Обігові витрати на пуд хмелю складали близько 6 руб. Банк допускав також видачу позик під соло-векселі, які забезпечувались лише підтвердженням благонадійних осіб. Для надання позик дрібним хмелярам існували окремі правила. Оскільки Державному банку не зручно було працювати з дрібними хмелярами, умовою для отримання позики було представництво інтересів селянським товариством за круговою порукою. Розмір позики кожному такому товариству визначався загальним порядком, через посередництво облікового комітету.

Позики видавали терміном на 9 місяців, погашення позики повинно було здійснюватися одразу після продажу продукту [378, с.14-15].

У складі банку були спеціальні структури, які надавали фінансову підтримку селянським господарствам. 1872 р. у Київській конторі Державного банку було створено так званий «Селянський продовольчий капітал», який зберігався на процентних внесках до вимоги. Цей капітал було створено для забезпечення селян у випадку неврожаю хлібів. При сільських товариствах були запаси озимих та ярих хлібів, які зберігались або натурою, або ж були переведені у гроші та зберігалися у Державному банку. Так, 1888 р. сума капіталу становила 2 747 159 руб. 15 коп. 1886 рік видався неврожайним, що викликало збільшення позик селянських товариств із сум продовольчого капіталу. Так, якщо до 1 жовтня 1861 р. селяни позичили всього 42914 руб., то протягом наступного періоду до врожаю 1887 р. сума позик збільшилася до 259 734 руб. 74 коп. [378, с.16].

В умовах економічного піднесення, яке припало на 90-ті рр. ХІХ ст. Державний банк поширив кредитування господарств. У зв'язку з цим при відділеннях Держбанку з 1864 р. почали діяти ощадні каси. У відповідності з законом 1889 р. банку було дозволено відкривати, за узгодженням з поштово-телеграфним відомством ощадні каси при поштових відділеннях, з метою більш широкого охоплення сільських територій, з 1889 р. було дозволено заснування кас на фабриках і заводах, а з 1893 р. – при митницях.

Багатогранною була діяльність Селянського поземельного банку, який відкрито 1883 р. Основним його завданням було полегшити селянам можливість збільшувати свої земельні наділи купівлею земель, які продавалися. Клієнтами банку за статутом 1882 р. (його було затверджено ще до відкриття) були сільські товариства, товариства, які складались із 3-х господарств, окремі селяни. У перших двох випадках вимагалася взаємна порука селян. Розмір позики (для використання громадою) не повинен був перевищувати 125 руб., а для подвірного 500 руб. на господаря.

Київська, Подільська і Волинська губернії належали до 11 губерній, в яких 1883 р. було відкрито перші відділення Селянського поземельного банку, які здійснювали значну кількість угод в краї. За допомогою цього банку певна площа земель перейшла до рук найбільш заможних селян та створено відчутний прошарок так званих середняків. Діяльність Селянського поземельного банку сприяла впровадженню положень селянської реформи 1861 р. У подальшому Селянський поземельний банк став значною опорою під час проведення столипінської аграрної реформи, яка мала більший успіх в Україні.

Саме Селянському поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893-1895 рр.). З його ініціативи була проведена реформа банку з метою розширення операцій в підвищенні розміру позик, їх здешевлення, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод. 1895 р. було прийнято новий статут, за яким банку надавалося право не тільки надавати позики селянам під землю, яку вони купували при безпосередній участі банку, але й видавати позики для того, щоб могли сплатити борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю придбану без участі банку. Банку надавалося право купівлі та продажу маєтків за рахунок власного капіталу. Позики видавали на значні терміни: так короткотерміновими вважалися ті, що видавалися на 28 років, довгострокова позика – більше 28 років. Рада банку рекомендувала, по можливості, поділити великі купівлі на дрібні угоди з окремими покупцями.

Після введення нового статуту банку збільшилась кількість заяв на отримання позик: це, перш за все, було пов'язано зі зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк, а, по-друге, значно було спрощено діловодство, до того ж збільшилась орендна плата та ціна наймання землі, що спонукало до її придбання. В табл. 3.12 подаємо відомості про купівлю землі в Київській,

Подільській і Волинській губерніях з допомогою Селянського поземельного банку за період з часу відкриття банку (1883 р.) до 1888 р.

Таблиця 4.12.

Купівля землі при посередництві Селянського поземельного банку за період з 1883 по 1888 р. (за 6 років) [675, с.92-93]

Губернії	Купівля землі		
	Сільськими громадами	Товариствами	Селянами
Київська	14	144	62
Волинська	12	73	17
Подільська	16	77	5

Зокрема, Київське відділення Селянського поземельного банку за цей період з 1883 р. по 1888 р. надало позики 16 «сельским обществам» на придбання 6 787 дес. землі 745 186 руб.; 144 «товариществам» на придбання 20 824 дес. землі 17 995 руб. і 62 окремим господарям – на 321 дес. 17 995 руб. [15, арк. 37].

Хоча Селянський поземельний банк з 1885 р. почав скуповувати землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавати їх у кредит селянам, однак його послугами користувалися переважно заможні селяни та селянські товариства. Крім того, часто перешкодою при купівлі землі ставала необізнаність селянства. Проте, незважаючи на певні недоліки, значну кількість землі селяни купили у Селянського Поземельного банку, який надавав пільговий кредит для придбання землі та сільськогосподарського інвентарю. Зокрема, у Волинській губернії в 1907–1910 рр. банк продав селянам 19 389 дес. землі, в тому числі хуторам – 8 211 дес. землі (47,4 % усієї проданої землі), а відрубам – 3 546 (18,3 % усієї проданої землі). Із року в рік зростала кількість індивідуальних покупців, 1909 р. вони становили 24,6 %, у 1910 – 59,6 %, у 1911 – 66,3 % [501, с.68].

Волинське відділення Селянського поземельного банку за період з 1883 р. по 1906 р. видало селянам позику на купівлю 143 651 дес. 639 саж. землі в розмірі 924 027 руб. У 1906 р. позику отримали 1532 домогосподарі на суму 594 210 руб. (табл. 4.13.)

Таблиця 4.13.

**Площа землі, придбана селянами з допомогою позики,
виданої Волинським відділенням Селянського поземельного банку
за період з 1883 по 1906 рр. (в розрізі повітів) [80, арк. 33]**

Повіти	Куплено землі					
	з 1883 по 1906 рр.			в т.ч. у 1906 р.		
	десятин	сажнів	кількість господарів	десятин	сажнів	кількість господарів
1. Житомирський	27413	38	5652	3140	115	724
2. Володимир-Волинський	16431	1782	4350	1266	704	315
3. Дубенський	15390	887	4479	236	1290	70
4. Заславський	6848	2172	1871	56	2060	31
5. Ковельський	3458	1637	352	516	1458	41
6. Кременецький	7541	1860	2113	8	1872	2
7. Луцький	6916	99	867	489	697	56
8. Новоград-Волинський	12451	2294	3307	818	710	160
9. Овруцький	18612	987	2176	82	40	9
10. Острозький	14268	2178	3703	154	1731	77
11. Рівненський	10773	1442	1362	326	622	20
12. Старокостянтинівський	3543	1424	1191	20	360	27

1912 р. у Волинській губернії в порівнянні з минулим періодом значно зменшилася кількість операцій з видачі позик, а тому зменшилося майже

вдвічі число осіб, які користувалися послугами місцевого відділення Селянського поземельного банку. Разом з тим значно збільшилися обсяги запасного земельного фонду банку для розпродажу селянам, який досяг майже 21 050 дес. землі. Однак, як відзначено у звіті Волинського губернатора за 1912 р. М. Мельникова про діяльність Селянського поземельного банку «... таке збільшення земельного фонду при повільній та несвоєчасній його реалізації, не може бути визнано явищем бажаним, а тому Селянському банку потрібно прийняти заходи для якнайшвидшого розпродажу вказаного фонду землі» [18, арк. 440].

З метою підтримки поміщицького господарства, видачі довгострокових позик помісним дворянам-землевласникам під заставу їх земельної власності у 1885 р. було створено Дворянський земельний банк. На відміну від аналогічного Селянського банку він мав напівблагодійний характер. Не обмежившись найкращими для дворян умовами сільськогосподарського кредиту через відповідний банк, уряд у 1894 р. вніс до статуту Дворянського банку поправку, згідно якої банк одержував право не продавати з торгів маєтки своїх боржників, а брати таке майно в опікунське управління, терміном до трьох років з метою своєрідної санації.

У Південно-Західному краї відділення Дворянського земельного банку було відкрито лише у Києві, а у Подільській і Волинській губерніях відділень не було, тому його оборот та кількість здійснюваних цим банком операцій були ще незначними. Незважаючи на те, що виникнення та діяльність Дворянського земельного банку сприймалося в суспільстві неоднозначно, цей банк користувався особливою підтримкою царського уряду. Про це свідчить цілий ряд фактів. Царський уряд взяв на рахунок держави збитки Дворянського банку і з 1897 р. зменшив розмір відсотку за позиками, які видавав банк, дозволив зарахувати до капітального боргу недоїмки дворян за отриманими позиками. У 1885 р. було випущено виграшну позику на дуже вигідних умовах, завдяки якій банк отримав у своє розпорядження вільний капітал у сумі 90 млн. руб., що призначався для

покриття майбутніх збитків банку та для розрахунків з Державним банком за позиками, які були видані ним Дворянському банку до реалізації закладних безвиграшних листів [378, с.34].

У Київській губернії діяли відділення Дворянського земельного та Селянського поземельного банків. Обидва вони відносилися до установ довгострокового кредиту і видавали кредити землевласникам і домовласникам під заставу нерухомого майна.

Таблиця 4.14.

Показники діяльності київських відділень Селянського поземельного та Дворянського земельного банків у 1901-1902 рр.

Назва відділень банку	Загальне число виданих кредитів		Сума кредитів		Кількість десятин	
	1901	1902	1901	1902	1901	1902
Селянського Поземельного банку	121	147	781270	1324070	7695	11145
Дворянського земельного банку	47	45	5602100	5138000	61277	61779
Усього	168	192	6383370	6462070	68972	72924

Дані наведені у табл. 4.14 свідчать, що у відділенні Дворянського земельного банку в 1902 р. проти 1901 р. сума кредитів зменшилась, хоча кількість прийнятої під заставу землі збільшилася, а у відділенні Селянського поземельного банку кількість кредитів, сума кредитів і кількість придбаної землі у 1902 р. проти 1901 р. збільшилися. Обидва ці явища пояснюються більш сприятливими економічними умовами, в залежності від відносно високого врожаю звітного року як дворян, так і селян, що дало можливість першим звільнитися від пошуку кредитних коштів, а другим у більших розмірах придбати землю [16, арк. 45]. Щоправда, кошти, які дворяни отримували за пільговими умовами,

використовувались у більшості недоцільно, часто для оплати попередніх боргів. Багатьом з них не вистачало підприємницького хисту, замість вкладання коштів у прибуткову справу, вони збували свої маєтки, розорявались.

Аналіз діяльності Дворянського земельного банку показує, що дуже швидко він перестав бути прибутковим, хоч і користувався особливою підтримкою владних структур. Причиною такого стану була невідповідність виплат позичальників із виплатами банку. Середня оцінка десятини землі, яка закладалася, щорічно збільшувалася внаслідок зростання цін на землю. Відповідно збільшувалася і спеціальна оцінка. Так, в Подільській губернії вона становила 152 руб., у Київській – 161 руб. Основна частина поміщиків кожного року перезакладала свої маєтки за новими, більш високими розцінками [148, арк. 21-22].

У зв'язку з інтенсивним розвитком промислового виробництва, активізацією торгівлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значно зріс приватний банківський капітал. З'явився ряд приватних банківських домів і контор. Відомими в Україні були банкірські дома: «Родонакі», «А. Бродський», Купецький банк (Одеса), «Гальперштейн і К^о», Е. Розенберга (Київ), С. Арановича (Катеринослав), Л. Штейнберга (Бердичів); банкірські контори: «Грубер І» (Київ), «Ефруссі М і К^о» (Одеса) та інші.

Після відміни кріпосного права у Російській імперії стала формуватися нова система іпотечного кредиту, яка остаточно склалась в середині 80-х рр. ХІХ ст. 10 акціонерних земельних банків, 9 з яких були засновані в 1872 р., а один – Харківський – у 1871 р., стали складовою її частиною. Будучи, по суті, посередниками між власниками нерухомого майна і власниками позикових капіталів, іпотечні банки надавали довгострокові позики під заставу землі у сільській місцевості. Це була їх головна операція. Однак, банки займалися і продажем закладних і прострочених маєтків, відповідно до типового статуту, розробленого Міністерством фінансів і схваленого

імператором. Порядок проведення торгів був зафіксований §§ 20-28, які практично здійснювались за розпорядженням правління. Це була ще одна сфера, в якій держава суворо регулювала механізм купівлі-продажу землі, обумовлюючи фінансову складову справи.

Розвитку підприємництва на межі XIX – XX ст. сприяла грошова реформа 1895–1897 рр., ініціатором і організатором якої був міністр фінансів Росії С. Вітте. Ця реформа зробила тогочасний російський «рубль» однією з найтвердіших валют світу і забезпечила майже на 20 років стабільність грошової системи Росії.

Впровадженню товарно-грошових відносин, підприємництва, прискоренню капіталізації селянських господарств сприяла система дрібного кредиту, яка була створена в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і особливо розвинулася у період століпінської аграрної політики. Виникнення селянських банків, ощадно-позичкових та кредитних товариств визначалося багатьма факторами: зростання товарності селянських господарств, прагнення їх власників до економічної самостійності на ринку та певної захищеності від великого капіталу і перекупників, а також зростаючою потребою у кредиті для придбання необхідних сільськогосподарських знарядь, спробою поліпшити через спільну діяльність своє матеріальне становище.

Подібні установи селянського кредиту діяли і в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Вони надавали селянам можливість користуватися необхідним короткостроковим грошовим кредитом, не потребуючи отримувати обтяжливі для них позички у приватних осіб, переважно у євреїв.

Так, з 1875 р. у Білій Церкві (Васильківський повіт) функціонував селянський банк графині Браницької для колишніх селян маєтків Браницьких з основним капіталом 285 700 руб. У 1888 р. в 4 із 12 повітів Київської губернії функціонувало 57 селянських банків із загальним капіталом 67 033 руб. (у Київському – 2, Звенигородському – 42,

Канівському – 5, Уманському – 8). В губернії також діяли ощадно-позичкові товариства, банківські операції яких досягали 145 тис. руб. Зокрема, в с. Немиринцях Бердичівського повіту таке товариство створене 1872 р., у маєтку княгині О. Кудашової, щорічні банківські операції якого досягали 8 000 руб.; в с. Антонівка Сквирського повіту (1878 р. заснування) – 34 042 руб.; в с. Борщагівка Київського повіту (діяло з 1876 р.) – 26 060 руб. У Канівському повіті: в містечку Таганча (1875 р. заснування) – 42 207 руб. 98 коп.; в с. Тараща (1879 р. заснування) – 16 850 руб. 71 коп. Товариство при Миронівському цукровому заводі діяло з 1833 р. з капіталом 15 581 руб 19 коп. У 1888 р. було утворене товариство в с. Санджари Черкаського повіту. Якщо сюди долучити і кредити, що були надані через систему кредитних товариств (т.зв. «волостные и сельские мирские капиталы»), то 1888 р. у Київській губернії селянським господарствам було надано кредити на суму 703 630 руб. 89 коп. [15, арк. 37, 38].

Зростанню ефективності кредитування сприяв закон 1 червня 1895 р. «Про організацію дрібного кредиту», в якому кредитним і позичково-кредитним товариствам надавались права юридичних осіб. Метою цих товариств визначалося створення грошових заощаджень та видача позичок. Статути затверджував міністр фінансів. Кредитне товариство засновувалося на початковому капіталі, який надавав Державний банк під солідарну відповідальність членів товариства; ощадно-позичкові – на паях з капіталом, внесеним тими, хто входив до складу товариства та інших джерелах. Ощадно-позичковим та кредитним товариствам дозволено було об'єднуватися в союзи. Так, у Волинській губернії на кінець 1901 р. діяло 32 селянських кредитних товариства з сумою кредитів 303 658 руб. і 17 позичково-ощадних товариств з сумою кредитів – 567 798 руб. [20, арк. 1, 2].

Організацією дрібного кредиту для широких верств населення займалися і земські заклади, в першу чергу в сфері організації різних форм кредиту, сприянні та розповсюдженні позичково-ощадних товариств.

Законом від 7 червня 1904 р. земствам надавалось право засновувати каси дрібного кредиту і кредитні кооперативи. Зразковий статут земських кас дрібного кредиту був затверджений міністром фінансів 14 червня 1906 р. [606, с.78].

Мета каси – полегшувати сільським господарям, ремісникам і промисловцям, а також утвореними ними артілям і товариствам здійснення господарської діяльності шляхом надання коштів на банківських засадах, прийняття на себе посередницьких функцій. Каси діяли у губернських і повітових містах. Максимальна позичка, яку вони видавали одній особі, складала 300 руб.; під заклад с.-г. продукції – до 1000 руб. Колективним позичальникам надавалися більші кредити, з таким розрахунком, щоб на частку кожного з учасників припадало не більше наведеної вище суми. Каса звільнялась від промислових податків і гербових зборів [366, с.279]. В Україні з 1908 р. по 1914 р. кількість зареєстрованих кас зросла з 19 до 203, а їх баланси – з 0,7 млн. руб. до 66,7 млн. руб. [473, с.142].

Напрями діяльності земських кас дрібного кредиту в губерніях Південно-Західного краю були такими: 1) ведення активних операцій з кредитними кооперативами; 2) з 1911 р. з виникненням союзів ощадно-позичкових та кредитних товариств – перенесення центру ваги своїх операцій на різні види кооперацій; 3) видача позичок самим земствам на їх кошторисні видатки та надання населенню меліоративних позичок [751, с.84].

6 квітня 1910 р. розпочала свою діяльність Волинська губерньська земська каса дрібного кредиту, яка надавала можливість кредитним та позичково-ощадним товариствам губернії отримувати позики для посилення оборотних засобів, а також сприяти їм у справі організації посередницьких операцій [606, с.73]. В 1911 р. цією касою дрібного кредиту набуто перший досвід організації земством на Волині посередницьких операцій по закупівлі необхідних для «землеробського населення» знарядь, машин, насіння і добрив. Були також обладнані склади певного устаткування, яке купувало

земство з метою постачання їх землевласникам. Пізніше, у зв'язку зі збільшенням обсягів і ускладненням операцій, цими справами безпосередньо займалося Посередницьке бюро, утворене при губернській управі. У 1912 р. в його розпорядженні було 15 складів. Тут знаходилась певна кількість машин та знарядь, насіння, мінеральні добрива. Ціни на них були більш низькими, ніж на приватних складах. При чому вони встановлювались без зниження якості товарів, які пропонували землевласникам [104, арк. 4, 5].

Аналіз діяльності кредитно-банківських установ у досліджуваній період показав, що характерною особливістю ролі цих установ у формуванні ринкових відносин було те, що з одного боку – кредитуючи тих чи інших підприємців, вони сприяли розвитку підприємництва у промисловості, сільському господарстві, залізничному будівництві, а з іншого боку – вони безпосередньо були підприємницькими структурами. Зокрема, за відомостями станом на 1 січня 1913 р. сільські кредитні кооперативи Подільської губернії видали позик на суму 2 465 008 руб. 88 коп., що більше ніж у 1912 р. У той же час отримали чистий прибуток в сумі 75 341 руб. 63 коп. [328].

Проте, як показало дослідження, поряд з активізацією діяльності тогочасних кредитно-банківських установ все зростаючі потреби в кредитуванні вони не могли задовольнити у повному обсязі. Зокрема, як відзначено у фонді Волинської губернської земської управи за 1913 р. «деяка частина населення губернії в т. ч. більшість хуторян, повністю позбавлені організованого кредиту і навіть простої можливості придбати необхідні машини і знаряддя у зв'язку з повною відсутністю сільськогосподарських складів у деяких місцях губернії» [104, арк. 7].

Відсутність організованого і доступного для всіх верств населення (особливо селян і дрібних промисловців) кредитування зумовлювала розвиток лихварства, яке мало давнє коріння. Зокрема, в архівних джерелах Подільської губернії за 1878-1880 рр. відзначено, що «лихварство перестало

бути промислом виключно єврейським, що в даний час ним займаються й християни у формі кредиту, особливо поширеному в краї під назвою «Тыгодневка» або «потижневі гроші» і що, «християни отримують більш високий відсоток при позичках, ніж євреї». Суть організації такого кредиту заключається в тому, що 14 % отримується при видачі позики, а капітал виплачується протягом 50 тижнів щотижня по 2 руб. зі 100 руб. Дрібні промисловці, які переважно користувалися цим кредитом, вважали його вигідним, не зважаючи на те, що він обходився їм у 19,8 %. Зрозуміло, що виплата таких відсотків була вигідна лише для промисловців, які вели справу так, що на свій капітал могли виручити більші відсотки, які отримували за рахунок експлуатації робітників. Вигідним такий відсоток кредиту був і для багаточисельного класу лихварів, переважно євреїв, які займалися короткотерміновими позиками грошей під ручні застави або векселі, причому самим поширеним відсотком вважались 5 % на місяць зі 10 руб., тобто 60 % на рік [14, арк. 347].

Багато негативних фактів лихварства мали місце у Волинській губернії. Зокрема, селянами Дубенського повіту Боромельської волості виплачено євреям великі відсотки за позичені гроші. Протягом двох років повернуто позику: С. Пилипюком за 70 руб. – 250 руб.; І. Вишинським за 7 руб. – 96 руб. 15 коп.; А. Сичем за 10 руб. – 118 руб. 42 коп.; К. Яковлюком за 10 руб. – 68 руб. 35 коп.; М. Кухаруком за 10 руб. – 50 руб. та ін. Колишні державні селяни с. Стрільське, с. Корніловки, с. Глушиці Ровенського повіту майже всі заборгували у євреїв, тому при наймі на роботу, одержували плату меншу, ніж селяни, які не були боржниками [14, арк. 310].

Таким чином, на другу половину ХІХ ст. припадає формування і розвиток кредитно-банківської системи, яка стала важливою галуззю економічного розвитку, помітно впливала на стан підприємництва і сама стала сферою реалізації підприємницької ініціативи. Державні та приватні кредитні установи кредитували підприємців, які розвивали стратегічно важливі, зокрема, для українських губерній тогочасної Російської імперії,

галузі видобувної, металургійної, машинобудівної та цукрової промисловості; здійснювали залізничне будівництво. Функціонування банківських та кредитних установ, системи іпотечного кредиту також було спрямовано на розвиток сільськогосподарського виробництва та підприємництва у цьому важливому секторі економіки України, що в результаті сприяло гармонізації зв'язків між сільським господарством, промисловістю і торгівлею, поступовому перетворенню їх у злагоджений механізм.

4.3. Селянська кооперація

Міжнародна спільнота в особі Генеральної Асамблеї ООН визначає кооперативи як один з найважливіших чинників соціально-економічного розвитку і викорінювання бідності. Резолюцією № 64/136 від 23 жовтня 2011 р., 2012 рік було оголошено Міжнародним роком кооперативів і рекомендовано всім державам – членам ООН з відповідними організаціями надавати підтримку розвитку кооперативів і підвищенню обізнаності щодо їх внеску у соціально-економічний й екологічний розвиток.

Кооперація вважається перспективним видом об'єднання, оскільки за її допомогою сільськогосподарські товаровиробники, зберігаючи свою юридичну та економічну самостійність, здатні поглибити спеціалізацію, підвищити якість послуг, отримувати прибуток від інших видів діяльності, долати бар'єри при виході на ринки збуту продукції, технічного постачання, обслуговування. Потрібно брати до уваги, що економічна політика держави повинна забезпечувати рівні умови конкуренції і підтримувати присутність на ринку поряд з великотоварними підприємствами також дрібнотоварних кооперативів. Відтак подальша підтримка розвитку сільськогосподарської кооперації повинна стати пріоритетним напрямком аграрної політики українського уряду. Цінним та важливим у зв'язку з цим є вивчення

історичного досвіду кооперативного руху в Україні і практичного використання його в сучасних умовах.

Кооперативна ідеологія прийшла в Україну із Західної Європи. Рочдельське споживче товариство в Англії і Райфайзенське кредитне товариство в Німеччині слугували моделями для перших українських кооператорів, як, врешті, і для всього світу. Але в Україні селянські організації з ознаками справжніх кооперативів з'явилися не відразу. Освітній рівень українських селян був надто низьким, щоб вони зрозуміли суть закордонного досвіду. Тому важлива роль в укоріненні кооперативних ідей належала окремим інтелектуалам-ентузіастам. Як правило, вони були засновниками та членами добровільних сільськогосподарських товариств, хліборобських артілей або працювали в земствах. У доповнення до сприяння розвитку кооперативних ідей вони займалися організацією виробництва, збуту, переробки продукції, а також розповсюдженням серед селян знань щодо агрономії, селекції рослин і розведення тварин, ветеринарії та ін. Це робилося через читання лекцій, консультування, друкування літератури, організацію бібліотек тощо.

Значний внесок у теоретичний розвиток кооперативної ідеї і систематизацію кооперативного досвіду зробили М. Зібер, М. Драгоманов, І. Подолинський, М. Левитський, М. Туган-Барановський, Б. Мартос, І. Подольський, пізніше – В. Бородаєвський, О. Мицюк, І. Витанович та інші. Зокрема, М. Туган-Барановський підтримував розвиток організаційної структури сільського господарства кооперативного типу і вважав, що кооперативний шлях веде до руйнування тоталітарної держави і розвитку місцевого самоврядування. Він стверджував, що «участие крестьянина в сельскохозяйственных кооперативах диктуется его настоятельными экономическими интересами» [665, с. 279].

Схвально поставилися до кооперації лідери українських політичних партій на відміну від деяких вождів російської соціал-демократії. «Треба підкреслити, – зазначає відомий історик кооперативного руху в Україні

І. Витанович, – що в програмах майже всіх українських політичних партій було позитивне ставлення до кооперативного руху» [380, с.164]. Деякі політичні діячі досить тісно співпрацювали з кооперативними установами. Однак, більшість політиків не приділяли належну увагу кооперативним справам, хоча і підтримували саму ідею кооперації селян.

Українські політичні партії, проголосивши себе виразником інтересів селян, не змогли привернути їхньої уваги до себе. Український селянин стояв осібно, дбаючи про власні інтереси, недовірливо ставився до закликів інтелігенції. Політичні партії прагнули через кооперацію залучити селян до революції. Зокрема, далекою від завершеності стосовно кооперації була програма Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка виникла 1906 р. внаслідок відокремлення народницьких груп з Революційної української партії (РУП). Партія спиралася на селянство та інтелігенцію, а її програма з'явилася лише 1917 р. Її лідери М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Ковальов, П. Христюк, хоч і підтримували кооперативний рух, але не були його активними діячами. Кооперація була для них організаційною формою виховання селян, залучення їх до національного відродження, до соціалізму.

Російські соціал-демократи, за виключенням меншовиків та соціалістів-революціонерів, поставилися досить негативно до самої ідеї кооперації. Вождь більшовиків В. Ульянов (Ленін), починаючи з 90-х рр. XIX ст. і до жовтневого перевороту 1917 р., скептично ставився до кооперації. «Усі власники, уся буржуазія старається прихилити середнього селянина до себе тим, – зазначав він, – що обіцяє йому всякі заходи для поліпшення господарства (дешеві плуги, сільські банки, запровадження посіву трав, дешевий продаж худоби та добрив і тому подібне), а також тим, що робить селянина учасником всяких сільськогосподарських спілок (кооперацій, як їх називають у книжках), спілок між усякими хазяями для поліпшення господарства» [493, с. 153-155].

Соціал-демократи (більшовики) закликали селян до бунту, а не до кооперації, яка зміцнювала економічні позиції господарів, спонукала їх до поліпшення дрібнотоварного виробництва. «Від усіх цих поліпшень, здешевлень і кооперації», на думку В. Леніна, «виграють багатії», а щоб «усім середнім селянам у багаті пролізти, — для цього треба самих багатих усунути, а усунути їх може тільки союз міських робітників з сільською біднотою» [493, с. 174].

Кооперативна ідея мала у своїх підвалинах домінуючою тезою не економічну ефективність, а справедливість – як частину ширшої ідеології соціального прогресу. Для дослідників того часу було характерним обґрунтування демократичної природи та неприбуткового характеру діяльності кооперативів. Слід зазначити, що ця ідея і в наш час має підтримку серед науковців і практиків у напрямі відродження демократичного характеру кооперації як важливої суспільної інституції.

Зокрема, відомий сучасний дослідник кооперативного руху В. Зіновчук обґрунтовує принципові відмінності кооперативу від інших форм підприємницької діяльності, що концептуально ідентифікують його як унікальну економічну організацію. «Кооператив – це організація, що діє у сфері бізнесу. Функції, що на неї покладаються, дають підставу вважати кооператив підприємством, але підприємством особливого типу, оскільки його мета та економічні взаємовідносини членів відрізняються від звичайного підприємства. Кооператив працює на неприбутковій основі, тобто не заради отримання прибутку, а заради обслуговування своїх членів, розподіляючи економію коштів та інші доходи (які у звичайних підприємствах мають форму прибутку) пропорційно участі членів у господарській діяльності підприємства.» [442, С. 33].

Зміни в соціально-економічному розвитку, які відбулися в другій половині ХІХ ст., викликали суттєві міграційні процеси – переселення значної кількості людей із населених пунктів у міста та містечка, в яких діяли промислові підприємства. Це в свою чергу призвело до значного

поповнення споживачів продуктів харчування. Виникла необхідність вдосконалення системи постачання населення продовольством і промисловими виробами. В цих умовах ряд громадян, переважно з числа інтелігенції прагнули впровадити більш прогресивні форми торгівлі. Більшість із них були прихильниками кооперативної торгівлі.

Важливу роль відігравала споживча кооперація. Споживчі товариства виникли спочатку в містах, а згодом поширили свій вплив на село. Перше товариство, яке започаткувало споживчу кооперацію в Росії, з'явилося 1866 р. у Харкові. Ініціатором його створення були члени Харківської громади. За сприянням відомого економіста М. Зібера в 1868 р. почало функціонувати перше споживче товариство в Києві. Після закінчення університету і здачі магістерського екзамену для підготовки до професорської діяльності М. Зібер поїхав за кордон, де слухав лекції в університетах Лейпціга, Цюріха, в подальшому продовжував освіту в Англії, Франції, Бельгії. Він відвідував поряд із фабриками і споживчі товариства та зібрав значний матеріал з їх створення і діяльності. Повернувшись до Києва, М. Зібер взяв участь в організації Київського споживчого товариства – одного із перших у Росії.

У 1869 р. М. Зібер опублікував брошуру «Потребительские общества» в якій виклав суть і соціальне значення споживчої кооперації, показав основні завдання і види діяльності споживчих товариств: постачання своїм членам харчових продуктів та інших припасів, торгівля на власних складах, укладання договорів із постачальниками і утворення закладів для виробництва предметів споживання. У праці вказані українські місцевості, де діяли кооперативні товариства, зокрема на Київщині. М. Зібер у своїх дослідженнях підкреслював, що споживчі товариства повинні більш глибоко вивчати досвід споживчої кооперації і слідувати Рочдельським принципам, які передбачали продаж товарів за середньо-ринковими цінами [439].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. кооперативні товариства діяли в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові,

Єлисаветграді, Ізюмі, Балті та багатьох повітових містах, але їх розвиток гальмували господарсько-економічні умови тогочасної Росії, що призводило до частого занепаду новоутворених товариств [519]. 1887 р. з'явився зразковий статут споживчого товариства, який полегшував справу становлення кооперативів. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. відбувалося зростання чисельності споживчих товариств у сільській місцевості України.

Пожвавлення кооперативного руху в Україні відбулося упродовж 1906-1916 рр., яке виявилось у кількісному збільшенні сільських кооперативів. Уряд під тиском революційного руху видав цілу низку законів, які сприяли розвитку кооперації. Більш активну участь почали брати земства. Кооперативні організації серед селян проводили багатопланову просвітницьку діяльність. Вони влаштовували різні виставки, курси лекцій, поширювали літературу. На початку XX ст. в досить чисельних кооперативних школах та курсах представники широких верств населення здобували професійні навички, що давали їм на постійній основі займати посади в апаратах кооперативних установ: рахівників, інструкторів по кооперації, а часто і керівників кооперативних організацій чи їх підрозділів. Зокрема, перші курси з споживчої кооперації були влаштовані у с. Дзєндзелівці Уманського повіту, що тривали з 1 по 15 червня 1910 р. [580].

Основною причиною активізації кооперативного руху в Україні в той час були нові можливості, які столипінська аграрна реформа відкрила перед сільськогосподарськими товаровиробниками, і які вимагали суттєвого стартового і оборотного капіталу. Найпростіший шлях до нього і найвигідніші умови здатна була забезпечити лише кооперація. Саме тому новий етап розвитку селянської кооперації відбувся одночасно зі столипінською аграрною реформою [351, с. 15]. За часів столипінської реформи селянин-власник, який господарював на своїй землі, ставав

юридичною особою, ніс персональну відповідальність за кооперативні справи.

Згідно закону від 4 березня 1906 р. активізувалася реєстрація різних кооперативних об'єднань в селах і містечках Київської, Подільської і Волинської губерній. Так, в Ушицькому повіті Подільської губернії станом на 31 грудня 1913 р. працювали 105 сільських кооперативів, зареєстрованих згідно вказаного закону, в яких за підрахунками автора було 8889 членів, серед них найбільші кооперативні об'єднання: Дунаєвецьке позичково-ощадне товариство (965 членів), Соколецьке кредитне товариство (303 члени), Муровано-Куриловецьке кредитне товариство (100 членів), Соколецька трудова артіль зі сприяння кустарному виробництву [3, арк. 118-125].

До кінця 1913 р. в Україні налічувалось 2871 товариств, з яких 2/3 були сільськими [518, с. 21-22]. З досліджуваних губерній найбільша кількість споживчих кооперативів була в Київській губернії: 1900 – 9 товариств, 1905 – 24, 1907 – 178, 1911 – 640. Тільки з 1906 р. споживчі товариства почали створюватися в селах і з цього часу їх кількість помітно зростала. [385, с. 72]. На території Подільської губернії в 1913 р. нараховувалося 339 споживчих товариств, які об'єднували в своїх лавах 19 348 осіб [328, с. 15]. Повільніше розвивалася споживча кооперація у Волинській губернії і тільки на початку ХХ ст. кількість товариств почала збільшуватися. У 1913 р. в губернії нараховувалося 199 споживчих товариств. [385, с. 72].

Споживча кооперація за кількістю товариств і числом членів була сільською, хоча мало впливала на спосіб сільськогосподарського виробництва. Насамперед кооперативні організації намагалися ліквідувати посередництво торгівельних операціях або хоча б зменшити його. Здебільшого товариства характеризувалися невеликими розмірами пайового капіталу і нагадували звичайні крамниці, у яких селяни, члени кооперативу, купували за пільгами різні промислові товари. Займалися вони і

кооперативним збутом сільськогосподарської продукції селянських господарств, але не постійно. Універсальні функції, які перебрало на себе сільське споживче товариство, були здебільшого йому не під силу, виникла необхідність спеціальних кредитних і сільськогосподарських кооперативних товариств.

Реалії ринку, конкурентна боротьба, нестача обігових коштів у сільських кооперативах змушувала їх об'єднуватись для ведення спільної торгівельної діяльності. Перший з'їзд представників споживчих товариств Подільської губернії відбувся в серпні 1909 р. у Жмеринці Вінницького повіту, в якому брали участь 170 представників таких організацій. На другому з'їзді, що проходив у Вінниці 1911 р., під головуванням графа Д. Гейдена виникло 4 повітових об'єднання: Муровано-Куриловецьке, Вінницьке, Проскурівське і Жмеринське [327, с. 21]. Деякі з таких об'єднань були досить значними, що посилювало їх вплив на місцевому споживчому ринку. Зокрема, Тульчинське товариство гуртових закупівель – це об'єднання 34 споживчих товариств, що дозволило йому досягнути в 1913 р. річного обігу в 150 тис. руб. Названа спілка займалася і роздрібною торгівлею, яка забезпечувала значний прибуток [332, с. 56].

Про діяльність споживчих товариств Подільської губернії свідчить їх фінансовий стан за 1912 рік. Споживчі товариства губернії мали в своєму розпорядженні коштів на 871 749 руб., або в середньому на одне товариство по 2 571 руб. Головну масу коштів становив пайовий капітал – 38,4%, затим позичений капітал (заборгованість за товарами, позиками та закладними) – 22,6 %. Чистий прибуток був порівняно великим і становив 16,4 % балансу. Неподільних капіталів (резервного і спеціального) було 9,5 % всіх коштів. Більше всього наявних засобів було розміщено в товарах – 56,6 %, за тим борги різним особам – це переважно товари, відпущені у кредит – 21,7 %, майно рухоме і нерухоме становило 10,7 %. Заслуговує уваги та обставина, що збитки становили всього 0,5 %, загальний оборот 335 споживчих товариств становив 2 789 720 руб., або, в середньому, по 8 327 руб. на одне

товариство, і в загальному пайовий капітал зробив 8 оборотів. [328, с. 15, 16]

Набуваючи досвіду кооперативної діяльності, організатори таких об'єднань шукали шляхи більш ефективної роботи. Зокрема, у виступі торгового агента при Подільській губернській земській касі дрібного кредиту І. Кальницького на III з'їзді представників споживчої кооперації Подільської губернії у Вінниці в червні 1913 р. йшлося про необхідність досягнення взаємовідносин між споживчими і кредитними кооперативами з метою зниження ціни на предмети споживання для своїх членів. «Наслідком такої взаємодії буде те, що споживчі товариства стануть більш потужними за своїм оборотним капіталом, а це, в свою чергу, призведе до здешевлення предметів споживання. Не відволікаючись на кредитні операції товариства скоріше будуть спеціалізуватись у своїй справі, при чому вже не буде прямих і непрямих збитків, які обов'язково виникають у процесі кредитування [329, с. 24-25].

У губерніях Правобережної України особливо активно розвивалася кредитна кооперація, яка сприяла втягненню селян у ринкові відносини, активізації підприємництва. Кредитні товариства вели боротьбу з лихварями і з торговим посередництвом взагалі. Вони виступали посередниками у земельних операціях купівлі, продажу, оренди; брали участь в налагодженні збуту сільськогосподарської продукції і ремесла, постачанні своїм членам сільськогосподарського інвентаря, будівельних матеріалів, насіння тощо. Кредитна кооперація зародилася у вигляді ощадно-позичкових і кредитних товариств. Перше місце за кількістю кредитних товариств займала Київська губернія. Так, перше ощадно-позичкове товариство було відкрито 1873 р. в с. Немиринцях Бердичівського повіту. У період з 1880 по 1901 р. існувало тільки 8 товариств і лише з 1906 р. кількість ощадно-позичкових і кредитних товариств почала збільшуватися. У 1912 р. в губернії уже нараховувалося 127 ощадно-позичкових і 90 кредитних товариств.

Активно розвивалася кредитна кооперація у Подільській і Волинській губерніях. Якщо у Подільській губернії до 1880 р. не було жодного кредитного товариства і організувалося лише перше Вінницьке кредитно-споживче товариство, яке в подальшому стало самим великим і багатим, то в 1912 р. уже нараховувалося 61 кредитне і 86 ощадно-позичкових товариств. Найбільш успішно працювали кредитні кооперативи у Волинській губернії. Якщо на початок 1911 р. в губернії було 70 товариств, то на початок 1912 р. – 245, з яких 48 ощадно-позичкових і 197 кредитних. При порівнянні балансу 1 січня 1912 (4 854 749 руб.) з балансом на 1 січня 1911 р. (2 379 550 руб.) виявляється, що на протязі одного року баланс всіх товариств збільшився у два рази. Значну суму цього збільшення коштів товариств складав приріст вкладів, а саме – 1 193 941 руб. [385, с.72,73].

Дещо повільніше в досліджуваних Київській, Подільській і Волинській губерніях розвивалася сільськогосподарська кооперація. За відомостями Департаменту землеробства на 1 вересня 1912 р. у Київській губернії існувало 17 товариств, у Подільській – 13, у Волинській – 3. Найбільшого поширення набули сільськогосподарські товариства, зразковий статут яких було ухвалено урядом 18 листопада 1908 р. Селянам надавали право створювати товариства в усіх галузах сільського господарства: рослинницькій чи тваринницькій. Департамент землеробства ухвалив статут сільськогосподарського товариства, яке було насамперед об'єднанням селян як покупців товарів промисловості водночас продавців власної продукції на кооперативних засадах. Товариство відповідало перед кредитними установами власним майном, а кожен член його — потрійною вартістю річного внеску. Звичайно, ці умови сприяли підвищенню кредитоспроможності товариств, хоч і не викликали в банківських установах повної довіри, яка могла б з'явитися, аби товариство було засновано на паях.

Такі кооперативи, з одного боку, давали можливість своїм членам придбати все те, що необхідно було для покращення їх господарства на

більш вигідних і пільгових умовах, а з другого – збувати продукти свого господарства, якщо не по дорогій ціні, то, у всякому випадку, не нижче ціни, яка існує в момент продажу на світовому ринку. Сільські кооперативні об'єднання ставали своєрідними школами формування «культурних селянських господарств», власники яких могли одержувати тут агрономічні знання, покращені сорти насіння тощо. Згодом товариства почали займатися посередництвом у забезпеченні селян необхідними засобами виробництва, зокрема сільськогосподарськими машинами. Їхньою реалізацією займалися земські та приватні склади, кількість яких постійно збільшувалася.

За цей період сільськогосподарська кооперація набула розгалуженої структури, мала досвідчених фахівців і навіть налагодила міжнародні контакти. Активізація кооперативної діяльності серед сільськогосподарських товаровиробників у той час була зумовлена такими факторами: 1) структурна трансформація сільського господарства сприяла збільшенню кількості орієнтованих на ринок селянських господарств. Приріст виробництва став надбанням ринку; 2) зростання продуктивності сільського господарства вимагало більш організованого збуту продукції; 3) необхідність протистояння приватному бізнесу, особливо у сфері переробки і торгівлі, та бажання уникнути ринкових посередників вимагало спільних дій сільськогосподарських товаровиробників; 4) значно зріс попит на кредит, який міг би компенсувати нестачу власного капіталу; 5) Селянський поземельний банк надавав кредити селянським кооперативам [470, с. 120].

У Київській, Подільській і Волинській губерніях напрями діяльності кооперативів певною мірою співпадали з економічною спеціалізацією регіону з виробництва товарного зерна, цукру та хмелю. Були розповсюдженими операції комісійного характеру та торгове посередництво. Місцевий хлібний ринок сформувався в краї ще в дореформений період, тому кооперативним організаціям, масове виникнення яких на території Правобережної України припадає на поч.

XX ст., було досить складно конкурувати з представниками торгових фірм, що на цей час монополізували регіональний ринок зерна. Кооперативний збут хліба мав у губерніях краю спочатку епізодичний характер, однак із набуттям товариствами досвіду в цій справі мав тенденцію до розширення. Зокрема, 1912 р. у Київській губернії 6 кооперативних товариств мали кредити під заставу хліба на суму 121 тис. руб., на території Подільської губернії 4 товариства – на суму кредиту 27 тис. руб. і на території Волинської губернії 3 – на 10,5 тис. руб. [506, с. 619]. Основними формами кооперативної торгівлі хлібом були: операції комісійного характеру, купівля за рахунок товариства за ринковою ціною, продаж на розсуд товариства і розрахунок за середньорічною ціною.

Організація кооперативами продажу хліба об'єктивно вимагала спорудження зерносховищ, елеваторів. Їх будівництво проводили за рахунок отримання довгострокових позик. Так, Подільська земська управа в 1910 р. клопотала перед Головним управлінням землеустрою й землеробства про надання кредиту Сербянському ощадно-позичковому товариству в сумі 1398 руб. на 20 років для будівництва зерносховища. З метою отримання вищих прибутків Дзендзелівське, Корнинське і Тальнівське кредитні товариства в Київській губернії засипали зерно у зерносховища з обов'язковою очисткою; Тальнівське кредитне товариство навіть почало будівництво елеватора, отримавши довгострокову позику Держбанку в сумі 19 тис. руб. [751, с. 128].

Ряд сільських кооперативних організацій здійснювали вдалу комерцію в галузі торгівлі, пов'язану з швидким розвитком буряківництва і виробництва цукру. Зокрема, Дзендзелівське ощадно-позичкове товариство в Київській губернії з 1908 р. розпочало організацію спільного продажу цукрового буряка на цукрові заводи, при цьому селяни отримували за свою продукцію в 1,3–1,5 рази більше, ніж до кооперування. Крім того, товариство проводило операції з продажу сільськогосподарських машин і знарядь, щорічно на 30 тис. руб. [512, с. 4].

Олександрівське позичково-ощадне товариство Брацлавського повіту Подільської губернії з метою усунення зайвого посередництва між селянськими господарствами та місцевими цукровими заводами, уклало з Капустянським цукровим заводом угоду на постачання членами товариства 1914 р. цукрових буряків з 110 дес. землі [331, с. 75].

У Волинській губернії плідно працювали кооперативи по збуту хмелю. Зокрема, Дубенське товариство хмелярів сприяло у видачі своїм членам позик, в посередництві, страхуванні посівів, продажу міндобрива, хмільових мішків за вигідними цінами; влаштовували щорічно хмільові ярмарки тощо. Лише за два роки існування товариствами хмелярів та ощадно-позичковими товариствами у Волинській губернії було видано позик більше, ніж на 30 тис. руб. [265, с. 4].

Багато кооперативів краю спеціалізувалися на торговому посередництві, підриваючи таким чином позиції комісіонерів, які раніше мали на цьому значну вигоду. Так, коли адміністрація Годищенського цукрового заводу відмовилися платити 1 руб. 85 коп. за берковець буряків, Годищенське і Валявське кредитні та Млиївське ощадно-позичкове об'єднання Київської губернії продали їх Шполянському заводу. Годищенський завод, залишившись без сировини, змушений був погодитись на підвищення її вартості [393, с. 103, 104].

Кузьминецьке товариство Подільської губернії, посередницька діяльність якого у галузі торгівлі за своїми обсягами була найбільш розвинута серед інших кооперативів, займалося купівлею і продажем сільськогосподарського реманенту, будівельних матеріалів, насіння різних сортів зернових культур. На протязі 3-ох років (1909–1912 рр.) воно придбало товарів на 99,6 тис. і реалізувало на 98,4 тис. руб. Подібною діяльністю, хоча і в менших обсягах, займались Тридубське, Іваньковецьке, Студенянське, Дунаївецьке, Немирівське та інші подільські товариства.

Багатогранною діяльністю характеризувалося Яланецьке позичково-ощадне товариство Подільської губернії, яке було створене у вересні 1907 р.

і об'єднувало більше 500 членів. Почавши з невеликим пайовим капіталом в 611 руб. і основним – 2000 руб., позиченим у Державному банку, товариство протягом шести років значно розширило свої операції і станом на 1 січня 1913 р. досягло вагомих результатів – кошти товариства становили 66 595 руб. Так, протягом 1912 р. вклади становили 30 702 руб., при чому переважали значні вклади. Того ж року було видано позики на купівлю землі у власність, будівництво і обладнання промислових підприємств, будівництво житла, придбання сільськогосподарських знарядь і худоби всього на суму 22 581 руб. Товариство активно здійснювало посередницькі операції, що становило 29 % річного прибутку. За 1912 рік було придбано землеробських знарядь на суму 2172 руб., насіння сільськогосподарських культур на 2439 руб., цементу на 2146 руб., брезентів і взуття на 522 руб. [328, с. 44, 47].

Кредитні організації часто мали підприємства, де перероблялася продукція селянських господарств - членів кооперативу, після чого вона йшла на продаж. Для прикладу, Медвинське ощадно-позичкове об'єднання Канівського повіту переробляло фрукти, що надходили з господарств його членів, а Київський союз установ дрібного кредиту реалізовував готову продукцію. [393, с. 104.]. Старо-Петровське товариство Київського повіту організувало збут суниці, яку постачали члени кооперативу. В тому ж році при товаристві на кошти повітового земства була побудована винокурня для виробництва вина з яблук. При товаристві діяв склад городнього насіння, прокатний пункт садових інструментів [385, с. 74].

Важливість діяльності сільськогосподарських кооперативів в Ольгопільському повіті Подільської губернії прослідковує на сторінках журналу губернського земства «Экономическая жизнь Подолии» Н. Філіпов. Автор звертає увагу на необхідність спільної роботи сільських кредитних товариств з сільськогосподарськими, наводить приклади діяльності по поширенню сільськогосподарських знарядь з 1911 р. Загнитківським і

Яланецьким кооперативами, а з 1913 р. ще двома товариствами: Стратіївським і Поташнянським [328, с. 10].

У Ольгопільському повіті 1914 р. працювало 10 сільськогосподарських кооперативів, у них нараховувалося 390 членів. При 4-х сільськогосподарських товариствах були відкриті склади з продажу знарядь і насіння; при 3-х – лісові склади; а 5 кооперативів поставляли зернові продукти через посередництво земства військовому відомству. Сільськогосподарські кооперативи влаштовували прокатні станції сільськогосподарської техніки і знарядь, зерноочисні пункти, показові поля і ділянки, парувальні пункти худоби [671, с. 4].

Діяльність кредитних і сільськогосподарських товариств сприяла тому, що селянські господарства дедалі більше використовували вдосконалені засоби виробництва, машини. У більшості господарств замість сохи прийшов плуг. Широко використовувалися сівалки, віялки, жатки, молотарки. Більшість селян почали використовувати органічні добрива на своїй землі.

Сільськогосподарські товариства, які займалися переробкою та збутом продукції селянських господарств, поділялись на універсальні та за фаховим профілем. Вони обслуговували не лише селянські господарства в цілому, а й окремі галузі. Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариств, з них 43 артілі з переробки молока. Перша молочарня виникла в Узині Васильківського повіту 1910 р., а через два роки їх діяло на Київщині – 12.

Представляє інтерес діяльність Вязівського сільськогосподарського товариства Черкаського повіту, яке було створено у 1910 р. і об'єднувало 46 селян. У 1912 р. в господарствах членів товариства було відкрито 10 показових полів з посівом ярих зернових, коренеплодів і трав. Товариство завідувало прокатною станцією сільськогосподарських знарядь, парувальним пунктом худоби, було посередником по поставках цукрових буряків Городищенському цукровому заводу [385, с.74].

Типовою формою сільськогосподарської кооперації була хліборобська артіль. Засновником першої в Україні хліборобської артілі був М. Левитський, який отримавши університетську освіту, з 1886 р. перебував на посаді секретаря Олександрійської земської управи, а в подальшому брав активну участь у кооперативному русі. На одному з земських засідань М. Левитський запропонував проект про створення гуртового (артільного) обробітку землі в повіті, а через рік з'явилося декілька хліборобських артілей. Коли у південних губерніях України внаслідок посухи наступив голод, селяни звернулися до М. Левитського, який не раз переконував їх у необхідності кооперації. Вирішили створити артіль, яка розпочала свою діяльність 17 вересня 1894 р. у с. Федвар на Херсонщині. «Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурті, неначе одна нива одного хазяїна, – писав про перші артілі М. Левитський, – а хазяїном усієї землі є вся артіль. Хліб звозиться докупи в артільний двір, якщо є куди, і там молотиться гуртом. Після молотьби зерно ділять так: найперше одділяють на насіння — на посів скільки треба, 2) на харчі, 3) на борги артільні, на повинності й податки за землю і інше, 4) останній хліб товариші розподіляють між собою, по числу робочих душ в кожній родині» [490, с. 7, 8].

Організаційно-господарським життям артілей, окрім загальних зборів (сходу), керував артільний староста, обраний з поміж кмітливих і «хазяїновитих» селян. Хліборобські артілі, як форма селянської сільськогосподарської кооперації, об'єднували насамперед сільську бідноту, що прагнула за рахунок артілі поліпшити свій майновий стан, хоча, на думку професора М. Туган-Барановського, в дореволюційній кооперації переважали середні і заможні селянські господарства [665, с. 349].

Тривалий час в Україні не було кооперативних спілок, а відтак первинна ланка – селянські кооперативні товариства залежали від різних комітетів сприяння кооперації, не маючи власних центрів. Життя вимагало створення кооперативних спілок для координації виробничо-збутової діяльності товариств, для захисту їхніх інтересів. Кооперативні спілки

з'явилися лише на початку ХХ ст., а до того товариства підпорядковувалися уряду. 1899 р., з ініціативи Х. Барановського, у Вінниці була скликана нарада 4-х товариств – з Вінниці, Києва, Житомира, села Дзендзелівки. Обговорили питання про створення спілки кредитних товариств Київської, Подільської і Волинської губерній, але справа залишилася на папері. Однак кооператори не полишали цієї акції. Вони домоглися створення спілки кредитних товариств у с. Дзенгелівці, бо у Києві уряд не дозволив. У 1911 р. розпочав свою діяльність «Київський кредитний союз» — («Союзбанк»). Його управу очолив Х. Барановський [380, С. 130].

Ідею про створення кооперативної спілки у Києві висунув П. Пожарський 1913 р., головуючи на засіданні секції сільськогосподарської кооперації під час роботи всеросійського з'їзду по кооперації [579]. 22 листопада 1914 р. Бенедівське кредитне товариство Бердичівського повіту, Осичанське ощадно-позичкове товариство Тарашанського повіту, Погібленське кредитне товариство Звенигородського повіту та Шепеличська артіль Радомисльського повіту подали прохання про затвердження статуту кооперативної спілки під назвою «Київське центральне сільськогосподарське товариство». 12 серпня 1915 р. статут «Київського центрального сільськогосподарського товариства» було зареєстровано. Його очолив П. Пожарський, а заступниками обрали В. Ковалю, Т. Добрянського.

Свою діяльність ця кооперативна установа фактично розпочала з 1916 р., охопивши до 30 товариств з балансом 300 тис. руб. Сільськогосподарська спілка діяла у 6 з 9 губерній України, а також у селах Мінської губернії. В інших губерніях роль координаторів та опікунів сільськогосподарських товариств виконували кредитні спілки або ж кооперативні комітети, що діяли в межах різних громадських об'єднань. Єдиного для України кооперативного центру сільськогосподарської кооперації створити не вдалося. На той час ще не визріли умови для становлення самостійної кооперативної системи, хоча вже діяли різні кооперативні об'єднання.

Отже, починаючи з 60-х рр. XIX ст. і до 1917 р. включно, відбувалося формування трьох головних видів селянської кооперації в Україні: споживчої, кредитної і сільськогосподарської. Кожна обслуговувала певну галузь селянського господарства. Водночас селянин-господар міг бути членом трьох кооперативних товариств відразу, або ж просто скористатися їхніми послугами. Між трьома видами кооперативних товариств існували певні відмінності, які впливали з їхніх організаційних засад та функцій.

Незважаючи на те, що в українському селі приватновласницькі тенденції переважали над колективними, брак землі і реманенту, низька кредитоспроможність окремого селянського господарства, необхідність виживання в конкурентній боротьбі з великим капіталом примушувала селян об'єднуватись в кооперативи. Напередодні революції 1917 р. в Україні налічувалося понад 10 тис. різних кооперативних товариств, які об'єднували щонайменше 3 млн. селян, які в певній мірі сприяли розвитку їх підприємництва у виробництві продукції на ринок. Розвиток кооперативного руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. необхідно виділити як етап, який сприяв створенню умов для подальшого розвитку села, розширенню використання сільськогосподарських машин та знарядь, підвищенню товарності селянських господарств.

РОЗДІЛ 5

СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ: СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

5.1. Зміни в чисельності сільських підприємців

Друга половина XIX ст. характеризується суттєвими соціально-економічними змінами в Російській імперії, в тому числі, і в українських губерніях, які входили до її складу. По-перше, відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право, яке стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії і поклато початок радикальним змінам і в інших сферах суспільного життя. По-друге, швидкими темпами розвивалася промисловість, що призвело до прискорення урбанізації. У зв'язку із цим відбувалося масове переселення жителів сільської місцевості у міста, промислові центри. По-третє, нові напрями соціально – економічного розвитку зумовили суттєві зміни у соціальній структурі суспільства, які великою мірою залежали від здатності тієї чи іншої суспільної верстви адаптуватися до нових економічних умов.

Розвиток підприємництва впливав на зміну місця проживання, соціальний та професійний склад населення. Відбувалося значне збільшення чисельності населення міст, містечок, населених пунктів, де будувалися фабрики і заводи, за рахунок селян, які переселялися з метою одержання постійної роботи. Вони поповнювали ряди некваліфікованих працівників на підприємствах, зокрема, харчової та легкої промисловості (цукроварні, винокурні, пивоварні, олійні, хлібопекарні).

Скасування кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи для усіх верств тодішнього суспільства стали тим чинником, який спонукав пристосуватися до нових реалій, трансформації економічного мислення, перебудови характеру господарювання. У сферу підприємницької діяльності втягувалися найбільш пристосовані, енергійні, підприємливі, працьовиті та

матеріально здатні люди з різних верств тогочасного суспільства – від привілейованих станів до народних низів. Саме вони стали організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, більш ефективного ведення сільського господарства, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи. Окрему групу становили іноземні підприємці, які вкладали кошти у будівництво промислових підприємств, зокрема, металургійної, машинобудівної промисловості, шахт. В умовах Київської, Подільської і Волинської губерній провідну роль в інтенсифікації виробництва в землеробстві, тваринництві та переробній промисловості займали сільські підприємці, чисельність яких зростала.

Наявність змін у соціальній структурі тогочасного суспільства підтверджує порівняльний аналіз архівних джерел про соціальний склад населення, зокрема в Київській губернії за 1832 р. (табл. 5.1) і за 1902 р. (табл. 5.2), у Волинській губернії за 1832 р. (табл. 5.1) і за 1897 р. (табл. 5.3), у Подільській губернії за 1832 р. (табл. 5.1) і за 1897 р. (табл. 5.4).

Таблиця 5.1.

Соціальний склад населення Київської, Подільської та Волинської губерній (за даними 1832 р.) [4, арк. 67]

№/п	Соціальні стани	Київська	Подільська	Волинська
1.	Дворяни спадкові	3271	3881	10774
2.	Обер-офіцери та різночинці	12849	43867	1735
3.	Шляхта різних найменувань	79125	132500	81970
4.	Духовенство	16446	14284	17119
5.	Монахи	485	313	713
6.	Відставні солдати та їх жінки	3801	2929	2820
7.	Купці	1764	438	3911
8.	Міщани	125649	168860	180046
9.	Державні селяни	107162	101467	42240
10.	Панщинні селяни	964061	936984	835506
	Всього	1324613	1405523	1176834

Відбувався природний приріст населення, поява нових верств, збільшення кількості міського населення. Так, станом на 1 січня 1903 р. в Київській губернії проживало 3.372.995 мешканців (табл. 5.2.), що на 2.048.382 осіб або у 2,5 рази більше, ніж у 1832 р.

Таблиця 5.2.

**Соціальний склад населення Київської губернії
(за даними 1902 р.) [16, арк. 49, 50]**

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
Дворяни	15478	0,45
Духовенство	13096	0,38
Міські верстви:		
– почесні громадяни	5174	0,15
– купці	3051	0,09
– міщани	434969	12,9
– цехові	6427	0,19
Сільські верстви:		
– селяни	2668205	79,13
– колоністи	6166	0,18
– євреї землероби	5555	0,16
– військові, що не перебувають на службі	209917	6,22
іноземні піддані	3947	0,12
інші верстви	1010	0,03
Усього	3372995	100

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. населення Волинської губернії становило 2.989.482 мешканці, що на 1.812.648 осіб або у 2,5 рази більше ніж у 1832 р.

Таблиця 5.3.

**Соціальний склад населення Волинської губернії
(за даними перепису 1897 р.)[201]**

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
– дворяни	47024	1,57
– духовенство	14955	0,5
– почесні громадяни і купці	9622	0,32
– міщани	640210	21,42
– селяни	2241062	74,96
– іноземні піддані	30112	1,01
– інші верстви	6497	0,22
Усього	2989482	100

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. у Подільській губернії проживало 3.018.299 осіб, що на 1.612.776 осіб або у 2,15 рази більше ніж у 1832 р.

Таблиця 5.4.

**Соціальний склад населення Подільської губернії
(за даними перепису 1897 р.)[201]**

Соціальні стани та верстви	кількість осіб	у відсотках
– дворяни	26208	0,94
– духовенство	468	0,017
– почесні громадяни і купці	15303	0,55
– міщани	511274	18,31
– селяни	2264400	73,0
– іноземні піддані	9986	0,353
– євреї-землевласники	13951	0,5
– військові, що не перебувають на службі та члени їх сімей	176709	6,33
Усього	3018299	100

За кількістю населення серед досліджуваних губерній на першому місці у 1913 р. була Київська, що свідчило про більш розвинуту промисловість і кращі умови проживання у цьому географічному регіоні. За темпами приросту жителів протягом 1811-1914 рр. усі досліджувані губернії випереджала Волинська. Київщина ж тримала першість за кількістю переселенців, які приїхали сюди проживати в 1906 – 1912 рр. Аналіз густоти населення показує, що найбільшою у 1914 р. вона була у Подільській губернії, але Київщина мала найвищі темпи зростання густоти жителів протягом 1811-1914 рр. Найбільша кількість населення проживала у м. Києві, в якому до того ж воно і найшвидше зростало. Аналіз динаміки народжуваності свідчить про загальне скорочення цього показника по всіх трьох губерніях протягом 1901-1913 рр [772, с.126].

Проблеми підприємництва невід’ємно пов’язані із процесами становлення та розвитку власників основних засобів виробництва в індустріальному суспільстві, які мають головним джерелом доходу додаткову вартість, отриману шляхом використання найманої праці. Підприємництво зароджувалось в надрах феодального суспільства. Соціальною основою формування підприємців в Україні були поміщики, які перейшли на ринкові методи господарювання; купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, орієнтуючи своє виробництво на ринок та використовуючи найману працю.

На зламі XIX–XX століть в Україні різними соціальними прошарками було засновано 2304 підприємств фабрично-заводського типу. Найкращі можливості для підприємницької діяльності мали дворяни, які користувалися привілеями і підтримкою царизму та купці, які накопичили капітали і досвід підприємництва у попередній період. Організаторами 811 підприємств (35,19 %) виступали купці, 655 – дворяни (28,86 %), 227 –

міщани (9,85 %), 40 – селяни (1,73 %) та 56 (2,4 %) – представники інтелігентних професій [487, с.106].

За рівнем доходів найбільш чисельними були дрібні підприємці, які мали прибуток до 2 тис. руб. Так, на початку ХХ ст. в Україні дрібні одноосібні власники торгово-промислових закладів становили 73 % буржуазного класу. На їх долю припадало 57 % прибутків. До групи з доходами від 2 до 10 тис. руб. увійшли 23,3 % власників, а їх частка у загальному прибутку в Україні становила 20 %. Найбільш багатий прошарок буржуазії становив лише 3,8 % осіб, а їх прибуток – 23,2 % [487, с.94]. Формування приватних підприємців активніше проходило на Півдні та Правобережжі України. Саме ці регіони, на відміну від Лівобережжя, інтенсивніше включались у ринкові відносини. Цьому сприяли їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземних капіталів у промисловість Південної України тощо.

Поступово підприємці прагнули зайняти привілейоване становище. Уряд розширив їх правоздатність практично в усіх українських губерніях прийняттям цілого ряду законодавчих актів, прирівнявши із правами, які мали підприємці центральних губерній (створення підприємств, промислових товариств, одержання кредитів тощо). За своїм соціальним походженням і складом підприємці були неоднорідні. Відповідно до сфери застосування капіталу вони поділялися на промислових, торгових, фінансових і сільських.

У нових ринкових умовах суттєвих змін зазнало дворянство, яке розкололось на дві верстви. Частина дворян швидко переорієнтувалася, вела своє господарство, на принципах підприємництва: широко застосовувала техніку, використовувала у розвитку землеробства нові технології, здійснювала реалізацію виробленої продукції відповідно вимогам ринку, вкладала свої кошти в інші галузі виробництва – промислові підприємства, залізничне будівництво, торгівлю. Менш стійкими виявилися дворянські господарства з середніми та дрібними маєтками, недостатньою кількістю

худоби та реманенту, а їх власники, в основній своїй масі, були не готові до конкурентної боротьби в економіці. Втративши дармову робочу силу, не маючи обігових коштів багато поміщиків не змогли модернізувати свої господарства і вимушені були продавати землю. Але втрата дворянством великої кількості земель у другій половині ХІХ ст. не дають підстав для висновку про його занепад та деградацію. Якщо дворянство було найбільшим продавцем землі, то воно ж на довгі роки залишалося її покупцем. Це означало, що у дворянському землеволодінні у великих масштабах відбувався перерозподіл власності.

До прошарку дворян-землевласників примикала група великих землевласників з інших станів. За місцем у системі суспільного виробництва, роллю в суспільній організації праці, засобами одержання і розмірами багатства – помісні дворяни і великі землевласники інших станів були близькими. У цьому розумінні їх часто розглядають як єдиний соціально-економічний тип, об'єднаний поняттям «великі землевласники».

Реальністю царської Росії була велика різниця суспільно-правового статусу дворян та представників інших станів, що було зумовлено закріпленням у законодавстві за дворянами особливих прав та привілеїв. В Україні за дворянством теж було збережено привілейоване становище. Ще законодавством Російської імперії козацька (українська) та польська шляхта за правоздатністю були прирівнені до російського дворянства. У період, що досліджується, законодавство закріпило за дворянами великий перелік станових та особистих прав. Привілеї та пільги дворянського класу було доповнені новими, спрямованими на зміцнення його економічної основи. Дворянам було надано право на одержання кредитів у державному Дворянському банку і приватних земельних банках під заставу земель, встановлені пільги та премії за реалізацію сільськогосподарської продукції. Урядовцям – дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані пільгові умови придбання у власність і орендування земель у губерніях Південно-Західного краю.

Дворянство зберегло панівне становище в управлінні країною. Предводитель дворянства очолював повітове у селянських справах присутствіє. «Неодмінного» члена губернського присутствія обирали дворянські збори. Дворяни посідали перше місце у військових присутствіях, визначали особовий склад мирових суддів. Більша роль відводилася дворянству і в органах земського самоврядування. Закон 1889 р. про земських начальників (вони призначалися тільки зі спадкових дворян) передав у їх руки адміністративну і судову владу на місцях. Земська контрреформа 1890 р. закріпила переважання дворян у земствах. Але тепличні умови, створені для дворян протекціоністською політикою влади, значно послабили можливості дворян до конкурентної боротьби в економіці – вони до неї, в основній своїй масі, виявилися не готовими. Лише певна частина поміщиків-дворян успішно включилася в ринкові відносини і стала відомими підприємцями.

Розвиток підприємництва впливав і на зростання ролі купецтва в економічному житті, особливо у розвитку торгівлі. Поряд з дворянами купці найкраще були забезпечені капіталами, нагромадженими переважно завдяки успішній комерційній діяльності. Разом з тим, купецтво, як суспільна верства, була найбільш підготовлена до ринкових відносин. Тому в пореформений період купці завдяки фінансовій спроможності, підприємницькому хисту, досвіду у комерційних справах не тільки активно скуповували збанкрутілі поміщицькі підприємства та модернізували їх, а й засновували багато нових. Так, станом на 1900 р. підприємництвом у промисловості 9 українських губерній займалися 2422 особи*, серед яких за становою ознакою найбільше налічувалося купців – 856 осіб, що становило 35,4% від загальної кількості підприємців. На другому місці були представники дворянського стану – вони становили 24,3%, а в кількісному вираженні – 589 осіб [419, с.108].

* Враховані лише власники підприємств, які віднесені до фабрично-заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб.

Купці-промисловці краще орієнтувалися у кон'юнктурі ринку, більш далекоглядно усвідомлювали необхідність осучаснення виробництва і вкладали у модернізацію своїх підприємств значні кошти, які потім поверталися у вигляді зростання прибутків. Незважаючи на пріоритети і можливості дворянства, купці з середини ХІХ ст. вийшли на лідируючі позиції в промисловому підприємстві і продовжували їх утримувати на початку ХХ ст. Характерно, що значні кошти купці вкладали у розвиток харчової та легкої промисловості. Вже у 80-90 рр. ХІХ ст. цукровими магнатами купецького походження стали М. і Ф. Терещенки, І. Харитоненко, Л. Бродський, М. Хряков, К. Фішман, І. Зайцев, М. Закс та ін.

Найкраще зміни соціального статусу в залежності від підприємницького хисту, прибуткового господарювання можна прослідкувати на прикладі родин Яхненків, Симиренків, Терещенків і Харитоненків. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку ХІХ ст.

Яхненки – рід промисловців-цукро заводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаська область). Глава роду Михайло, розжившись дрібною торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 1820-30-х рр. разом з Федором Симиренком (колишнім кріпаком князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі та Умані. Вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Яхненко (1783-1863). Найвищі економічні результати і славу фірма Яхненків і Симиренків здобула у 40-х рр. ХІХ ст. коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Побудований ними цукровий завод у Млієві за будовою приміщень і технічним оснащенням займав перше місце в імперії і входив у групу найбільш високо продуктивних підприємств того часу [147, арк. 119-129].

Разом з успіхами у підприємництві збільшувалися сім'ї Яхненків і Симиренків. Всі представники трьох гілок роду Яхненків «за капіталом» удостоєні звання почесних спадкових громадян. Так само семеро дітей Ф. Симиренка також мали звання почесних спадкових громадян [487, с.190]. У 1870-х рр. Яхненки – Симиренки побудували за останнім словом техніки перший машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукрових підприємств. На ньому було також збудовано 2 пароплави. У зв'язку з нестачею обігових коштів, загальною фінансовою кризою та байдужістю влади, яка відмовила у виділенні кредитів, на початку 1880-х рр. фірма припинила свою роботу [286, с.236].

Великими промисловцями і земельними магнатами стали вихідці з нижчих верств Терещенки і Харитоненки, які напруженою працею не тільки піднялися до рівня впливових дворянських родів, а й зайняли провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом напруженої економічної боротьби з підприємцями в умовах становлення і розвитку капіталізму.

Рід Терещенків походив з козаків м. Глухова (тепер Сумської обл.). Першим відомим представником родини став Артем Терещенко. Викупившись з кріпацтва, став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до торгівлі підключилися його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) вони займалися підрядами та поставками для армії лісу, провіанту тощо, що було одним із джерел для швидкого збагачення. Після реформи 1861 р. Терещенки активно скуповували і орендували маєтки поміщиків, будували цукрові заводи та інші промислові підприємства.

У 1870 р. було створено «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» (до нього увійшли 5 підприємств, а решта – 6 заводів залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори у

Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордоном. Щорічно Товариство отримувало більше 633 тис. руб. чистого прибутку [487, с.215]. За основним капіталом та розміром виробленої продукції воно було найбільшим в цукровій галузі Російської імперії [216, с.50-51]. Протягом 1911-1913 рр. нащадки М. Терещенка продали свої паї у товаристві спадкоємцям Ф. Терещенка [35, арк.1-4; 44, арк. 1-8].

Багатство родини Терещенків було досягнуто їх працьовитістю, підприємливістю, раціональним, інтенсивним веденням землеробства і промислового виробництва. «На відзначення особливих заслуг ... і в нагороду за благодійницьку діяльність» царським указом від 12 березня 1870 р. спадковий почесний громадянин і купець 1-ої гільдії А. Терещенко зі своїми спадкоємцями по чоловічій лінії став спадковим дворянином [529, с.91]. Сини Микола та Федір до дворянського звання додали титули дійсних статських радників. Зокрема, Микола Терещенко був обраний почесним громадянином Києва, а його ім'ям названу вулицю Олексіївську, де він проживав у власному будинку.

Промисловці для збільшення своїх прибутків прагнули постійно впроваджувати нові форми виробництва і його організації, основою яких було підприємництво. За 1912/1913 рр. чистий прибуток капіталістів на південних металургійних заводах дорівнював у середньому 34 %. По окремих товариствах цей прибуток досягав таких рівнів: Південноросійське Дніпровське товариство – 57,3 %; Російське трубопрокатне товариство – 53,0 %; Краматорське товариство – 28,0 %; Новоросійське товариство – 27,2 %; Костянтинівське товариство – 23,6 % [547, с.485].

Зміни торкнулися і міщанського стану, де активізувалися процеси соціально-майнового розшарування. Частина міщан поступово переходила до найманих форм праці на великих та середніх промислових підприємствах. Проте серед міського населення поширилися заняття

підприємницькою діяльністю у сфері послуг, торгівлі, ремісництва, яка була спрямована на задоволення потреб населення.

Так, торгово-промислова діяльність містечка Ільїнці Липовецького повіту Київської губернії (селян – 1299, євреїв – 4856) була зосереджена у руках 41 купця 2-ї гільдії і 139 дрібних торговців. У містечку працювали цукровий завод з оборотом у 800.000 руб.; 3 млини з виробництвом до 500 000 пудів борошна і 2 хлібопекарні. Тут знаходилась велика кількість складів: лісоматеріалів – 2, борошна – 3, рибних – 2, винних – 2, скляних – 1. У містечку через кожні два тижні відбувалися ярмарки. Функціонували міністерське двокласне училище і 2 – церковно-парифіюльні школи, було 3 лікарі, аптека, аптекарський магазин, поштово-телеграфне відділення, 14 трактирних закладів, 10 заїжджих будинків [282].

Становлення та розвиток нових виробничих відносин, підприємництва викликали розшарування селянства, великі зміни у його соціальній структурі. Про зміни соціального складу селянства – найчисельнішої верстви тогочасного суспільства, свідчить аналіз статистичних даних, переписів населення, архівних документів. Якщо в 1832 р., селянство ділилося на панщинних селян і державних (табл. 4.1.) [4, арк. 67; 5, арк. 11], то після відміни кріпосного права 1861р. їх правовий статус змінювався. В разі сплати викупних платежів селяни отримували можливість ставати власниками земельного наділу і займатись підприємницькою діяльністю.

Скасування кріпосного права створило передумови для масового переходу селян до лав підприємців. Незважаючи на те, що протягом пореформеного періоду зберігалися значні відмінності в правовому становищі різних груп селян (поміщицьких, державних, чиншових), селянство, хоча і повільно, особливо в перші десятиліття після реформи, включалося в ринкові відносини. Стосовно оцінки стану господарювання селян свідчить цитата зі звіту за 1871 р. київського губернатора М. Гессе: «Фабрична і заводська промисловість дещо просунулася у своєму розвитку, але господарство землеробське, особливо дрібне, залишається в

незадовільному стані. Головна причина цього полягає у нестачі осіб, які розуміються у господарюванні» [10, арк. 40]. У зв'язку з цим губернатор вважав за необхідне відкриття мережі агрономічних шкіл для підготовки управляючих маєтками. Разом з тим агротехнічної освіти потребували і широкі верстви селян. Недостатні можливості її одержання були однією з перешкод подальшої інтенсифікації сільського господарства. Взагалі брак освіти зменшував вірогідність пробудження підприємницької ініціативи. Тому консерватизм селянина, прив'язаність його до землі, недостатні можливості одержання фахових знань звужували сферу практичної реалізації своїх життєвих сил і здібностей, зумовлювали обмеження хліборобською працею.

А у звіті за 1871 р. волинського губернатора П. Грессера відзначено, що причина незадовільного стану господарств у селян полягає у «прихильності їх до старих порядків і звичаїв, а тим більше нестача досвіду і знань. Окрім того, селянин ще не звик до бережливості, не вміє розпоряджатися часом і коштами, має схильність до надмірного вживання спиртних напоїв. Часто, потребуючи грошей, він бере в борг у євреїв під досить високі відсотки, або віддає їм сільськогосподарські продукти за надто низькими цінами». Волинський губернатор вважав, що покращенню стану селянських господарств сприятиме поширення серед них агрономічних знань через народні школи, через створення сільських ощадних кас і банків, у яких селянин мав би змогу зберігати свої кошти чи в разі потреби взяти позику [10, арк. 117].

Незважаючи на незавершеність реформ та інші труднощі, поряд з великими землевласниками поступово селяни ставали активною силою в розвитку виробничої сфери, і в першу чергу – заможні селяни і середняки, які перетворилися на дрібних приватних власників. Л. Похилевич у своєму дослідженні для характеристики цього процесу наводить ряд фактів. Зокрема, про придбання 1876 р. селянами С. і Т. Фузиками 45 дес. землі в с. Біличі Київського повіту. А в с. Забуяння, що у 20 верстах від Макарова

на Київщині, селянин Аврамчук 1874 р. купив 71 дес. землі. В с. Липівка, що поблизу Макарова, починаючи з 1871 р. у землевласниці Л. Страшинської викупили землю селяни: Ф. Омельчук (60 дес.), Д. Ліщенко (44 дес.), Ф. Силонька (26 дес.), Савченко (14 дес.), Божко, Ольховець, Іванченко, Левченко по 20 дес., Пацан і міщанин Фонтані по 10 дес. [595, с. 17, 49].

Власниками землі ставали і товариства селян. Так, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії за даними 1913р. товариства селян були власниками землі в с. Баглайки (231дес.), с. Западинці (238дес.), с. Западинці (80дес.), с. Моньки (480дес.), с. Сумовецько-Міклаші (191 дес.), містечко Купель (533 дес.), містечко Волочиськ (318 дес.), с. Авратин (302 дес.), і с. Порохня (26 дес.) [233].

Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Вони використовували найману працю і виробляли продукцію на ринок. Чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

Впродовж окресленого історичного періоду більшість селян не могла прожити виключно за рахунок прибутків від земельних наділів (до того ж зростало зубожіння внаслідок подрібнення родинних наділів). Тому з роками об'єктивно все більшу роль відігравали ринкові чинники в життєзабезпеченні селянства – відхожі промисли, заробітки у маєтках поміщиків, більш заможних селян, торгівля, дрібне підприємництво тощо.

Значна частина селян поєднувала сільське господарство із заняттям різними промислами. Селяни-кустарі Правобережжя займалися деревообробкою, добуванням каміння, виготовленням знарядь праці, одягу, взуття, ткацтвом, гончарним виробництвом. Зокрема, на початок 1913 р. в Подільській губернії налічувалося 10883 особи, які займалися кустарним виробництвом. Вони виготовляли продукцію на суму 1 076 063 руб.

Більшість кустарів проживали у Ярмолинцях, Сагаєві, Миколаєві, а також у 23 селах Сарновської, Донецької та Чорноостровської волостей [311]. Проте основним видом була тимчасова праця на заводах і фабриках, залізницях.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. формувалася спеціалізація окремих районів у розвитку тих чи інших ремесел. Однак основний прибуток селянин одержував від землеробської праці, а промисел задовольняв потреби власної родини і в незначній мірі служив додатковим джерелом заробітку. З розвитком промислового фабрично-заводського виробництва селяни-кустарі ставали дедалі менш конкурентоспроможними: товари машинного виробництва витісняли ремісничі вироби.

Найчисельнішою групою були селяни-бідняки. Це були, в основному, малоземельні і безземельні селяни, які, втративши засоби виробництва, поповнювали армію найманих сільськогосподарських і фабрично-заводських робітників. Число сільськогосподарських робітників наприкінці XIX ст. сягнуло більше 1 млн. осіб. Причини розшарування селянства були різні. Досить слушно з цього приводу висловлюються П. Панченко і В. Шмарчук: «Причини виникнення і наявності безземельних селян різні: нещастя в сім'ї – втрата годувальника, хвороба, природні лиха, недбале господарювання і досить часто – лінощі та пияцтво. Такі явища змушували селян продавати частину, а іноді і всю землю, позбавляючи себе надійної економічної основи існування. Інша справа – з малоземельними селянами, більшість з яких не продавала і не здавала в оренду свої наділи, а, навпаки, прагнула розширити їх. Частині з них вдавалося це зробити наприкінці XIX ст. шляхом переселення в інші регіони Російської імперії, а із західного регіону – на американський континент» [569, с.45].

Процес обезземелення частини селян ілюструє, зокрема факт, який наводить згадуваний раніше Л. Похилевич. 1887 р. вдова генерал-лейтенанта Ю. Синельникова скупила у дрібних землевласників 447 дес. польової землі і 374 дес. лісу у с. Нова Гребля, що поблизу містечка Бородянка [595, с.24].

Розшарування селянства призвело до утворення дешевої вільнонайманої робочої сили, яка забезпечувала одержання високих прибутків як поміщиками, промисловцями, так і заможним селянством. Селяни, крім польових робіт у господарствах поміщиків, доставляли на цукрові заводи власними підводами буряк та дрова, збіжжя на ярмарки та торги або морські порти. Частина селян наймалися на місцеві підприємства.

Заробіток у землеробських губерніях був невисоким через велику кількість робочих рук, тому чимало селян кожен весну йшли на заробітки в промислові райони. Понад 80 % відхідників знаходили собі заробітки в Україні, а саме: в Кривому Розі, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Криму, Харкові, Черкасах. Деякі добиралися до Петербурга, Москви, Риги. Всього у відхожі промисли на рубежі XIX–XX ст., за офіційними даними, лише на Правобережжі було втягнуто до 100 тис. осіб. Заробіток у південних губерніях і промислових регіонах був, щонайменше, в 1,5 рази вищим, ніж у землеробських [453, с.369].

Мешканці регіонів, де більш прискорено розвивалася промисловість, намагаючись якось задовольнити проблему в грошах, надавали різноманітні послуги тамтешнім підприємцям. За відповідну плату вони перевозили своїми підводами сировину (від 1,5 коп. за один пуд при доставці кожної тисячі пудів, надавали для качання води коней (8 руб. на місяць) тощо. На півночі України частина селян, переважно з місцевих, знаходили заробіток на лісових промислах. Працюючи на лісорозробках та доставляючи деревину до залізниць, на цукрові, винокурні, чавуноливарні заводи, вони отримували щоденно по 30-40 коп. Мізерну плату мали селяни-робітники на лісосплавах – 12-16 коп. на день [453, с.369].

Хоча значна кількість селян шукала кращої долі у містах, їм міське середовище було чуже ментально. Значна їх частина так і не змогла прижитися в місті і тому той, хто втратив чи з великої нужди продав свою землю, повертався до хліборобської праці, але вже як найманий сільськогосподарський робітник.

Розвиток капіталістичних відносин у промисловості сприяв формуванню верстви найманих робітників, кількість яких стрімко зростала. Характерним явищем стала урбанізація, збільшення чисельності міського населення, серед якого за національним складом переважали росіяни, євреї, поляки, українці становили незначну частину.

Як і капіталістична промисловість, робітничий клас пройшов різні стадії розвитку. На стадіях дрібнотоварного і мануфактурного виробництв виробники матеріальних благ були ще тісно пов'язані з ремеслом, сільським господарством. Вони зберігали певну незалежність, мали деякі знаряддя праці та могли прожити і без найму. Ці виробники – ще нетиповий пролетаріат. Вищий ступінь промислового розвитку – фабрика. Промислова революція, як зазначав Ф. Енгельс, створила клас великих капіталістів-фабрикантів, а разом з тим і ще більш численний клас фабричних робітників [515, с.93].

При капіталізмі робітники позбавлені засобів виробництва і в той же час, залишаючись юридично вільними, мають тільки єдине джерело існування – робочу силу, яку вони продають капіталістам як товар. На капіталістичних підприємствах робітничий клас, маючи статус найманого працівника, був вимушений застосовувати сучасні технології промислового виробництва і, відповідно, оволодівати новими принципами організації, основою яких було підприємництво. Робітники, не маючи засобів виробництва, були позбавлені можливості займатися підприємницькою діяльністю. Проте непомірне використання їх робочої сили, безпосередньо шляхом збільшення інтенсивності праці, тривалості робочого дня, економії на умовах праці, зниження заробітної плати, було для підприємців одним з важливих джерел отримання більших прибутків.

Статистичні дані досліджуваного періоду показують залежність кількості робітників від стану промисловості в різні роки. Кількість усіх промислових робітників дореволюційної України і гірничих робітників, але

без залізничників і робітників з видобутку і обробки каменю, за період з 1901 по 1916 р. характеризується даними табл. 5.5.

Таблиця 5.5.

Кількість промислових робітників України у 1901–1916 рр.
(в тис., на кінець року) [545, с.145].

Роки	Кількість робітників	Роки	Кількість робітників
1901	360,2	1909	441,7
1902	354,7	1910	481,0
1903	370,7	1911	513,4
1904	372,4	1912	549,1
1905	371,0	1913	631,6
1906	418,0	1914	631,4
1907	431,3	1915	635,5
1908	449,5	1916	812,5

Наведені дані показують, що кількість робітників зростала в період з 1903 по 1916 р. Найбільш значним був ріст у роки Першої світової війни, тобто в роки найбільшого включення у виробництво некваліфікованих робітників. Найбільше зменшення чисельності пролетаріату в 1902 р. пояснюється наявністю кризи. В цей час капіталісти звільнили 10 тис. робітників. Експлуатація працюючих значно посилилась. Однак, дані таблиці не показують руху безробітних, число яких значно зросло навесні і зменшувалось восени і до кінця року, коли починали працювати цукрові та інші заводи. Офіційна статистика фіксувала число робітників тільки на кінець року. Зведені звіти фабричних інспекторів не включали дані про дрібні підприємства, які були поширені в українських губерніях. Тим не менше і наведені дані показують рух числа робітників в роки кризи,

поступове зростання в роки часткового поживлення в промисловості і швидке зростання в роки передвоєнного промислового піднесення.

Розвиток наукових знань і техніки, все стрімкіший розвиток промисловості зумовлював велику суспільну затребуваність людей розумової праці, державних службовців. Влада проводила цілеспрямовану політику щодо регулювання соціоетнічного складу чиновницької верстви. В. Шандра підкреслює, що «Росія модернізувала імперську бюрократію. Усуваючи місцевих дворян-землевласників від владних повноважень, намагалася на їх місце укорінити професійних бюрократів. Для забезпечення постійного перебування російського чиновництва дозволялось поєднувати державну службу й дворянське землеволодіння, надаючи російським чиновникам привілеї для набуття земельних маєтків. Таким чином, влада збільшувала і кількість чиновництва і, власне, збільшувала питому частку росіян в Україні» [693, с.153-158].

Вище проаналізовані тенденції призвели до змін у соціальній структурі населення України. В результаті, станом на 1914 р. у 8 українських губерніях 90 % населення було зайняте у хліборобстві і добуванні сировини, 3,6 % – в переробці сільськогосподарських продуктів, 0,9 % – у торгівлі, 5,5 % – у війську, суді, поліції, адміністрації [694, с.15]. М. Шаповал також склав таблицю про розподіл жителів на міських і сільських (у містах проживало біля 9 %, у селах – 91,2 %).

У висновках необхідно відмітити, що зміни в економічних відносинах цілком закономірно спричинили зміни у соціальній структурі населення, зумовили подальшу диференціацію суспільства, кардинальну зміну верств і станів феодального суспільства і появу нових. Все це спонукало до удосконалення чинного законодавства, коригування внутрішньої політики держави. Разом з тим доводиться констатувати, що незважаючи на індустріалізацію, Російська імперія, а в її складі і Україна, залишалася ще аграрною за характером економіки і селянською за соціальним складом.

Хоча реформи 1860-70-х рр. захищали інтереси перш за все поміщиків-дворян, разом з тим, відбулися зміни правового статусу найбільш чисельної верстви тогочасного суспільства – селян у напрямі пристосування їх до капіталістичних відносин, в т. ч. використання у виробничій діяльності підприємництва.

Зміни торкнулися і поміщиків, велика частина яких зуміли з підприємницькою метою перетворити свої маєтки в прибуткові товарні господарства, крім того розвивали і промисловість. Переважно поміщики, купці і селяни формували нову соціально-економічну структуру – підприємців, які наприкінці XIX – на початку XX ст. стають найвпливовішою частиною суспільства і рушійною силою економічного розвитку.

5.2. Етнічний склад підприємців

Розвиток ринкових відносин в сучасній Україні, активізація підприємницької діяльності, визначення економічної стратегії держави зумовлюють необхідність об'єктивного вивчення історичного досвіду підприємництва. В рамках цього завдання цікавими є етнічні аспекти підприємницької діяльності. Багатий матеріал для дослідження з даного питання становлять Київська, Подільська і Волинська губернії, які були поліетнічними за своїм національним складом, що зумовлювало різноманітність господарського і культурного життя краю.

Найбільш повні і достовірні відомості про підприємницьку діяльність в Україні представників різних етносів дає Всеросійський перепис населення 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі України провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. В Україні було зафіксовано 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306 644 – займалися

торгівлею та 3 612 – кредитно-торговими операціями. Українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські – 38,64 %, польські – 8,97 %, а єврейські – 15,68%. Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв, які після українців (17 005 688 осіб) та росіян (2 767 951) займали третє місце за кількістю (1 908 465) серед населення України.

1897 р. в губерніях Західного краю основну масу становило корінне українське населення – воно проживало переважно у сільській місцевості, оскільки традиційно основною сферою його діяльності була праця на землі. На це звертав увагу відомий український статистик і діяч національного руху О. Русов. Ґрунтовно проаналізувавши матеріали перепису, він дійшов висновку, що «... у роботах на здобуття матеріалів їстівних українці переважають всі народи, які живуть у Російській імперії, обробляти ж сі першорядні продукти в ковбаси, цукор, пиво тощо, щоб сим заробляти собі засоби життя, вони не так здатні, як інші, бо сим займаються вдвоє менше од всіх других. Так само вдвоє, або далеко менше, ніж уся людність держави, українці оддають працю на виріб матеріалів для одєжі, для будівлі хат і всяких речей життя, на транспорт або громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців менше, ніж серед усієї людності Росії; робітниками на послугах українців буває теж менше, ніж в середньому числі в Росії; так само і тих, що живуть без корисної праці для інших, серед українців менше. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі — цієї найпершої потреби, важнішої од одіжу і будівлі» [618, с.105].

Українці, як зауважує Т. Лазанська, фактично не відзначалися великою схильністю до торгівлі, свої зусилля зосереджували переважно на землеробській діяльності. Як відомо, тут нагромадження капіталів, на відміну від торгівлі, відбувалося дуже повільно. За даними перепису 1897 р.,

українці давали також малий відсоток дворян (27,7 %) та дворян особистих і чиновників (23,7 %). В той час як російський етнос, відповідно, – 43 % та 62,4 %. Отже, серед українців був дуже незначний прошарок торговців і дворянства – найбільш активної підприємницької сили тогочасного суспільства. Серед значних банкірів не було українців. Тут домінували представники єврейського капіталу – Гальперін, Бродський, Гінзбург та ін. [487, с.179].

Найбільшою строкатістю за національним складом населення відзначалася Волинська губернія. Помітний вияв цього ми можемо прослідкувати в особливостях підприємницької діяльності різних етносів, особливо переселенців-колоністів, переселення яких заохочувалося російським царизмом як для піднесення рівня сільського господарства, так і для створення противаги польському й українському впливам. Так, за Всеросійським переписом 1897 р. у Волинській губернії, як і в цілому на Правобережній Україні, переважало українське населення.

З інших національностей найбільш чисельними були євреї – 13,2 % всього населення – вони мешкали переважно у містах і містечках. Так, на початку ХХ ст. в містечках Рогачів, Кам'яний Брід, Городниця, Баранівка переважало єврейське населення, яке займалося торгівлею і різними ремеслами [467, с.29, 30]. По 6 % становило представництво поляків і німців. Поляки, в основному, рівномірно населяли міста і села, а німці майже всі жили у сільській місцевості. Меншою мірою в структурі населення губернії були представлені чехи. Це пояснюється тим, що чехи пізніше, ніж німці, переселилися на територію краю. На початку 1870-х рр. налічувалося близько 7 тис. чехів, але впродовж наступних років їх представництво стає більшим. За Всеросійським переписом 1897 р., вони становили вже 1,47 % населення Волинської губернії. Росіяни становили 3,5 % населення губернії [200; 384, с.159; 459, с.28-29].

Між сільськогосподарським виробником, яким був, в основному, український селянин і великими промисловцями – дворянами (поляками і росіянами) та буржуазією (поліетнічною за національним складом) проміжне місце займала чисельна армія дрібних та середніх підприємців, переважна частина яких була єврейської національності – це орендарі, комісіонери, посередники у різних галузях. Оцінка їхньої ролі у широкому спектрі підприємницької діяльності – неоднозначна. З одного боку, підприємці-євреї були важливою ланкою між виробником і ринком, і забезпечували збут сільськогосподарської продукції, її переробку на орендованих або власних млинах, крупорушках, олійнях, маслобійнях. З другого боку, євреї дотримувалися принципу корпоративності і намагалися не допускати у ту чи іншу галузь підприємництва представників інших національностей.

Висока концентрація єврейського населення на території Київської, Подільської та Волинської губерній пояснюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Тому наприкінці XIX – на початку XX ст. в цих губерніях друге місце за чисельністю, після корінного населення – українців, посідали євреї. Так, за даними 1865 р. в 16 губерніях і одній області, в яких було дозволено постійне проживання євреїв, жителів всіх віросповідань нараховувалося більше 18 222 000 осіб, з них – 1 430 000 осіб єврейської національності, що становило 7,85 %. Зокрема, серед губерній краю найбільш населена євреями була Волинська губернія, де їх приходилося 12,16 % на все тамтешнє населення, далі слідували Київська губернія (11,57 %) і Подільська губернія (10,9 %) [209, с. 698].

Ставлення до єврейського етносу з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Російським царизмом була створена система заборон, спрямована на обмеження загальнолюдських прав та

економічних можливостей євреїв. Жорсткі умови життя змушували євреїв докладати зусиль ,аби прилаштуватися до умов, які постійно змінювалися. Незважаючи на важкі обставини життя, саме представники єврейського етносу були характерним прикладом підприємливої людини: займалися дрібною торгівлею, ремеслами, здійснювали функції посередника в торгівельних операціях, надавали кредити під відсотки, орендували землю, засновували шинки тощо.

Відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними підприємствами. Ізраїль Бродський почав розбудовувати в Україні цукрову промисловість. Його сини Лазар і Лев значно розширили справу батька. Бродські були одними з головних організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903) [667, с.39]. Мільйонер Л. Бродський був власником Александрівського товариства, яке у 1911-1912 рр. об'єднувало Лебединський і Одеський рафінадні заводи і ряд цукрових заводів з обсягом виробництва 2,8 млн. пуд. цукру. Крім того Л. Бродський володів 2 571 паєм (із загальної кількості 3 000 паїв) товариства Корюківського рафінадного і цукрового заводів, які щорічно виробляли 115 тис. пуд. рафінаду і 800 тис. пуд. цукру-піску [483, с.52]. Підприємства Л. Бродського були обладнані за останнім словом техніки, а на дослідних полях вивчалися методи ефективного вирощування цукрових буряків

У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (м. Київ), А. Зарицького (м. Черкаси), Х. Мар'яновського (м. Умань), Н. Гробівкера (м. Бердичів). Так, акціонерне товариство тютюнових фабрик було засновано С. Когеном з братами 1861 р., з основним капіталом 850 тис. руб. У складі правління працювали: А. Коген, М. Бродський, А. Винцевич і О. Коген. Річне виробництво тютюну і цигарок становило 2 млн. 305 тис. руб. [242]. Як відзначає Почесний член Київського губерньського статистичного комітету і Київського товариства сільського

господарства А. Косич: «У Бердичівському повіті тепер 9 цукрових заводів, з яких половина знаходиться у власності єврейських капіталістів» [477, с. 41].

А. Суботін у економічному дослідженні за 1887р. Волинської губернії відзначив, що «головне заняття євреїв тут, як і всюди, – ремесла і торгівля; в губернії рахується до 37тис. євреїв-ремісників, 13 тис. торговців; в рукаї євреїв 658 фабрик і заводів із загальним оборотом в бмлн. руб.; це – більше дрібні заклади, середній оборот менше 9 тис. руб.». «Євреї також займаються землеробством; таких у губернії більше 1,5тис. не рахуючи корчмарів, які теж займаються польовими роботами на орендованих ділянках. Всього у євреїв на правах власності 14,3тис. дес. землі й в оренді 305 тис. дес., в загальному 319,3 тис. дес. або 5,3% всієї землі губернії. Багато великих маєтків польських магнатів знаходяться в оренді у євреїв» [649, с. 74,75].

Специфічним осередком проживання євреїв було містечко. Вони досить швидко оволоділи навичками торгівельно-посередницької діяльності і в ній досягли значного успіху. Демографічна домінанта євреїв, у невеликих населених пунктах, пояснюється тією функцією, яку виконували євреї – з'єднувальна ланка між сільським виробником і великим ринком збуту, яким було місто. Після скасування кріпацтва ринкові відносини почали розвиватися значно швидше, що сприяло активізації підприємницької діяльності євреїв, зростанню містечок, у яких євреї становили значну, переважаючу частку. У власності представників цього етносу перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств. Крім того, багато підприємств вони орендували.

Економічну активність євреїв можна прослідкувати на прикладі того чи іншого містечка краю. Наприклад, в Умані матеріалами перепису 1897 р. було зафіксовано 17 709 євреїв, що становило 57,09 % від загального числа мешканців міста. Тут працювали гільзова фабрика Л. Лейціна, цегляні

заводи Х. Каневського, Ц. Самковського та ін. [234, с. 1552]. У Василькові також діяли підприємства, що належали представникам єврейського народу – шкіряні заводи Вайсбергів, П. Матусова, Л. Колонського, цегляний завод А. Лейченко [234, с.453]. Тільки в одному містечку Дунаєвці за даними на початок ХХ ст. євреї були власниками 5 невеликих суконних фабрик і одне орендували з кількістю робітників від 25 до 50 осіб. В числі власників цих підприємств: Ш. Бланк і Х. Розенблат, А. Блейх, Й. Зак, І. Рафалович, брати С. і А. Фрайфельд.

Активну виробничу і торгівельну діяльність вели єврейські підприємці у Радомислі Київської губернії, де також переважало єврейське населення. Так, станом на 1900р. потужний на ту пору у місті шкіряний завод належав купцеві Е. Горинштейну (керуючим був Ф. Кац). Паровий млин був власністю М. Авербуха з керуючим М. Цесісом, ще один млин належав М. Зіндеру. Власниками двох міських друкарень були А. Мажбиць та Є. Заїздний. Столярна майстерня належала Й. Нагорному, майстерня гнутих меблів Ш. Гольдфарбу, гільзова фабрика – Т. Дудкину, фабрика по виробництву цукерок М. Гульдману. Пізнаше додалися шкірзавод Апштейна, лісопильня М. Рабиновича і В. Мороза, суконна фабрика І. Горинштейна, механічний і чавуно-ливарний завод А. Когана та ін. Значна кількість євреїв мала у Радомислі невеликі майстерні, торгівельно-промислові підприємства. Серед них 3 дрібних шкірзавди, 5 столярних майстерень, 5 – слюсарних, 3 – шорних, 3 – меблевих, 16 – шевських, 14 – швацьких, 4 – палітурних, 1 – жерстяних виробів, 1 – з виробництва мотузок, 4 – годинникарських, 3 пекарні та ін. [237, с. 1002].

Євреї становили більшість серед населення містечка Полонне на Волині. Вони були в основному підприємцями, ремісниками і торговцями. В архівних документах згадуються власники дрібніших полонських підприємств: Шпільберг, Вайнзоф, Гольдсман та ін. У 1889 р. славутський фабрикант М. Шапіро заснував фабрику «Фарфор і фаянс», де для

виробництва продукції використовували багаті довколишні поклади вогнетривких глин [220, с.274-276; 588, с.94, 95, 101, 103]. З 1896 р. новим власником заводу став А. Зусьман, який значно розширив виробництво. Разом з тим, А.Зусьман мав ще фарфоро-фаянсові заводи у Городниці та Кам'яному Броді. Так, за відомостями 1899 р. на фаянсовому заводі в с. Кам'яний Брід працювало 393 робітники, переважно євреї. При заводі працювала школа на 40 учнів, лікарня, більшості сімей робітників були виділені квартири у окремих будинках. Заводські майстерні було просторі і світлі [26, арк. 2, 3]. А. Маргуліс та І. Зун, а пізніше їх спадкоємці, були власниками сірникової фабрики «Волинь» у передмісті Біла (м. Ровно) [220, с.282].

Визначали євреї і торгово-промисловий розвиток Бердичева, який став відомим центром єврейства. Вони організували тут 104 цехи, в яких працювало 4 тис., ремісників різних спеціальностей: від шевців, чоботарів, кравців до домашніх слуг. Вироби бердичівських ремісників користувалися попитом на міських та міжнародних ярмарках. У місті діяло 68 швейних майстерень, взуттєві майстерні Львівського, Айзенберга, Зільберта, які згодом стали великими фабрикантами, каретна майстерня, 3 цегельних заводи (по 6-8 робітників), завод віденських меблів Гелліна (116 робітників), 2 інших по 8-10 робітників. Місцеве значення мали свічковий завод, маслоробний, миловарні, фабрики з виробництва цукерок, тютюну, млини та інші [526, с. 59].

Проте найбільш визначальною для мешканців єврейської громади міста була торгівля. Так, станом на 1887р. у місті функціонували 570 купецьких закладів і 1256 дрібних, всього 1826 або менше ніж на два будинки по одному закладу. Із цього числа християнських торгівельних закладів було тільки 42 або 2,3% [477, с. 16]. У місті діяли торговельні фірми Іолісів, Гальперіна, Магазанія, Бродського, Маргулісів, банкірські контори Еленера, Трахтенберга, Штейнберга, Гальперіна [526, с. 59].

Л. Похилевич, характеризуючи промисловий розвиток Київської губернії, наводить приклади підприємницької діяльності представників єврейського етносу. Так, у с. Кодра (у 20 верстах від Макарова) Гельдмілон заснував скляний завод, а у містечку Коростишеві Радомисльського повіту єврею Бренеру належав смоляний завод, Холоденков і Грушко відкрили 3 маслобійні [595, с.49, 169]. Паровий млин у містечку Ставище (Таращанський повіт), який належав братам купцям – євреям Голдигам переробляв у рік 60 тис. пуд. пшениці більшу частину становило те, що скуповувалось на місцевих базарах та ярмарках і в дрібних землевласників, а також близько 25 тис. пуд. пшона. Борошно, вироблене на цьому млині, було невисокої якості, але цілком задовольняло місцевим вимогам і продавалось, порівняно з іншими, трохи дешевше [298].

Про особливе вміння представників єврейського етносу використовувати природні умови та інші фактори для отримання вигоди, зокрема прибутку, свідчить їх переважна більшість серед власників лісопильних та інших деревообробних підприємств Волинської губернії. Автором підраховано, що з 46 лісопильних заводів, наявних в губернії станом на початок ХХ ст., власниками 28 підприємств були євреї (60,9 %) [242, с.163-209]. Зокрема, Х. Готтесману належало 4 лісопильні заводи, його брату Я. Готтесману з сином заводи в Овруцькому і Житомирському повітах; братам Зусьман – 3 лісопильні заводи в Острозькому повіті, А. Графману – 2 лісопильні заводи в Житомирському повіті.

Також були численні інші приклади підприємницької вигадливості євреїв, яка нерідко була незаконною. У київському окружному суді 17 серпня 1892 р. слухалася справа міщанина Г. Едельмана, звинуваченого у продажу спиртних напоїв під іменем іншої людини – київського купця 2-ї гільдії М. Боханова й одночасно утримував трактири на різних вулицях. Суд присудив виселити Едельмана з Києва до місць єврейської осілості [299]. За розпорядженням судової влади, поліцією було закрито в різних частинах

міста 12 трактирів, що належали Бужанському – одному з великих київських оптових виноторговців-євреїв, який здійснював підприємницьку діяльність від імені козелецької купчихи Шаровської. Все наявне майно трактирів було конфісковане, а їх власник був притягнутий до відповідальності по обвинуваченню у підставній торгівлі [283].

Як свідчать архівні документи за 1886 р. «всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходилися в руках єврейського населення: млини, ліси, рибна ловля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилося з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості і ремесел. Якщо християни і беруть участь в деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї» [78, арк. 15].

У ЦДІА України м. Києва містяться матеріали про створення і діяльність у 1881–1890 рр. місцевих комісій з єврейського питання. Так, у висновку Київської комісії з єврейського питання зазначались окремі особистісні риси євреїв у ставленні до іншого населення: «відокремленість євреїв від побуту оточуючого їх населення; прагнення євреїв переважно до посередницьких занять, ухиляючись від важкої фізичної праці; постійне ухилення євреїв від відбування повинностей і обхід законів шляхом різного роду угод» [14, арк. 249].

У записці, складеній із донесень мирових посередників Волинському губернатору, вказано, що «питні громадські будинки, корчми служать самою вірною зброєю в руках євреїв, яка підриває добробут селян. Орендуючи ці будинки, у більшості випадків не виплачуючи суспільству за них ні копійки, євреї з винятковою вправністю заманюють туди селян, які не маючи грошей, віддають єврею за горілку нерухоме майно, а потім і земельні наділи. За відсутності письменності та моральних підвалин селяни залишалися без усяких розваг, тому корчма була єдиним закладом у селі для

відпочинку і проведення дозвілля». Причини лихварства крилися «у розумовій нерозвиненості селянина, що давало можливість єврею легалізувати проти нього різні незаконні дії і у відсутності дешевого і доступного для селян кредиту» [14, арк. 302, 303, 311].

Далі в цьому документі йдеться про те, що «торгівля і промисловість Волинської губернії знаходяться у монопольному віданні євреїв». «В їх руках також знаходяться: оренда маєтків, утримання пошти, підряди, оброчні статті, корчми, ні продати, ні купити, ні позичити гроші, і, взагалі, у всіх випадках життя не можна обійтися без посередництва євреїв. Про вільну конкуренцію, про опір єврейським намаганням не може бути й мови». До причин таких явищ в документі віднесені: історична відсталість селянства краю і внаслідок цього недостатність підприємницького хисту, а також розрізненість дій окремих осіб і на противагу – підприємливість і велика згуртованість євреїв.

Матеріали Подільської комісії з єврейського питання розкривають особливості економічного життя в цьому регіоні, висвітлюють своєрідність міжнаціональних відносин Подільського краю. Значне місце у сільськогосподарському виробництві тут займало вирощування цукрового буряка і переробка його на місцевих цукроварнях. У цукровій галузі представники єврейського етносу ставали монополістами у справі посередницької діяльності. Вищезгадані матеріали констатують, що, «являючись посередниками у галузі продажу цукру, а також підрядчиками з постачання дров, цукрових буряків, найму робітників, євреї швидко збагачувалися, завдаючи шкоди як заводчикам, так і місцевому населенню. Із 16 000 робітників, необхідних щорічно для цукрових заводів губернії, найбільша їх частина наймається через підрядчиків-євреїв, які беруть на себе також і забезпечення робітників продуктами. За пару робітників (рахуючи одного робітника та одного помічника) заводчики платять в середньому 22 руб. 50 коп. за місяць. Підрядчик же платить в середньому

робітнику 8 руб. 50 коп. і помічнику – 5 руб. у місяць. Враховуючи вартість харчування в середньому 5 руб. 50 коп. за місяць на пару робітників, підрядчик загалом платить їм в середньому 18 руб. 50 коп. І якщо витрати по найму робітників і по адміністрації вважаються 3 руб. в місяць на робітника, то всього витрат на пару робітників обходиться підрядчику в середньому 21 руб. 50 коп.. Таким чином, підрядчик може мати у місяць на одній парі 1 руб., а на 200 парах – 200 руб., що становить у рік 1000 руб. (тому що робітників наймають не більш як на 5 місяців). Зазвичай підрядчики є одночасно і продавцями всього необхідного для робітників, що теж є джерелом одержання великих прибутків [14, арк. 324].

Помітну роль відігравали євреї у винокурній галузі. Станом на 1890 р. капітали євреїв у винокурній промисловості у 28 разів перевищували капітали всіх християн, задіяних у цій сфері. Сучасник так пояснював перевагу єврейського етносу в національній структурі підприємництва і зосередження в їхніх руках більшої частини капіталу: «Причини переваги промислових засобів євреїв, полягає у взаємній їх згуртованості, легкості між ними асоціацій і широкому кредиті, забезпеченому кагальним самоуправлінням» [14, арк. 325]. Статистичні дані свідчать про помітне зростання кількості власних єврейських заводів. Якщо 1879 р. їх було тільки 4, 1881 р. – 6, то у 1882 р. – 8. Власниками євреї ставали через попередню оренду з наступним викупом [14, арк. 326].

Подільський цивільний губернатор Л. Милорадович зазначав у 1880 р.: «Головна внутрішня торгівля в губернії перебуває в руках євреїв. Вони мають таку перевагу по всіх галузях промисловості, що росіянам майже немає можливості розвинути тут торгівлю, тому російського купецтва в губернії вкрай мало, євреїв же навпаки багато» [6, арк. 259]. Євреї монополізували також торгівлю навколо центрів фабрично-заводського виробництва. Як підкреслюється в архівних джерелах, «маючи великий капітал, вони тримають усі шинки і лавки, вони скуповують все навколо і

через своїх агентів є постачальниками всього і для всіх, які мешкають у районі заводу» [14, арк. 325]. Річ у тім, що кількісні демографічні порівняння російські урядовці робили часто через співставлення єврейського населення і російського (не українського!). У цей період росіян на Україні, а особливо – в губерніях Південно-Західного краю, було вкрай мало і, зрозуміло, вони дуже боялися конкуренції з євреями.

Подільський губернатор В. фон Валь доповідаючи 1884 р. про економічне і політичне становище у губернії, констатував, що «всі заводи за малим винятком, належать акціонерним компаніям, а головними пайовиками виступають поляки, іноземці та євреї». Щось подібне, але з певним акцентом зазначав у своєму звіті за 1878 р. волинський губернатор Ю. Подгорічани-Петрович: «Переважаючий в губернії єврейський елемент, — писав він, - встиг захопити в свої руки під виглядом довгострокових оренд і різних махінацій багато землі від землевласників переважно польського походження ... Різні місцеві міські і сільські промисли, – додавав губернатор, – також знаходяться переважно в руках євреїв ...» [12, арк. 2].

Якщо на Лівобережжі і Півдні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців, то на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, росіяни та євреї. Зокрема, на початку ХХ ст. з 34 підприємств Луцького повіту Волинської губернії 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни і 1 – підприємство, національна приналежність власника якого не встановлена. У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), належність 10 підприємств не встановлена [22, арк. 32-34]. У Подільській губернії, за донесенням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними 14, у росіян – 8, поляків – 11,

іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Загалом з 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії Правобережжя, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 — полякам і 33 – євреям [487, с.167].

За даними Вищої комісії з єврейського питання, які були зведені на основі поіменних списків казенних палат, у 15 губерніях «смуги осілості», серед купців євреї становили 55,5 %, тобто на 19,5 % менше, ніж офіційно подавалося. Обороти їх складали 47 %, або менше половини. Євреї переважали серед купців 2-ої гільдії – у цій категорії вони становили більше половини їх загальної чисельності, а серед купців 1-ої гільдії – менше третини [650, с.59]. Характерним було те, що євреї торгували товарами, які мали швидкий збут, хоч і з невеликим відсотком прибутку. В той час, як прибуток російських торговців становив 10-15 %, у євреїв-торговців він становив – 2-5 %. «Характер єврейської торгівлі вигідний для держави, так як євреї пов'язують торгівельними відносинами віддалені райони, задовольняючись набагато меншими баришами, ніж купці-християни» [650, с.60].

Разом з тим, в доповіді Вищої комісії з єврейського питання відзначено, що серед тих, хто безпосередньо займався фізичною працею, було 302 тис. євреїв-ремісників, 68 тис. євреїв – працівників фабрик і заводів, 139 тис. євреїв, що займалися землеробством. Акцентовано, що товари, які вироблялися євреями-ремісниками, користувалися великим попитом у населення, зокрема селян. Значна густина єврейського населення в смузі осілості і відсутність потрібних умов для зайнятості його працездатних верств пояснюють, чому значна кількість євреїв займалася дрібною торгівлею. Становлячи 42 % міського населення, євреї серед працюючих у промисловості становили тільки 16 %, причому, в основному,

в харчовій та легкій промисловості. Євреї у зв'язку з відсутністю потрібних капіталів, по суті, не володіли великими підприємствами [650, с.62].

Економічний вплив євреїв поєднувався з помітним їхнім суспільним впливом. Євреї відігравали помітну роль у громадсько-політичному житті. Навіть влада констатувала: «Єврейська маса, яка володіє значними багатствами, завжди знаходить можливість впливати на міські громадські справи і навіть міське господарство, намагаючись направити будь-яку справу на користь свого грошового інтересу» [10, арк. 41].

Разом з тим, відзначимо, що завдяки єврейській підприємливості значно активнішим стало економічне життя, пошвавилися торгівельні відносини, державній владі навіть доводилося стримувати підприємницьку активність євреїв, особливо у тих випадках, коли вони намагалися монополізувати ту чи іншу сферу виробництва, промислу. Політика царського уряду щодо єврейського етносу відзначалася значною мінливістю і коливалася від сприяння підприємницькій діяльності до її обмеження.

Суть єврейського питання в Україні, на думку українського мислителя другої половини XIX ст. М. Драгоманова полягала в тому, що в цій країні «євреї були одночасно і нацією, і релігією, і станом» (підкреслено автором). М. Драгоманов створив соціологічний портрет єврейської меншості в Україні. Згідно з його аналізом, приблизно третину становили люди, що працюють і виробляють, селяни, робітники, ремісники, фахівці тощо. Друга третина була виразно паразитичною й експлуаторською – корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі, які представляли інтереси держави або великих земельних власників і т. д. Третя група коливалася між цими двома групами. Поряд з цим, М. Драгоманов визначив існування великої групи єврейських бідняків та жебраків [421, с.120].

Для єврейського етносу характерна національна солідарність, корпоративність, взаємопідтримка. Це виявлялось у розгалуженій мережі різних єврейських благодійних товариств – подібної кількості і

різноманітності форм доброчинності не створив жоден інший етнос. Це знаходило свій вияв і у підприємстві. У газеті «Киевлянин» констатовалося, що «євреї наповнюють міста й містечка краю й тримають у своїх руках торгівлю й ремесла ...». Внаслідок єврейської конкуренції, а також більш-менш сильного польського промислового елемента, розвиток російського торгово-промислового класу в губерніях Південно-Західного краю йшов досить важко. Саме тому російський уряд намагався різними способами і заходами підтримати російських промисловців і поміщиків. Завдяки цьому представникам російського етносу вдавалося у деяких виробничих сферах вигравати конкурентну боротьбу і навіть домінувати. Особливо активну протекціоністську політику щодо росіян уряд почав проводити у другій половині XIX ст. [296].

Урядовцям дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані особливо пільгові умови придбання у власність і орендування земель у Правобережній Україні. Після трьох поділів Польщі уряд взяв курс на інтенсивну русифікацію Південно-Західного краю. Одночасно з поширенням російського адміністративно-політичного устрою, економічних, судових та правових законів почалося витіснення звідси польських землевласників і насадження російських поміщиків. Якщо за переписом 1858 р. їх питома вага становила 0,6 %, то у 1897 р. – 4,3% [369, с. 56].

Ці процеси посилювалися після двох визвольних польських повстань. На думку Д. Бовуа, «Січневе польське повстання 1863 р. стало ідеальним приводом для того, щоби надати репресіям нового розмаху. На зміну десятиліттям панування ознак польської культури і значущості приходять не менш тривала і систематична політика її нищення. Оновлена форма тихої війни на цей раз була скерована в самісіньке серце польської могутності – на землю» [357, с.23].

Лише після польського повстання 1863 р. російським дворянам було «продано» (без торгів) більш як 0,5 млн. дес. відібраних у поляків земель, причому за дуже низькими цінами. З прийняттям протекційних для росіян законів польське землеволодіння постійно скорочувалося. Процес припливу російських землевласників у Київській губернії ілюструється такими статистичними даними. За 1890-1892 рр. сюди прибуло 323 російських поміщиків, і у їхню власність перейшло загалом 23.496 дес. землі [300].

Внаслідок такої політики російського уряду протягом ХІХ ст. на Правобережній Україні з'явився значний прошарок великих землевласників російського походження, тим самим звужувалися економічні можливості для українських та польських поміщиків. Наведені факти є типовими для тогочасної підприємницької практики і показовими з точки зору того, якими шляхами передавалась власність російським поміщикам, що мали не лише великі матеріальні статки для їх придбання, але й почувалися досить впевнено, оскільки за ними завжди стояла державна бюрократична машина.

Так, російським поміщикам Балашовим належало понад 500 тис. дес. землі. Зокрема, К. Балашовій належали два найбільші маєтки – Шпиківський (11,8 тис. дес.), куплений нею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногородищенський (43,6 тис. дес) у Київській губернії, що перейшов їй у спадок від дядька, князя С. Воронцова [672, с.59]. Розвитку господарства сприяли високі прибутки, які одержували від 2-х винокурних, 2-х цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого 1876 р. цукрового заводу. На підприємствах і в маєтках використовувалась дешева робоча сила малоземельного селянства, якого у цих місцевостях було достатньо.

Прикладом підприємництва К. Балашової, дружини обер-егермейстера імператорського двору, у цукробуряковій галузі 1908-1912 рр. були операції з торгівлі цукром, оренди та продажу цукрових заводів. Так, 1908 р. Балашовою К., власницею Маріїнського цукрового заводу (м. Городище Київської губернії), було укладено угоду з Олександрівським Товариством

цукрових заводів про продаж 600 тис. пудів цукру рівномірними порціями за 3 виробництва (1909/1910, 1910/1911 і 1911/1912 рр.) [59].

У 1910 р. К. Балашова здала в оренду Акціонерному Товариству Мар'їно-Городищенського рафінадного заводу Маріїнський цукровий завод терміном на 24 роки. Разом з тим уклала угоду з цим Акціонерним Товариством про те, що протягом усього часу оренди у неї Маріїнського цукрового заводу, зобов'язується вирощувати на своїх землях (1400-1500 дес.) цукрові буряки і здавати весь урожай Маріїнському заводу. У цей же період 1910 р. К. Балашова взяла в оренду на 14 років Буртянсько-Рязівський маєток полковника Іващенко в Черкаському повіті (6739 дес.) з усіма будівлями, угіддями, орендними і оброчними статтями і також зобов'язувалась вирощувати цукрові буряки на орендованих нею землях цього маєтку (700-800 дес.) для Маріїнського заводу [60; 61; 62; 63].

Земля та дешева праця українського селянства створювали вигідні матеріальні умови російському дворянству для підприємництва. Причому застосовували свій підприємницький хист і капітали не лише ті з росіян, що проживали в Україні, а й ті, що мешкали далеко за її межами, частина з них – іноземного походження. Наприклад, засновниками Орловецького цукрового товариства на паях (завод належав поляку Ланкоронському) виявили бажання стати кандидат прав Ю. Мамонтов і почесний спадковий громадянин І. Мамонтов, що проживали у Петербурзі. Пайовиками були троє Мерінгів (фактично їм належала лєвова частка акцій), Рапопорт, Гольдштейн, Поляков, Шульц. Нашвидкоруч створене товариство проіснувало лише 4 роки. У 1899 р. маєток із заводом «придбала» графиня К. Ігнат'єва.

Активну роль в економічному житті України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. брало російське дворянство іноземного походження – Сандonato, Вітгенштейни, Гедройци, Гуттен-Чапські, Шембеки, Ніроди, Гейдени, Морстїни, Енгельгардти, Местмахери, Штейнгелі, Врангелі,

Масси, Мекки та інші. У переважній більшості вони мали земельні володіння і у своїх маєтках найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна.

Зокрема, князі Демидови-Сан-Донатто, крім маєтностей в Італії мали борошномельні та цукрові заводи у Київській губернії. Князь П. Демидов-Сан-Донатто певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку ХХ ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К. Демидова-Сан-Донатто головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. Господарство маєтку складалося з 4 економії при містечку Ільїнці, с. Павлівка, фермі Свистунка. Всього землі – 4759 дес., з них: присадибної – 35,2 дес.; орної – 1974,6 дес.; сіножатей – 25,6 дес.; під лісом – 2564,0 дес.; інших угідь і під водоймами – 83,4 дес. У землеробстві практикувалася 5-ти пільна сівозміна. Поряд з цим в маєтку (м-ко Ільїнці) працювали цукровий завод і 2 млини [163, с. 77].

Нашадки князівського роду прусського походження М. та Г. Сойн-Вітгенштейни на Поділлі володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту (за добу він переробляв 800, а за рік – 175 тис. пудів зерна) та одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційних заводів у с. Брониця. Ще одному представнику цієї ж сім'ї – Ф. Вітгенштейну – належало три гідромлини у тій самій Кам'янці, на яких щорічно переробляли до 160 тис. пудів зерна. Більше ніж 70 тис. відер неочищеного та до 200 відер* ректифікованого спирту постачала на ринки в той час й винокурня графа Ф. Лідерс-Веймарна, яка працювала в с. Марківці Летичівського повіту на Поділлі [523, с.84].

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятер і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. На початку

* У той час міра об'єму – відро дорівнювало 12 ліграм.

XX ст. (станом на 1913 р.) графи брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятер мали у власності 29624 дес. землі у містечку Домбровиця Ровенського повіту. Тут, у маєтку хутір Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські також у своєму маєтку Миропіль Новоград-Волинського повіту, який становив 5788 дес. землі, поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. В господарстві працювали винокурний завод і млин [233, с.270; 220].

Графська династія шведського походження Ніродів з'явилася в Україні в другій половині XVIII ст. Станом на 1913 р. у власності графа Нірода М.Є. було 1173 дес. землі у с. Рудня-Городище Житомирського повіту і 1614 дес. у с. Любашки Ровенського повіту; у власності графині А. Нірод. – 4801 дес. землі у містечку Левків і с. Бистри Житомирського повіту, а також винокурний завод і млин; графині С. Нірод. належало 1587 дес. землі у с. Троща цього ж повіту і млин [233, с. 270; 220].

Земельні володіння і підприємства мали на Волині графи Морстіни. Зокрема, графині І. Морстін належало 3 440 дес. землі в містечку Бережці і с. Комнатки Кременецького повіту, тут же винокурний і лісопильний заводи та 2 млини, а також 1338 дес. землі та винокурний завод у с. Торчин Луцького повіту [233, с. 270; 220]. Винокурня М. фон. Мевеса, яка знаходилася в Овруцькому повіті виробляла 37 тис. відер готової продукції. Економічно вигідною була і оренда млинів і винокурень. Зокрема, С. фон Розенбах тривалий період орендував декілька млинів і винокурних заводів на Київщині та Поділлі [523, с. 89].

Русифікація України, що почалася у першій половині XIX ст., призвела до того, що сюди стали прибувати заможні російські купці. У великих містах України – осередках промисловості, торгівлі, культури і суспільного життя, купцям-переселенцям надавались певні пріоритети та пільги. Так, у 30-х рр. XIX ст. за наказом Миколи I до Києва з внутрішніх

губерній Росії заохочувалося переселення купців з великими капіталами, які одразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва, потіснивши дрібні єврейські, українські і польські капітали. Саме в цей час сюди прибули Дегтярьов, Масалітінов, Фоломінов, Богатирьов, Єлісеєв та інші. Українців-купців переселяли з центру на околиці. Тому не дивно, що наприкінці XIX ст. у Києві було 2307 купців з росіян, 2238 з євреїв і лише 152 з українців [487, с.172].

І хоча російські купці і поміщики при підтримці всієї державної машини намагались потіснити позиції в досліджуваних губерніях польських і єврейських підприємців як найбільш міцних конкурентів, а скоріше як політичних противників – ці процеси йшли повільно. Газета «Киевлянин» подає об'єктивну оцінку і пояснення причин відставання росіян у підприємницькій конкуренції з євреями, поляками, німцями: «російське землеволодіння поставлене дотепер досить слабко, що обумовлюється декількома причинами. З одного боку, серед російських землевласників багато чиновників, цивільних і військових, які особисто вести господарства не можуть, з іншого боку – великий вплив мають наша інертність і індиферентне відношення до державної справи ... Не можемо при цьому не вказати, що багато польських землевласників виявили й виявляють набагато більше енергії, і що моральний обов'язок російських власників, що купують маєтки, вимагає не допускати їх до занепаду й здичавіння» [293].

Однак, російський етнос, підкріплений офіційною політикою, витісняючи інші етноси, намагався зайняти провідне становище в економічній сфері. Поширення земельної власності російських купців і поміщиків в Україні посилювало позиції росіян взагалі і серед підприємців, зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо інших національних етносів.

Як відомо, землі Правобережної України, які входили до Речі Посполитої після її поділів наприкінці XVIII ст., були включені до складу Російської імперії. Зрозуміло, що тут проживало польське населення і ще довго зберігалися польські порядки, польська мова залишалася в школах, судочинстві, адміністрації. Польська магнатська верхівка була нечисельна, значно більше було середньої та дрібної шляхти. У досліджуваній період існувала проблема взаємовідносин російської влади і польської шляхти. Вона особливо виявлялась у вирішенні питань щодо її легалізації та перерозподілу земельної власності. Закономірно, що польське питання в системі землеволодіння та землекористування, внаслідок наявності значних земельних володінь поляків у другій половині XIX ст. стало важливою проблемою російського царизму. Якщо на початку XX ст. політика уряду була спрямована на підтримку великих землевласників та магнатів, включення дрібної шляхти до привілейованого стану стосовно землі, то після 1863 р. приймалися обмежувальні закони, різні дискримінаційні міри стосовно поляків.

Польська шляхта, впливи якої залишалися сильними протягом тривалого періоду, була не лише соціальним, економічним і культурним впливом, але й політичним станом, який не хотів миритися з втратою незалежності. Через відсутність у російської влади міцних позицій у краї, будь-які спроби активної інтеграції були приречені на крах. Відтак, незважаючи на те, що російська адміністрація вже функціонувала, Правобережжя ще довгий час перебувало під польським впливом.

Участь польської шляхти в повстаннях 1830–1831 рр. та 1863 рр. підірвала привілейоване становище поляків. Після придушення польських повстань національна політика російського самодержавства щодо поляків значно погіршилася. Активних учасників повстань вислали, у частини поміщиків була конфіскована земля. Було заборонено полякам купувати,

орендувати землю, припинено можливість брати їм кредит у банку [221, с. 31-49]. Спеціальним механізмом матеріального пригноблення польських землевласників була офіційно озвучена «контрибуція» в розмірі 10 % від доходу, введена після придушення повстання 1863 р. Загалом, поляки заплатили з 1863 до 1893 р. у порівнянні до інших оподаткованих додатково близько 100 000 000 руб. [719, 509-510]

Як відмічає у своєму дослідженні Д. Бовуа, «1896 р. росіяни таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці заходів, як-от: неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., заборона київським генерал-губернатором О. Ігнат'євим з 1890 р. передавати землі в пожиттєву власність, пізніша заборона купувати частини спадщини і, врешті, дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії» [357, с.306].

Але, незважаючи на різні обмеження, заборони і навіть репресивні заходи, частка польського елемента у підприємницькій діяльності в губерніях Південно-Західного краю залишалася значною. Це пояснювалося, по-перше значними розмірами польського землеволодіння, яке пройшло тривалий шлях розвитку і міцно укорінилося, а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Так, станом на 1896 рік у Київській губернії із загальної земельної власності 1 992 316 дес. частка земельних володінь поляків становила 729 757 дес. або у процентному співвідношенні – 36 %. А у Подільській губернії частка польських маєтностей була значно більшою: 861812 дес. із загальної земельної площі 1 621 651 дес. або 53 %. Волинська губернія у цьому відношенні займала проміжну позицію: тут поляки володіли 1 161 874 дес. із 2 966 312 дес. усіх землеволодінь, тобто 39 % (табл. 5.6) [706].

Таблиця 5.6.

**Польське землеволодіння в Київській, Подільській і
Волинській губерніях 1896 р.**

Губернія	Земельне володіння (дес.)		% власності поляків	Кількість землевласників		% поляків
	загалом	поляків		загалом	поляків	
Подільська	1 621 651	861 812	53	5 807	1 235	21
Волинська	2 966 12	1 161 874	39	13 304	1 286	9,7
Київська	1 992 316	729 757	36	9 079	833	9,2

Р. Юрковський аналізує також суму контрибуції та земельний податок у губерніях краю 1896 р. (табл. 5.7) [706, с.69]. Найвищою сумою контрибуції була в Подільській губернії, хоча в ній земельні володіння поляків були на 300 062 дес. меншими, ніж у Волинській губернії. Це пояснюється тим, що при обчисленні суми контрибуції враховувалися родючість ґрунтів і рентабельність господарювання, а у Волинській губернії ці показники були нижчими, ніж у Подільській, яка відзначалася родючими чорноземами і вищою прибутковістю господарювання.

Таблиця 5.7.

**Сума контрибуції та земельний податок в Київській, Подільській і
Волинській губерніях 1896 р.**

Губернія	Сума контрибуції у 1896 р. (руб.)	Земельний податок		% податку до контрибуції	
		до	після	До	Після
		14.V.1896 р.		14.V.1896 р.	
Подільська	289.097	14,0	5	41	15
Волинська	218.264	7,3	3,6	38,6	19,3
Київська	208.513	15,0	5	52,5	17,5

У другій половині XIX – на поч. XX ст. більшість землевласників-поляків та орендарів завдяки достатній освіченості, підприємливості, використанню техніки, удосконаленню технології виробництва, а також застосуванню дешевих робочих рук великої маси безземельного та безробітного селянства, перетворили свої маєтки в прибуткові аграрно-промислові осередки, які працювали на ринок. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції вони розвивали переважно цукрове, винокурне і борошномельне виробництва, які приносили їм значні прибутки. Серед власників цукрових, винокурних заводів та млинів значне місце займали підприємства великих польських землевласників: Браницьких, Потоцьких, Сангушків, Ярошинських, Радзивіллів. За відомостями, які подає у своїй книзі Л. Подгородецький, станом на 1910 рік полякам належало 40 % усіх цукрових заводів в Україні [577, с.178].

Представники польського етносу зробили помітний внесок у виробництво устаткування для цукрових заводів на фабриці Південно-Російського товариства у Києві. Виробництво на ній, як довідуємося з дослідження З. Лукавського, розпочалося з 1897 р. при фінансовій підтримці польських підприємців – К. Вількошевського, С. Ромішевського, Л. Савицького, які входили до складу керівництва промислового об'єднання, а директором фабрики був К. Храновський, який до цього працював на Путилівському заводі у Петербурзі. На фабриці працювало 1200 робітників, серед яких значну частину становили поляки [502, с.229].

Зокрема, відомими підприємцями краю були землевласники, графи Потоцькі, особливо Йосип Потоцький, який наприкінці XIX ст. був одним з найбільших цукрових магнатів. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, в Сатанові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині [25, арк. 90-92; 26, арк. 3-4]. Найбільшим з цих підприємств був Шепетівський цукрозавод: тут працювало 1353 робітники, які виробляли продукції на 1 млн. 226 тис. руб.

Цукровиробництво було, безумовно, головним у підприємницькій діяльності Й. Потоцького. Однак він також спрямовував свою увагу і на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів. Лише Й. Потоцькому належало 37 млинів, річний прибуток яких становив 48,7 тис руб [89, арк. 41, 42].

Теплицько-Ситковецький маєток, частина тих величезних володінь у Південно-Західному краї під назвою «Уманьщина», що з 1652 р. належали роду графів Потоцьких, в цей час перебував у володінні й користуванні графа К. Потоцького. Розташоване воно у двох сусідніх повітах – Гайсинському повіті Подільської губернії й Липовецькому повіті Київської губернії, мало 10592 моргів лісу і 36575 моргів орних та інших угідь – усього 47107 моргів (1 морг \approx 0,6 дес.). Маєток не мав значних вільних капіталів, тому два цукрових заводи, 26 економій (27059 моргів землі) та всі млини здавалися в оренду. У власному ж користуванні залишалось 9456 моргів орних земель, тобто у своєму користуванні залишилось 25 %, а в оренді перебувало 75 % орних земель. Ціна оренди землі коливалась від 6.50 до 10.50 руб. за десятину на строк від 6 до 12 років. В середньому за 10 років один морг власного господарства давав прибуток в 5.53 руб., а морг оренди – 3.35 руб; таким чином, прибутковість оренди була нижче прибутковості земель від власного господарювання на 35,1 % [275, с.323, 324].

Серед відомих підприємців був К. Шленкер – фабрикант та магнат, який народився 1839 р. у Варшаві, його батьки мали дві невеличкі шкіряні майстерні. І хоча у нього не було спеціальної освіти, йому довелося опікуватися родинними маєтками. Незважаючи на молодість, він невдовзі зробив блискучу кар'єру підприємця. 1876 р. він заснував шкіряну фабрику у м. Бердичеві, а у Варшаві збудував фабрику фіранок і тюлю, яка за короткий час набула визнання у Російській імперії. Шкіряна фабрика

К. Шленкера була потужним підприємством, на якому на початку ХХ ст. працювало 600 робітників, річне виробництво становило 3 млн. руб. Він був одним з великих землевласників на Волині, в 1880 р. купив Новозаводський маєток у Житомирському повіті. Після його смерті у 1900 р. маєток успадкував син. Продовжуючи справу батька, він відкрив у Новому Заводі лісопильний і цегельний заводи та інші виробництва [233; 220]. Створення робочих місць у поліській глибинці з малородючими ґрунтами мало особливе значення і є прикладом для наслідування і сучасним підприємцям. Шленкери залишили після себе добру пам'ять, адже до цих пір у селі працюють школа, лікарня, костьол які вони побудували за свої кошти.

Цікава історія містечка Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії, яке ще в ХVІІІ ст. було центром володінь графів Боженських. На початку 30-х рр. ХІХ ст. земельну власність у містечку придбав В. Здзеховський, працьовитий, ощадливий, але господарював по старинці. Інший порядок був запроваджений, коли цей маєток на початку 1850-х рр. перейшов у спадщину сину Ц. Здзеховському, який постійно дбав про нові технології, збільшив кількість худоби, що позитивно вплинуло на покращення родючості полів. По благоустрою і виробничим потужностям господарство стало провідним у всій навколишній окрузі, отримувало сталі врожаї. Близько середини 1880-х рр. власник помер, своєму єдиному синові Чеславу залишив багатий маєток і значні капітали. При молодому власникові Ч. Здзеховському, заведені в господарстві порядки зберігалися, і навіть, коли в 1890 р. він змушений був продати маєток, господарство опинилось в надійних руках нових власників і орендаторів – С. Мерінга і К. Блажковського, які продовжили справу своїх попередників, постійно підтримували родючість ґрунту, що забезпечувало високі прибутки [270, с.244].

З 1897 р. почали практикувати сівозміни, що забезпечило орендатору в останні сім років отримати чистого прибутку по 7390 руб. 45 коп. щорічно,

тобто з кожної десятини із 1595 дес. орендованої землі отримано по 4 руб. 63 коп. чистого прибутку. «В хозяйстве на каждом шагу заметна большая осторожность и предусмотрительность; другой арендатор наверно сеял бы в Прилуке свеклы 400 моргов,* да пшеницы 660 и, очень возможно, - зарвался бы; но Блажковский не желает форсировать, а потому сеяли свеклы только 250 моргов, пшеницы 450 и ржи 210, так как рожь хоть и дешева, но за то хлеб этот не знает неурожая. В выполнении всех работ по хозяйству видна аккуратность, порядок и благоразумная экономия» – пише кореспондент щотижневого журналу «Земледелие» Київського товариства сільського господарства у 1898 р. [270, с.243].

З матеріалів аграрно-економічного дослідження Південно-Західного краю наводимо приклад ферми «Конельські хутори» власника М. Галензовського (Київська губ., Липовецький повіт), яка була розташована на землях сіл Конельські хутори і Медоватка. Усього землі – 252,5 дес., з них на 75 дес. землі практикувалася 10-пільна сівозміна: 1) пар з добривом (75 возів на морг); 2) озимий рапс; 3) озима пшениця; 4) цукровий і кормовий буряк; 5) овес або ячмінь з підсівом конюшини; 6) конюшина у два укуси; 7) конюшина і пар; 8) озима пшениця; 9) буряк або бобові зернові (горох, боби, чечевиця); 10) овес, ячмінь, просо. На інших 48,6 дес. землі використовували 9-пільну сівозміну [163, с. 53]. В основному, господар отримував прибуток від вирощування пшениці і цукрового буряка, а також від продажу щороку молочних продуктів на 150 руб., свиней відгодованих і невідгодованих – на 250-300 руб. і вовни на 50 руб.

Слід згадати одного із перших організаторів цукрової промисловості на Поділлі Е. Маньковського. У 1866 р. в с. Борівці він збудував першу цукроварню. В цій же садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. З 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організовував

Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської губернії (28-31.08.1896 р. в м. Проскурові), на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства (ПТСГ), з 1892 р. входив до його ради [468, с.392].

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча К. Бущинського, який завдяки праці і знанням перетворив Немерчанський маєток у високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насінове господарство (фірма «К. Бущинський і М. Лонжинський»). У той час місцеві господарі купували насіння за кордоном, витрачаючи значні кошти (хоча іноземні сорти виведені в інших умовах, не завжди відповідали місцевим вимогам) або ж виробляли при цукрових заводах, що часто було незручно та збитково. Немерчанське господарство було організоване як товариство, за зразком кращих насінневих західних господарств. Воно мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну й метеорологічну станції. Крім буряка, бралось за селекцію пшениці, жита, вівса, зокрема тут були виведені такі відомі сорти озимої пшениці, як «Тріумф Поділля», «Банатка подільська», «Тріумф Поділля новий», «Немерчанська ювілейна», ярової пшениці «Немерчанська ярова» й «Немерчанська ярова чорна», вівса – «Немерчанський найбільш ранній», озимого жита – «Excelsior».

Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним з найбільших у Російській імперії. Головні насінневі плантації господарства розташовувались у Могилівському повіті Подільської губернії – у Немерчому, Струсовому, а також кількох орендованих маєтках, зокрема Лучинчику. Також фірма мала поля в Київській, Курській, Харківській губерніях. Здобуваючи щораз ширші ринки збуту (Росія, Північна Америка,

Італія, Австро-Угорщина, Франція, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.), вона успішно конкурувала за кордоном [316, с.8-11].

Відомий подільський підприємець С. Дерсевіль досягнув високих результатів у своїх маєтках Пасинках і Попівці. За досягнення в рільництві, тваринництві, селекційній справі неодноразово отримував медалі на сільськогосподарських виставках у Південно-Західному краї. Стефан Дерсевіль ставив собі за мету не стільки отримання якнайбільшого прибутку, скільки докорінно поліпшити господарство маєтку й надати прибуткам більшої стабільності [468, с.157].

Найсучасніші методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько і син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю. Ярошинський до кінця життя скуповував все нові маєтки і став одним з найбільших землевласників Південно-Західного краю і успішним підприємцем. Зокрема, 1862 р. у Бабині збудував гуральню і цукроварню. Також перевіз усе обладнання з Селищанської цукроварні в Гнівани, де невдовзі виникло пайове товариство «Гнівани».

Ф. Ярошинський, успадкувавши свою частку в 2 209 дес. 4626 саж. землі у Вінницькому повіті, сам придбав 1909 р. невеликий маєток 76 дес. 1980 саж. у с. Марківці Брацлавського повіту. У Вінниці в 1911-1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував з інших країн техніку, худобу та племінних коней. Мав гранітну копальню в Гнівані. Входив до Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли філія виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою [468, с.890-894].

Використовуючи значні поклади фосфоритів, кілька польських землевласників об'єдналися у Подільське промислове акціонерне товариство і збудували у Вінниці фабрику з виробництва суперфосфатів, сірчаної та азотної кислоти [502, с. 60].

Багато відомостей про підприємництво поляків представляє Волинська губернія, на території якої наприкінці XIX ст. проживала майже половина всієї польської людності України (184 тис. осіб). Характерним було те, що на Волині, незважаючи на утиски, міцно укорінилася система польського землеволодіння. Високою інтенсивністю виробництва характеризувалися маєтки графа І. Потоцького (70 876 дес.), розташовані у Новоград-Волинському, Старокостянтинівському і Заславському повітах; князя Романа Сангушка (65 213 дес.) – у Луцькому і Рівненському повітах; князів Любомирських (15 692 дес.) – у Рівненському повіті [233].

Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції польські землевласники у своїх маєтках розвивали переважно цукрове, винокурне та борошномельне виробництва. Так, наприкінці 70-х років XIX ст. на Волині «поляки володіли близько 48 % промислових підприємств» [730, с.54]. Зокрема, великими винокурними заводами володіли: у Володимир-Волинському повіті в с. Конюхах графиня С. Чацька; на хуторі Леонівка – граф І. Олізар; у с. Холоневі – К. Красицький; у с. Білці Житомирського повіту – граф І. Тишкевич; у Дубнівському повіті двома заводами розпоряджався князь Ф. Радзивілл; у Новоград-Волинському першість належала графу Й. Потоцькому, який володів двома винокурнями в с. Яруні і в с. Суємцях та заводом у с. Великих Пузирках Заславського повіту; у м. Белгородці, в с. Цветосі і с. Михлі цього ж повіту три заводи належали князю Р. Сангушку; у с. Колоденці Рівненського повіту алкогольні напої випускала винокурня князя С. Любомирського. Винокурні підприємства на Волині мали також графи: В. Грохольський (м-ко Грицев, Заславський повіт), Л. Ледоховський (с. Матвіївці, Кременецький повіт), Л. Лядуховський (с. Коростова, Старокостянтинівський повіт) [374, с.85].

Підприємці-поляки також зробили помітний внесок у розвиток паперової, склоробної, фарфорової та інших галузей промисловості губернії. Так, Г. Стецький власник маєтку (14 420 дес.) в Романові Новоград-

Волинського повіту у 1903 р. заснував скляний завод, який орендували Д. Розенфельд, Д. Мазон, Л. Гольдберг. На заводі працювало 400 робітників, річне виробництво становило 200 тис. руб.

У Полонному та його околицях цього ж повіту (станом на 1910 р.) мали маєтки поміщики С. і Я. Дунін-Карвицькі (15 тис. дес.), А. Донорадський (1,3 тис. дес.), В. Дорожинський (360 дес.), А. Поцейко (340 дес.), М. Прушинський (560 дес.), Є. Новиківська (430 дес.). Зокрема, у маєтку Дунін-Карвицьких 1910 р. служило 120 працівників, у тому числі: 5 економів, 5 прикажчиків, 63 наймити, 28 лісників, 5 кучерів. Прибуток поміщики отримували від трьох млинів і пивоварні, які здавали в оренду та від цегельного заводу в Буртині [588, с.102].

У другій половині XIX ст. у с. Свидя (28 км від Черняхова) поміщик В. Квасницький мав у власності 3 тис. дес. землі. Зазначимо, що в цій місцевості, як переважно на Волині, родючість землі невисока. Проте власник маєтку зумів налагодити прибуткове господарювання. В землеробстві широко використовувались плуги, сівалки, культиватори, косарки. Все було привезено з Німеччини та інших місць. Багато прибутку поміщику давав хміль. Були збудовані хмільники на дротах і чотириповерхова хмелесушка. Окрім цього поміщик мав великий сад, який також давав прибутки. Біля поміщицького будинку був красивий парк з алеями і квітниками та став, в якому було багато риби [454, с.161].

В умовах обмеження можливості господарської діяльності поляків, переконливими є численні факти вмілого господарювання дрібних сільських товаровиробників. Так, за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. із 184 тис. поляків Волинської губернії абсолютну більшість складала верства землеробів (60,8 %) [200, с.44]. Російська держава заохочувала колонізацію поляками малородючих земель Волинської губернії. Більшість з них отримувала свої наділи в місцях із заболоченими або піщаними ґрунтами. Однак і в цих умовах колоністи домагалися своєю

працею прибутковості новозаснованих господарств. Поселенці користувалися землею на правах оренди, в подальшому підприємливіші з них викупляли землю.

Зокрема, у Новоград-Волинському повіті на початку XIX ст. багато поселень було засновано колоністами. Серед них с. Дорогань, в якому станом на 1835 р. проживало 6 сімей. На початку XX ст. чиншовики села отримали дозвіл на викуп своїх земельних ділянок у приватну власність. За допомогою Волинського поземельного банку в 1903 р. вони створили Дороганське товариство, до якого увійшли 16 господарств [99, арк. 2]. С. Адамівка було засноване у середині XIX ст. як поселення чиншової шляхти при гутному виробництві. Входило до Соколовського маєтку графині Я.Стецької. Станом на 1858 р. у ньому нараховувалося 38 жителів, у 1911 р. – вже 608 [590, с.31]. До «польських сіл» відносимо і Мар'янівку, засновану наприкінці XVI ст. У зв'язку з наявністю значних запасів кварцевих пісків з 1700 р. тут працював склозавод [590, с.35].

На початку XIX ст. на місці сучасного с. Торчин Володарсько-Волинського району виникло поселення, яке також було засновано польськими колоністами, вихідцями з царства Польського. Станом на 1897 р. колонія Торчин Горошківської волості Житомирського повіту нараховувала 44 двори, у ній мешкало 267 осіб. Наприкінці XIX ст. більшість колоністів користувалася землею на підставі чиншового права. У 1903-1905 рр. 22 особи викупили свої наділи [590, с. 69]. Як і в інших селах Горошківської волості, в Рудні Камені заможна частина селянства купувала землі у поміщиків. Одним з перших відселився з села Ф.Галицький із сім'єю, який у 1895 р. викупив 12 дес. землі і перейшов до ведення хутірського господарства. Станом на 1908 р. власники 25 дворів с. Рудні-Камінь розбили 172 дес. 2 280 саж. своїх наділів на відруби і хутори [82, арк. 30-31]. Протягом 1907–1909 рр. селяни-одновірці зверталися до Житомирської повітової комісії з землевпорядкування із численними

заявами про видачу позики на заснування ними власних хуторів. Матеріали подвірного списку мешканців села свідчать про наявність в їхніх господарствах достатньої кількості тяглової худоби і техніки [81, арк. 27].

Прикладом більш передового землекористування у порівнянні з іншими селянськими господарствами можна назвати всі 27 польських сімей, які оселилися в колонії Ядвиполь Ровенського повіту. Ділянки землі площею від 9 до 15 дес. колоністи орендували у князя Радзивілла на протязі 30 років без всякої гарантії на довготривалий період, сплачуючи власнику по 3 руб 50 коп. за десятину. У землеробстві колоністи запровадили п'ятипільну сівозміну. Практикували травосіяння: конюшина, віка і тимофіївка, а також сіяли для худоби влітку кормові буряки і моркву. Внаслідок того, що не було випасів, худобу влітку годували сіном, конюшиною, корнеплодами і соломною [110, арк. 273, 274].

Р. Юрковський, аналізуючи рівень ефективності господарювання виробників сільськогосподарської продукції, відмічає, що поляки більш рентабельно працювали у Київській губернії, де собівартість вирощення 100 пудів пшениці становила 50 руб., у той час як ціна продажу – 85 руб. На другому місці за показником рентабельності – польські землевласники Подільської губернії: собівартість виробництва 100 пудів пшениці 63 руб., а ціна на ринку – 80 руб. Найнижча рентабельність була у Волинській губернії: собівартість вирощених 100 пудів пшениці 79 руб., а коштували вони на ринках Волині 80 руб. [706, с. 142]. Це можна пояснити малородючими ґрунтами, і в якійсь мірі тим, що частина землевласників господарювали неефективно.

Німецька колонізація у другій половині XIX ст. губерній Правобережної України, особливо Волинської, мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Масово вони почали переселятися у Волинську губернію з 1787 р. Саме Волинь була тоді порівняно малозаселеним краєм із значними площами

неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало сюди переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм царський уряд, сподіваючись послабити польський економічний вплив. Німецькі переселенці звільнялися від податків, військової повинності, отримували право купувати у власність, або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, відправляти свої релігійні обряди. Якщо за переписом населення 1897 р. у Волинській губернії німців нараховувалося 171 300 осіб [200, с.71], то за даними 1914 р. – більше 240 тис. Осіб [504, с.18].

Німці селилися переважно з обох боків Києво-Брестського шосе. Найбільшою концентрація колоністів була у Житомирському, Новоград-Волинському, Ровенському, Луцькому, Дубенському та Володимир-Волинському повітах [479, с.237]. Майже 87 % з них були сільськими мешканцями, мали землю на правах приватної власності та оренди. Серед німців – колоністів виділялась окрема група емігрантів, що залишили свою батьківщину з релігійних мотивів. Це були німці – меноніти. Військова служба суперечила їхнім релігійним переконанням. Найбільш чисельні колонії менонітів були в містечках Рожище та Торчин.

Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі, хоча вони всіма силами старалися придбати землю у власність. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури приймати відповідні законодавчі обмеження. Однак ці спроби не давали бажаного результату. На початку ХХ ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників у більшості були розмірами до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. На початку ХХ ст. заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах

3 507 дес. землі, Г. Рейну в Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6 601 дес. [233]. Дещо раніше у другій половині XIX ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав В. Рау загальною площею – 22 387 дес.

Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеністю, раціональним використанням земельних угідь, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві. В архівних документах, зокрема, відзначено: «Німці становили найбільшу кількість хутірських господарств у Новоград-Волинському повіті. В одній Миропільській волості в колоніях: Фрідріховка, Ульянівка, Лучиста, Оразумівка, Дублянівка та ін. нараховувалось більше 600 господарств німців. Цілком свідомо, розуміючи всі вигоди хутірського господарства, завдяки своєму працелюбству і більш високій культурі, здатні були утриматися на таких малопродуктивних ґрунтах, де наш селянин рахував неможливим поселитися».

«Німецькі господарства займали різну площу від 1,5 дес. до 20-30 дес. Цікавий той факт, коли наш селянин на 3-4 дес. відмовлявся утримувати корову, але обов'язково тримав хоч би дві худенькі конячки. Німець, навпаки, стверджував, що в господарстві, в якому менше 4-5 дес. утримування коней не вигідно, для яких немає роботи протягом року. Зате кожен німецький господар, навіть при наявності у володінні 3-4 дес. землі тримав 1-2 корови. У господарствах в 10-15 дес. утримували 4-5 корів, причому старалися своє господарство спрямувати на забезпечення худоби якомога більшою кількістю кормів, щоб отримати більший прибуток від продажу масла. Масло скуповували головним чином євреї по 20-30 коп. за фунт, відправляючи продукт в Київ і Одесу. Кілька разів на рік з Києва приїжджали купці і купували тільки корови по вищій ціні, ніж та, яку отримували наші селяни за свою худобу». До речі, у господарствах колоністів була поширена так звана червона білоголова «німка», добре відома як дуже продуктивна молочна корова [110, арк. 398, 400].

Головним джерелом прибутків служила худоба та вироблена тваринницька продукція в господарстві колоніста Х. Добермана, який орендував у колонії Дублянівка 12 дес. бідної піщаної землі, сплачуючи за десятину 3 руб. в рік [110, арк. 401]. Прикладом підприємництва було господарство колишнього австрійського підданого І. Гана при с. Волянщина Житомирського повіту. В документах Житомирської повітової землевпорядної комісії відзначено, що «господарство ведеться настільки інтенсивно і приносить настільки достатній прибуток, що субсидій не потребує». Ган запровадив у землеробстві 8-мипільну сівозміну з використанням кормового клину, внесенням потрібної кількості добрив. Для виробництва більших обсягів тваринницької продукції в господарстві утримувалась худоба покращеної породи. Крім того, господар володів малярним ремеслом, що давало можливість збільшувати свої доходи [110, арк. 427].

Аналізуючи джерела та використовуючи краєзнавчі розвідки, знаходимо в німецьких поселеннях багато прикладів вмілого прибуткового господарювання. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі про с. Андрієвичі Новоград-Волинського повіту зазначено що на території села проживало понад 20 родин німецьких колоністів, які займалися переважно сільським господарством. При цьому вони застосовували нові підходи для обробітку землі – раціонально її обробляли, добре удобрювали ґрунти. На високому рівні у них було розвинуто і тваринництво. Німці Клят, Фіц та Янків побудували вітряки, Єрмус – олійницю, а Шейн – копильню ковбас [636, с.40].

Цінною для характеристики підприємництва німців є хроніка с.Фасова Рудня Житомирського повіту, тепер Володарськ-Волинського району Житомирської області, представлена Л. Кремрінгом, який там народився, а в 1945 р. був висланий на примусові роботи в Свердловськ, де провів 43 роки. «Колонія була заснована в 1875 р. Дякуючи тяжкій праці і

великій бережливості, наші селяни до початку Першої світової війни змогли досягти кращого рівня життя. Були придбані сільгоспмашини, а також розведені продуктивні стада худоби і коней [481, с.128]. Автор наводить відомості Житомирського обласного архіву, які стосуються землеволодіння колоністів Фасової Рудні в період, що передував конфіскації їх земель в 1916 р.: Я. Боднер - 24 дес., А. Хефке - 20 дес., Л. Ессе - 22 дес., Г. Франк - 22 дес., Л. Кало - 26 дес., Ф. Каменц - 25 дес., М. Кольм - 34 дес., Х. Мерлинг - 22 дес., С. Мольцан - 26 дес., А. Педе - 29 дес., А. Загер - 25 дес., Ф. Шепан - 25 дес., Ф. Шульц - 22 дес., А. Зигель - 30 дес., П. Трепто - 22 дес., А. Вариас - 36 дес., В. Цимер - 22 дес.

В умовах краю помітна роль німців у розвитку лісорозробної, лісопереробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Використовуючи наявні ліси підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та містечку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту [427, с.287; 241, с.220, 228].

Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташоване поблизу Романова Новоград-Волинського повіту. Скуплений і підданий первинній обробці ліс відправляли до німецьких міст Кенігсберга і Данцига, а потім поставляли на німецькі верфі на корабельних щогл, палуб, також для виготовлення артилерійських лафетів, шпал та інших потреб німецької армії [479, с.97]. Біля містечка Вишнівець Кременецького повіту з 1887 р. працював лісопильний завод німецького акціонерного товариства «Берлінська лісова контора». Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. У сенсі підприємницької діяльності слід згадати й землеробсько-промислову колонію Кенеберг, яка належала берлінській фірмі «Вільгельм Кене і Берг». Вона володіла 10 тис. землі,

лісопильним заводом і навіть власною залізничною віткою до станції Дубно [479, с.97]. Зрозуміло, що такі масові лісорозробки залишали значні площі вирубаного німцями лісу, що без наступного відтворення мали складні наслідки для лісових багатств Волині.

Крім лісопильних заводів, німці засновували і деревообробні підприємства, вони подавали приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, використовуючи залишки дубових колод з лісопильних заводів, налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли в Здолбунові (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Аутергоф). Німці засновували також папірні. Зокрема, Г. Фукнер заснував паперові фабрики у селах Верба та Рудня Почаївська Ровенського повіту.

Німецькі переселенці започаткували виробництво сукна, заснувавши 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту колонію Вовнянка, яка стала унікальним прикладом промислової колонії. Тут у 1834 і 1838 рр. селяни Г. Штейнгауер, Г. Ланге заснували суконні фабрики; У 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вудке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр. відповідно К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Дреусом та Е. Бюргером [241, с.52-54]. У переважній більшості фабрики Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збували на місцевих ринках або ж перекупникам. Шерсть для роботи скупляли у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець.

Ремісничє виробництво було представлене в основному майстернями – переважно кузнями, столярнями, шевськими закладами. Певну частку становили також млини, ковбасні, дрібні олійні, пекарні. Великою була частка німців серед мірошників, їх нерідко наймали для будівництва млинів і роботи на них. Особливо варто виділити кваліфікованих слюсарів та інших ремісників слюсарно-механічної майстерні колонії Анете Новоград-

Волинського повіту. Вони навіть виготовляли двигуни для млинів, які користувалися попитом як на території губернії, так і за її межами. Відомими були майстри токарної і слюсарної справи брати Корт з Фасової Рудні Житомирського повіту, які в своїй майстерні виготовляли упряж для коней, молотилки, косилки, віялки, соломорізки [586, с.165].

У пореформений період російський царизм здійснив ряд заходів щодо переселення на Волинь, Поділля та Київщину чехів. Розвиток капіталізму в Чехії у середині XIX ст. і пов'язане з ним соціальне розшарування селянства та розорення обезземленої його частини викликали масову еміграцію чехів у інші країни. Для повернення переселенців на свій бік російський уряд надавав можливість купувати землю на досить вигідних умовах. Інтерес царського уряду до чеських колоністів пояснювався політичними подіями, які відбувалися в західних губерніях імперії. Після польського повстання 1830 р. царизм переглянув свою національну політику в Південно-Західному краї. Царський уряд взяв курс на обмеження польського елемента в названому регіоні. Для вирішення цього завдання особливі надії покладалися на чеських переселенців.

Перші колонії чехів були засновані в Дубенському повіті Волинської губернії. З 1867 р. при заохоченні російського уряду, почалось активне переселення чехів на Волинь. Воно продовжувалось до 1874 р., коли були відмінені пільги для переселенців по військовій повинності та ін. [628, с.124]. Власне, 1867-1874 рр. треба вважати роками масової еміграції чехів на Волинь. 10 липня 1870 р. російський імператор затвердив постанову про влаштування чехів на землях Волинської губернії. Чехи, купуючи землю і переходячи в російське підданство, звільнялися від сплати податків, повинностей, у т. ч. й поземельних зборів і відбування військової служби протягом 5 років. Чехів записували переважно до селянського стану і підпорядковували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Чехи на свій розсуд могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських

общин і волостей, або утворювати свої окремі общини. 1874 р. для чехів було відмінено пільги з військової повинності й переселення їх стало помітно зменшуватись.

Через 10 років після закінчення колонізації чехами Волині їм належало у 1884 р. 27 637 дес. землі, що складало 9,9 % усієї орної землі на Волині. Крім того, чехи орендували 1128 дес. землі [397, с.53]. Земля, яку одержували чеські колоністи, була переважно під лісом. Треба було докласти великих зусиль на викорчовування лісу. У 1897 р. в чеських колоніях на Волині проживало 27 670 осіб. Станом на 1901 р. у Волинській губернії нараховувалося 110 колоній чехів, зокрема у повітах: Дубенському – 32, Луцькому – 24, Ровенському – 16, Житомирському – 13, Володимир-Волинському – 8, Острозькому – 6, Овруцькому – 8, Новоград-Волинському – 2, Кременецькому – 1 [397, с.56].

Чеські колоністи, займаючись в основному сільським господарством, досить швидко налагодили ремісниче виробництво і торгівлю. Їхнє господарювання було на значно вищому рівні, вважалося зразком для запозичення місцевим селянством. Зокрема, у звіті волинського губернатора П. Грессера за 1871 р. відзначалося, що спосіб обробітку землі у місцевих господарствах застарілий, а удосконалених знарядь праці майже немає. «Тільки в даний час в кількох місцях використовуються удосконалені сохи, запозичені від чехів, які переселилися з Австрії» [10, арк. 117]. Чехи відзначалися високою культурою обробітку ґрунту, запроваджували нові технології знаряддя праці, їх продукція була якісною і конкурентно спроможною на внутрішньому і міжнародному ринках. Велику увагу чехи приділяли вирощуванню зернових і технічних культур – хмелю, льону, цукрових буряків, картоплі, використовували сільськогосподарські машини. Важливу роль у господарствах чеських поселенців відіграло угноєння полів і запровадження сівозміни.

Волинський губернатор С. Суходольський у своїй промові 10 грудня 1881 р., при освяченні нового храму у Квасилові, високо оцінював роль чеського елемента, як найбільш культурного слов'янського народу, в благотворному впливі на місцеве селянське населення, акцентував увагу присутніх «... на примерную честность чехов в гражданских сделках, благодаря которой процессы (судебные – авт.) между ними чрезвычайно редки, на образцовую организацию у них общественной взаимопомощи, отражающейся с самой лучшей стороны на их общественной – духовной и экономической жизни, на примерное, по отзывам всех местных властей, поведение чехов» [256].

Прикладом підприємливості і достатку було хутірське господарство І. Галунека (5,25 дес.) при с. Антонівка Острозького повіту. Враховуючи низьку родючість ґрунту для ведення землеробства (ґрунт супіщаний, підґрунт – червоний пісок) і близьку відстань до м. Острога (10 верст), господарство головним чином спиралось на тваринництво. В землеробстві була запроваджена 4-пільна сівозміна. Конюшина з невеликим лугом давала достатню кількість сіна на зиму і підножного корму влітку для корів і коней, а наслідком цього була достатня кількість гною і потім порівняно більші врожаї. Продуктів від землеробства вистачало тільки на потреби сім'ї, прибуток отримували лише від продажу худоби, молочних продуктів і насіння конюшини. У 1905-1907 рр. господарство І. Галунека щорічно продавало худоби на 150 руб., молочних продуктів на 200 руб., свиней на 60 руб. Крім того від найму молотарки отримували 60 руб. Доходи склали 530 руб. [110, арк. 688]. Витрати склали 72 руб. 78 коп., включаючи поземельні та інші податки – 6 руб. 78 коп., страхування – 6 руб., зарплата найманим робітникам – 60 руб. [110, арк. 277].

Ефективно господарював у цій місцевості і чех В. Копецький, який з 1906 р. мав відруб площею 29 дес. при с. Малий Шпаків Ровенського повіту.

В господарстві була заведена багатопільна сівозміна, правильне травосіяння і коренеплоди, чого не було в інших селянських господарствах.

Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови, у великій мірі, зумовили інтенсивний розвиток хмелярства, особливо на Волині. Раціональне вирощування кращих сортів хмелю в губернії почалося з 1870-х рр. «Чехи-переселенці перенесли з собою насіння і чубуки кращих сортів хмелю із околиць Заатца, а також звичні їм прийоми вирощування і обробки цієї рослини, тому, звичайно, що і продукт, отриманий ними від перших же врожаїв, мало чим відрізнявся за своїми якостями від справжнього богемського* хмелю» [78, арк. 6].

Перші плантації були закладені в Підцуркові і Глинську Дубенського повіту чехами Вайсом і Ф. Дубравою. З часом, у Глинську відкрили і пивоварний завод, який почав варити пиво із місцевої сировини. Згодом культура хмелю почала поширюватись серед чехів сусідніх колоній, українських селян. Плантації хмелю з допомогою чехів стали закладати і місцеві поміщики – барон Таубе, Свешніков, Верба, Овсяніков-Куликівський та ін. Першу, значну за розмірами плантацію, площею 33 дес. влаштував директор агрономічного училища з Чехії Ф. Дубрава у маєтку генерал-ад'ютанта барона Таубе в с. Високому Житомирського повіту.

Через 10-14 років після організації перших плантацій (1882 р.) в губернії вироблялися до 5 тис. пудів хмелю, згодом 1887 р. – вже 37 тис. пуд., 1891 р. – 45 тис. пудів і, на кінець, 1910 р. виробництво досягло 120 тис. пудів в середньому на рік, що дорівнювало 3/5 виробленого по всій Російській імперії хмелю, придатного для промислового пивоваріння [433, с. 23]. Кращі плантації хмелю були в чеських поселеннях: у Ровенському повіті – Глинську (13 дес.), Квасилові (9 дес.); у Луцькому повіті – Княгинині (4 дес. 890 саж.), Милуші (4 дес. 789 саж.) і Теремно (3 дес.

* Богемія – місцевість у Чехії.

666 саж.); у Володимирському повіті – Купичеві (16 дес. 1110 саж.); у Дубенському повіті – Волковиях (41 дес. 1631 саж.), Рогозному (5 дес. 1157 саж.), Мирогощі (24 дес. 600 саж.), Семидубах (17 дес. 1800 саж.), Малині (11 дес. 1450 саж.), Підгайцях (10 дес. 600 саж.) [78, арк. 8].

Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей. З середини ХІХ ст. спостерігається швидкий процес створення пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. у Житомирі заснували пивоварний завод «Слов'янський» Й. Махачек і Т. Янса (тепер Житомирський пивоварний завод), який виробляв пиво різних марок, що користувалось великим попитом. У 1903р. на Крошні Чеській, тоді передмісті Житомира, чех І. Альбрехт відкрив пивоварний завод «Волинь», який виготовляв також якісне пиво, яке було удостоєне високих нагород на російських та зарубіжних виставках [194, с. 10].

Отже, російський царизм контролював процес колонізації губерній Південно-Західного краю, коригуючи його законами щодо приватної власності на землю, її оренди тощо. Тому періоди заохочування до переселення іноземних колоністів чергувалися із певними заходами стримування. Однак, інтеграція в систему економічних відносин у Київській, Подільській і Волинській губерніях німців, чехів, поляків, а також місцевих євреїв позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємницької діяльності. Безперечним є те, що місцеві селяни перейняли у колоністів сівозміну, стали краще удобрювати органікою ґрунт, почали виготовляти нові види сільськогосподарського реманенту, запозичили більш продуктивні породи худоби. Господарства національних меншин створювали особливу, своєрідну палітру економічних відносин на Правобережжі.

5.3. Громадський вимір діяльності підприємців

З переходом Правобережної України до складу Росії цей край був включений у систему суспільних та правових відносин Російської імперії, і в цих умовах відбувалося формування та спрямування доброчинної діяльності. Російська державна влада виробила чіткі нормативно – правові засади, які регулювали благодійницьку діяльність. На губернії Південно–Західного краю також поширювалася дія загальноросійських законів і указів. Однак специфічні суспільно–політичні умови краю визначали регіональну своєрідність, зокрема і у благодійництві.

Благодійництво у XIX – на початку XX ст. набуло характеру поширеного суспільного явища, в яке були включені всі верстви населення: одні – як суб'єкт філантропічної діяльності, інші – як об'єкт доброчинності. Допомога найбільшій надавалася і раніше, проте в цей період філантропічна діяльність мала свої особливості, зумовлені рядом політичних, економічних та соціальних чинників. На відміну від попередніх століть у другій половині XIX – на початку XX ст. благодійництво набуло нової якості.

Доброчинна діяльність еволюціонувала від виконання релігійної заповіді допомоги ближньому, яка проявлялась переважно у поданні милостині, до усвідомленої потреби і необхідності допомогти тому, хто перебував у тяжкому становищі; від патронату над цією діяльністю церкви до активної ініціативи держави і широких верств населення. У цей період доброчинність, допомога ближньому перетворювалася з релігійного обов'язку в громадянський, не втрачаючи разом з тим релігійного підґрунтя. Багато громадян в міру своїх можливостей намагалися прилучитися до благородної справи – благодійництва. Громадська ініціатива знаходила відгук на нагальні потреби суспільства. Зростала кількість доброчинних організацій, товариств та утворених ними закладів.

Для того, щоб зрозуміти, чому благодійництво в досліджуваний період стало значним суспільним явищем, варто розглядати його в комплексі взаємопов'язаних соціальних явищ. Великий вплив на залучення широких кіл громадськості і, в першу чергу, імущих верств населення у добродійну і меценатську діяльність мали великі зміни у суспільному житті, викликані розвитком капіталізму, зростанням освітнього і культурного рівня значної частини громадян під впливом ідей просвітництва, формування нової верстви – різночинської інтелігенції.

З одного боку, при крайній соціально-майновій поляризації благодійництво ставало суспільно-усвідомленим засобом усунення соціальної нерівності, яка виникала в результаті несправедливого співвідношення праці і привласнення її результатів, у певній мірі пом'якшувало соціальні суперечності. З іншого боку, важливим чинником, мотивом необхідності ділитися своїм багатством з нужденними була християнська мораль, вплив церкви, народна релігійна традиція. Не можна відкинути і традиції взаємопідтримки всередині того, чи іншого етносу (приклад єврейського народу найбільш показовий). Мотивацією благодійництва було також бажання підприємців підняти свій соціальний статус.

Проведене дослідження наукової літератури, архівних джерел, періодики дозволяє стверджувати, що протягом XIX – початку XX ст. благодійництво набувало організованих форм: створювалися товариства допомоги дітям-сиротам, учням, студентам, виникали організації, які спрямовували допомогу представникам лише своєї національності або особам певного визначеного віросповідання. Благодійні товариства мали на меті не тільки матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а й включення їх до повноцінного суспільного життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства.

Держава не чинила особливих перешкод у створенні добродчинних товариств – потрібно було лише подати на затвердження статут об'єднання і одержати дозвіл на реєстрацію. Створення благодійних товариств за національною, релігійною ознакою ускладнювалося тим, що у їх організації та діяльності вбачалися передумови національного руху. Особливо це стосувалося польських, чеських товариств. У Волинській губернії, яка за етнічним складом населення була дуже строкатою, національні меншини виявляли значу активність у створенні та функціонуванні добродчинних товариств, але не завжди влада надавала дозвіл на їх створення. Для прикладу, було відмовлено в організації чеського благодійного товариства у м. Здолбунові.

Благодійництво і меценатство були найбільш традиційними формами участі підприємців досліджуваних губерній у суспільному житті, ефективним способом підняти свій соціальний статус. Підприємці краю робили пожертвування на суспільні потреби: на розвиток освіти, науки і культури, на потреби церкви, охорони здоров'я, проявляли турботу про сиріт, інвалідів, бездомних та інших верств знедоленого населення.

У губерніях краю функціонували численні благодійні об'єднання, які відкривали відповідні установи та заклади, займалися збором коштів, пожертвувань на добродчинну діяльність. Прикметним явищем стало заснування стипендіальних фондів на підтримку найбільш бідних учнів, гімназистів, студентів. З'явилися нові напрямки добродчинної діяльності – опіка над особами, які звільнилися з ув'язнення, боротьба з пияцтвом тощо. Губернська влада в особі губернатора, його дружини та інших представників теж не залишалися поза участю у добродчинних структурах – вони або очолювали комітети, або були попечителями закладів.

Найбільша кількість добродчинних товариств і установ станом на 1896 р. була у Київській губернії – загальною кількістю 78. На другому місці – Волинська губернія (60), на третьому – Подільська (21) [215]. Переважна

кількість благодійних товариств і установ у Київській губернії пояснюється більшою кількістю заможних людей з одного боку, а з іншого – більшим рівнем соціально-майнової диференціації населення.

Однак зауважимо, що у різні періоди підтримка громадської ініціативи щодо заснування благодійних товариств з боку держави не була постійною і послідовною. У період царювання Миколи I ця підтримка була слабкою, навіть відзначаємо відверте стримування громадської ініціативи. Після польського повстання 1863 р. знову наступив період обмеження у створенні та діяльності громадських організацій, зокрема і добродійних товариств. Остання ж чверть XIX ст. і до початку Першої світової війни позначена значним поширенням взаємопідтримки населення.

Як варіант, пропонуємо таку класифікацію благодійних товариств: 1) благодійні товариства загального типу; 2) добродійні об'єднання допомоги учням і студентам; 3) благодійні товариства медичного напрямку; 4) товариства взаємодопомоги; 5) добродійні громади за національною і віросповідною ознакою.

Благодійні товариства значні надходження коштів мали у вигляді членських внесків і пожертвувань. Багато заможних знатних людей, підприємців були почесними членами кількох благодійних об'єднань. Нерідко особа, яка була членом певного добродійного об'єднання, не обмежувалася тільки сплатою членських внесків та участю у заходах, які організувало дане товариство. А виступала, будучи членом філантропічного об'єднання, одноосібним ініціатором та здійснювачем благородних рішень. Так, почесний член Рівненського товариства допомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії князь С. Любомирський передав ділянку землі під садибу гімназії, а барон Ф. Штейнгель фінансово підтримав становлення даного навчального закладу.

Турбота про потреби освіти була однією з головних складових суспільної діяльності підприємців краю. Вони жертвували кошти на

відкриття навчальних закладів, на збільшення плати вчителям, на допомогу нужденним учням, ставали попечителями шкіл і училищ. Ці громадські посади передбачали не тільки участь в засіданнях чи головуванні на різних урочистостях, але і постійну матеріальну підтримку навчальних закладів. Син Ф. Симиренка Платон влаштував у себе на хуторі безплатну школу при своєму заводі й ремісниче училище, а також утримував бібліотеку [627, с.224].

Визначним вченим-селекціонером став нащадок Симиренків – Лев Платонович. У родовому маєтку Млієві, яке було знищене економічними обставинами та байдужістю влади, Л. Симиренко, повернувшись із заслання 1877 р., створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник. Продовжуючи добродійність своїх рідних, він відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, яка почала діяти з 1897 р. [487, с.207].

Родина Терещенків з покоління в покоління здійснювала добродійництво, опікувалась громадськими справами. Першим відомим в історії представником родини Терещенків став Артемій Терещенко, який 1870 р. отримав дворянський титул «в ознаменування його особливих заслуг ... і в заохочення добродійної діяльності» [464, с.186].

Найбільш відомим добродійцем був його старший син М. Терещенко. У 1860–1872 рр. він був міським головою Глухова. Після реформи 1861 р. місцем проживання родини став Київ. М. Терещенко фінансував будівництво Маріїнського дитячого притулку у Києві, Києво–Печерської гімназії, торгових шкіл. Меценат пожертвував 150 тис. руб. на будівництво Київського політехнічного інституту. Микола Артемович протягом 20 років був попечителем Глухівської гімназії. 1878 р. він був зарахований на дійсну службу до Імператорського людинолюбного товариства – найбільш відомої на той час благодійної організації під опікою імператорської сім'ї – на посаду попечителя Глухівського дитячого притулку, і став дійсним

статським радником. З 1881 р., як попечитель 1-ї Київської гімназії, він виплачував стипендії не менш як десяти гімназістам щороку.

У 1899 р. М. Терещенко надав велику пожертву в сумі 150 тис. руб. на заснування у Києві приходського училища (з них 100 тис. руб. – на побудову приміщення, а 50 тис. руб. – як фондуш* для використання відсотків на утримання). У 1903 р. добродієць збільшив свою пожертву ще на 225 тис. руб. (104 тис. – на придбання маєтку училища, 1 тис. – нагальні витрати, а 120 тис. – на утримання з відсотків) [627, С. 225].

Ще в середині 70-х рр. ХІХ ст. родина Терещенків долучилася до колекціонування живопису. Протягом свого життя збирав колекцію художніх полотен М. Терещенко, яку поповнювали його діти. На підставі зібраної колекції створено Київський музей Західного і Східного мистецтва по вул. Терещенківській 15. І. Терещенко фінансував перший спеціальний навчальний заклад художнього мистецтва – рисувальну школу М. Мурашка, яка стала доступним закладом для всіх суспільних верств [21, арк. 12]. За багаторічну благодійну і меценатську діяльність М. Терещенко отримав багато державних нагород, зокрема ордени: Станіслава 3-го ступеня (1878 р.), Станіслава 1-го ступеня (1884 р.), Анни 1-го ступеня (1888 р.), св. Володимира 2-го ступеня (1889 р.), Білого Орла (1899 р.), і Почесного легіону (1901 р.) [627, с.57, 58].

Ф. Терещенко займався комерційними справами і добродієністю. Був мировим суддею і бургомістром міського магістрату в Глухові. Згодом переїхав до Москви, де очолював ряд добродієчних комітетів, входив до різноманітних рад. У 1885 р. Ф. Терещенко оселився у Києві, був обраний гласним міської думи. Разом з братом Миколою він фінансував будівництво і функціонування багатьох громадських установ, закладів освіти, був попечителем міського училища для бідних дітей і сиріт. «Міське училище

* Фондуш (польський юридичний термін) – дар на користь будь-якого закладу. Відомий ще «fundusz stypendyalny», тобто кошти, що виділялися для підтримки учнів і студентів. – [705, – Т. XXXVI. – С. 879, 880].

ім. Ф. Терещенка» було засноване на кошти Терещенків у 1891 р., щорічно в ньому безкоштовно навчалися і виховувалися від 200 – до 250 дітей [40, арк. 4; 42, арк. 1-7].

Газета «Киевлянин» наводила ряд прикладів їхньої спільної добродійної діяльності: «Денні притулки для дітей робітників існують у Києві вже понад 18 років. 1880 р. був відкритий другий притулок на Подолі. На допомогу цій справі прийшли такі знатні громадяни Києва як Н. Терещенко, його дружина, Ф. Терещенко. Тепер товариство денних притулків щорічно одержує від Ф. і М. Терещенків по 1000 руб. і по 600 руб. від П. Миклашевського. Невдовзі на Печерську відкрито третій притулок і Ф. Терещенко асигнував додатковий до колишнього щорічний внесок в 500 руб.» [301].

Значну благодійницьку діяльність здійснювали і купці єврейського походження І. Бродський та його сини Лазар та Лев. Брати Бродські побудували декілька синагог, відкрили і утримували за свої кошти школи, де діти єврейської бідноти навчалися й грамоті, й ремісничій справі, вони вклали значні кошти і зусилля при спорудженні Київського політехнічного інституту (1898 р.), що було викликано необхідністю підготовки кадрів вищої кваліфікації для подальшого розвитку промисловості, фінансували створення оздоровчого санаторія у Боярці. На їх кошти був збудований бактеріологічний інститут (нині – НДІ епідеміології, мікробіології, паразитології та інфекційних захворювань ім. Л. Громашевського), заснували єврейську (нині обласну) лікарню в Києві.

Архівні джерела та періодичні видання того часу містять факти добродійної діяльності в розвитку освіти багатьох інших осіб. Зокрема, 1881 р. на пожертви землевласника Чернігівської і Полтавської губерній Г. Галагана було відкрито в м. Києві Колегію Павла Галагана з курсом, який відповідав рівню вищих класів гімназії [10, арк. 30]. Заснування цього навчального закладу залишається особливим прикладом добродійності

батьків в пам'ять про рано померлого сина Павла для освіти і виховання інших дітей. Благодійницька діяльність Г. Галагана мала витoki в особистісних характеристиках цієї людини. Свого часу Г. Галаган був віцепрезидентом Київського слов'янського благодійного товариства, почесним членом комісії для вивчення губерній Київського учбового округу. Працюючи в Прилукській земській управі, своїми пожертвами він сприяв заснуванню Дегтярівського ремісничого училища, першого в Україні Сокиринського позичково-ощадного товариства. Прибутки з нього йшли, крім іншого, й на утримання навчальних закладів [797].

Заможні люди завжди вносили свою, і нерідко вагому, частку для благодійної справи. У 1912 р. директор Гоноровського цукрового заводу Ямпільського повіту пожертвував ділянку землі для будівництва школи [27]. За їхнім прикладом і менш багатші приєднувалися, роблячи добродійні пожертвування у різній формі. Так, газета «Волинь» 12 травня 1899 р. повідомляла: «Открыто одноклассное училище для детей фабрично-заводских рабочих. Инициатор – старший фабричный инспектор П. Кошлаков. На содержание школы пивоваренный завод Махачека и Янса обязался вносить ежегодно по 100 руб., электростанция – 100 руб., Холоденко – 75 руб. и т.д. В общем – 1100 руб. П. Кошлаков пожертвовал училищу 168 этюдов своей работы, которые были выставлены для продажи в помещении публичной библиотеки, в магазине Эйленберга и др. местах. От продажи 110 этюдов образовалась сумма в тысячу с лишком рублей, которая пошла на обзаведение новоучрежденного училища (по ул. Вильской, в д. № 17). Заведует и преподает приглашенный учитель А. Абелит. Квартира обходится 324 руб., содержание заведующего 400 руб., законоучителя 100 руб.» [261].

Поміщик с. Заболоття Радомисльського повіту Р. Вержбицький, розуміючи потреби селян, побудував на свої кошти у селі будинок для

приходського училища, утримував учителя і пожертвував під училищне володіння 30 дес. землі [300].

Активну діяльність в 1907-1917рр. проводило чеське благодійне й освітнє товариство ім. Я. Коменського в регіонах, де компактно проживали чехи. Головою товариства було обрано чеського підприємця Г. Індржішека. Зокрема, на Волині товариством навесні 1917р. було відкрито 3 школи [632, с.77].

Єврейські общини та підприємці також дбали про соціально-культурний розвиток своїх одновірців. Так, в містечку Радомислі Київської губернії вони фінансували єврейські навчальні заклади – хедер і училище Талмуд-Тора, функціонування єврейської лікарні, їдальні і лазні. Діяло благодійне товариство піклування про бідних дітей євреїв (його очолював І. Гофман) [319].

Газета «Волынские губернские ведомости» вела постійну рубрику «Хроника благотворительности». У № 43 за 1874 р. повідомлялося про пожертвування на придбання будинку для Житомирської жіночої гімназії купцями Епштейном і Кулішером, учителем Маліновським, директором Київської учительської семінарії Посядою, чиновником Овсяницьким, священниками Гапповичем і Добжанським. Графиня А. Блудова, засновниця Кирило–Мефодіївського братства в м. Острозі, у 1865 р. заснувала при цьому братстві початкову жіночу школу, яка через 10 років стала жіночим вищим училищем імені графа Д. Блудова.

Значні кошти на потреби школи садівництва і сільського господарства, яка була відкрита 1902 р. у с. Гуменному Вінницького повіту Подільської губернії, жертвували члени Подільського товариства З. Грохольський, М. Менцінський, К. Володкович. Зокрема, останній пожертвував кошти на будівництво гуртожитку при школі, тому після його смерті «з огляду на значні заслуги покійного» в 1909 р. було вирішено на будівлі школи помістити пам'ятну дошку [236, с. 36-38; 235, с. 2-6].

Добру пам'ять і донині залишив про себе власник Романівки, що на Попільнянщині, Тадей Рильський – батько відомого поета і громадського діяча Максима Рильського. Впродовж 40 років він вміло господарював у своєму маєтку, захищав інтереси селян. Не вдаючись до послуг посередників-факторів, селяни разом з ним постачали хліб аж до Кенігсберга. У своєму будинку відкрив школу, а пізніше збудував для неї окреме приміщення. Сам викладав у ній і оплачував роботу ще одного вчителя. Освітню справу у Романівці продовжили його сини Іван, Богдан і Максим у школі, заснованій батьком.

На власні кошти побудував приміщення двокласної школи з трирічним терміном навчання власник с. Криве, лікар Й. Юркевич. 1898р. відбувся перший випуск учнів цієї школи. Справедливо, що нинішня Кривенська школа Попільнянського району на Житомирщині носить ім'я Й. Юркевича. Власниця Ходоркова Київської губернії княгиня Ц. Радзивіл заснувала у містечку богодільню, де за її кошти доглядали літніх самотніх людей, а також лікарню, аптеку і бібліотеку-читальню [522, с. 17].

Цікавим є факт прийняття рішення селянами Овруцького повіту про те, щоби призначити «пособие Народичскому волосному училищу для добавочного жалованья учителю, по усмотрению училищного начальства, по 10 коп. с ревизской души, всего 105 руб. 10 коп. в видах привлечения в училище опытного учителя и, кроме этого, знающего церковное пение» [250]. А селяни Базарської волості Овруцького повіту зобов'язувались жертвувати щорічно «по 7 коп. с ревизской души на улучшение содержания народных училищ Овручского уезда. Общая сумма пожертвованной составляет 103 руб. 81 коп. ежегодно» [249].

Турбота про дітей, особливо з малозабезпечених верств, була одним з найголовніших напрямків діяльності як благодійних товариств, так і окремих осіб, які спрямовували свою допомогу або через посередництво благодійної організації, або напряду певній установі – училищу, гімназії,

богодільні, лікарні. Для прикладу, поміщик с. Замлич Володимир–Волинського повіту дворянин Ф. Сумовський 1911 р. влаштував у трьох своїх фільварках (Замличі, Вікторові, Дорогиничах) притулок для дітей усіх віросповідань [122, арк. 34]. Поміщик с. Радовичі цього ж повіту П. Гутовський також відкрив у своєму маєтку притулок для дітей [123, арк. 23].

Об'єктом турботи були і сироти, які виховувалися в сирітських будинках. Про них піклувалися переважно благодійні товариства, збираючи пожертви і членські внески, влаштовуючи платні заходи, прибутки з яких спрямовувались на утримання сиріт. А деякі заможні особи напряму надавали допомогу цій категорії дітей. Наприклад, київський 1-ї гільдії купець М. Кушер пожертвував 200 руб. сріблом Житомирському сирітському будинку для організації навчання його вихованців різним ремеслам [251].

Під державною і громадською опікою були також діти, схильні до вчинення злочинів, а також неповнолітні злочинці. 1892 р. у Житомирі було створене Волинське Товариство виправних притулків. Благородна мета товариства – організувати виправний притулок для перевиховання неповнолітніх злочинців – приваблювала громадян, які хотіли стати членами товариства. Для цього потрібно було лише сплатити річний внесок у розмірі 1 руб., і в перші п'ять років від 844 осіб поступили внески, визначені статутом для дійсних членів – по 1 руб. Разом з тим 46 осіб і установ виявили бажання бути пожиттєвими членами товариства і сплатили по 100 руб. Кілька осіб на користь товариства внесли навіть значно більші суми: М. Терещенко – 1 тис. руб., князь В. Волконський – 300 руб., барон де Шодуар, граф Ходкевич, князь Є. Святополк–Четвертинський і Товариство взаємного кредиту – по 200 руб., Ф. Терещенко і К. Шленкер – по 125 руб. [769, с.147].

Прикметним прикладом був вчинок графа І. Мошинського, який 1860 р. заповів 300 руб., покладені в банк під 4 % річних, Житомирській богодільні [91, арк. 64]. Так само вчинив і дворянин А. Ольшинський, заповівши 950 руб. Волинському приказу громадської опіки, у віданні якого знаходилися сирітські будинки, богодільні [90, арк. 8]. Помітно активізувалося благодійництво у періоди, коли певна частина населення потерпала від стихійного лиха, голоду, війни. У роки російсько-японської війни О. Терещенко на свої кошти влаштував у Житомирі притулок для поранених офіцерів. А 1914 р., з початком Першої світової війни, у Житомирі на кошти барона І. Шодуара було відкрито шпиталь для поранених солдат.

До відкриття таких закладів долучалися й інші, менш заможні особи. Одним із поширених мотивів доброчинності було увічнення пам'яті різних людей благородною справою. Так, Ю. Шатова в знак пам'яті зарано померлої дочки Анни надала безплатно приміщення у своїй садибі для тимчасового розміщення денного притулку, а також пожертвувала на побудову окремого приміщення притулку 150 тис. штук цегли і близько 4 тис. руб. Новостворений притулок став носити ім'я дочки Ю. Шатової [301].

Варто окремо зауважити, що ті, хто з нижчих соціальних верств зумів піднятися до рівня заможних підприємців, не забували про важке становище нужденних. Характерним прикладом у цьому відношенні є Г. Хількевич. У шість років він став круглим сиротою, його дитинство було сповнене труднощів і нестатків. І лише завдяки постійній праці, підприємницькому хисту він зміг зібрати певний капітал і вміло ним розпорядитися, пропонуючи свої статки. Протягом багатьох років він купляв на торгах великі ділянки лісу, а потім продавав його по частинах. Наприкінці життя він був власником 120 тис. руб. капіталу. За заповітом 110 тис. руб. Г. Хількевич передавав Київському губернському попечительству дитячих

притулків Відомства Імператриці Марії, щоб на ці кошти був заснований і утримувався «Дитячий притулок Г. Хількевича». При цьому на побудову приміщення притулку призначалося 30 тис. руб. – решту грошей заповідач наказував покласти у Державний банк на вічне зберігання і на проценти з цього капіталу утримувати притулок [308].

Слід відзначити, що благодійність у той час була характерним суспільним явищем, громадськість м. Житомира намагалася допомогти, як зараз кажуть, соціально незахищеним верствам населення. Для прикладу, 9 травня 1899 р., як писала місцева газета «в небольшом флигеле т. наз. Хаботинском переулке позади Губернаторского сада состоялось скромное торжество: было освящено временное помещение основанного месяца два тому назад К. Дунин-Борковской приюта для беспризорных детей. М. Терещенко и барон I. де Шодуар пожертвовали: первый 2000, второй – 1000 руб.» [262].

В останній чверті XIX – на початку XX ст. підприємці брали активну участь у розвитку науки, дослідної справи, поширенні наукових знань і передового досвіду, що сприяло налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких, так і селянських господарств. Дослідна справа при царському режимі розвивалася головним чином завдяки організаційній і матеріальній підтримці ряду підприємців, лише третина з яких мала статус державних. Меценати, сільськогосподарські товариства почали організацію дослідних закладів значно раніше, ніж у Міністерстві землеробства визнали необхідність державної підтримки наукових досліджень в сільському господарстві. Приміром, ще у 1894 р. за ініціативою і на кошти князя П. Трубецького в його маєтку в с. Плоті Балтського повіту була організована перша на Поділлі сільськогосподарська дослідна станція. Керувалася у своїй діяльності програмою, розробленою в агрономічній лабораторії Новоросійського університету (Одеса). Плотянська дослідна станція мала власну лабораторію, метеорологічну станцію, бібліотеку. Результати

досліджень з 1895 р. публікувала в річних звітах і працях, які друкувалися у зб. «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России» та окремими публікаціями [218, с.122-129].

На початку ХХ ст. сільськогосподарська дослідна справа була достатньо розвинена в Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській і Подільській губерніях. Зокрема, в Київській губернії функціонувала мережа дослідних полів Всеросійської спілки цукрозаводчиків з центром у м. Києві (у Київському політехнічному інституті, де було сільськогосподарське відділення; ботанічний сад при Університеті Святого Володимира).

У 1897 р. в м. Києві організовано Південноросійське товариство заохочення землеробства з мережею дослідних полів для проведення колективних дослідів у маєтках Шувалова, Балашової, Бродського. Крім того, діяла контрольна–насінна станція при бюро сільськогосподарського товариства, технічна лабораторія при Київському відділенні Російського технічного товариства. На той же час діяли також селекційні станції у маєтках поміщиків Браницьких, Бобринських, Тишкевичів.

У 1902 р. було засновано Подільську дослідну станцію з мережею дослідних полів. Початкову організацію мережі взяв на себе безоплатно З. Янушевський. З 1903 р. кожний власник маєтку приєднувався до мережі не менше, ніж на 3 роки. Утримувалася вона на внески учасників – 100 руб. на рік з кожного дослідного поля, з 1909 р. нові члени вносили вже 150 руб. на рік. Власники маєтків, учасники мережі, також надавали потрібну кількість робочих рук та інвентар, натомість отримували для дослідів безкоштовно насіння і добрива, а також вказівки з їх проведення. З 1903 р. відділення рільництва Подільського товариства сільського господарства добилося також від Міністерства землеробства постійної щорічної субсидії на мережу в розмірі 1200 руб. [505, с.6-7; 218, с.130, 132-133].

Участь місцевих землевласників у проведенні досліджень у своїх маєтках було прогресивним явищем. У Подільській губернії дослідні поля займали близько 70 дес. Мережа майже повністю покривала територію губернії. Зокрема, 1909 р. дослідні поля знаходилися в 11 повітах з 12 в губернії.

подаємо перелік власників цих маєтків: граф Д. Гейден (Сутиски Вінницького повіту); Ф. Ярошинський (Грижинці, Яришівка Вінницького повіту; Дзвониha Брацлавського повіту); Е. Якубовський (Люлинці Вінницького повіту); Ч. Якубовський (Шепіївка Вінницького повіту); Е. Кумановський (Куманівці Літинського повіту); граф Ф. Лідерс–Веймарн (Марківці Летичівського повіту); М. Коссельський (Воньківці Летичівського повіту); Й. Грохольський (Покутинці Ушицького повіту); В. Хелмінський (Срихівці Ушицького повіту); С. Плесневич (Дахнівка Проскурівського повіту); Б. Старорипінський (Карабчіївка Кам'янецького повіту); граф Р. Бнінський (Джурин Ямпільського повіту); П. Собанський (Верхівка Брацлавського повіту); О. Савостянов (Степанівка Гайсинського повіту); граф Ф. Потоцький (Мочулка Гайсинського повіту); В. Бжозовський (Жабокрич Ольгопільського повіту); граф О. Орлов (Бритавка Ольгопільського повіту); Д. Чихачов (Митки Могилівського повіту) [469, с.30].

Підприємці краю з метою вдосконалення сільського господарства і сільськогосподарської промисловості створювали різні сільськогосподарські товариства, були їх активними членами і вносили значні пожертвування на їх діяльність. У губерніях краю в досліджуваний період працювало 55 різних сільськогосподарських товариств, які об'єднували у своїх рядах землевласників, промисловців, заможних орендарів і управителів маєтків. Близько 80-90 % його членів становили поляки, а решту росіяни.

Помітний слід у господарському і суспільному розвитку, зокрема Поділля, залишили цілий ряд постатей підприємців-громадських діячів і

меценатів. Д. Гейден належав до зрусифікованого графського роду. Випускник Петербурзького університету й Миколаївської академії Генштабу, дослужився до штабс-офіцера для особливих доручень при командувачі військами Київського військового округу і 1898 р. вийшов у відставку. Підприємливий поміщик і відомий на Поділлі громадський діяч, він з 1897 р. був предводителем дворянства Вінницького повіту, з 1898 р. – почесним мировим суддею в тому ж повіті, згодом активно діяв як Вінницький земський гласний. Володів с. Сутискамаи Вінницького повіту, а також (за даними на 1913 р.) 3 тис. дес. землі Смоленській губернії і 400 дес. на р. Урупі (Кубань). Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. У 1917-1918 рр. очолював Спілку хліборобів України. Учасник Білого руху, у 1920 р. емігрував у Сербію.

Е. Бонецький енергійно господарював у Кузьминцях, Косановому й Сокільці. Організував і очолив у Кузьминцях перший на Поділлі сільськогосподарський гурток, який розпочав свою діяльність 27.12.1906 р. (спершу 15 членів, до кінця 1908 р. – вже 76). 1907 р. на його основі утворилося Кузьминецьке ім. Бонецьких позичково-ощадне товариство (ощадно-позичковий банк) і кооперативна крамниця, що розміщувалися у будівлях безкоштовно наданих Бонецьким. Позичково-ощадне товариство обслуговувало до 70 навколишніх сіл і включало 507 осіб (на 1908 р), а його обіг у 1908 р. становив 152 тис. руб. 1909 р. при ньому був відкритий склад землеробських машин, знарядь і селекційного насіння. З часом у Кузьминцях ще були збудовані народна і ремісничка школи. Сільськогосподарський гурток кожні два роки влаштовував виставки, і як господарська одиниця, брав активну участь у регіональних виставках, і навіть у Всеросійській виставці в Києві 1913 р.

Е. Бонецький був одним з найактивніших членів ПТСГ. Зокрема, у 1898-1911 і 1914-1917 рр. він обіймав пост товариша його голови (тобто заступника), 1909 р виконував обов'язки попечителя Гуменської практичної

школи садівництва й сільського господарства, організував сільськогосподарські курси для різних прошарків населення в Подільській губернії. Він також входив до складу Подільського губернського комітету: був земським гласним Гайсинського повіту та головою страхової комісії. Завдяки йому в Гайсинському повіті засновувалися народні школи. Узимку 1917/1918 р. був обраний всіма волостями Гайсинського повіту начальником повіту, що було в тогочасних обставинах винятковою подією.

Граф О. Тишкевич був відомим на Правобережній Україні громадським діячем, членом Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Володів маєтком в с. Очеретні Липовецького повіту (на 1913 р. – 2291 дес. землі). З 1908 по 1914 р. працював головою ПТСТГ і робив значні пожертвування для його діяльності.

А. Урбанський, випускник університету св. Володимира (Київ), вивчав у 1899/1900 р. сільське господарство в Ягеллонському університеті (Краків). Володів с. Рижавкою Вінницького повіту (на 1903 р. мав понад 540 дес. землі). Одночасно з активною діяльністю в Подільському товаристві у 1911-1918 рр. був членом Вінницької повітової земської управи, попечителем Гуменської школи садівництва і сільського господарства, увійшов до Товариства збереження культурно-історичних пам'яток Подолії, заснованого в 1917 р. Близько 1918 р. емігрував до Польщі, де в 1927-1929 рр. видав серію книг, присвячених польським садибам в Україні та Литві [468, с.786-787].

Граф Т. Грохольський, випускник школи юнкерів у Петербурзі (1859), потім поручик кінної гвардії, з 1860 р. вивчав малярство в Парижі у відомого портретиста Л. Бонна. Був свого часу досить відомим художником. Експонував свої праці на виставках у Кракові, Львові, Варшаві й Парижі. Мав значні володіння у Подільській і Волинській губерніях. Разом з братом Станіславом заснував у Вінниці 1880 р. Перше позичково-ощадне товариство. Був віце-головою Вінницької філії Подільського

сільськогосподарського синдикату. Кілька разів обирався присяжним засідателем у Вінницькому повіті [469, с.19].

3. Грохольський – власник ключів Пятничанського у Вінницькому повіті та Ободнянського в Брацлавському повіті, будинків у Вінниці і Варшаві, лісів у В'ятській губернії, вивчав право в Новоросійському університеті (Одеса). Був головою правління Вінницького сільськогосподарського синдикату і членом ради Подільського товариства, головою Першого Вінницького позичково-ощадного товариства, Вінницького вільно-пожежного товариства. Відомий меценат, він, зокрема, робив щедрі пожертви на розвиток різних галузей життя Вінниці. У 1911-1914 рр. був вінницьким повітовим земським гласним. За його ініціативою у Вінниці збудовано суперфосфатний завод – власність утвореного 1910 р. Подільського промислового акціонерного товариства, головою правління якого був Грохольський. [468, с. 136-138].

Важливе значення у досліджуваній нами період мало покращання охорони здоров'я. Тодішній його рівень та існуюча кількість лікувальних закладів не могли забезпечити медичну допомогу значній частині населення, тому компенсувати певною мірою цей дефіцит намагалися благодійні товариства і окремі громадяни.

Так, 1858 р. у Житомирі утворилося Волинське товариство лікарів. Тоді ж виникло і товариство лікарів Подільської губернії. Діяльність лікарів у рамках товариства проводилася у різних напрямках. Вони були популяризаторами медичних знань серед населення: читали лекції з гігієни та фізіології, публікували статті і брошури. У 1878р. виручені лікарями кошти були використані на «покупку электрической машины с постоянным током, который до того времени г. Житомир не имел» [12, арк. 54].

Діяльність Волинського товариства лікарів пов'язана з такими славними іменами як К. Коровицький, Г. Брунс, які у різний час очолювали цю організацію. Саме під їх керівництвом робота товариства набула

системного характеру. У статуті реорганізованого 1872 р. товариства зазначалися цілі діяльності: вивчення санітарного стану Волинської губернії і укладення її медичної топографії та санітарної карти, дослідження умов, під впливом яких розвиваються і підтримуються у губернії епідемічні, епізоотичні та ендемічні хвороби з пошуком засобів для їх упередження або обмеження появи і поширення, збір і обробка статистичних матеріалів про захворювання і смертність [376, с.131].

Г. Брунс і К. Коровицький надали діяльності товариства більшої науковості; вони активно відгукнулися на гостру у той час проблему – епідемічні захворювання. З ініціативи членів цього товариства, на зібрані ними пожертви, 1883 р. було відкрито у Житомирі пологовий притулок. Метою діяльності визнавалося: надання жінкам з найбільш вразливих верств населення можливості користуватися під час пологів і у післяпологовий період зручними приміщеннями і лікарською допомогою [376, с.132]. Підкреслено, що лікарі безплатно слідкували за здоров'ям породіль і немовлят; також вони здійснювали безоплатне щеплення від віспи.

Безумовно, найгострішою проблемою була висока дитяча смертність, багато дітей мали ослаблене здоров'я. Тому з ініціативи дружини волинського губернатора Є. Трепової було вирішено влаштувати на околиці Житомира літній санаторій. Місцева землевласниця А. Нірод пожертвувала для цього частину своєї землі. Мешканці Житомира в міру своїх можливостей намагалися підтримати це благородне починання. Місцеві житомирські лікарі, члени вищезазначеного товариства, запропонували безкоштовно свої медичні послуги [159, с.8].

У 1906 р. М. Гінзбург надав безоплатно свій маєток і будівлі у м. Радзивілові для влаштування лікарні на 60 ліжок. Вартість пожертвованих будівель з маєтком була оцінена в 100 тис. руб. Окрім того, цей благодійник оплатив придбання усього лікарського обладнання на суму в 30 тис. руб. 1908 р. князь Д. Голіцин і брати Писарєви пожертвували свої

землі у містечках Колки і Рожище відповідно для відкриття лікарень. 1909 р. барон Ф. Штейнгель пожертвував садибу і будівлі для влаштування у Городку Рівненського повіту лікарні. Цього ж року купець 1-ої гільдії Г. Гладинюк подарував ділянку землі площею майже 2 дес. для збільшення садиби Базалійської лікарні, будівлю і землю під яку він пожертвував у попередні роки. Також 1909 р. графиня Міончинська–Висоцька пожертвувала ділянку землі у м. Купель Старокостянтинівського повіту для будівництва земської лікарні.

Власники цукро заводів при своїх підприємствах влаштовували лікарні, у яких надавалася безоплатна медична допомога робітникам і членам їхніх сімей. Зокрема, при Клембовицькому цукро заводі князя Р. Сангушка у Заславському повіті (заснована лікарня ще в 1861 р.), при цукроварнях братів Терещенків в Андрушівці (з 1873 р.) і Червоному (з 1871 р.). Кількість робітників, які обслуговувалися в заводських лікарнях постійно зростала. Це можна простежити на прикладі лікарні і амбулаторії Червоненського цукрового заводу. Якщо в 1887-1889 рр. середньомісячна кількість хворих, які отримували медичну допомогу в лікарні становила 35 осіб, то 1896 р. – 650, а в 1912 р. – 825. У цих медичних закладах лікувалися не лише ті, хто працював на заводі, а й люди, які жили поблизу нього. Так у 1887 р. до лікарні Коровинецького цукрового заводу по медичну допомогу звернулося непрацюючих на заводі у березні – 168 осіб, у червні – 130, у серпні – 206, у вересні – 213. Безкоштовні лікарні виникали при кожному заводі, і на їх утримання Терещенки виділяли значні кошти. Так, лише в Андрушівському маєтку господар витратив на спорудження приміщення для суспільних потреб 48 тис. руб.

На заводах графа Бобринського в Смілі, Капітанівці, Грушівці, Яблунівці і Балаклії крім необхідних були облаштовані лікарняні відділення, а в містечку Сміла головна громадська лікарня на 100 ліжок, на утримання якої граф Бобринський відпускав більше 10 тис. руб. сріблом в рік. У лікарні

працювали 3 лікарі: один – в якості головного лікаря, другий – для постійних роз'їздів по заводах, як консультант для інших лікарів, які працювали при кожному лікарняному відділенні і третій – хірург [7, арк. 121, 122].

Графиня Т. Потоцька у своєму маєтку в с. Антоніни Заславського повіту відкрила шпиталь, де також лікували безоплатно. Поміщиця Н. Оржевська заснувала на свої кошти у Новій Чорторії безплатну амбулаторну лікарню. Хворі тут щоденно одержували безплатно не тільки ліки, але й вино, чай, суп, бульйон. Н. Оржевська, як лікар, сама їздила до хворих і безкоштовно їх лікувала [263]. Граф В. Браницький щорічно витрачав біля 14 тис. руб. на утримування лікарні і амбулаторій для селян в м. Ставище і с. Янишівці. 1906 р. найбільшим селянам була надана грошова допомога на суму 12.433 руб. Крім цього граф щорічно виплачував колишнім робітникам спеціальні пенсії – 2 528 руб. [163, с. 167].

Отже, благодійна діяльність і меценатство підприємців того періоду були яскравим проявом громадської ініціативи та соціальної взаємопідтримки. Індивідуальна доброчинність окремих осіб була позитивним прикладом для інших, сприяла формуванню у суспільстві милосердя та поширенню благодійництва, пом'якшувала соціальні суперечності.

Аналізуючи громадський вимір діяльності підприємців того періоду зазначимо також, що частину з них на певному етапі перестало задовольняти надбане багатство і вони намагалися бути знаними в суспільстві (пробивались в органи влади, ставали благодійниками і т. п.). Тут, ймовірно, не завжди спрацьовувала любов до ближнього, співчуття до потребуючого допомоги, а в ряді випадків, на жаль, особиста вигода – бажання бути не тільки багатим, а ще й відомим у суспільстві.

Особливістю і сучасного періоду є зростання чисельності вразливих прошарків суспільства, які потребують підтримки: людей похилого віку,

питома вага яких в загальній чисельності населення поступово зростає, безробітних, мігрантів, інвалідів, хронічно хворих людей, що перебувають за межею бідності (і пов'язане з цим жебрацтво) та ін. Збільшення числа таких осіб покладає на суспільство моральний, громадянський обов'язок знайти форми і засоби їх підтримки. Історичний досвід дає нам такі приклади. Тому вивчення колишніх форм і методів добродійної діяльності, досвіду організації благодійних товариств та джерел фінансування їхньої роботи має практичне значення і в наш час.

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічною основою дисертації є принципи та методи, що ґрунтуються на вимогах об'єктивного та всебічного аналізу сутності підприємництва, ролі підприємців на регіональному рівні, зокрема, в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Врахування плюралістичних позицій у підході до наукового узагальнення напрацьованих результатів дозволило розглянути період з 1861 по 1914 рр., як специфічний період вітчизняної історії, що супроводжувався змінами загальних напрямків внутрішньої політики. Водночас його цілісність визначали процеси, пов'язані з становленням ринкової економіки, зокрема, вільними переміщеннями товару, у тому числі й робочої сили, приватною власністю на засоби виробництва, включаючи сільськогосподарські угіддя, конкуренцію, госпрозрахунок, систему кредитування тощо. Закони 1863, 1865 та 1898 р. вводили принцип рівності представників усіх верств населення у підприємницькій діяльності, закріплювали юридичний статус підприємців.

2. Аналіз історіографічної традиції проблеми розвитку сільського підприємництва у 1861-1914 рр. дає підстави констатувати про фрагментарність розгляду теми в історіографії. Вітчизняними та зарубіжними вченими напрацьовано масив наукової інформації, який стосувався проблем сільського господарства (поземельних відносин, землеволодіння і землекористування, соціально – економічних змін у середовищі селянства) тощо. Становлення підприємництва та діяльність підприємців розглядалося без урахування системного характеру цього явища, поза баченням факторів суспільно – політичного і соціально – економічного розвитку України у складі Російської імперії.

3. Джерельна база даного дослідження представлена архівними та опублікованими матеріалами і складається з таких груп: документи

державних архівів України й Російської Федерації; законодавчі акти, довідкові та статистичні видання державних установ і земств; матеріали тогочасної періодичної преси. Використані джерела дозволили з'ясувати особливості розвитку трьох українських губерній (Київської, Подільської, Волинської). Цей регіон відрізнявся від губерній Лівобережжя та Півдня України, як історією свого попереднього розвитку, так і географічно – кліматичними умовами, національним та соціальним складом населення, традиціями, рівнем економічного розвитку та політичними процесами, які відбувалися на його теренах. Усі ці фактори зумовили особливості аграрних відносин та політико – правового регулювання економічної діяльності. У російському законодавстві чітко простежувалися відмінності соціально – економічних, політичних, культурних і історичних традицій в Правобережній Україні порівняно з іншими регіонами, приєднаними від Речі Посполитої до Російської імперії.

4. Опрацювання наукових матеріалів дозволяє стверджувати про закономірність та еволюційність розвитку саме сільського підприємництва у регіоні України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії. Дослідження природно – кліматичних передумов підприємництва засвідчує, що вказані губернії були придатними для інтенсивного розвитку сільського господарства. Вигідні природно – кліматичні умови сприяли вибору оптимальних форм виробничої спеціалізації, органічного поєднання ролі тваринництва і рослинництва, співпраці сільського господарства та промисловості. У досліджуваних губерніях вироблялася кількість сільськогосподарської продукції, яка дозволила покривати споживчі потреби населення, а також торгувати нею на зовнішніх ринках. Значні обсяги бурякового, зернового виробництва та вирощування картоплі, хмелю сприяло розвитку цукрової, борошномельної, винокурної промисловості. Наявність лісів і корисних копалин надавали можливість розвивати

лісорозробне, деревообробне, скляне, фарфорове, паперове, цегляне і черепичне виробництво у сільській місцевості.

Зміни у правовому становищі станів українського суспільства привнесені реформою 1861 р., у свою чергу, сприяли розвитку сільського підприємництва. Нові форми громадської самоорганізації селянства, зміни у формах землеволодіння і землекористування (подвірна і сімейна) створювали вагомі переваги для розвитку підприємливості селян. Урядом Російської імперії було ухвалено низку законодавчих актів, які склали правове підґрунтя підприємництва. Зокрема, ліквідовувалися обмеження у торгово-промисловій діяльності, послаблювалося оподаткування, унормовувався митний збір.

Економічні реформи (фінансова, митна, податкова), зміни на залізничному транспорті суттєво вплинули на розвиток підприємництва. Політика заохочення припливу іноземного капіталу, як у промисловість так і сільське господарство, створення іноземних компаній значно пожвавило клімат підприємництва, сприяла технічній модернізації сільського господарства. Столипінський аграрний курс забезпечив передумови для активізації селянської приватної ініціативи. Цьому сприяла діяльність органів місцевого самоврядування, губернських управ, земств, землевпорядних комісій, агрономічних та ветеринарних служб, банківських установ. Поширенню принципів підприємництва в сільськогосподарському виробництві сприяв розвиток науково-дослідної діяльності.

5. Впровадження підприємництва у провідних галузях сільського господарства мало свої особливості та пріоритети. Підприємництво сприяло удосконаленню технології виробництва, підвищенню продуктивності як рослинництва, тваринництва так і переробної промисловості. Базовою економічною передумовою розвитку підприємництва на Київщині, Поділлі та Волині була власність на землю. Наприкінці 1860-х років докорінно змінилася соціальна палітра серед землевласників. Руйнування натурального

господарства, прискорений розвиток товарно – грошових відносин спонукав підприємців створювати прибуткові товарні господарства. Особливістю великого землеволодіння краю була наявність значної кількості латифундій. За нашими підрахунками у даному регіоні крім спадкових крупних землевласників з'являлися нові великі власники земельних угідь.

Характерною рисою економічної поведінки підприємців було отримання прибутку від вирощування та переробки найбільш вигідних в умовах краю сільськогосподарських культур деревини і корисних копалин вкладання капіталів у різні виробництва, впровадження передових технологій обробітку ґрунтів, догляду за посівами, розвитку тваринництва. У досліджувані роки почали з'являтися господарства у яких поєднувалося виробництво і переробка сільгосппродукції, що забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Розвиток конкурентного підприємницького середовища впливав на характер сівозмін – оптимізації і раціоналізації площ посівів. Вигідними ставали взаємообумовлені пропорції між обсягами площ під кормові і технічні культури, а також виробництво продукції, на яку зростав попит на ринку.

Складовими підприємницького успіху землевласників Київської, Подільської, Волинської губерній Бобринських, Браницьких, Балашових, Терещенків, Потоцьких, Сангушків, Радзивіллів і Ярошинських стало запровадження передових на той час технологій у землеробстві, тваринництві і переробній промисловості. В умовах краю вони зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових, цукрових буряків картоплі і цукрова, борошномельна та винокурна промисловість.

У хутірських і відрубних господарствах, де поєднувалися функції власності, праці та управління в одній особі, забезпечувалася підприємницька діяльність селян, ефективне введення сільського виробництва. Селянські господарства, засновані на приватній власності,

мали значні стимули для підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, були пристосованими до функціонування за умов ринку.

6. Сільське підприємництво було тісно пов'язаним з усім комплексом ринкових перетворень, включаючи і ті зовнішні чинники, що впливали на його розвиток. Встановлено, що на відміну від інших регіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях провідну роль у розвитку великої промисловості відігравали сільські підприємці. Обсяги промислового виробництва зростали за рахунок сільськогосподарського виробництва, і особливо галузей найбільш вигідних для промисловості. Продукція цукрової, винокурної, борошномельної галузей становило найбільшу частину загального обсягу промислового виробництва.

Наприкінці XIX ст. різновидом підприємництва виступали об'єднання виробників – пайові товариства, синдикати цукро заводчиків і борошномелів, які являли собою монопольні структури для контролю за ринком продукції. Важливою підприємницькою рисою власників заводів і фабрик було намагання удосконалювати і розширювати виробництва у тих місцях, де були вигідні умови збуту готової продукції та наявність сировини. Внаслідок з'явилися нові сільські виробництва.

У досліджувані роки відбулися зміни у формах, методах і напрямках розвитку приватної ініціативи у сільському ремісництві та кустарних промислах. Сільська промисловість займала власну соціально-економічну нішу. Характерною рисою кустарних промислів Київської, Волинської, Подільської губерній було те, що вони в основному задовольняли необхідні потреби місцевого ринку. Серед усієї групи промислів провідними галузями були передусім ткацьке, гончарне, деревообробне, чоботарське виробництво.

7. Особливістю розвитку сільського підприємництва було його базування на низку соціально-економічних факторів, які склалися в досліджувані роки. Перетворення у зовнішній і внутрішній торгівлі,

пов'язані з їх характером, формами та напрямками, активізували розвиток сільської приватної ініціативи. У Київській, Подільській і Волинській губерніях відбувся територіальний розподіл торгових оборотів сільськогосподарської продукції та виокремилося кілька центрів торгівлі – Київ, Бердичів, Житомир, Проскурів, Рівне. Підприємці створювали торговельні фірми, розширювали обсяги комерційної діяльності. Значну роль продовжували відігравати ярмарки. Тут не лише реалізовувалася продукція, а й одночасно формувалися партії сировини та сільгосппродукції для експорту. Піднесенню підприємництва сприяла біржова торгівля, як оператор продажу сільськогосподарської продукції.

Проведена урядом фінансова реформа започаткувала організацію кредитно-банківської системи, на яку покладалося завдання забезпечення капіталізації прибутків та надання кредитно – банківських послуг. Крім великих банків у регіоні відкривалася низка приватних банківських домів і контор, формувалася нова система іпотечного кредиту. Активізації підприємництва селян сприяла кооперація, яка існувала в трьох основних формах: споживча, сільськогосподарська і кредитна. В губерніях краю найбільш активними були кредитні товариства, які виступали посередниками у земельних операціях, у налагодженні збуту сільгосппродукції.

8. Масштаби соціальної преференції сільських підприємців розширювалися по мірі модернізаційних змін у Російській державі впродовж 1861 – 1914 рр., здатності тієї чи іншої верстви адаптуватися до нових економічних умов. Соціальний склад сільських підприємців характеризувався збільшенням числа вихідців з різних верств тогочасного суспільства, а також іноземців. Доволі широкою була соціальна основа формування цієї верстви. Особливістю підприємців була їх неоднорідність, різні рівні впливу на управлінські процеси, особливості входження в

економічну діяльність тощо. Специфіку мав перехід селян до лав підприємців.

Різняться етнічні аспекти підприємницької діяльності. Роль етносів у широкому спектрі підприємницької діяльності досліджуваних губерній залежала в значній мірі від політики держави. Серед українців був незначний прошарок найбільш активної підприємницької сили. Особливу палітру економічного життя створювали господарства поляків, німців і чехів. Євреї визначали економічне обличчя ряду міст, містечок, сіл регіону.

9. У досліджувані роки значним суспільним явищем ставала громадська діяльність сільських підприємців. Найбільш традиційними формами участі підприємців у суспільному житті було благодійництво і меценатство. Поширеними напрямками благодійної діяльності було жертвування коштів на відкриття навчальних закладів, організацію притулків, облаштування лікарень, організацію сільськогосподарської дослідної справи тощо.

На основі проведеного дослідження можна запропонувати наступні рекомендації.

1. Серед перспективних напрямків дослідження проблеми слід виокремити як історичні, так і економічні та соціологічні розвідки.

2. Потребують подальшого аналізу регіональні особливості розвитку підприємництва, ефективні форми господарської діяльності, напрями громадської діяльності підприємців, етнічної складової цього явища.

3. Уроки розвитку вітчизняного підприємництва в історичній ретроспективі мають слугувати настановою для політиків, громадськості у їхній діяльності, аби убезпечити українське суспільство від ціннісних перекосів.

4. Підприємницьку діяльність досліджуваного історичного періоду характеризують як позитивні результати так і негативні сторони. У зв'язку з цим автор привертає увагу до вічної проблеми: у гонитві за матеріальним не втратити духовні начала. А саме підприємництво і є тією сферою діяльності

людини, коли щоденно потрібно робити вибір між добром і злом. Як і в минулому, так і сьогодні створити матеріальні блага, не нашкодивши Природі і людям, досить складно. Але в тому і полягає обов'язок підприємців ХХІ ст. використати уроки минулого і на новому етапі шукати «золоту середину» у своїй діяльності, не переступити межу, за якою може йти руйнація. Непорушними повинні залишатись вічні істини: людська порядність, совість, добродіє.

5. В сучасних умовах особливу роль у забезпеченні правових основ вигідного і водночас добропорядного підприємництва повинна відігравати держава, політична воля її лідерів. За період незалежності України у законодавстві з проблем реформування економічної системи визначився статус підприємця. Принциповими є положення про те, що: а) держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів; б) законодавчо забезпечує свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від проявів несумлінної конкуренції та монополізму в будь-яких сферах підприємницької діяльності.

6. Для сучасної України, яка має родючі землі і сприятливі кліматичні умови, пріоритетним повинно бути високотехнологічне сільське господарство. Відродження села – найважливіше завдання держави і підприємців. Вирощування якісної сільськогосподарської сировини і виробництво якісних продуктів харчування, а разом з цим зайнятість для сільського населення є важливою умовою зміцнення соціально-економічного становища України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний Державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление

оп. 1

- 1.1. *Спр. 293. Ч. I. Переписка* с отдельным корпусом жандармов и Департамента полиции, об обязанностях жандармских унтер-офицеров на фабриках и заводах, 1886-1913 гг., 232 арк.

Ф. 301. Подольское губернское жандармское управление

оп. 1

- 1.2. *Спр. 1565.* Списки промышленных предприятий Подольской губернии состоянием на декабрь 1912 г, 198 арк.

оп. 2

- 1.3. *Спр. 428. Жандармские учреждения* Подольской губернии. Новоушицкий жандармский пункт, 1913 г., 142 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора

оп. 1

- 1.4. *Спр. 1197.* О состоянии промышленности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Из статистических ведомостей гражданских губернаторов, 1832 г., 76 арк.
- 1.5. *Спр. 1198.* Ведомости о количестве населённых пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, 1832 г., 123 арк.

оп. 37

- 1.6. *Спр. 651.* Отчеты начальников Киевской и Подольской губерний за 1860г., 269 арк.

оп. 43

- 1.7. *Спр. 141.* Дело по отношению Киевского военного губернатора, о болезни распространившейся на работников Лебединского сахарного завода, принадлежащего купцу И. Бродскому от дурного их содержания, 1864-1865 гг., 205 арк.

оп. 48

- 1.8. *Спр. 319.* Дело о распространении в Юго-Западном крае каменно-угольного топлива, 1869-1884 гг., 359 арк.

оп. 50

- 1.9. *Спр. 129.* Дело о появлении тифозной горячки на Устьянском сахарном заводе и происшествия в Подольской губернии, 1871 г., 27 арк.

оп. 51

- 1.10. *Спр. 375.* Отчеты начальников Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1871 г., 212 арк.

оп. 55

- 1.11. *Спр. 206.* О краткосрочном кредите на поддержку сахарной промышленности., 21 арк.

оп. 532

- 1.12. *Спр. 181.* Дело по представлению Волынского губернатора с копией отчета о состоянии вверенной ему губернии за 1878 г., 109 арк.

оп. 533

- 1.13. *Спр. 205.* Дело по представлению Киевского губернатора с копией отчета о состоянии губернии за 1879 г., 56 арк.

оп. 534

- 1.14. *Спр. 282.* Дело по отношению Министра внутренних дел об образовании местных комиссий по еврейскому вопросу (1881-1890г.).

Отчеты Киевской, Подольской и Волынской комиссий по еврейскому вопросу., 370 арк.

оп. 542

1.15. *Спр. 18.* Дело по представнию Киевского губернатора с копией всеподданейшего отчета за 1888 г., 58 арк.

оп. 633

1.16. *Спр. 496.* Дело о представлении Киевским губернатором обзора Киевской губернии за 1902 г., 58 арк.

оп. 640

1.17. *Спр.429.* Об учреждении биржи в г. Ровно.

оп. 643

1.18. *Спр. 1.* Из бумаг, относящихся к разным предметам., 460 арк.

оп. 658

1.19. *Спр. 68.* Отчет о деятельности Киевского биржевого комитета за 1904 г., 54 арк.

оп. 700

1.20. *Спр. 338.* Ведомости о крестьянских кредитных товариществах Волынской губернии., 26 арк.

оп. 844

1.21. *Спр. 447.* Дело по поводу помещённой в газете «Киевское слово» заметки о посещении 11 января 1893 г. художником Н. Ге Киевской рисовальной школы, где он вел крайне тенденциозную беседу с учениками на тему об искусстве и его задачах., 19 арк.

Ф. 574. Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии.

оп. 1

1.22. *Спр. 208.* Ведомость о фабриках и заводах г. Киева и Киевской губернии за 1899г., списки предприятий и сведения о состоянии

фабрично-заводской промышленности в Киевской губернии за 1900 г., 42 арк.

- 1.23. *Спр. 1021.* Дело о выдаче удостоверений изобретателям-инженерам Марру, Спытке, Кэмбелю и др. о применении изобретённых ими приборов и аппаратов на сахарных и машиностроительных заводах, машинописных машинах и др. предприятиях Киевской губернии, 1907-1908 гг., 62 арк.
- 1.24. *Спр. 1802.* Сведения, представленные фабрикантами и заводчиками о раз мерах производства, продолжительности рабочего дня, количестве рабочих на сахарных заводах Киевской губернии, 1914-1915 гг., 93 арк.

Ф. 575. Канцелярия окружного фабричного инспектора Киевского округа

оп. 1

- 1.25. *Спр. 2.* Путевой журнал фабричного инспектора о техническом состоянии, о составе и числе рабочих и об условиях работы на предприятиях Киевской и Волынской губерний, 1886-1887 гг., 280 арк.
- 1.26. *Спр. 73.* Списки промышленных предприятий с указанием числа рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899 г., 1914-1916 гг., 423 арк.
- 1.27. *Спр. 191.* Об отводе земли на постройку школы в честь юбилея Отечественной войны 1812 г. директором Гоноровского сахарного завода Ямпольского уезда, 1912 г., 97 арк.

Ф. 619. Главная контора Смелянских заводов графов Бобринских

оп. 1

- 1.28. *Спр. 277.* Описание Яблуновского сахарного завода, принадлежащего графам Бобринским., 32 арк.

Ф. 692. Правление Киевского округа путей сообщения

оп. 20

- 1.29. *Спр. 4.* По участию округа в порайонных комитетах по регулированию массовых перевозок грузов по железным дорогам., 175 арк.

Ф. 730. Киевское отделение Русского технического общества

оп. 1

- 1.30. *Спр. 544.* Статистические ведомости по сахарному производству на сахарных заводах Киевского акцизного управления за 1912-1913 гг., 82 арк.

Ф. 830. Терещенко

оп. 1

- 1.31. *Спр. 46.* Ведомость учета производства сахара на Андрушёвском сахарном заводе за 1905/1906 гг., 12 арк.
- 1.32. *Спр. 59.* Счет прибыли и убытка главной конторы Терещенка А.Н. за 1910 г., 22 арк.
- 1.33. *Спр. 72.* Бюджет Андрушёвского имения, сахарных и винокуренных заводов Терещенка А.Н. на 1911 г., 19 арк.
- 1.34. *Спр. 92.* Сравнительный счет продажи спирта Андрушёвского и Червонского винокуренных заводов в г. Одессе за 1912 г., 14 арк.
- 1.35. *Спр. 228.* Письма председателя правления Товарищества свекло-сахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко Ханенко Б.И., Терещенко О.М., 14 арк.
- 1.36. *Спр. 269.* Отчеты о постройке сахарного завода Терещенка Ф.А. в с. Большие Коровинцы, Житомирского уезда Волынской губернии, 1878-1881 гг., 39 арк.
- 1.37. *Спр. 270.* Дело о поставке оборудования на сахарные заводы Терещенка Ф.А. машиностроительным заводом «Шкода» (Богемия), 1879-1880 гг., 18 арк.

- 1.38. *Спр. 272.* Сметы и счета «Акционерного общества производства машин в Праге» о поставке оборудования на заводы Терещенко, 1879-1881 гг., 43 арк.
- 1.39. *Спр. 445.* Сведения о прибыльности имений Терещенко Ф.А. за 1881/1890 гг., 42 арк.
- 1.40. *Спр. 519.* Отчет о состоянии Глуховского трехклассного училища «Ф. Терещенко» за 1892/1893 гг., 18 арк.
- 1.41. *Спр. 566.* Письма ревизора Торуты управляющему Шестакову за 1886-1889 гг. о состоянии, о ведении хозяйства, о ходе работ в Червонском и Коровинецком имениях и о работе Червонского завода., 23 арк.
- 1.42. *Спр. 613.* Отчет Глуховского трехклассного училища «Ф. Терещенко» за 1896/1897 гг., 17 арк.
- 1.43. *Спр. 834.* Описание заводов и имений Терещенко М.А. и наследников Терещенка Ф.А., 1903 г., 43 арк.
- 1.44. *Спр. 1008.* Дело о продаже наследниками Терещенка И.Н. паев Товарищества свекло-сахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко наследникам Терещенко Ф.А., 1913 г.
- 1.45. *Спр. 1308.* Счет прибыли и убытка главной конторы Терещенка Ф.Ф. за 1911 г., 32 арк.
- 1.46. *Спр. 1366.* Отчет Глушецкого имения за 1912 г., 23 арк.
- 1.47. *Спр. 1368.* Очет Червонского имения за 1912 г., 19 арк.
- 1.48. *Спр. 1369.* Очет Чернорудицкого имения за 1912 г., 14 арк.
- 1.49. *Спр. 1372.* Счет затрат и выручек, прибыли и убытков от посева и урожая зерновых культур и сахарной свеклы в Червонском имении за 1912 г., 21 арк.
- 1.50. *Спр. 1415.* Статистические сведения о Червонской аэропланной мастерской., 19 арк.
- 1.51. *Спр. 1416.* Дело об изобретении Терещенком Ф.Ф. гибкого крыла для аэропланов, 1913,1914 гг., 21 арк.

- 1.52. *Спр. 1419.* Дело о постройке в Червонской аэропланной мастерской аэропланов системы «Терещенко Ф.Ф.» для Главного управления Генерального штаба, 1913 г., 18 арк.
- 1.53. *Спр. 1422.* Дело о доставке торговой фирмой «Малинский» в г. Париже авиационных моторов для Червонской аэропланной мастерской, 1913 г., 11 арк.
- 1.54. *Спр. 1432.* Счета прибыли и убытка, затрат и выручек Червонского имения за 1913 г., 19 арк.

Ф. 1599. Помощник начальника Волынского губернского жандармского управления в Житомирском, Овручском и Староконстантиновском уездах

оп. 1

- 1.55. *Спр. 65.* Переписка с начальником Волынского ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о хранении нелегальной литературы помощником присяжного поверенного Призантом Д.Я.; о чеканке фальшивых денег крестьянином м. Базар Овручского уезда Будько М. и других происшествиях, 1911 г. 222 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 804. Киевский губернский статистический комитет

оп. 1

- 1.56. *Спр. 2525.* Статистические сведения о фабрично-заводской промышленности Киевской губернии, 1901 г., 43 арк.

оп. 3

- 1.57. *Спр. 137.* Сведения о крестьянских хозяйствах, о переселении крестьян и крестьянок, ушедших на заработок Уманского, Черкасского и Таращанского уездов за 1902 г., 86 арк.

Ф. 1239. Киевская уездная земская управа

оп. 32

1.58. *Спр. 11.* Сведения о сельскохозяйственных обществах в Киевском уезде., 37 арк.

Ф. 1556. Товарищество Марьино-Городищенского свекло-сахарного и рафинадного завода

оп. 1

1.59. *Спр. 40.* Сделка о продаже Е.А. Балашевой (владелицей Марьинского завода) Александровскому товариществу сахарных заводов 600 тыс. пудов сахара равномерными порциями за 3 производства (1909/1910, 1910/1911 и 1911/1912 гг.), а также переписка управления Мошногородищенского имения Е.А. Балашевой с акционерным обществом Марьино-Городищенского завода (последующим владельцем завода с 1910 г.), принявшим к исполнению указанный договор, о расчетах с Александровским товариществом по сделке., 18 арк.

1.60. *Спр. 45.* Копия договора об отдаче в аренду женой обер-егермейстера Императорского двора Е.А. Балашевой акционерному обществу Марьино-Городищенского рафинадного завода принадлежащего ей Марьинского свекло-сахарного завода, находящегося в местечке Городище Киевской губернии сроком на 24 года, а также обязательства акционерного общества об уплате за купленное имущество, переданное Е.А. Балашевой Правлению общества по договору на аренду завода, 1910 г., 26 арк.

1.61. *Спр. 46.* Копии договора, заключенного между поверенным Е.А. Балашевой и Правлением акционерного общества Марьино-Городищенского завода об обязательстве Е.А. Балашовой в течении всего времени арендования у неё акционерным обществом

- Марьинского завода возделывать на своих землях свёклу 1400-1500 дес. со сдачей всего урожая Марьинскому заводу., 12 арк.
- 1.62. *Спр. 47.* Копии договора об отдаче в арендное содержание полковником Иващенко Е.А. Балашевой Буртыанско-Вязовского имения в Черкасском уезде, состоящего из 6739 дес. со всеми постройками, угодьями, арендными и оброчными статьями на 14 лет., 8 арк.
- 1.63. *Спр. 48.* Копия договора между уполномоченным Е.А. Балашевой с директором-распорядителем акционерного общества Марьино-Городищенского завода об обязательстве Е.А. Балашевой возделывать в течении 14 лет арендуемых ею землях Буртыанско-Вязовского имения 700-800 дес. сахарной свеклы для Марьинского завода., 9 арк.
- 1.64. *Спр. 110.* Обязательство (комиссионная сделка) Иосифа и Арона Затуловских о покупке ими у крестьян местечка Городище и прилегающих к нему сел свеклы для Марьинского завода в 1912 и 1913 гг., 19 арк.
- 1.65. *Спр. 153.* Договор канторы завода с Т. Аристовым о посеве последним свеклы в с. Козацком на арендуемых им землях для Марьинского завода и 2 обязательства Т. Аристова покупать у крестьян с. Стецовки и других сел свеклу для завода 1912 и 1913 гг., 27 арк.
- 1.66. *Спр. 154.* Два обязательства (комиссионные сделки) Б. Русаброве о контрактации свеклы у крестьян местечка Орловца и прилегающих сел со сдачей урожая Марьинскому заводу.
- 1.67. *Спр. 165.* Главная книга акционерного общества Марьино-Городищенского завода за 1912-1913 гг.
- 1.68. *Спр. 189.* Условия на посев сахарной свеклы весной 1914 г. заключенные заводоуправлением с плантаторами-крестьянами (с отдельными людьми и группами крестьян), жителями местечка Городище (через посредничество Затуловских). 1913 г., 17 арк.
- 1.69. *Спр. 190.* Условия на посев сахарной свеклы весной 1914 г. заключенные заводоуправлением с жителями сел Валявы,

Хлыстуновки и Млеева (по комиссионной сделкой Затуловских).
1913 г., 14 арк.

- 1.70. *Спр.* 237. Обязательства И.М. и А.И. Затуловских покупать у крестьян местечек Орловца и Городища и прилегающим к ним сел свеклы для Марьинского сахарного завода., 21 арк.
- 1.71. *Спр.* 280. Списки плантаторов-крестьян по контрактации свеклы урожая 1914 г. жителей сел Завадовки, Мирополя, Черепина и Ольховчика, 1013-1914 гг., 16 арк.

Ф. 1674. Правление товарищества Корюковского сазарного завода

оп. 3

- 1.72. *Спр.* 1. Копии условий, заключенных товариществом с помещиками на покупку их имения «Озеряны», «Заливащенское»., 23 арк.
- 1.73. *Спр.* 7. Отчет и баланс товарищества Корюковского сахарно-рафинадного завода за период 1911/1912 гг., 27 арк.
- 1.74. *Спр.* 8. Отчет и баланс товарищества Корюковского сахарно-рафинадного завода за период 1913/1914 гг., 29 арк.
- 1.75. *Спр.* 146. Общий отчет прибылей и убытков на 1 сентября 1913 г. за период с 1 сентября 1911 г. по 1 сентября 1913 г., 32 арк.

Ф. 1675. Правление товарищества Красиловского сахарного завода

оп. 1

- 1.76. *Спр.* 4. Выписи из нотариальных актов о приобретении товариществу Красиловского сахарного завода недвижимого имущества у помещиков Маньковского и Ярошинского, 1870-1908 гг., 19 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 34. Житомирский нотариус Крюгер Август Федорович (г. Житомир, Волынская губерния)

оп.1

- 1.77. *Спр. 67.* О совершению купчей купцом К.К. Шленкером крестьянину Змиевскому Ф.А., 10 марта 188г., 14 арк.

Ф. 67. Волынское губернское правление

оп. 1 доп.

- 1.78. *Спр. 310.* Обзор Волынской губернии за 1886 г., 32 арк.
1.79. *Спр. 313.* Обзор Волынской губернии за 1891 г., 43 арк.
1.80. *Спр. 315.* Обзор Волынской губернии за 1906 г., 51 арк.

Ф. 69. Житомирская уездная землеустроительная комиссия. 1907-1915 гг.

оп. 1

- 1.81. *Спр. 387.* О доставке ведомости за 1907,1908 и 1909 гг. о числе единоличных хозяев на хуторских и отрубных хозяйствах, образованных при содействии комиссии на землях наделных и казенных и число дворов воспользовавшихся денежными ссудами, 1910 г., 36 арк.
1.82. *Спр. 435.* По ходатайству крестьян деревни Рудни-Камень Горошковской волости о выдаче землеустроительной ссуды на перенос построек на хутора. 1910-1911 гг., 39 арк.

Ф. 115. Волынское губернское по крестьянским делам присутствие

оп. 1

- 1.83. *Спр. 68.* О числе и составе волостей и сельских обществ Волынской губернии, 1863 г., 59 арк.
1.84. *Спр. 871.* О выкупе земли крестьянами с. Браталова Житомирского уезда у помещика Пиотровского, 1866 г.,1894 г., 12 арк.
1.85. *Спр. 2447.* О выкупе земли крестьянами с. Марковец Заславского уезда у помещицы Овсяной 8 августа 1871 г., 14 января 1888 г., 14 арк.

- 1.86. *Спр.* 5674. О чиншевых правах на землю жителей деревни Медведовки Новоград-Волынского уезда дворецких и других в имении Уварова, 1895 г., 1912 г., 9 арк.
- 1.87. *Спр.* 5678. О выкупе земли крестьянами с. Давыдовки Овруцкого уезда помещиков Выговских. 5 июня 1895 г., 13 февраля 1907 г., 11 арк.
- 1.88. *Спр.* 5880. О выкупе жителями Кропивинского Майдана Новоград-Волынского уезда Ф. Коржевским, А. Кулинским и другими земельных участков в имении графа Потоцкого. 1896 г., 1908 г., 12 арк.

Ф. 146. Волынское дворянское депутатское собрание

оп. 1

- 1.89. *Спр.* 4796. Дело о дворянском происхождении Потоцкого, 1888-1911 гг., 92 арк.

Ф. 160. Волынский приказ общественного призрения. 1816-1824, 1858-1873, 1878-1902 гг.

оп. 1 доп.

- 1.90. *Спр.* 13. О духовном завещании дворянина А. Ольшинского, 1858-1873 гг., 12 арк.

оп. 1.

- 1.91. *Спр.* 558. О капитале графа И. Мошинского 300 руб., завещанного Житомирской богодельне, 186г., 67 арк.

Ф. 181. Житомирское отделение Государственного банка

оп. 1

- 1.92. *Спр.* 190. Отчет товарищества Денишёвского чугуно-литейного и железодельного завода за 1883 г., 26 арк.
- 1.93. *Спр.* 212. Переписка с Государственным банком и Полтавским земельным банком об открытии соло-вексельного кредита графу

- К.А.Миочинскому. Описание имения Миочинского, 1894-1896 гг., 18 арк.
- 1.94. *Спр. 215.* Дело Житомирского отделения Государственного банка (протокол учетно-ссудного комитета отделения банка и переписка отделения банка с Государственным банком), 1895-189гг., 69 арк.
- 1.95. *Спр. 217.* Переписка с Государственным банком и фабричным инспектором Волынской губернии об открытии дворянину Л.В. Мянновскому соло-вексельного кредита под залог мельницы в с. Пряжево Житомирского уезда. Описание мельницы, 1895-1898 гг., 17 арк.
- 1.96. *Спр. 259.* Дело Житомирского отделения Государственного банка с балансами частных кредитных учреждений (отчеты Луцкого и Новоград-Волынского обществ взаимного кредита), 1905 г., 89 арк.
- 1.97. *Спр. 281.* Заявления купцов об открытии им вексельного кредита. Переписка с чинами учетно-ссудного комитета отделения банка о кредитоспособности просите лей, 1910-1914 гг., 114 арк.

Ф. 182. Волынское отделение Крестьянского Поземельного банка. 1882-1919гг.

оп. 1

- 1.98. *Спр. 112.* О ссуде Чудновскому 4 домохозяев товариществу, 1888 г., 6 арк.
- 1.99. *Спр. 1539.* О ссуде Дороганьскому 16 домохозяев товариществу, 1903 г., 8 арк.
- 1.100. *Спр. 2543.* О ссуде 4 Высокопечскому 12 домохозяев товариществу, 1908г., 1914 г., 9 арк.

Ф. 183. Волынская губернская земская управа

оп. 1

- 1.101. *Спр. 11.* Доклады управы первому годичному собранию Волынского губернского комитета по делам сельского хозяйства., 1904г., 26 арк.

- 1.102. *Спр. 53.* Доклад управы IV очередному собранию Волынского губернского комитета по делам сельского хозяйства июньской сессии 1906 г., 32 арк.
- 1.103. *Спр. 95.* Отчет Волынской губернской управы по делам земского хозяйства за 1907 г., 31 арк.
- 1.104. *Спр. 1046.* Доклады Волынскому земскому собранию II-й очередной сессии по экономическому отделу 1913г., 31 арк.

Ф. 206. Статистическое бюро Волынской губернской земской управы

оп. 1

- 1.105. *Спр. 3.* Статистические сведения о народонаселении, о посевных площадях у Волынской губернии, 1912 г., 28 арк.
- 1.106. *Спр. 12.* Сведения о размерах помещичьего и крестьянского землевладения, о наличии торговых и промышленных предприятий по волостях Волынской губернии, 1913 г., 67 арк.
- 1.107. *Спр. 39.* Статистические сведения об урожае яровых культур и обзор сельского хозяйства по Волынской губернии за 1910-1915 гг., 49 арк.
- 1.108. *Спр. 74.* Статистические сведения о количестве хозяйств и размерах землепользования по волостям Новоград-Волынского уезда. Списки населенных пунктов, 1916 г., 51 арк.
- 1.109. *Спр. 75.* Сведения о сахарных заводах Волынской губернии, о стоимости работ по обработке свеклы в 1913-1916 гг., 41 арк.

Ф. 226. Волынская губернская землеустроительная комиссия

оп. 1

- 1.110. *Спр. 47.* Об обследовании по уездам Волынской губернии крестьянских хозяйств устойчивого типа и о показательных хуторских хозяйствах, 1908-1909 гг., 782 арк.
- 1.111. *Спр. 50.* Об устройстве в уездах Волынской губернии показательных хуторских хозяйств, 1908 г., 39 арк.

- 1.112. *Спр. 63.* Об устройстве в Волынской губернии показательных хуторских хозяйств, о руководстве хуторами., 56 арк.
- 1.113. *Спр. 114.* Сведения о селениях перешедших к хуторскому и отрубному землепользованию., 34 арк.
- 1.114. *Спр. 126.* О выдаче крестьянам землеустроительных ссуд и пособий при переходе к улучшенным формам землепользования, 1911 г., 29 арк.
- 1.115. *Спр. 127.* О землеустройстве общества крестьян с. Иванкова Житомирского уезда, 1913 г., 26 арк.
- 1.116. *Спр. 130.* О переселении в Сибирь. Т. 1, Т. 2, 1910-1912 г., 84 арк.
- 1.117. *Спр. 156.* О переселении в Азиатскую Россию и губернии Европейской России, 1912-1913 гг., 32 арк.
- 1.118. *Спр. 311.* О землеустройстве крестьян с. Кречева Владимир-Волынского уезда, 1913-1914 гг., 28 арк.
- 1.119. *Спр. 327.* О землеустройстве общества крестьян с. Иванкова Житомирского уезда, 1913-1914 гг., 26 арк.
- 1.120. *Спр. 568.* О землеустройстве общества крестьян с. Ставыща Дубенского уезда, 1914-1917 гг., 47 арк.
- 1.121. *Спр. 790.* Ходатайства немцев-колонистов об оказании им содействия в покупке участков земли с помощью Крестьянского банка, 1912-1914 гг., 38 арк.

Ф. 329. Волынское губернское по делам об обществах и союзах присутствие. 1906-1917гг.

оп. 1

- 1.122. *Спр. 65.* Об учреждении детского приюта в имени помещика с. Замлич дворянина С. Сумовского Владимир-Волынского уезда, 1911 г., 5 арк.

1.123. *Спр. 67.* По ходатайству помещика имения Радовичи Владимир-Волынского уезда П. Гутовского о разрешении открыть в его имении Радовичи приют для детей, 1911 г., 36 арк.

Ф. 352. Правительственный агроном Волынской губернии

оп. 1

1.124. *Спр. 30.* Сведения о состоянии сельского хозяйства на Волыни, 1912 г., 226 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф.6. Правление сахарного завода «Корделивка»

оп. 1

1.125. *Спр. 12.* Отчеты и балансы правления сахзавода «Корделивка» за 1908/1909 г., 232 арк.

1.126. *Спр. 61.* Контракты общества сахзавода «Корделивка» с крестьянами о продаже свеклы., 59 арк.

Ф. 230. Винницкая городская управа

оп.1

1.127. *Спр. 1194.* Проекты прошения лиц о разрешении разного рода построек и ремонта., 391 арк.

Ф. 828. Правление товарищества Тростянецкого сахарного завода

оп. 1

1.128. *Спр. 2.* Исторические и статистические сведения об имениях сахарного завода., 92 арк.

Державний архів Хмельницької області**Ф. 227. Подольское губернское правление**

оп. 1. Т.5

- 1.129. *Спр. 568 а.* По жалобе общества крестьян с. Севериновки на администрацию сахарного завода о загрязнении общественного пруда., 27 арк.
- 1.130. *Спр. 917.* По ходатайству И. Дорошевского о разрешении устроить кирпичный завод в с. Нестерварки Брацлавского уезда., 5 арк.
- 1.131. *Спр. 4043.* О суконных фабриках и шерстяних в местечке Дунаевцах фабриканта Ф. Кинцле, 1900 г., 8 арк.
- 1.132. *Спр. 4044.* О Вишневичком сахарном заводе., 13 арк.
- 1.133. *Спр. 6105.* О винокуренном заводе С. Козьминского в с. Згарки Литинского уезда, 10.06.1902-13.09.1902., 3 арк.
- 1.134. *Спр. 6106.* О винокуренном заводе Б. Глембоцкого в с. Иванковцах Литинского уезда, 23.08.1902-5.02.1903., 4 арк.
- 1.135. *Спр. 6107.* О винокуренном заводе М. Рашевской при с. Янковцах Летичевского уезда, 25.10.1902-3.02.1903., 2 арк.
- 1.136. *Спр. 6108.* О винокуренном заводе В. Козьминского при с. Новых Нетечинцах Летичевского уезда, 4.10.1902-17.02.1903., 3 арк.
- 1.137. *Спр. 6111.* О суконной фабрике И. Закаве в местечке Дунаевцах Ушицкого уезда, 13.05.1902-17.12.1902., 3 арк.
- 1.138. *Спр. 6112.* О суконной фабрике Г. Ключе в местечке Дунаевцах Ушицкого уезда, 13.05.1902-4.01.1903., 3 арк.
- 1.139. *Спр. 6113.* О известковом заводе Э. Гойлова в с. Гедерине Балтского уезда, 11.05.1902-10.08.1902., 4 арк.
- 1.140. *Спр. 6114.* О кирпичном заводе И. Галецкого в местечке Городок Каменецкого уезда, 26.06.1902-25.09.1902., 3 арк.
- 1.141. *Спр. 6119.* О маслобойне В. Шнайдермана в местечке Черноостров Проскуровского уезда, 26.08.1902-2.10.1902., 3 арк.

- 1.142. *Спр. 6129-6140.* По ходатайству о строительстве мельниц М.Крассовской в с. Крушковцах Ушицкого уезда; Г. Сломовского в с. Малой Мочурке Гайсинского уезда; В. Кулика при с. Великой Коснице Ямпольского уезда; А. Волжина в с. Балганах Ольгопольского уезда; В.Клопотовского при с. Каришовке Могилёвского уезда; Д. Шелоумовой в с. Жабокрич Ольгопольского уезда; О.Тартакской в местечке Тульчин Брацлавского уезда., 37 арк.

Науковий архів Інституту історії України НАН України(Поточний архів)

- 1.143. Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 р.
- 1.144. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1996 р.
- 1.145. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1998 р.

Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі

Ф. 20. Департамент торгівли и мануфактур Министерства Финансов. 1860-1917гг.

оп.2

- 1.146. *Спр. 1446.* О вывозе сахара за границу синдикатом сахарозавчиков, 1887- 1992 гг., 149 арк.

Ф. 571. Департамент разных податей и сборов Министерства финансов

оп. 9

- 1.147. *Спр. 805.* О финансовом состоянии фирмы «Братья Яхненки и Симиренко», 1860-1865 гг., 130 арк.

Ф. 593. Дворянский земельный банк

оп. 10

1.148. *Спр. 9. О кредитовании помещиков Киевской и Подольской губерний, 1887-1890 гг.* 39 арк.

Ф. 1281. Совет Министров внутренних дел

оп. 6.

1.149. *Спр. 16. Отчет Подольского гражданского губернатора за 1861 г.* 84 арк.

1.150. *Спр. 28. Отчет Киевского гражданского губернатора за 1861 г.* 98 арк.

1.151. *Спр. 61. Отчет Волынского гражданского губернатора за 1861 г.*

2. Опубліковані документи і матеріали

2.152. *Банки и кредитные учреждения // Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914. – №198 – 241 (Ж); №498 – 546 (Ж); №1007 – 1074 (Ж).*

2.153. *Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольский и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – К.: Юго-Западное отд-ние Рос. Экспорт. Палаты, 1914. – 1115 с.*

2.154. *Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – 645 с.*

- 2.155. *Главнейшие* данные по земельной статистике по обследованию 1887 г. – СПб.: Изд-е Центрального стат. комитета МВД, 1897. – Вып. 8. – 111 с.
- 2.156. *Господарський* кодекс України : за станом на 16 січня 2003 р. / Верховна Рада України. – Офіц. Вид. – К.: / Парлам. вид.-во, 2003. – № 436 – IV, 11 с. – (Бібліотека офіційних видань).
- 2.157. *Ежегодник* сахарной промышленности за 1886/87 г. – СПб., 1887. – 670 с.
- 2.158. *Известия* Волынского губернского земства. – Житомир, 1912.
- 2.159. *Краткий* отчёт об устройстве и первом годе деятельности Житомирской детской санатории имени ее Императорского Высочества великой княжны Ольги Николаевны. – Житомир, 1898. – 25 с.
- 2.160. *Кустарная* промышленность в Киевской губернии: в 2-х т. – К.: Изд-е Киевского губернского земства, 1912. – Т. I. – 320 с.
- 2.161. *Кустарная* промышленность в Киевской губернии. – К.: Изд-е Киевского губернского земства, 1912. – Т. II. – 111 с.
- 2.162. *Кустарные* промыслы в Волынской губернии по данным сельскохозяйственной статистики. – Житомир: Изд-е Волынского губернского земства, 1914. – 41 с.
- 2.163. *Материалы* по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Тарашанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – [изд. Уманско-Липовецкого сельхоз. общ.]. – Гайсин: Тип. У. Л. Шварцман, 1909. – 178 с.
- 2.164. *Материалы* подворной переписи Волынской губернии 1910 г. – [изд. Волынского губернского земства]. – Житомир: Тип. «Работник», 1914. – 130 с.
- 2.165. *Мукомольное* дело в России: Настольная справочная книга для мукомолов, мельнично-строительных фирм, машиностроительных

фирм, машиностроительных заводов с рядом статей о положении мукомольного дела в России : извлеч. из закон-ва по мукомольному делу. – [2-е изд.]. – Одесса: Тип. «Порядок», 1909. – 568 с.

- 2.166. *Обзор* агрономических мероприятий Волынского губернского земства за 1911 г. – Житомир: Волынское губерн. земство, 1912. – 132 с.
- 2.167. *Обзор* Волынской губернии за 1901 г. – Житомир: Губерн. типограф., 1902. – 101 с.
- 2.168. *Обзор* Волынской губернии за 1907 г. – Житомир: Губерн. типограф., 1908. – 103 с.
- 2.169. *Обзор* Волынской губернии за 1911 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1912. – 102 с.
- 2.170. *Обзор* Волынской губернии за 1912 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1913. – 104 с.
- 2.171. *Обзор* Волынской губернии за 1914 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1915. – 86 с.
- 2.172. *Обзор* Киевской губернии за 1892 г. – К.: Губерн. типограф., 1893. – 148 с.
- 2.173. *Обзор* Киевской губернии за 1901 г. – К.: Губерн. типограф., 1902. – 157 с.
- 2.174. *Обзор* Киевской губернии за 1901 г. Приложения. Ведомость №2. – К.: Губерн. типограф., 1902. – 177 с.
- 2.175. *Обзор* Киевской губернии за 1902 г. – К.: Губерн. типограф., 1903. – 179 с.
- 2.176. *Обзор* Киевской губернии за 1907 г. – К.: Губерн. типограф., 1908. – 178 с.
- 2.177. *Обзор* Киевской губернии за 1912 г. – К.: Губерн. типограф., 1913. – 189 с.
- 2.178. *Обзор* Киевской губернии за 1913 г. – К.: Губерн. типограф., 1914. – 215 с.

- 2.179. *Обзор* Подольской губернии за 1891 г. – Каменец-Подольский, 1892. – 172 с.
- 2.180. *Обзор* Подольской губернии за 1901 г. – Каменец-Подольский, 1902. – 176 с.
- 2.181. *Обзор* Подольской губернии за 1911 г. : приложение : ведомость №9. – Каменец-Подольский, 1912.
- 2.182. *Обзор* Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – 171 с.
- 2.183. *Обзор* Подольской губернии за 1912 г. – Каменец-Подольский, 1913. – 175 с.
- 2.184. *Описание* имений наследников Ф. А. Терещенка. – К., 1900. – 47 с.
- 2.185. *Орлов П. А.* Указатель фабрик и заводов Европейской России и царства Польского : [сост. по офиц. свед. Деп. торговли и мануфактур] / П. А. Орлов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1887. – 824 с.
- 2.186. *Отмена* крепостного права на Украине: сбор. докум. и матер. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 427 с.
- 2.187. *Отчет* за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа. – СПб., 1886. – 49 с.
- 2.188. *Отчёт* о деятельности Винницкой уездной земской управы 5-му очередному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1915 г. – Винница, 1915. – 119 с.
- 2.189. *Отчёт* о деятельности земского управления за первое трёхлетие его существования 1904 – 1907 гг. – К.: Киевское губерн. земское управление, 1907. – 454 с.
- 2.190. *Отчет* о деятельности постоянного бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности за 1910 г. – СПб., 1911. – 43 с.
- 2.191. *Памятная книжка* Волынской губернии на 1893 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1893. – 77с.

- 2.192. *Памятная книжка* Волынской губернии на 1901 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1900. – 88 с.
- 2.193. *Памятная книжка* Волынской губернии на 1903 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1903. – 150 с.
- 2.194. *Памятная книжка* Волынской губернии на 1913 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1912. – 235 с.
- 2.195. *Памятная книжка* Волынской губернии на 1915 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1915. – 128 с.
- 2.196. *Памятная книжка* Киевской губернии на 1857 г. – К.: Губерн. типограф., 1857. – 385 с.
- 2.197. *Памятная книжка* Киевской губернии на 1899 г. – К.: Тип. Губерн. Правления. 1899. – 394 с.
- 2.198. *Памятная книжка* Киевской губернии на 1913 г. – К.: Тип. Губерн. Правления. 1912. – 448 с.
- 2.199. *Памятная книжка* Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911. – 240 с.
- 2.200. *Первая* Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Центр. стат. комитет МВД. – Т. VIII: Волынская губерния. – 1904. – 282 с.
- 2.201. *Первая* Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Центр. стат. комитет МВД. – Т. XXXII: Подольская губерния. – 1904. – 285 с.
- 2.202. *Полное собрание законов* Российской империи. – 2-е собр. – Т. X. – № 8054. – СПб., 1835.
- 2.203. *Полное собрание законов* Российской империи. – 2-е собр. – Т. XXXIV. – № 34248. – СПб., 1867.
- 2.204. *Полное собрание законов* Российской империи. – 2-е собр. – Т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. – № 36650, 36657 – 36661.
- 2.205. *Полное собрание законов* Российской империи. – 2-е собр. – Т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. – № 36657.

- 2.206. *Полное собрание законов Российской империи.* – 2-е собр. – Т. XXXVI, отд. 1. – СПб., 1863. – № 36662 – 36664.
- 2.207. *Полное собрание законов Российской империи.* – 2-е собр. – Т. XXXVIII, отд. 1. – № 39118.
- 2.208. *Полное собрание законов Российской империи.* – 2-е собр. – Т. XXXVIII, отд. 1, 1863. – № 39928.
- 2.209. *Полное собрание законов Российской империи.* – 2-е собр. – Т. XL. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. – № 41779.
- 2.210. *Полное собрание законов Российской империи.* – 2-е собр. – Т. XL. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. – № 42264. – Ст. 1.
- 2.211. *Полное собрание законов Российской империи.* – 3-е собр. – Т. IV. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1884. – № 2633.
- 2.212. *Полное собрание законов Российской империи.* – 3-е собр. – Т. XI. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1891. – № 7422.
- 2.213. *Полное собрание законов Российской империи.* – 3-е собр. – Т. XVIII. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1898. – № 15601.
- 2.214. *Полное собрание законов Российской империи.* – 3-е собр. – Т. XXVI. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1906.
- 2.215. *Сборник сведений о благотворительности в России на основании данных, собранных к 1896 г. Приложение.* – СПб., 1899. – 12 с.
- 2.216. *Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях.* – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 249 с.

- 2.217. *Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществ полных и на вере).* – Пг.: Тип. «Электротпечатная» Я. Кровицкого, 1915. – 832 с.
- 2.218. *Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России. По данным анкеты 2010 г.* – СПб., 1911. – 507 с.
- 2.219. *Сборник статистики экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств.* – СПб., 1913. – 601 с.
- 2.220. *Сведения о фабриках, заводах и мельницах 1913 г. // Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г.* – Житомир, 1915.
- 2.221. *Свод Законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 г. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 г.* – СПб., 1913. – Кн. 3. – Т. X.
- 2.222. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1893. – Т. V.
- 2.223. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1893. – Т. XI. – Ч. 2. Устав о промышленности.
- 2.224. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. IX. – Законы о состояниях. Примеч. 1, 3 к ст. 779.
- 2.225. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. IX. Законы о состояниях. Примеч. 1 к ст. 780.
- 2.226. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. IX. Законы о состояниях. Примеч. 2 к ст. 780.
- 2.227. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. IX. Законы о состояниях. Примеч. к ст. 791.
- 2.228. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1900. – Т. X. – Ч. 1. – Законы гражданские.
- 2.229. *Свод законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. X. Прилож. к Своду законов гражданских. Прилож. к ст. 698.
- 2.230. *Свод Законов Российской империи.* – СПб., 1911. – Т. XIV. Прилож. к ст. 68 Устава о паспортах.

- 2.231. *Свод* материалов по сельскохозяйственной текущей статистике за 1910-1913 гг. – [изд. Волынского губерн. земства]. – Житомир: Тип. «Работник», 1915. – Вып. 11. – 54 с.
- 2.232. *Сеть* коллективных опытов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности и результаты её деятельности // *Справочный листок*. – 1914. – № 10–11.
- 2.233. *Список* землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир: Волынской губернии тип., 1913. – 270 с.
- 2.234. *Список* населенных мест Киевской губернии. – [изд. Киевского губернского стат. комитета]. – К.: Тип. Ивановой, 1900. – 1896 с.
- 2.235. *Справочный* листок Подольского общества сельского хозяйства, 1909. – № 5–6.
- 2.236. *Справочный* листок Подольского общества сельского хозяйства, 1913. – № 2.
- 2.237. *Статистическое* описание Киевской губернии. – К., 1900.
- 2.238. *Труды* Вольного экономического общества. – СПб., 1900. – Т. 1, кн. 1.
- 2.239. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – Вып. I. – 66 с.
- 2.240. *Труды* этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западном крае, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [матер. и исследов. собр. П. П. Чубинским]. – СПб., 1872. – Т. 7.
- 2.241. *Фабричная* и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – К., 1895. – Вып. III.
- 2.242. *Фабрично-заводские* предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.

- 2.243. *Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. М. Гинзбурга. – М. ; Л. : Промиздат, 1927. – 566 с.*

3. Периодика

- 3.244. *Вестник сельского хозяйства. – СПб., 1913. – № 20.*
- 3.245. *Вестник сельского хозяйства. – СПб., 1913. – № 27.*
- 3.246. *Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1913. – № 8.*
- 3.247. *Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 15.*
- 3.248. *Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 12.*
- 3.249. *Волынские губернские ведомости. – 1874, 12 июня.*
- 3.250. *Волынские губернские ведомости. – 1874, 7 сентября.*
- 3.251. *Волынские губернские ведомости. – 1874. – № 36. – 22 мая.*
- 3.252. *Волынские губернские ведомости. – 1883. – № 46.*
- 3.253. *Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 29. – 28 марта.*
- 3.254. *Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 3. – 11 января.*
- 3.255. *Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 46. – 28 мая.*
- 3.256. *Волынь. – 1895. – № 240.*
- 3.257. *Волынь. – 1896. – № 128.*
- 3.258. *Волынь. – 1896. – № 182.*
- 3.259. *Волынь. – 1899. – №68.*
- 3.260. *Волынь. – 1899. – 29 апреля.*
- 3.261. *Волынь. – 1899. – 12 мая.*
- 3.262. *Волынь. – 1899. – 9 мая.*
- 3.263. *Жизнь Волыни. – 1910. – 19 декабря.*
- 3.264. *Жизнь Волыни. – 1911. – №28.*
- 3.265. *Жизнь Волыни. – 1912. – 29 сентября.*
- 3.266. *Жизнь Волыни. – 1913. – №293.*
- 3.267. *Жизнь Волыни. – 1914. – №147.*

- 3.268. *Земледелие*. – 1898. – № 11.
- 3.269. *Земледелие*. – 1898. – № 12.
- 3.270. *Земледелие*. – 1898. – № 16.
- 3.271. *Земледелие*. – 1898. – № 17.
- 3.272. *Земледелие*. – 1898. – № 18.
- 3.273. *Земледелие*. – 1898. – № 19.
- 3.274. *Земледелие*. – 1898. – № 20.
- 3.275. *Земледелие*. – 1898. – № 21.
- 3.276. *Земледельческая газета*. – СПб., 1913. – № 1.
- 3.277. *Земское дело*. – СПб., 1912. – № 1.
- 3.278. *Земское дело*. – СПб., 1913. – № 4.
- 3.279. *Известия* Волынского губернского земства. – 1912, 10 ноября.
- 3.280. *Известия* Главного Управления Землеустройства и Земледелия. – СПб., 1914. – №2.
- 3.281. *Киевлянин*. – 1865. – № 56.
- 3.282. *Киевлянин*. – 1892, 13 января. – № 13.
- 3.283. *Киевлянин*. – 1892, 17 января. – № 17.
- 3.284. *Киевлянин*. – 1892, 21 января. – № 21.
- 3.285. *Киевлянин*. – 1892, 19 февраля. – № 50.
- 3.286. *Киевлянин*. – 1892, 1 мая. – № 120.
- 3.287. *Киевлянин*. – 1892, 2 мая. – №121.
- 3.288. *Киевлянин*. – 1892, 11 мая. – №130.
- 3.289. *Киевлянин*. – 1892, 20 мая. – № 139.
- 3.290. *Киевлянин*. – 1892, 22 мая. – №141.
- 3.291. *Киевлянин*. – 1892, 24 мая. – №143.
- 3.292. *Киевлянин*. – 1892, 6 июня. – № 155.
- 3.293. *Киевлянин*. – 1892, 7 июня. – № 156.
- 3.294. *Киевлянин*. – 1892, 9 июня. – № 158.
- 3.295. *Киевлянин*. – 1892, 10 июня. – № 159.
- 3.296. *Киевлянин*. – 1892, 14 июня. – № 163.
- 3.297. *Киевлянин*. – 1892, 17 июня. – № 166.

- 3.298. *Киевлянин*. – 1892, 14 июля. – № 193.
- 3.299. *Киевлянин*. – 1892, 18 августа. – № 228.
- 3.300. *Киевлянин*. – 1892, 20 августа. – № 230.
- 3.301. *Киевлянин*. – 1892, 2 декабря. – № 334
- 3.302. *Киевлянин*. – 1892, 8 декабря. – № 340.
- 3.303. *Киевлянин*. – 1902, 31 июля. – № 209
- 3.304. *Киевлянин*. – 1902, 11 ноября. – № 312.
- 3.305. *Киевлянин*. – 1902, 21 ноября. – № 322.
- 3.306. *Киевлянин*. – 1902, 23 ноября. – № 324.
- 3.307. *Киевлянин*. – 1902, 3 декабря. – № 334.
- 3.308. *Киевлянин*. – 1902, 6 декабря. – № 337.
- 3.309. *Киевские губернские ведомости*. – 1910, 16 февраля.
- 3.310. *Киевские губернские ведомости*. – 1910, 23 марта.
- 3.311. *Подолія*. – 1913, 16 января. – № 3.
- 3.312. *Подолія*. – 1913, 12 апреля. – № 43.
- 3.313. *Подолія*. – 1913, 13 мая. – № 49.
- 3.314. *Подолія*. – 1913, 19 июля. – № 84.
- 3.315. *Подольский хозяин*. – 1911. – № 4.
- 3.316. *Подольский хозяин*. – 1915. – № 8.
- 3.317. *Подольский хозяин*. – 1916. – № 11.
- 3.318. *Подольский хозяин*. – 1916. – № 12.
- 3.319. *Радомыслянин*. – 1914. – № 7.
- 3.320. *Сельский хозяин*. – СПб., 1914. – № 3.
- 3.321. *Сельское огнестойкое строительство*. – СПб., 1913. – № 3.
- 3.322. *Сельское огнестойкое строительство*. – СПб., 1913. – № 6.
- 3.323. *Торгово-промышленная газета*. – 1911, 5(18) февраля.
- 3.324. *Торгово-промышленная газета*. – 1913, 18 апреля (1 мая).
- 3.325. *Торгово-промышленная газета*. – 1913, 27 июля (9 августа).
- 3.326. *Экономическая жизнь Подолии*. – 1912. – № 3.
- 3.327. *Экономическая жизнь Подолии*. – 1913. – № 1.
- 3.328. *Экономическая жизнь Подолии*. – 1913, 15 июня. – № 12.

- 3.329. *Экономическая жизнь Подолии.* – 1913, 1 августа. – № 15.
 3.330. *Экономическая жизнь Подолии.* – 1913. – № 21.
 3.331. *Экономическая жизнь Подолии.* – 1914. – № 2.
 3.332. *Экономическая жизнь Подолии.* – 1914. – № 8.
 3.333. *Экономическая жизнь Подолии.* – 1914. – № 9.

Література

4. Монографії, брошури, статті

- 4.334. *Абалкин Л. И.* Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века / Л. И. Абалкин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 344 с.
- 4.335. *Абалкин Л. И.* Российское предпринимательство. История и возрождение / Л. И. Абалкин. – М.: «Русское Деловое Агентство», 1997. – 383 с.
- 4.336. *Аврех А. Я.* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
- 4.337. *Адрианов Б. В.* Земледелие наших предков / Б. В. Адрианов. – М.: Наука, 1978. – 173 с.
- 4.338. *Ананьич Б. В.* Банкирские дома в России: 1860 – 1914 гг. / Б. В. Ананьич. – Л.: Наука, 1991. – 496 с.
- 4.339. *Энциклопедический словарь* / ред. И. Е. Андреевский. – СПб.: Изд-во Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А., 1891. – Т. 11^А. – С. 885–886.
- 4.340. *Анненский Н. Ф.* Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н. Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства : сб. статей / под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 43–54.
- 4.341. *Антонович В. Б.* О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извл. из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной

- России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов / В. Б. Антонович. – К.: Тип. университета, 1867. – 461 с.
- 4.342. *Анфимов А. М.* Крестьянское хозяйство Европейской России: 1881-1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 240 с.
- 4.343. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 396 с.
- 4.344. *Анфимов А. М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881-1904 гг. / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1984.
- 4.345. *Баженов Л. В.* Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX - XX ст. / Л. В. Баженов // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : міжнар. наук. конф., 23–24 черв. 1999 р. : зб. наук. праць.* – Хмельницький, 1999. – С. 31–42.
- 4.346. *Балинець Л.* Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини / Л. Балинець // *Болохівщина: земля і люди : всеукр. наук.-краєзн. конф. 23–24 черв. 2000 р. : тези доп. «Велика Волинь».* – Хмельницький, 2000. – Т. 20. – С. 228–231.
- 4.347. *Бармак М. В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 1999. – 208 с.
- 4.348. *Барышников М. Н.* Деловой мир России / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство, 1998. – 448 с.
- 4.349. *Батюшков П. Н.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1888. – 438с.
- 4.350. *Бельський С.* Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1999-го года / С. Бельський // *Труды Общества Исследователей Волини.* – Житомир: Електротипографія М. Донемана, 1910. – Т. 3. – С. 1–5.

- 4.351. *Беренштейн Л. Ю.* Українська модель сільськогосподарської кооперації: етапи формування і розвитку / Л. Ю. Беренштейн, О. С. Каденюк, С. С. Коломієць. – К.: НАУ, 2002. – 100 с.
- 4.352. *Беренштейн Б. Л.* Биржа. Вчора. Сьогодні. Завтра / Б. Л. Беренштейн, В. В. Демьянчук, А. Г. Довготелес. – К.: ООО «Юг», 2005. – 328 с.
- 4.353. *Бідзюра І. П.* Основи підприємницької діяльності та агробізнесу : навч. посіб. / [І. П. Бідзюра, В. К. Збарський, М. М. Ільчук та ін.]. – К.: Вища освіта, 2001. – 320 с.
- 4.354. *Білобровець О.* Історія польських поселень Володарсько-Волинського району / О. Білобровець // Волинь-Житомирщина. Істор.-філолог. зб. з регіон. проблем. – Житомир, 2001. – № 7. – С. 61–90.
- 4.355. *Блажевич Ю. І.* З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині (XIX - початок XX ст.) / Ю. І. Блажевич // Велика Волинь: минуле і сучасне : міжнар. наук.-краєзн. конф., жовт. 1994 р. : тези доп. – Хмельницький. Ізяслав. Шепетівка, 1994. – С.135–138.
- 4.356. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863) / Д. Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.
- 4.357. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
- 4.358. *Бовыкин В. И.* История предпринимательства в России // Книга первая. От средневековья до середины XIX века / В. И. Бовыкин, М. Л. Гавлин, Л. М. Епифанова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 480 с.
- 4.359. *Бовыкин В. И.* История предпринимательства в России // Книга вторая. Вторая половина XIX – начало XX века / В. И. Бовыкин, М. Л. Гавлин, Л. М. Епифанова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с.
- 4.360. *Бовыкин В. И.* Формирование финансового капитала в России: конец XIX в. – 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – 286 с.
- 4.361. *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – [3-є вид. виправл. доповн.]. – К.: Академ видав, 2010. – 686 с.

- 4.362. *Бондар В. В.* Проблеми історії українського селянства другої пол. XIX – початку XX ст. в сучасній українській історіографії / В. В. Бондар // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. праць. – К, 2010. – Спец. вип. – С. 5–19.
- 4.363. *Бор М. З.* История мировой экономики: конспект лекций / М. З. Бор. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 1998. – 288 с.
- 4.364. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
- 4.365. *Борисова В. А.* Диверсифікація сільськогосподарського виробництва фермерських господарств / В. А. Борисова, Н. Г. Маслак, М. Х. Корецький. – Суми: Довкілля, 2002. – 202 с.
- 4.366. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: наша книгозбірня, 1925. – 438 с.
- 4.367. *Бородіна О. М.* Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку / О. М. Бородіна. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
- 4.368. *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – 262 с.
- 4.369. *Брук С. И.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. (численность, структура, география) // История СССР / С. И. Брук, В. М. Кабузан. – 1984. – № 4. – С. 56–63.
- 4.370. *Бугай І. В.* Розвиток нових форм підприємництва у сільському господарстві України // Проблеми формування ринкової економіки : міжвідомчий наук. зб. / І. В. Бугай. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 76–78.
- 4.371. *Буднік О. М.* До питання про сутність понять «бізнес» та «підприємництво» / О. М. Буднік // міжнар. наук.-практ. конф., 3–5 бер. 2005 р. – Житомир: Вид-во «ДАУ», 2005. – Ч. I. – С. 133–135.
- 4.372. *Буднік О. М.* Розвиток індивідуальних форм підприємницької діяльності в аграрному секторі Житомирщини / О. М. Буднік // Вісник ДАУ. – Житомир: ДАУ, 2004. – № 2. – С. 229–235.

- 4.373. *Бунге Н. А.* Юго-Западный край на Всероссийской промышленно-художественной выставке 1882 года в Москве / Н. А. Бунге. – К.: Изд-во Киевского отд. Имп. Рус. технич. О-ва, 1883. – 140 с.
- 4.374. *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
- 4.375. *Бутенко Н. В.* Диверсифікація виробництва: цілі і стратегії реалізації / Н. В. Бутенко // Економіка АПК, 2003. – № 7. – С. 109–114.
- 4.376. *Васильев К. К.* Коровицкий и общество врачей Волынской губернии / К. К. Васильев // Житомирщина крізь призму століть : всеукр. наук.-практ. конф., 17–19 вер. 1997 р.: зб. наук. праць. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 131–132.
- 4.377. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основа, 1994. – 261 с.
- 4.378. *Венгурська В. О.* Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. / В. О. Венгурська. – К.: Ін.-т історії України НАНУ, 1997. – 40 с.
- 4.379. *Вергунов В.* Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської дослідної справи: організація, напрямки роботи, значення / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. – К.: УААН, ЦСНГБ, 2003. – Вип. 7. – 56 с.
- 4.380. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – New York: TUK, 1964. – 624 с.
- 4.381. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості : в 2 т. / К. Г. Воблий. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – 244 с.
- 4.382. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості : в 2 т. / К. Г. Воблий. – К.: ВУАН, 1930. – Т.2. – 402 с.
- 4.383. *Волковинський В. М.* П. А. Столипін: з життя та державної діяльності / В. М. Волковинський, Ю. А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 107–116.

- 4.384. *Воловик О.В.* Чехи на Вінниччині / О.В. Воловик, Н.А. Рішан. // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність: наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 158-163.
- 4.385. *Вольфсон Л.* Кооперация / Л. Вольфсон // Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / ред. Довнар-Запольского М. В., Ярошевича А. И. – К.: Ю - З. отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 71–75.
- 4.386. *Воронин А.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – Б.м., б.г. – 22 с.
- 4.387. *Воронков И. А.* Инвентари – важнейший источник истории польской феодальной деревни / И. А. Воронков // Вопросы истории. – 1959. – № 4. – С. 124–135.
- 4.388. *Воронцов В.* Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве / В. Воронцов. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – 261 с.
- 4.389. *Воронцов В.* Судьбы капитализма в России / В. Воронцов – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – 312 с.
- 4.390. *Воронцов В. П.* Очерки кустарной промышленности России / В. П. Воронцов. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1886. – 233 с.
- 4.391. *Гавлин М. Л.* Российские предприниматели и меценаты / М. Л. Гавлин. – М.: Дрофа, 2005. – 430 с.
- 4.392. *Гайдай Л. І.* Розвиток винокуріння у Волинській губернії / Л. І. Гайдай // Велика Волинь: минуле й сучасне : міжнар. наук.-краєзн. конф., 9-11 вер. 1993 р. / М. Ю. Костриця : тези доп. – Житомир: Друкарня облуправління статистики, 1993. – С. 58–59.
- 4.393. *Гайдай Л. І.* Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 р.р.) / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. Інститут історії України НАНУ. – 1977. – №4. – С.100–106.
- 4.394. *Гайдай Л. І.* Трансформація селянських господарств Правобережної України у процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва

- на поч. ХХ ст. / Л. І. Гайдай // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 8–13.
- 4.395. *Гатальська Н. Г.* Кульчин – осередок гончарства на Волині / Н. Г. Гатальська // Історія міст і сіл Великої Волині : наук. зб. «Велика Волинь»: праці Житомирського наук.-краєзн. товариства дослідників Волині. – Житомир: ПП. М.Г. Косенко, 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 304–306.
- 4.396. *Гене́за* ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії. Укладачі: В.С. Іфтемчук, В.А. Григорьєв, М.І. Маниліч, Г.Д. Шутак. За наук. ред. Г.І. Башнянина, В.С. Іфтемчука. – К.: «Магнолія-плюс», 2004 – 688 с.
- 4.397. *Гордієнко Г.* Чехи на Волині / Г. Гордієнко // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. *Litopys Volyni*. – Winnipeg: Canada, 1966. – С. 50–57.
- 4.398. *Гордуновський О. М.* Купецтво як основний суб'єкт торгівлі з зарубіжжям на Півдні України у ХІХ ст. / О. М. Гордуновський // Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків : міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 жов. 2009 р. : тези доп. – Черкаси: ЧІБС УБН НБУ, 2009. – С. 165–167.
- 4.399. *Гордуновський О. М.* Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у ХІХ ст. / О. М. Гордуновський. – Черкаси: Брама – Україна, 2010. – 36 с.
- 4.400. *Гордуновський О. М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина ХІХ ст. / О. М. Гордуновський // Ін-т історії України НАН України, – 2000. – № 1. – С. 61–71.
- 4.401. *Гордуновський О. М.* Український хліб і його реалізація в ХVІІ – на початку ХХ ст. (нариси з історії та економіки) / О. М. Гордуновський, О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 224 с.

- 4.402. *Горенко Л. М.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. (історико-економічне дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 91 с.
- 4.403. *Горовский Я. С.* Евреи Украины: краткий очерк истории / [Я. С. Горовский, Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман, С.Я. Елисаветский]. – К.: Украинско-Финский ин-т менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов ун-т, 1995. – Ч. 2. – 290 с.
- 4.404. *Гриценко Н. Ф.* З історії класифікації ґрунтів у вітчизняному ґрунтознавстві та ґрунтознавстві США / Н. Ф. Гриценко // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 21 (спец.). – С. 50–54.
- 4.405. *Грушевський М. С.* На порозі нової України / М. С. Грушевський // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – 278 с.
- 4.406. *Гульдман С. К.* Поместное землевладение в Подольской губернии / С. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1903. – 867 с.
- 4.407. *Гуржій О. І.* Купецтво Києва та Київщини ХVІІ-ХІХ ст. / О. І. Гуржій, І. О. Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 284 с.
- 4.408. *Гуржій О. І.* Селяни та їх оподаткування в ХVІІ – середині ХІХ ст. / О. І. Гуржій, В. М. Орлик. – Біла Церква, 2012. – 278 с.
- 4.409. *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
- 4.410. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
- 4.411. *Гусс К. С.* Торговий дім «Яхненки і Самиренко»: від виникнення до занепаду / К. С. Гусс // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2006. – Вип. 10 (спец.). – С. 64–69.

- 4.412. *Давидюк В. Д.* Національні меншини на Пулинщині / В. Д. Давидюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1999. – Т. 18. – С. 40–43.
- 4.413. *Даниельсон Н. Ф.* Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства / Н. Ф. Даниельсон. – СПб.: Тип. А. Беике, 1893. – 353 с.
- 4.414. *Десятников В. І.* Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. І. Десятников // Україна Соборна : зб. наук. праць. – К.: НАНУ Ін-т історії України, 2006. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 297–302.
- 4.415. *Дихтяр Г. А.* Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. А. Дихтяр. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 238 с.
- 4.416. *Довжук І. В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) : [монографія] / І. В. Довжук. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
- 4.417. *Довідник з історії України (А – Я)* / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – [2-е вид.]. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
- 4.418. *Довнар-Запольський М. В.* История русского народного хозяйства / М. В. Довнар-Запольський. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1911. – 366 с.
- 4.419. *Донік О. М.* Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. – К.: НАНУ ін-т історії України. – Вип. 12. – С. 103–118.
- 4.420. *Драгоманов М. П.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 9–25.
- 4.421. *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений : в 2 т. / М. П. Драгоманов / под ред. Б. А. Кистяковского. – Париж: Societe nouvelle de edition, 1906. – Т. 2. – 874 с.
- 4.422. *Дроздов И. Г.* Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / И. Г. Дроздов. – М. ; Л. : Прибой, 1930. – 128 с.
- 4.423. *Дубрава Ф.* Наше хмелеводство / Ф. Дубрава // Волинь. – 1895. – 17-18 ноября.

- 4.424. *Дубровский С. М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
- 4.425. *Дубровский С. М.* Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
- 4.426. *Житомирщина.* Историчний нарис / [Войтенко А. Б., Иващенко О.М., Лавринович М.І., Кузьмін О.С., Махорін Г.Л. та ін.]. – Житомир: Полісся, 2003. – 272 с.
- 4.427. *Забелин А. С.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. С. Забелин. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. – 368 с.
- 4.428. *Завальнюк О.* Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – К.: УААН, ЦНСГБ, 2003. – Вип. 7. – С. 75–82.
- 4.429. *Зайончковский П. А.* Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 369 с.
- 4.430. *Зайончковский П. А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковский. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 470 с.
- 4.431. *Зайцева Л. И.* Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века / Л. И. Зайцева. – М.: Ин-т экономики РАН, 1995. – 178 с.
- 4.432. *Зак А. Н.* Крестьянский поземельный банк: 1883-1910 гг. / А.Н. Зак. – М.: Склад. изд. у Н. П. Карабасникова, 1911. – 607 с.
- 4.433. *Засухин И.* О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – №2. – С. 22–40.
- 4.434. *Засухин И. И.* Культура хмеля на Волыни: Материалы и исследования, собранные Засухиным и составленные по распоряжению Департамента Земледелия Эгизом / И. И. Засухин. – СПб.: Департамент Земледелия, 1907. – 139 с.

- 4.435. *Засухин И. И.* Хмелеводство и пивоварение в России и за границей / И. И. Засухин. – Петроград: Департамент Земледелия, 1916. – 354 с.
- 4.436. *Засухин И. И.* Хмелеводство: Практические советы по разведению хмеля / И. И. Засухин. – Житомир: Изд-во Волынского земства, 1910. – 55 с.
- 4.437. *Засухин И. И.* Хмелеводство: руководство по культуре хмеля / И. И. Засухин. – СПб.: Изд-е А. Ф. Девриена, 1909. – 348 с.
- 4.438. *Звягель.* – Тель-Авів, 1957. – 235 с. (на ідіш); 1962. – 355 с. (на івриті).
- 4.439. *Зибер Н. И.* Потребительские общества / Н. И. Зибер // Кооперация. Страницы истории. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 798 с.
- 4.440. *Зибер Н. И.* Собрание починений : в 2 т. / Н. И. Зибер. Т. 1: Вопросы землевладения и промышленности. – СПб.: Акц. о-во. печ. дело «Издатель», 1900. – 708 с.
- 4.441. *Зіновчук В. В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1996. – 224 с.
- 4.442. *Зіновчук В. В.* Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – [2-е вид., доп. та перероб.]. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
- 4.443. *Зомбарт В.* Современный капитализм / В. Зомбарт. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1931. – 560 с.
- 4.444. *История Киева:* в 3 т., 4 кн. / [гл. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор]: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2. – 464 с.
- 4.445. *История Украинской ССР:* в 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4. – 694 с.
- 4.446. *Іващенко О. М.* Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Полісся, 1997. – 146 с.
- 4.447. *Історія міст і сіл Української РСР:* в 26 т. Вінницька область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. 2. – 778 с.
- 4.448. *Історія міст і сіл Української РСР:* в 26 т. Волинська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – Т. 3. – 745 с.

- 4.449. *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. Житомирська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – Т. 6. – 727 с.
- 4.450. *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. Київська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с.
- 4.451. *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. Ровенська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.
- 4.452. *Історія міст і сіл Української РСР*: в 26 т. Хмельницька область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
- 4.453. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах.* – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
- 4.454. *Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність.* – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2009. – 848 с.
- 4.455. *Каденюк О. С.* Еволюція господарської діяльності в Подільській губернії у другій половині ХІХ ст. / О. С. Каденюк // Проблеми історії України факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. – Київ, 2010. – Спец. вип. – С. 19–25.
- 4.456. *Каденюк О. С.* Аграрна історія України / О. С. Каденюк, С. С. Коломієць, М. І. Алещенко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. – 292 с.
- 4.457. *Качинский В.* Очередные задачи сельского хозяйства / В. Качинский // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. – Харьков, 1921. – С. 15–23.
- 4.458. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М.: «Прогресс», 1978. – 494 с.
- 4.459. *Кихтюк В. В.* Про поселення національних меншин на Волині у другій половині ХІХ ст. / В. В. Кихтюк // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність : наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 28–29.
- 4.460. *Кізченко В. І.* Дрібний кредит в Україні (друга половина ХІХ ст.) / В. І. Кізченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 51–93.

- 4.461. *Кізченко В. І.* Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси / В. І. Кізченко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 97–107.
- 4.462. *Клемантович Д. П.* Маньковський – польський землевласник на східних кресах у II пол. XIX ст. / Д. Клемантович, В. Зьомек // *Ucrainica Polonia*. – Київ-Житомир: Видавничий центр Київського лінгвістичного ун-ту, 2005. – Т. 2. – С. 165–171.
- 4.463. *Князева О. М.* Основания синергетики: Синергетическое мировидение / О. М. Князева, С. П. Курдюмов. – [3-е изд. доп.]. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 256 с.
- 4.464. *Ковалинский В. В.* Семья Терещенко / В. В.Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 218 с.
- 4.465. *Ковальченко И. Д.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, И. Д. Милов. – М.: Наука, 1974. – 411 с.
- 4.466. *Кованько П. Л.* Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.) / П. Л. Кованько. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с.
- 4.467. *Коган Л. Г.* Книга «Звягель» как летопись истории и культуры Новоград-Волынской еврейской общины / Л. Г. Коган // Всеукр. наук.-краєзн. конф. до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки, 23-25 трав. 1996 р.: тези доп. – Житомир, 1996. – С. 29–30.
- 4.468. *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
- 4.469. *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896-1918): історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця: «Розвиток», 2007. – 160 с.
- 4.470. *Коломієць С. С.* Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Ч. 1.

- (З найдавніших часів до поч. 20-х рр. ХХ ст.) / С.С. Коломієць. – К.: НАУ, 2003. – 180 с.
- 4.471. *Кондратюк Р. Ю.* Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII - друга половина XIX ст.) / Кондратюк Р. Ю. // Житомирщина крізь призму століть : наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 57–59.
- 4.472. *Кондрацький А. А.* Поляки на Україні в X–XIX ст. / А. А. Кондрацький // Український історичний журнал. –1991. – № 12. – С. 83–96.
- 4.473. *Корелин А. П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начале XX в. / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1988. – 262 с.
- 4.474. *Корзун О. В.* Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896 – 1918 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2008. – Вип. 19 (спец.). – С. 108–117.
- 4.475. *Корзун О. В.* Дослідні установи для потреб садівництва подільської губернії кінця XIX – початку XX століття: з історії створення та діяльності / О. В. Корзун // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 21 (спец.). – С. 99–106.
- 4.476. *Корсак А. К.* О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России / А. К. Корсак. – М.: Тип. Грагева и К., 1861. – 310 с.
- 4.477. *Косич А. И.* г. Бердичев и Бердичевский уезд / А. И. Косич. – К.: Оттиск из № 217, 218, 219 «Киевлянина», 1901. – 43 с.
- 4.478. *Костриця М. Ю.* Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення / М. Ю. Костриця, Й. Г. Рейтман. – Житомир: «М.А.К», 1997. – 240 с.
- 4.479. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX століття) / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

- 4.480. *Краснікова О. М.* З історії становлення і розвитку банків в Україні (1861–1918) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 20. – С. 4–14.
- 4.481. *Кремринг Л.* Фасова Рудня / Л. Кремринг // Родина Волинь. – Визентхайд – Житомир, 1998. – Т. 17. – С. 121–145.
- 4.482. *Криворучко О. Н.* Становление предпринимательской экономики в России / О. Н. Криворучко, А. А. Зайцев, С. Н. Лобанов. – М.: Экономика, 2000. – 206 с.
- 4.483. *Кругляк Б. А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара.: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.
- 4.484. *Крутиков В. В.* Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период / В. В. Крутиков. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 172 с.
- 4.485. *Кудь В.* Сервітути на Волині / В. Кудь // Велика Волинь: минуле і сучасне: міжнар. наук.-краєзн. конф., 14–16 жов. 1994 р., 28–29 жов. 1994 р.: тези доповідей. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 129–131.
- 4.486. *Куценко Ю. Е.* Специализированные пространства развития капитализма в сельском хозяйстве: 1861–1914 гг. (Украина, Россия и другие) Комплексная эколого-экономическая оценка систем / Ю. Е. Куценко. – К., 2001.
- 4.487. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К.: НАНУ, Ін-т. історії України, 1999. – 282 с.
- 4.488. *Лановик Б. Д.* Економічна історія України і світу : [підруч.] / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
- 4.489. *Ларин Ю.* Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.: Госиздательство, 1927. – 312 с.

- 4.490. *Левитський М. В.* Про хліборобські спілки артілі / М. В. Левитський // Сільський господар. – 1918. – № 3–4.
- 4.491. *Ленин В. И.* Развитие капитализма в России : полн. собр. сочинений / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 3. – С. 1–609.
- 4.492. *Ленин В. И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе) : полн. собр. сочинений / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1971. – Т.1. – С. 347–534.
- 4.493. *Ленін В. І.* До сільської бідноти / пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 7. – С. 153–155.
- 4.494. *Леоненко П. М.* Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX – XX ст.) / П. М. Леоненко. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 434 с.
- 4.495. *Лещенко М. Н.* Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М. Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
- 4.496. *Лещенко М. Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-і рр. XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
- 4.497. *Литуев В. Н.* Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком / В. Н. Литуев. – М.: Собрание, 1997. – 236 с.
- 4.498. *Лісевич І. Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 42–61.
- 4.499. *Лосицкий А. Е.* Выкупная операция / А. Е. Лосицкий. – СПб.: «Дело», 1906. – 56 с.
- 4.500. *Лось Ф. Є.* Класова боротьба в українському селі, 1907-1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлик. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
- 4.501. *Лось Ф. Є.* Нариси з історії України. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – XI вип. – 139 с.

- 4.502. *Лукавський З.* Польське населення в Росії 1863-1914. / З. Лукавський. – Вроцлав – Варшава – Краків – Гданськ, 1978. – С. 229.
- 4.503. *Лукашенко В. В.* Коростенщина в другій половині ХІХ ст. / В. В. Лукашенко // Велика Волинь: минуле і сучасне : міжнар. наук.-краєзн. конф., 9–11 вер. 1993 р.: тези доп. – Житомир, 1993. – С. 52–56.
- 4.504. *Лутай М. Е.* Немцы в Украине: история и современность. / М. Е. Лутай. – Житомир, 2010. – 540 с.
- 4.505. *Любанский Ф.* Краткий обзор 12–летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898–1911) / Ф. Любанский. – Винница, 1911.
- 4.506. *Лященко П. И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П. И. Лященко. – СПб.: Изд-во Министерство торговли и промышленности, 1912. – 656 с.
- 4.507. *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР: в 2 т. / П. І. Лященко. Капіталізм ; пер. з рос. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – Т. 2 – 690 с.
- 4.508. *Магась-Демидас Ю.* Кооперація у програмах та діяльності політичних партій у Правобережній Україні на початку ХХ століття / Ю. Магась-Демидас // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир: «Полісся», 2009. – Т. 3. – С. 47–57.
- 4.509. *Майнцнер К.* Сложносистемное мышление. Материя, разум, человечество. Новый синтез / К. Майнцнер. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 464 с.
- 4.510. *Макаров А. Н.* Малая энциклопедия киевской старины / А. Н. Макаров. – [2-е изд.]. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.
- 4.511. *Малюга В. В.* Становлення і розвиток системи сільськогосподарської освіти в Україні (II половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. В. Малюга // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. праць. – К., 2007. – Спец. вип. – С. 213–221.

- 4.512. *Мандрыка М.* Дзендзелівське ссудо-сберегательное общество / М. Мандрыка. – К., 1914. – 11 с.
- 4.513. *Марголин Д.* Свеклосахарная промышленность. / Д. Марголин // *Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям* / Ред. М. В. Довнар-Запольського, А. И. Ярошевича. – [1-е изд. / Л. М. Фиш, П. Е. Вальсов]. – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 80–85.
- 4.514. *Марголин Д.* Экономический очерк г. Киева // *Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии.* / Д. Марголин. – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 80–85.
- 4.515. *Маркс К.* Вибрані твори. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – К., 1955. – Т. 11. – С. 93.
- 4.516. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Процесс производства капитала / К. Маркс; [пер. И. И Скворцова-Степанова]. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 1, кн. 1. – 907 с.
- 4.517. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Процесс обращения капитала / К. Маркс; [пер. И. И Скворцова-Степанова]. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 2, кн. 2. – 648 с.
- 4.518. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Процесс капиталистического производства взятый в целом / К. Маркс; [пер. И. И Скворцова-Степанова]. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 3, кн. 3. – 1082 с.
- 4.519. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1961 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.
- 4.520. *Маршалл А.* Принципы экономической науки / А. Маршалл. – М.: «Прогресс», 1993. – 594 с.
- 4.521. *Махорін Г. Л.* Андрушівщина: історія і сьогодення / Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавець В.Б. Котвицький, 2011. – 292 с.

- 4.522. *Махорін Г. Л.* Край над Унавою / Г. Л. Махорін, І. С. Оленська. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2006. – 184 с.
- 4.523. *Машкін О. М.* Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Машкін. Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – № 2. – С. 83–91.
- 4.524. *Мельник Л. Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1974. – № 10. – С. 73–79.
- 4.525. *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні в ХІХ ст. / Л. Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1972. – 240 с.
- 4.526. *Мельничук А. Л.* Єврейське населення в долині міста Бердичева / А. Л. Мельничук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: наук. зб. праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1999. – Т. 18. – С. 58–61.
- 4.527. *Мигулин П. П.* Наша банковская политика (1729–1903). Опыт исследования П. П. Мигулина / П. П. Мигулин. – Харьков: Тип. Печатное дело, 1904. – 454 с.
- 4.528. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
- 4.529. *Милорадович Г. А.* Родословная книга черниговского дворянства: в 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 1. – 647 с.; – Т. 2. – 886 с.
- 4.530. *Мингулин И. Г.* Пути развития частного капитала / И. Г. Мингулин. – М.; Л.: «Московский рабочий», 1927. – 164 с.
- 4.531. *Михайлюк О. Г.* Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий, М. Д. Півницький. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.

- 4.532. *Могильний О. М.* Державне регулювання сталого сільського розвитку в умовах глобалізації господарського комплексу / О. М. Могильний // Міжнародний економ. форум «Теорія і практика розвитку корпоративного сектора економіки України в контексті цілей тисячоліття та світової глобалізації» : зб. доповідей і тез. – К., 2004. – С. 24–32.
- 4.533. *Можейко М. А.* Синергетика / М. А. Можейко // Новейший философский словарь. – М.: «Книжный дом», 2003. – С. 902–913.
- 4.534. *Мозговой В. Г.* Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 г. / В. Г. Мозговой. – К.: Тип. Губернского Правления. – 352 с.
- 4.535. *Молодико В. В.* Німці та їх поселення на Радомишльщині / В. В. Молодико, Г. В. Цвік // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : наук. зб. праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1999. – Т. 18 – С. 145–146.
- 4.536. *Москалюк М. М.* Капіталізація підприємств українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 1. – С. 41–46.
- 4.537. *Москалюк М.М.* Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / М.М. Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 300 с.
- 4.538. *Москалюк М.М.* Формування підприємницького класу в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.М. Москалюк // Україна – Європа – Світ: Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2011. – Вип. 8. – С. 80-86.

- 4.539. *Мочерний С.В.* Основи підприємницької діяльності: посібник / С. В. Мочерний, О.А. Устенко, С.І. Чоботар. – К.: «Академія», 2001. – 280 с.
- 4.540. *Надольська В.В.* Іноземна колонізація Правобережної України у другій половині ХІХ ст.: причини, етапи, наслідки / В.В. Надольська // Українська історична наука на шляху творчого поступу: матеріали/// Міжнар. наук. конгресу укр. істориків. – Луцьк: Волин. нац. у-нт ім. Лесі Українки, 2007. – Т.2. – С. 85 – 89.
- 4.541. *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В.И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 276 с.
- 4.542. *Наулко В.И.* Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження) / В.И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
- 4.543. *Наулко В.И.* Хто і відколи живе в Україні / В.И. Наулко // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 7-11.
- 4.544. *Невзліна А.Б.* Єврейське життя: історія та сучасність / А.Б. Невзліна // Історичні записки: зб. наук. праць.– Луганськ. 2006. – Вип. 10(спец.) С. 134-140.
- 4.545. *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в. / А.А. Нестеренко. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1954. – 307 с.
- 4.546. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. Ч. 1. Ремесло і мануфактура – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
- 4.547. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
- 4.548. *Никитина С.К.* История российского предпринимательства / С. К. Никитина. – М.: Экономика, 2001. – 303 с.

- 4.549. *Нізова Л.В.* Сільський кустар / Л.В. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. – К.: 2005. – Вип.14. – С.187-206.
- 4.550. *Новинский М.Г.* Крестьянские свекловичные плантации / М. Г. Новинский // Краткий отчет о деятельности комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края за 1913г. – К.: Киевское агрономическое общество, 1915. – 27 с.
- 4.551. *Носенко О.В.* Діяльність земських установ в Україні: історіографія проблеми / О.В. Носенко // Історичні записки: зб. наук. праць.– Луганськ, 2008. – Вип. 19 (спец.) – С.126-133.
- 4.552. *Носенко О.В.* Поширення в Україні досвіду, напрацьованого земствами, щодо управління різними галузями місцевого господарства / О.В. Носенко // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ. 2006. – Вип. 10(спец.). – С.140-144.
- 4.553. *Оксенюк Р.Н.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р.Н. Оксенюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.
- 4.554. *Олешко П.* Аграрна політика царського уряду на Волині у II пол. XIX на початку XX століття / П. Олешко // Питання історії нового та новітнього часу: зб. наук. статей: – Чернівці:ЧДУ, 1999. – Вип. 6. – С. 241-247.
- 4.555. *Олешко П.* Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 р. / П. Олешко // Науковий вісник ВДУ. – 1999. – № 5. – С. 73-76.
- 4.556. *Олійник І.В.* Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Поділлі (1861 – 1914 рр.) / І.В. Олійник // XII Подільська істор.-краєзн. конф.: тези доп. – Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2007. – Т. 1. – С. 313-317.
- 4.557. *Оль П.В.* Иностранные капиталы в России. / П.В. Оль. – Пг. : 4-я Гос. тип. 1922. – 304с.

- 4.558. *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования / Т.И. Осадчий. – К.: Тип. П. Барского, 1899. – 128 с.
- 4.559. *Очерки* развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.
- 4.560. *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління / О.І. Павлов. – Одеса: «Агропринт», 2006. – 360 с.
- 4.561. *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХст. / В.В. Павлюк. – Острог: Національний ун-т “Острозька академія”, 2000. – 184 с.
- 4.562. *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. / В.В. Павлюк // Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – № 1. – С. 102-108.
- 4.563. *Павлюк В.В.* Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. / В.В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук. конф., Хмельницький, 23-24 червня 1999 р. – Хмельницький: 1999. – С. 220-236.
- 4.564. *Падалка С.С.* Екологічна складова розвитку вітчизняної системи землеробства і землекористування (ХІХ ст.) / С.С. Падалка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. – К.: НАНУ ін-т історії України, 2010. – Спец. вип. – С. 25-32.
- 4.565. *Пажимський О.М.* Відомі поляки на терені Старокостянтинівщини (ХVІІІ початок ХХ ст.) / О.М. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук. конф., Хмельницький, 23-24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С.456-467.
- 4.566. *Палієнко В.І.* З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / В.І. Палієнко // Відродження. –1994. – №12. – С. 67-70.

- 4.567. *Панфилов Е.И.* Сельскохозяйственные нужды населения Волынской губ. по отзывам местных людей / Е.И. Панфилов // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – № 1. – С. 59–60.
- 4.568. *Панченко П.П.* Аграрна історія України / П.П. Панченко. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.
- 4.569. *Панченко П.П.* Аграрна історія України: Підручник для студентів с.-г. закладів освіти. – 2-е вид., випр. й допов / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
- 4.570. *Перерва В.С.* Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва.– Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2010. – 269 с.
- 4.571. *Перлштейн А.* Фабрики и заводы на Волыни / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 18.
- 4.572. *Петров Н.И.* Подолия. Историческое описание. – СПб, Изд-во при МВД, 1891. – 100 с.
- 4.573. *Пиріг О.А.* Історія підприємництва України / О.А. Пиріг. – К.: Київський національний торгово-економічний ун-т, 2004. – 163 с.
- 4.574. *Пихно Д.И.* Коммерческие операции Государственного банка / Д. И. Пихно. – К.: Тип. университета, 1876. – 121 с.
- 4.575. *Погребинский А.П.* Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60 – 90 гг. XIX в.) / А. П. Погребинский // Исторические записки. – Т. 47. – с. 159-165.
- 4.576. *Погребінський О.* Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Харків : Пролетар, 1931. – 128 с.
- 4.577. *Подгородецький Л.* Історія Києва. – 2 т. / Л. Подгородецький. – Варшава, 1982.
- 4.578. *Подсолонко В.А.* Підприємництво / В.А. Подсолонко, А.Ф. Процай, Т.Л. Миронави, В.О. Василенко. – К.: Центр навч. л-ри, 2003. – 616 с.

- 4.579. *Пожарський П.* До історії українського центрального сільськогосподарського кооперативного союзу / П. Пожарський // Сільський господар. – 1918. - № 10. – С. 9-11.
- 4.580. *Пожарський П.* Кооперативна освіта на Україні / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1919. – № 2. – С. 59-72.
- 4.581. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Днепропетровск.: Тип. Днепропетровского обл. изд- ва, 1960. – 487 с.
- 4.582. *Покровский С.А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. / С.А. Покровский. – М.: Международная книга, 1947. – С. 79.
- 4.583. *Поліщук Ю.М.* Розвиток торгівлі у Волинській губернії (кінець ХІХ - початок ХХст.) / Ю.М. Поліщук // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 136-137.
- 4.584. *Поліщук Ю.М.* Сільське господарство Волині на початку ХХ століття. Звягель древній і вічно молодий / Ю.М. Поліщук // Всеукраїнська наук.-краєзн. конф.: тези доп. – Новоград-Волинський, 1995 С.78-79.
- 4.585. *Поліщук Ю.М.* Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ю. М. Поліщук, О.М. Іващенко. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
- 4.586. *Поліщук Ю.М.* Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект / Ю.М. Поліщук, О.Г. Суліменко. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.
- 4.587. *Поліщук Ю.М.* Столипінська аграрна реформа на Волині / Ю. М. Поліщук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – 116 с.
- 4.588. *Полонне: минуле і сучасне* / [Кобильчак Г.Г., Паска В.А., Коваль В.П., Розумний В.Ф.] – Полонне: ТОВ «Приватна друкарня», 2008. – 383 с.
- 4.589. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.

- 4.590. *Польські поселення Житомирщини* / [Білобровець О.М., Денисевич В.Ф., Кондратюк О.П., Полетаєв Г.В.]; ред. – упоряд. Кондратюк Ю.С. – Житомир: Вид-во ПП Євенок О.О., 2011. – 232 с.
- 4.591. *Попов О.С. Хлібна торгівля України.* / О.С. Попов. – Харків: вид-во «Радянський селянин», 1927. – 253 с.
- 4.592. *Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р.* / М. Порш. // Україна. – 1907. - № 4. – С. 146-180.
- 4.593. *Похилевич Л.И. О землевладении в Киевской губернии.* Под сим рукописным названием соединены автором в одном переплете три печатные брошюры: а) Список землевладельцев 8-ми уездов Киевской губернии – 53 с.; б) Роспись землевладения в Радомисльском уезде Киевской губернии – 24 с.; в) Роспись землевладения в уездах Киевской губернии – 65 с. / Л.И. Похилевич. – К.: 1882-1885. – 142с.
- 4.594. *Похилевич Л.И. Сказание о населенных местностях Киевской губернии* / Л.И. Похилевич – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 764 с.
- 4.595. *Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их* / Л.И. Похилевич – К.: Издание книготорговца Н.А. Оглоблина. Тип А. Давиденко, 1887. –190с.
- 4.596. *Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.)* / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–97.
- 4.597. *Прусевич А. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии* / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 23. – С. 43-36
- 4.598. *Прусевич О. Кооперация среди кустарей Подольской губернии* / О. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 12. – С. 20-27.

- 4.599. *Прусевич А.* Кустарная промышленность в Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 14. – 15 июля.
- 4.600. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.
- 4.601. *Рафальський О.О.* Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. і його відображення в історичній літературі / О.О. Рафальський // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: наук. зб. – Київ – Житомир, 1998. – С. 56-60.
- 4.602. *Рева И.М.* Киевский крестьянин и его хозяйство / И.М. Рева. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1893. – 62 с.
- 4.603. *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
- 4.604. *Реєнт О.П.* Українське пореформене село // Історія українського селянства: нариси в 2-х т. [В.А. Смолій відп. ред.] – Т. 1. / О.П. Реєнт, О.О. Крижанівська, О.В. Сердюк. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.
- 4.605. *Реєнт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ століття (стан наукової розробки) / О.П. Реєнт // Український селянин. – Вип. 2. – Черкаси, 2001. – С. 6-11.
- 4.606. *Реннин Р.Ф.* Губернская земская касса мелкого кредита / Р.Ф. Реннин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 2. – С. 78.
- 4.607. *Рихлік Є.А.* Чехи на Житомирщині / Є. А.Рихлік // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: «Волинь», 2001. – Т. 24. – С. 115 – 117
- 4.608. *Рихтер Д.* Сервитуты / Д. Рихтер // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. ХХІХ. – С. 637.

- 4.609. *Родина Волынь*. Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикаций немецкого исторического общества «Волынь» в «Волыньских тетрадах» («Wolhynische Hefte»). – Визентхайд; Житомир, 1998. – С. 87-88.
- 4.610. *Розвиток* форм господарювання на селі / за ред. П.Т. Саблука, В. Я. Мессель-Веселяка. – К.: Урожай, 1993. – 376 с.
- 4.611. *Романова Л.В.* Становлення підприємництва в сільському господарстві / Л.В. Романова. – К.: ІАЕ, 1997. – 272 с.
- 4.612. *Романова Л.В.* Феномен підприємництва // Економіка АПК / Л. В. Романова, 1997. – №2. – С. 30-36.
- 4.613. *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. / М.А. Рубач. – М.: 1962. – С. 45-63.
- 4.614. *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
- 4.615. *Рубаник В.Є.* Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. – Харків: Легос, 2002. – 347 с.
- 4.616. *Рудченко И.Я.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И.Я. Рудченко. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – 180 с.
- 4.617. *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. Русов. – К.: Тип. А.И. Гросман, 1914. – 115 с.

- 4.618. *Русов О.* Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки українського наукового товариства у Києві / О. Русов. – 1909. – Кн. 5. – С. 97-110.
- 4.619. *Рыбников А.А.* Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А.А. Рыбников, А.С. Орлов. – М.: Тип. П.П Рябушинского, 1913. – 415с.
- 4.620. *Рыбников А.А.* Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны / А.А. Рыбников. М.: Новая деревня, 1923. – 113 с.
- 4.621. *Саблук П.Т.* Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах / П.Т. Саблук. – К.: Ін-т аграрної економіки, 2001. – 484 с.
- 4.622. *Сажко В.В.* Аграрне питання в Україні на початку ХХ століття: історико-політичний аспект: монографія / В.В. Сажко. – Полтава: Полтавський нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. 2007. – 196 с.
- 4.623. *Сазонов Г.П.* Ростовщичество-кулачество. Наблюдения и исследования / Г.П. Сазонов. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1894. – 221 с.
- 4.624. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.
- 4.625. *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.) / В.В. Святловський. – СПб.: Тип. Акц. Об-ва Топ. Дела, 1911. – 152 с.
- 4.626. *Сей Ж.Б.* Трактат политической экономии / Ж.Б. Сей. — М.: Директ-Медиа, 2007. — 67с.
- 4.627. *Сейко Н.А.* Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. ХХ ст.). / Н.А. Сейко. Київський учбовий округ: монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
- 4.628. *Селиванов А.Ф.* Волынская губерния // Брокгауз Ф., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь / А.Ф. Селиванов. – СПб., 1892. – Т. VII. – С. 119-124.

- 4.629. *Селиванов А.Ф.* Киевская губерния / А.Ф. Селиванов // Энциклопедический словарь . – Т. XV. – С. 256 – 259.
- 4.630. *Селиванов А.Ф.* Подольская губерния// Энциклопедический словарь. / А.Ф. Селиванов. – СПб., 1898 – Т. XXIV. – С. 96 – 100.
- 4.631. *Сидельников С.М.* Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 289 с.
- 4.632. *Сидорук О.С.* Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я.А. Коменського в Україні(1907-1917рр.) / О. С. Сидорук // Чехи на воліні: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 24. – Житомир: «Волинь», 2001. – С. 75-78.
- 4.633. *Симоненко І.В.* Роль інженерно-технічної інтелігенції Наддніпрянщини у розвитку металургійного виробництва (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.В. Симоненко // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 19 (спец.). – Луганськ, 2008. – С. 171-180.
- 4.634. *Симонова М.С.* Мобілізація крест'янської надельної землі в період стольпінської аграрної реформи / М.С. Симонова // Матеріали по історії сільського господарства і крест'янства СРСР. – Сб. V. – М., 1962. – С. 430-433.
- 4.635. *Сіряченко С.М.* Державотворча діяльність професора С.М. Богданова (1859-1920) щодо розвитку вітчизняної аграрної науки та освіти / С. М. Сіряченко // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 10 (спец.). – Луганськ. 2006. – С.190-200.
- 4.636. *Скиба П.* Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива! Історико-краєзнавчий нарис / П. Скиба, О. Гаврилюк, Н. Чорноус. – Броди. Просвіта, 2009. – С. 40.
- 4.637. *Скорняков Л.Н.* Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883-1910 гг.). – К.: Изд. агрономич. отд. Киевского губ. зем. упр., 1912. – 103 с.

- 4.638. *Слабошпицький М.Ф. Українські меценати / М.Ф. Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2001. – 327с.*
- 4.639. *Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Слабченко. – Т. II. – К.: Держвидав України, 1927. – 271 с.*
- 4.640. *Сметанин С.И. История предпринимательства в России / С. И. Сметанин. – М.: Логос, 2004. – 195 с.*
- 4.641. *Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народа / А. Смит. — М. : Эксмо, 2007. — 960с.*
- 4.642. *Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века. / А.М. Соловьева. – М.:Наука, 1975. – 315с.*
- 4.643. *Старцев А.В. История предпринимательства в Сибири (XVII–XX в.) / А.В. Старцев, Ю.М. Гончаров. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 1999. – 215 с.*
- 4.644. *Стебницький П.Я. Украина в экономике России. / П.Я. Стебницький. – Пг.: 8-я Гос. Тип., 1918. – 41с.*
- 4.645. *Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. / О. Степанишина. – К.: Студії з історії України, 1930. – 186с.*
- 4.646. *Струве П. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России / П. Струве. – СПб.:Тип. И. Н. Скороходова, 1894. – 306с.*
- 4.647. *Студінський В.А. Виникнення і розвиток паперового виробництва у м. Малині / В.А. Студінський, Є.І. Грищенко // Всеукраїнська наук.-краєзн. конф.: тези доп. до 130-річниці Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки // Відп. ред. Костриця М.Ю. – Житомир, 1996. – С. 109- 111.*
- 4.648. *Ступак Ф.Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – початку XX ст. / Ф.Я. Ступак // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: наук. зб. Житомир, 1998. – Т. 18. – С. 52-55.*

- 4.649. *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости / А.П. Субботин. – СПб.: Тип. Северного телеграфного агенства, 1890. – Вып. 2. – 240 с.
- 4.650. *Субботин А.П.* Єврейській вопросъ въ его правильномъ освещении (в связи с трудами И.С. Блюха) / А.П. Субботин. – СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1903. – 63с.
- 4.651. *Сушинський Б.* Всесвітня козацька енциклопедія. / Б. Сушинський. – Одеса: «Видавничий дім ЯВФ» 2007. – 570 с.
- 4.652. *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу(1921-1928): історико-теоретичний аспект / О.О Сушко. – К.:Преса України, 2003. – 251с.
- 4.653. *Тарасенко Л.Б.* Соціальне розшарування українського села та розвиток підприємництва у 1921 – 1929 рр.: історіографія проблеми / Л. Б. Тарасенко // Історичні записки: зб. наук. праць. Луганськ, 2006. –Вип. 12.1 (спец.). – С. 75-83.
- 4.654. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189с.
- 4.655. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.– 320 с.
- 4.656. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
- 4.657. *Ткачук В.І.* Диверсифікація аграрного підприємництва: монографія / В.І. Ткачук. – Житомир: ЖНАЕУ. – 2011. – 268 с.
- 4.658. *Тойнби А. Дж.* Постигжение истории / А. Дж. Тойнби. – М.: «Прогресс», 1991. – 736с.
- 4.659. *Толтыгин М.А.* Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1913–1914г. с 1 сентября 1913г. по 1 сентября 1914 г. и частью за 1914–15 г., с 1 сентября 1914 г. по 1 декабря 1914 г., и об условиях, влияющих на успешное развитие

- хода дел промышленности. Доклад в общем собрании Киевского отделения императорского русского технического общества 27 февраля 1915 г. Оттиск из «Записок» КОИРТО / М.А. Толпыгин. – Т. XLV. – № 3. – 21 с.
- 4.660. *Толпыгин М.А.* Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. / М.А. Толпыгин. – Т. XL. 1910. 1 марта. № 3. – С. 164.
- 4.661. *Толпыгин М.А.* Обзор сахарной промышленности в России с 1-го декабря 1908 г. по 1-е декабря 1909-10 гг., по данным собранным Акцизным Ведомством / М.А. Толпыгин. // Записки по свеклосахарной промышленности. Изд-е отделения императорского русского технического общества. – Т. XL. – 1910, 1 марта. – № 3.– 19 с.
- 4.662. *Толпыгин М. А.* Развитие и усовершенствование сахарной промышленности в последние двадцать пять лет с 1871–1895 г. Доклад в общем собрании Киевского отделения императорского русского технического общества / М. А. Толпыгин. – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1896. – 50 с.
- 4.663. *Третьяк А. М.* Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: навч. посіб. / А. М. Третьяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.
- 4.664. *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономические исследования/ М. Туган-Барановский. – Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. – СПб.: Изд-во Л.Ф. Понтелева, 1898. – 519 с.
- 4.665. *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. Изд. Второе. / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
- 4.666. *Україна і світ.* Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: навчальний посібник для вузів / За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.

- 4.667. *Українська Радянська енциклопедія*: в 12 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – Т.6. –540 с.; Т. 9. – 560 с.
- 4.668. *Фареній І.А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.
- 4.669. *Фареній І.А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. –432 с.
- 4.670. *Федоров М.П.* Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге / М.П. Федоров. – СПб., 1888.
- 4.671. *Филиппов Н.С.* Из жизни сельскохозяйственных обществ и товариществ Ольгопольского уезда / Н.С. Филиппов // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. –№ 21. – С. 3–7.
- 4.672. *Филипченко М.Е.* Мошногородищенское имение Е.А. Балашовой Киевской губернии Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище / М.Е. Филипченко. – К., 1896. – 574 с.
- 4.673. *Хакен Г.* Синергетика / Г. Хакен. – М.: Мир, 1980. – 406 с.
- 4.674. Хлебная торговля в Киевской губернии: обследование, произведенное Агрономическим отделением Киевской губернской земской управы / под ред. И. Г. Черныша. – К.: Типо-литография К. Круглянского, 1914. – 283 с.
- 4.675. *Ходский Л.В.* Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование: в 2 т. / Л.В. Ходский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 2. – 314с.
- 4.676. *Хонигсман Я.С.* Евреи Украины: краткий очерк истории Я. С. Хонигсман, А.Я. Найман. – К.: Украинско-Финский ин-т менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов ун-т, 1993. – Ч.1. – 176 с.
- 4.677. *Хорькова Е.П.* История предпринимательства и меценатства в России / Е.П. Хорькова. – М.: ПРИОР, 1998. – 496 с.

- 4.678. *Хоскинг А.* Курс предпринимательства. практ. пособие / А. Хоскинг. – М.: Международные отношения, 1993. – 352 с.
- 4.679. *Хряпін Е.О.* Іноземні акціонерні товариства і підприємці у розвитку галузі будівельних матеріалів Донецько-Придніпровського регіону (1900-1914 рр.) / Е.О. Хряпін // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ. 2006. – Вип. 10(спец.). – С. 231-236.
- 4.680. *Хрящева А.И.* Группы и классы в крестьянстве. Изд-е 2 / А.И. Хрящева. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.
- 4.681. *Хрящева А.И.* Подъем крестьянского хозяйства / А.И. Хрящева // Экономическое обозрение. – 1923. – № 10. – С.48-57.
- 4.682. *Цехановский М.Ю.* Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904) / М.Ю. Цехановский. – К.: Тип. Р. К. Лубковского, 1904. – 97 с.
- 4.683. *Цехановский М.Ю.* Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М.Ю. Цехановский. Г.У.З. и З., Департамент земледелия. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. – 133 с.
- 4.684. *Чаянов А.В.* Избранные произведения. – М.: Моск. рабочий, 1989. – 368 с.
- 4.685. *Чаянов А.В.* Крестьянское хозяйство: избранные труды / А.В.Чаянов. – М.:Экономика, 1989 . – 492с.
- 4.686. *Чаянов А.В.* Очерки по экономике трудового сельского хозяйства / А. В. Чаянов. – М.: «Новая деревня», 1924. – 152с.
- 4.687. *Челинцев А.Н.* Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920 – 1926 гг.) / А.Н. Челинцев. – М.: «Новая деревня», 1928. – 40 с.
- 4.688. *Челинцев А.Н.* Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А.Н Челинцев. – Харьков: Агрономия, 1919. – 178 с.
- 4.689. *Чирко Б.В.* Історіографічні аспекти розвитку аграрної сфери на початку ХХ ст. / Б.В. Чирко. – К.: Дніпро, 1996. – 124 с.
- 4.690. *Чумак М.М.* Роль купечества Левобережной Украины в процессе модернизации промышленности (конец XIX – начало ХХ вв.) /

- М. М. Чумак // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ. 2006. – Вип. 10 (спец.). – С. 236-241.
- 4.691. *Чупров А.И.* Россия вчера и завтра. Статьи, речи, воспоминания / А. И Чупров. – М.: Русский мир, 2009. – 528с.
- 4.692. *Шандра В.С.* Генерал-губернаторство в Україні: в XIX – поч. XX ст. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
- 4.693. *Шандра В.С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В.С. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 153–158.
- 4.694. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 333 с.
- 4.695. *Шаповалов В.А.* Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период / В.А.Шаповалов. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. – 251 с.
- 4.696. *Шевченко В.М.* До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – на початку XX ст.: дворянство / В. М. Шевченко // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 246–249.
- 4.697. *Шевченко В.М.* Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906-1914 рр. (за результатами поточних досліджень) / В.М. Шевченко // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 191–194.
- 4.698. *Шестаков А.В.* Капитализация сельского хозяйства в России (от реформы 1861 г. до войны 1914 г.). – М.: ГИЗ, 1924. – 88 с.
- 4.699. *Шляхов О.Б.* До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку. XX ст. / О.Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 25-36.
- 4.700. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 540с.

- 4.701. *Щербак М.Г.* Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX - початок XX століття) / М.Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К.: ІЗЮН, 1997. – 92 с.
- 4.702. *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 4.703. *Щербак Н.О.* Реформування у справі землеволодіння Правобережної України у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIV. – С. 80-85.
- 4.704. *Энциклопедический словарь.* Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб: Типо – Литография И.А. Ефрона, 1892. – Т. VII. – 480 с.;
- 4.705. *Энциклопедический словарь.* Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб., 1898. – Т. XXIV. – 958с.; –Т. XXXVI. –
- 4.706. *Юрковський Р.* Польське землевласництво Північно-східних територій 1864-1904. / Р. Юрковський. – Варшава, 2001. – 406 с.
- 4.707. *Юрчук В.П.* На порубіжжі Волині, Київщини і Поділля. Історичний нарис про с. Жубровичі і навколишні землі / В.П. Юрчук, Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавець Євенок О.О., 2013. – 130 с.
- 4.708. *Якименко М.* Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – № 8. – С. 65-74.
- 4.709. *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М. А. Якименко // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 133.
- 4.710. *Якименко Н.* Приватизация крестьянской надельной земли в Украине 1906-1917 гг.: причины, содержание, последствия / Н. Якименко, О. Краснікова, Д. Селихов // Экономика Украины. – 1997. – № 8. – С. 62-70.

- 4.711. *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства України після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – Вип. 1, (№ 406). – С. 3-14.
- 4.712. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: монографія / Н. М. Яковенко. – К.: Вид-во Критика, 2008. – 472 с.
- 4.713. *Янсон Ю.Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. / Ю.Э. Янсон. – СПб.: Изд-во М. Стасюлевича, 1877. – 187с.
- 4.714. *Ярошевич А.И.* Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края /А.И. Ярошевич // Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Ред. М.В. Довнар-Запольского, А.И. Ярошевича. – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 9–29.
- 4.715. *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. ARNDT. – Würzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s.
- 4.716. *Arndt N.* Die Schitomirer Arndts / N. Arndt. – Würzburg: Holzner – Verlag, 1970. – 151s.
- 4.717. *Arndt N.* Umsiedlung Wolhyniendacher kolonisten ins Baltikum 1907 – 1913 / N. Arndt // Wolhynische Hefte. – 1988. – N 5. – S. 93–96.
- 4.718. *Bobrowski T.* Pamietnik mojgo zycia / T. Bobrowski. – Warszawa : P/W, 1979. – Т. I. – 506 s.
- 4.719. *Bobrowski T.* Pamietnik mojgo zycia / T. Bobrowski. – Warszawa : P/W, 1979. – Т. II. – 577 s.
- 4.720. *Cantillon Richard.* An Essay on Economic Theory / Richard Cantillon. – Аубурн, Алабама: Ludwig von Mises Institute, 2010. – 254 s.
- 4.721. *Chrzanowski T.* Dziedzictwo: ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu / T.Chrzanowski. – Kraków: Wydawnictwo ZNAK, 1995. – 296 s.
- 4.722. *Doubrava F.* Cesky vustehovalek na Rus / F. Doubrava. – Praha, 1876.

- 4.723. *Giesbrecht W.* In den Verbannung / Giesbrecht W. // Wolhynische Hefte. – 1986. – N 4. – S. 9–97.
- 4.724. *Giesbrecht W.* Revolutions-Burgerkrieg-Ruckkehr / Giesbrecht W. // Wolhynische Hefte. – 1988. – N 5. – S. 6–62.
- 4.725. *Heimat Wolhynien.* Teil 1; Teil 2 / hg. v. Alfred Cammann. – Marburg, 1985, 1988.
- 4.726. *Holz H.* Deutscher Anteil am Handel und Gewerbe in Wohynien / H. Holz // Wolhynische Hefte. – 1984. – N 3. – S. 127–152.
- 4.727. *Jeziński A.* Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX i XX w. / A. Jeziński. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. – 294 s.
- 4.728. *Jurkowski R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904: działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa: Przegląd Wschodni, 2001. – 603 s.
- 4.729. *Klemantowicz D.* Piotr Mańkowcki jako polski ziemianin na Kresach Wschodnich w drugiej połowie XIX wieku // *Ucrainica Polonica* / D. Klemantowicz, W. Ziomek. – Київ – Житомир, 2005. – Т. 2. – 264 s.
- 4.730. *Klemantowicz D.* Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864 - 1914 // *Ucrainica Polonica* / D. Klemantowicz, W. Ziomek. – Київ – Житомир, 2004. – Т. 1. – 444 s.
- 4.731. *Krzywicki J.* Wołyń / Józef Krzywicki // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – Warszawa: druk «Wieku», 1893. – Т. XIII. – S. 915–935.
- 4.732. *Lukawski Z.* Polska w Rosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 229 s.
- 4.733. *Markowski S.* Obory zarodowe związku hodowlanego przy Towarzystwie Rolniczym gubernii Podolskiej. – Lviv, 1908.
- 4.734. *Nemecek M.* Dvacet pet let na Rusi / M. Nemecek. – Zitomir, 1896.
- 4.735. *Nickel S.* Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 125 s.
- 4.736. *Podhorodecki L.* Dziej'e Kijowa, 2t. /L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 329 s.

- 4.737. *Praxenthaler B.* Anten-bestande über Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir / B. Praxenthaler. – München: Osteuropa Institut, 1995. – 101 s.
- 4.738. *Rink F.* Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 39–53.
- 4.739. *Rink F.* Das Wolhyniendeutschtum / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1954. – S. 31–34.
- 4.740. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* / Wydany pod redakcyą F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego. – Warszawa: druk «Wiek», 1880–1902. – Т. I–XV.
- 4.741. *Vazulik J.* Dejiny volynskych Cechu (Leta 1868–1914) / J. Vazulik. – Praha, 1997. – 211 s.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

- 5.742. *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: Спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Андрей Матвеевич Анфимов. – М., 1966. – 31 с.
- 5.743. *Бармак М.В.* Міграційні процеси серед німецького, чеського та європейського населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Микола Валентинович Бармак. – К., 1997. – 225 с.
- 5.744. *Богатчук С.С.* Залізничний транспорт України у другій пол. XIX – напочатку XX ст. (соціально-економічний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Степанівна Богатчук. – К., 2000. – 181 с.
- 5.745. *Буднік О.М.* Становлення і розвиток підприємництва у аграрному секторі економіки регіону: дис. ... канд. економ. наук: 08.07.02 / Ольга Миколаївна Буднік. – Житомир, 2005. – 213 с.
- 5.746. *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток:

- дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Антонович Буравський. – Чернівці, 2003. – 220с.
- 5.747. *Буравченко Р.В.* Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Руслан Всеволодович Буравченко. – Черкаси, 2006. – 200 с.
- 5.748. *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти XX- початок XXI ст.: дис. ... д-ра іст.наук: 07.00.01 / Володимир Миколайович Васильчук. – К., 2006. – 500 с.
- 5.749. *Венгерська В.О.* Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вікторія Олексіївна Венгерська. – Житомир, 1998.- 196 с.
- 5.750. *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Геннадіївна Верховцева. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.
- 5.751. *Власюк І.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179с.
- 5.752. *Гайдай Л.И.* Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906- 1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Леонід Йович Гайдай. – К.: АН УССР, Ин-т истории, 1978. – 183с.
- 5.753. *Гончарова О.С.* Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті - початок 30-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Сергіївна Гончарова: Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 19 с.
- 5.754. *Давыдов М.А.* Монополия и конкуренция в сахарной промышленности в России начала XX в.: автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Михаил Абрамович Давыдов. – М., 1986 – 25 с.
- 5.755. *Двойнінова О.В.* Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906- лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Вячеславівна Двойнінова. – Івано-Франківськ, 2004. – 221 с.
- 5.756. *Донік О.М.* Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещеків в Україні (друга половина ХІХ- початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Миколайович Донік. – К., 2001. – 211 с.
- 5.757. *Єршова Л.М.* Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Людмила Михайлівна Єршова. – К., 2002. – 307 с.
- 5.758. *Завальнюк О.О.* Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець ХІХ-початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Олексіївна Завальнюк. – К., 2003. – 19 с.
- 5.759. *Закірова С.Г.* Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Генадіївна Закірова. – Луганськ: Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля, 2006. – 220 с.
- 5.760. *Зіновчук В.В.* Сільськогосподарська кооперація: теорія, методологія, практика: дис. ... д-ра економ. наук: 08.07.02 / Віталій Володимирович Зіновчук. – К., 2000. – 432 с.
- 5.761. *Зінчук Т.О.* Євроінтеграційна перспектива аграрного сектора економіки України: теорія, методологія, практика: дис. ... д-ра економ. наук: 08.00.03 / Тетяна Олексіївна Зінчук. – К., 2009.
- 5.762. *Ігнатова Л.Р.* Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Людмила

- Русланівна Ігнатова. – К.: Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т», 2002. – 197 с.
- 5.763. *Ковба Ж.М.* Чеська міграція на Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Жанна Миколаївна Ковба. – Львів.1974. – 212с.
- 5.764. *Кравець Ю.А.* Розвиток підприємства в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті ХІХ-1917р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Антонович Кравець. – Луганськ: Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля, 2007. – 202 с.
- 5.765. *Кругляк Б.А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Борис Абрамович Кругляк. – К., 1993. – 33 с.
- 5.766. *Курінна Т.М.* Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Миколаївна Курінна. – К.: НАНУ; Ін-т історії України, 2004. – 167 с.
- 5.767. *Магась-Демидас Ю.І.* Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юлія Іванівна Магась-Демидас. – 2008. – 267 с.
- 5.768. *Маслов М.П.* Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914рр.): дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Михайло Павлович Маслов. – Харків, 1998. – 230 с.
- 5.769. *Махорін Г.Л.* Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Геннадій Леонідович Махорін. – Луганськ, 2007. – 202 с.
- 5.770. *Машкин А.Н.* История зарождения и развития акционерных объединений в сельскохозяйственном машиностроении Украины (ХІХ начало ХХ ст.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Александр Николаевич Машкин. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – 294 с.

- 5.771. *Михайлик А.О.* Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівля Подільської губернії в ринкових умовах(1861- 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Артур Олександрович Михайлик – Чернівці: Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича , 2006. –215 с.
- 5.772. *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Борисович Молчанов . – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 126 с.
- 5.773. *Морозова А.В.* Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Анна Валеріївна Морозова: Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
- 5.774. *Москалюк М.М.* Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Микола Миколайович Москалюк. – Переяслав-Хмельницький. – 470 с.
- 5.775. *Москалюк М.М.* Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Микола Миколайович Москалюк. – Тернопіль, 2005. – 219 с.
- 5.776. *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ - початок ХХ століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Валентина Василівна Надольська. – Луцьк, 1996. – 258 с.
- 5.777. *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ-початок ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валентина Василівна Надольська. – Луцьк, 1996. – 231 с.
- 5.778. *Нарадько А.В.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Валерійович Нарадько. – Запоріжжя, 2003. – 242 с.

- 5.779. *Ніколаєва Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX- початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Михайлівна Ніколаєва. – Черкаси: Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – 224 с.
- 5.780. *Олешко П.С.* Еволюція землеволодіння на Волині (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Петро Степанович Олешко. – Луцьк: Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки, 2001. – 172с.
- 5.781. *Павлюк В.В.* Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. – Острогоз: Університет «Острозька Академія», 2000. – 193 с.
- 5.782. *Петков С.В.* Переселенські національні меншини на Українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико- правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сергій Валерійович Петков. – Х., 1999. – 207 с.
- 5.783. *Пиріг О.А.* Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександра Андріївна Пиріг. – К., 2002. – 40 с.
- 5.784. *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Сергій Михайлович Раєвський; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
- 5.785. *Рафальський О.О.* Національні меншини України в XX столітті: історіографія: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.06 «Археологія» / Олег Олексійович Рафальський. – К., 2001. – 45 с.
- 5.786. *Рафальський О.О.* Національні меншини України в XX столітті: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Олег Олексійович

- Рафальський. – К. Інститут політичних і етнографічних досліджень НАНУ, 2001. – 462 с.
- 5.787. *Сажко В.В.* Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 рр.: історико-політичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Василь Володимирович Сажко. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 199 с.
- 5.788. *Сейко Н.А.* Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Наталія Андріївна Сейко. – К., 2009. – 669 с.
- 5.789. *Селіхов Д.А.* Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX- поч. XX ст.): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Дмитро Анатолійович Селіхов . – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2002. – 209 с.
- 5.790. *Сесак І.В.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904-1917 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Иван Васильевич Сесак. – Львов, 1987. – 16с.
- 5.791. *Смовженко Т.С.* Організаційно-економічна політика сприяння розвитку підприємництва та механізм її реалізації: дис. ... д-ра економ. наук: 08.10.01 / Тамара Степанівна Смовженко. – Львів, 2002. – 497 с.
- 5.792. *Совецька Т.Г.* Становлення та розвиток сільського підприємництва в Україні (середина 80-х років XX – початок XIX століття): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Тетяна Георгіївна Совецька; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 203 с.
- 5.793. *Студінський В.А.* Паперова промисловість України (XVI –XX століття.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Володимир Аркадійович Студінський. – К., 2004. – 463 с.

- 5.794. *Суліменко О.Г.* Німці Волині (кінець XVIII- початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Олександр Григорович Суліменко. – К.: Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 189 с.
- 5.795. *Суровцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX- початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Юріївна Суровцева. – Донецьк, 2006. – 228 с.
- 5.796. *Ткаченко О.В.* Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861- 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олеся Віталіївна Ткаченко. – К., 1998. – 220 с.
- 5.797. *Ткаченко Т.В.* Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Валентинівна Ткаченко. – К., 2003. – 212 с.
- 5.798. *Филатова Т.В.* Российское помещное дворянство в начала XX века: организация, деятельность, попытки самоидентификации: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Татьяна Валерьевна Филатова. – М., 2000. – 208 с.
- 5.799. *Шевчук А.В.* Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Володимирович Шевчук. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. – 289 с.
- 5.800. *Шпиталенко Г.А.* Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галина Андріївна Шпиталенко. – К., 2003. – 198 с.
- 5.801. *Щербак Н.О.* Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Надія Олександрівна Щербак. – К., 1995. – 163 с.
- 5.802. *Якименко Н.А.* Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1913): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Николай Александрович Якименко. – К., 1977. – 30 с.